

Révay József

Legközelebbi kerek évfordulómat – a 90. évet – megérnem
a sors vajon engedi-e, – nem tudhatom.

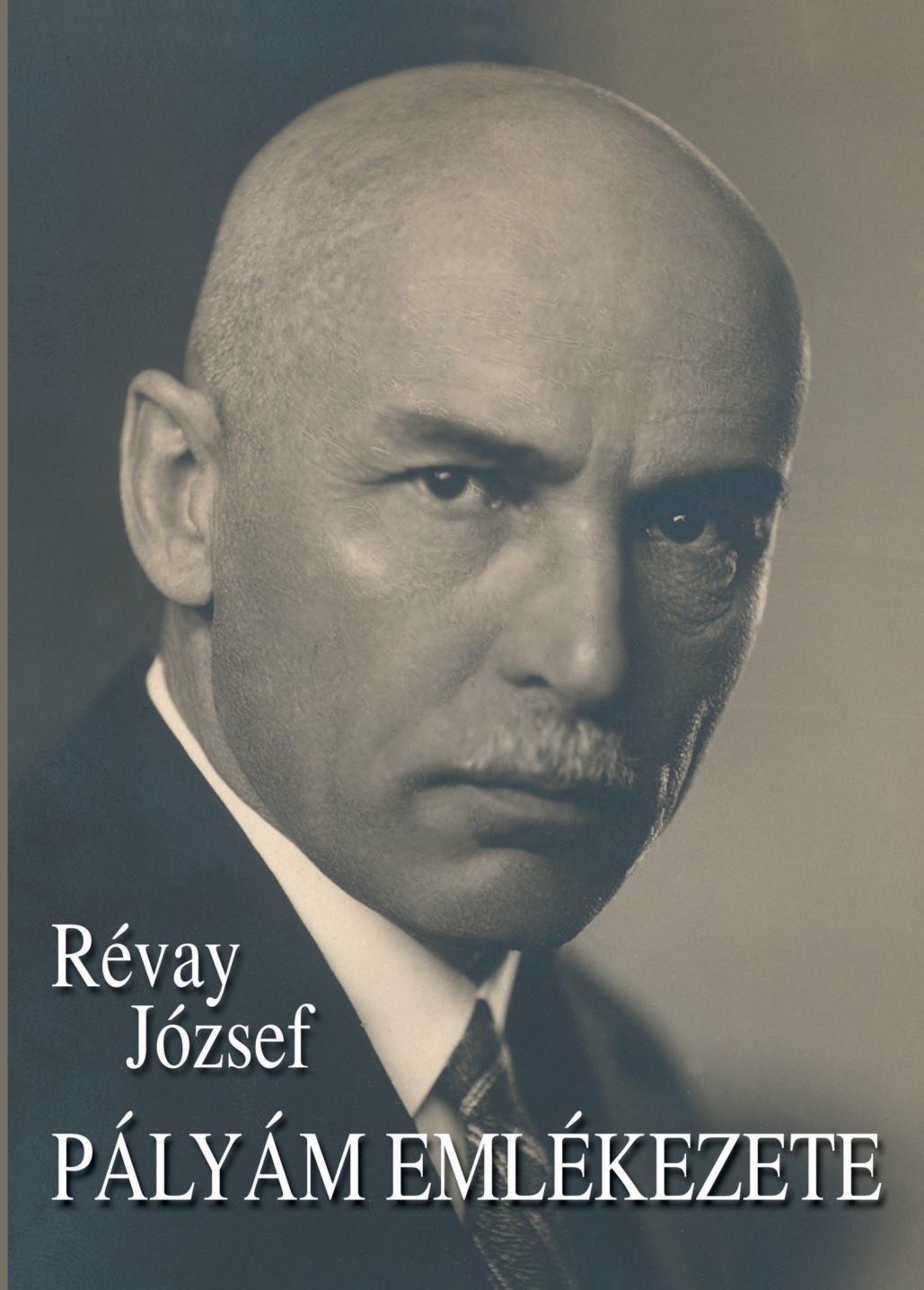
Hogy hosszú életem emlékezései elég érdekesek
és tanulságosak-e azt sem sejthetem.

Kívánnám, hogy olyanformán gondoljon vissza rám,
ahogyan Arany János emlékezik meg a „jó öreg úrról”:
„Azt mondhatnám: nagyobb volt benne az ember a hazafínál”.

1881 november 22. – 1970 február 18.

RÉVAY JÓZSEF

PÁLYÁM EMLÉKEZETE

Révay
József

PÁLYÁM EMLÉKEZETE

RÉVAY JÓZSEF
PÁLYÁM EMLÉKEZETE

CSALÁDI KIADÁS

RÉVAY JÓZSEF

PÁLYÁM EMLÉKEZETE

CSALÁDI KIADÁS
2007

I.

AHOL GYERMEK VOLTAM

(Kecskeméti emlékeim)

Én, hála Istennek Kecskeméten születtem.

Boldog vagyok, hogy ott verhetett gyökeret zsenge életem, ott sütötte rá az Alföld örökre a kitörölhetetlen bélyeget. Valóban, csak akkor parázslík fel bennem újra a régi lélek, ha visszamenekülök gondolatban szülővárosom ölére, megmelegíteni fáradt, hűlő szívemet.

Most is itt járok a régi kedves utcákon a városban, a tanyákon és a pusztán egy régi kisfiú lábnyomát keresem a tűnő homokban. És mikor most, az élet nagy hajótörése után, visszakanyarodom hozzád, emlékező szívvel és fiúi szeretettel, ifjúságom és indulásom egyetlen városa, Kecskemét: falaid közt és homokod bársonytakarója alatt, mint rajongó kincskereső, összeszededgetem és gyöngysorba fűzöm a múlt törmelékeit, és felajánlom neked szegényes kincsemet, mint ahogy a kevlaari búcsú zarándoka szívét vitte Máriának: vedd ezt az együgyű ajándékot s vele a szívemet, amely annyi küszködés, keserűség, kiábrándulás után most végre egészen a tiéd.

Megvallom, szeretném feltámasztani azt a gyermeket, akit megölt bennem az idő; szeretném látni, amint ott nyargalász a szülőház udvarán, s vad vágóját és indiánüvöltését csak pillanatokra torpantja meg Polotini bácsi érces tenorja. Mert Polotini bácsi, a háztulajdonos, rostásmester és rokon: rettentő tekintély. Még kedvesanyám is halkabbra fogja amúgy is mindig fátyolos hangját, ha Polotini bácsi zordon szakállal felbukkan az ámbitus olaszos boltíve alatt.

Szülőház, a Polotini-ház, az akkori I. tized 240. számú háza (Petőfi utca), már régen nincsen meg. Városrendezési szempontból lebontásra ítéltetett: de bennem megvan, éppen olyan, mint régen. Megvan három méter magas, festett deszkakerítése és kétszárnyú kapuja is; ezek mögött tombolt a nagy játék, öcséimmal, húgaimmal, főképpen ha Polotini bácsi nem volt otthon, és csak akkor szakadt vége, ha már túlságosan csiklandozta orrunkat a lebbencsleves, a juhtúrós kása, a paprikás krumpli vagy a legendás töltött káposzta illata. S a túrós csuszák remegő, tejfölös hóhalmjai, sűrűn megszórva friss töpörtyűvel – előtte csak egy szegényes rántott leves, s mégis mint felejthetetlen és visszavonhatatlan ízekre emlékszem gyermekkorom ételeire. Szép, fiatal édesanyám megjelent a konyhaajtóban: most is látom a főzéstől kipirult, egyébként mindig sápadt arcát, kékesfekete, súlyos hajkoronáját, égő fekete szemét: csöndesen hívott bennünket ebédelni. Mint az orgonasíp, következünk egymás után: heten voltunk. Kedvesanyám mosolyogva állított sorba és porolt le valamennyiünket, de hangosan sohasem nevetett. Valami mély bánatot hordott magában, talán a korai halál árnyéka ülte meg fiatal életét.

Tizennyolc éves, sudár gyönyörű lány volt anyám – Révay Erzsébet –, mikor 1880. április 4-én az ő esküvőjére kondult meg az öregtemplom nagyharangja. Édesapám – Ullrich Ödön, inzsellér – huszonnégy éves volt ekkor. Szépreményű fiatalember, a müncheni műszaki főiskolát végezte, tanulmányai befejeztével földmérő mérnökként dolgozott. Ő maga varannói születésű volt, és Temesvárott élt; megismerkedésük idején azonban Kecskeméten dolgozott.

Szép és módos volt a menyasszony is, vagyona ugyan semmi, de illő stafíringot kapott és mellé igazi hozományt: örökké dolgozó két kezét. A házasságot nemsokára mégis szűkölködés és betegség árnyékolta. A hét gyermek tizennégy év alatt született. Mai szemmel nézve, anyám korai halála se nem váratlan, se nem rendkívüli: leromlott, agyondolgozott szervezete egykettőre szabad prédájává lett az Alföldön mértéktelenül pusztító tüdőbajnak. Miliaris tuberkulózis vitte el harminckét éves korában. Legkisebb gyermeke, még csecsemő kisfiú, nemsokára követte. Hatan nevelkedtünk föl, három fiú, három lány.

A hét gyermek sűrű egymásutánban követte egymást, anyám egy-egy régi levelét olvasva, lépten-nyomon találok az egyre inkább fájdalmas panaszként hangzó híradást: Már megint „úgy vagyok...” Árva leány volt, tőle távol szakadt nővérének, Rózának kesereghette csak el asszonyi bánatait. (Róza nővérét a család megvetette; ugyanis a gazdag vendéglős rokonéknál nevelkedett, s egy szép napon a kocsmában muzsikáló cigánybanda primásával megszökött, tudva, hogy ehhez a házassághoz beleegyezést úgysem kaphat. Nagyon jó házasság volt; én felnőtt koromban megkerestem őket, és tartottuk a rokoni kapcsolatot.)

„Családtervezés” – a ma oly divatos, állandóan vitatott fogalom – ismeretlen volt az elmúlt világ asszonyai előtt. Szigorú vallási szabályok, áldozatosnak magasztalt asszonyi kötelességvállalás teljessé tették a női kiszolgáltatottságot, elnyomottságot.

Előttem van anyám finom, sápadt keze, amint mély sóhajjal nekitámaszkodik a magas hátú ebédlőszéknek: párolog a leves, s ő leszelte az utolsó karaj kenyeret, mi már alig várjuk – asztali áldáson túlesve –, hogy hozzáfoghassunk az evéshez. Egyetek csak és felpattan – én már nem is vagyok éhes, úgy kifáradtam a kenyérvágásban –, azzal átmegy a másik szobába, a mindenkori legkisebbekhez. Nálunk igazán érvényes volt a mondás. Kicsi, kisebb legkisebb...

Csöndes gyermek voltam én, azt mondják, de nem nagyon hiszem. Nem voltam vásott kölyök, annyi bizonyos, de szüntelen lázak fűtöttek: a kétméteres házereszről leugrani, csontgombos kis sétatálcát a kerék alá dugni, hogy megállítsam a szekeret: ezek voltak első lázadásaim. Mikor egyszer bársonyruhában, keményített, széles úrfigallérral nyakamon elkezdtem körben szaladgálni a szökőkút kávján, kedvesanyám ijedten sikoltott rám: „Jaj, bele ne ugorj!” Ez jó ötlet, gondolhattam magamban, mert a következő pillanatban már nyakig voltam a vízben. Ha jól emlékszem, ezért kaptam anyámtól az első verést.

Csodálatos ember volt az apám: szőke körszakállával, kék szemével úgy él az emlékezetemben, mint Jókai romantikus hősei, aminthogy volt is benne sok romantika. Mindig bámultam rendkívüli ügyességét (ebből semmit sem örökölt): ő faragta első játékaimat, boltból vett játékot nem ismertem, nem is telt volna rá. Órák hosszat ültünk a földön, s elmerültünk az alkotó munkában: alakult a kis szekér, a lovacska, a létra, a gereblye. Kedvesanyámat testvéremnek éreztem, apám felsőbbrendű lény volt a szememben, különösen, ha rágyújtott borostyánszopókás, hosszúszerű tajtékoscibukjára, és szinte átszellemült gyönyörűséggel eregette a foszladozó füstkarikákat. Pöfékelt, mint egy török basa, s egyszer hallom ám, amint odaszól kedvesanyámnak: „Asszonybeszéd, pipafüst!” nem értettem ugyan, de kacagva utánamondtam: nyilván zene volt másféléves füleimnek a mondás kemény ritmusa. Nem tudom, nem valami szelíd családi nézeteltérés pattantotta-e ki ezt a fölényes férfibölcsességet. Én mindenesetre megtanultam.

A délutánok legnagyobb gyönyörűsége mégis a Tomaskó vendéglő volt. Tomaskó bácsi is rokon volt, jómódú ember, nagy tekintély a családban; kitüntetés volt tehát, hogy a kisfiú, fehér asztalkendővel a bal karján, kiszolgálhatta a vendégeket. Most is látom, amint komolykodó arccal, fontoskodó mozdulatokkal jön-megy, sűrög-forog, a bácsik nagy mulatságára. Ekkor már ötéves voltam. A régi Rózsa utcai Tomaskó ház – tudtommal – még ma is megvan, felszabadulás előtt a Kereskedő Ifjak Egyesületének adott hajlékot.

De nemcsak a személyes vonatkozású épületek maradtak meg bennem mostanáig, hanem a város javarésze is képszerűen él bennem: alföldi jellege gyermekkorom óta nem változott. Az öregtemplom, mint fenséges, félelmetes, de egyúttal jóságos óriás tornyosult már akkor is a földszintes házak végtelen tengere fölé, amelyből alig magaslott ki néhány emeletes ház: a Beretvás, a kollégium, a piarista gimnázium, a plébánia, a régi városháza. Mélyen belevésődött a gyermek lelkébe a barátok templomának és a református templomnak bazárgyűrűje, a lábasház boltíves, karcsú oszlopsora és a Kozma-négyszög, a mai Kossuth-szobor helyén. Ő, ez nevezetes házcsoporthoz tartozott, mert nemcsak a Katona-patika volt itt, hanem a messze földön híres Gyenes-bolt is, vas- és fűszerkereskedés, amely egy-egy krajcárért a cukorkák százféle édes ízét osztogatta a kisfiúknak. A mai Széchenyi tér helyét is háznégyszög foglalta el akkoriban. A szülői háztól egy ugrásnyira volt mindössze a kis utcáknak ez az útvesztője, s bizony látom a kisfiút, amint nemegyszer megszökik hazulról, krajcárkával kicsiny markában, végigsurran az irdatlan öregtemplom mellett, s fullasztó nyargalás után kiköt Gyenes bácsi tündéri boltjában. Az öregtemplom roppant tömege áhítatot és tiszteletet gerjesztett bennem, de az alacsony házak pajtásaim voltak, a kis utcák bizalmasan rejtegettek, s még a viharvert városházától sem féltem, hiszen rokonságban voltam vele: anyai nagyapám rendőrkapitánya volt a nemes városnak. Már tíz esztendeje nem élt, mikor én születtem: negyvennégy éves korában vitte el a morbus hungaricus. De a családban máig is él egy-egy harsogó mulatásának emléke: mikor kipitykázta a ruháját bankókkal, rogyásig táncolt az asztal tetején, s elrikkantotta magát: „Nem él a szél a bankótul!” – a cigány meg egymás után muzsikálta le róla a zöldhasú ötforintosokat. Keménykötésű, zord nagyanyám – született Molnár Terézia –, a család hatalmas Terka nénije, bizony nem bírt vele. Hiába volt minden zordsága: vidám nagyapám elmulatta kis földjét, szőlejét, utódaira – igen helyesen – nem földi javakat hagyományozva halt meg. Gyermekreire nem mindennapi szépséget, szellemet és kedélyt, testi-lelkiekben gazdagságot hagyott, és sajnos, a rövid élet fátumát is.

Ám a város igazi hangja nem a cigánymuzsika volt, hanem az öregtemplom nagyharangjának zúgása. Ez a hang egyszer belekondult a kecskeméti kisgyerek fülébe, s benne zeng már élete fogytáig, elnémíthatatlanul. Megrendítő és magasztos volt ez a harangzúgás, közlő és távolról egyaránt: bűgő

hangjával lenyűgözött és parancsolt, megriasztott és megbüntetett, fölemelt és vigasztalt. Bársonyos bűgása messze szállt a végtelen mezők felett, s künn a tanyán dolgos magyarok a város szívének dobbanását hallották belőle: úgy érezték, anyai hangon szól hozzájuk. Mert a város valamennyi gyermekét harangzúgás emlékeztette minden évben, április 2-án, az 1819. évi pusztító tűzvészre, s ilyenkor félóra hosszát zúgott az öreg harang a református templom harangjával – tudtommal együtt zúgnak máig is – példáját mutatva a régi világban oly ritka felekezetek fölötti testvériségnek, megbékélt harmóniának.

A legnagyobb izgalmak közé tartozott a hetipiac tarka forgataga, a tanyai szekerek végeláthatatlan tábora, a gyümölcs rapszódíaja: a „szóló szőlő, mosolygó alma, csengő barack” meglevenedett tündérmeséje. Akkoriban kezdődött a ma már óriási arányú, rendszeres és tervszerű gyümölcs- és szőlőgazdálkodás; a Helvécia-telep már dolgozott, hogy irányítsa és szervezze az ősi, akkor már hétszáz éves kecskeméti gyümölcs- és szőlőtermelést. Itt nemesítette a homoki borokat a világhírű Matthiász János, bebizonyítva, hogy Kecskemét áldott és forró földjén kiválóbbnál kiválóbb csemegezőlők is megteremnek.

Sohasem lehet elfelejteni a piac impresszionista festményen túltévő színorgiáit: rózsaszíntől bíbor-színig sötétlő cseresznyekupacait, sárgabarack-halmainak arányát, sejtelmesen zöldes almahegyeit, harsogóan zöldhajú és sárgán világító dinnyepiramisait. A kisfiú egyszer kezében a krajcárjával, hosszas habozás után nekidurálta magát, odalépett egy nagybajszú tanyaihoz és megkérdezte: „Bácsi, hogy a dinnyé?” – „Mennyi kéne?” – kérdi a bácsi a pipa mellől. – „Az ott, ni!” – mutat rá a kisfiú egy tízkilós görögdinnye-csodára. – „Az az egy?” – kérdi csodálkozva a nagybajszú. – „Az nem áros, nocsak, fogjad, aztán vigyed!” Egy dinnyének nem volt ára akkoriban.

...Egyszer betoppant hozzánk huszár nagybátyám, Imre bácsi, a daliás őrmester. Sarkantyús csizmája, piros nadrágja, kék dolmánya, panyókára vetett mentéje, forgós csákója, fényes kardja lángra gyújtotta képzeletemet. Ilyenek lehettek Árpád vitézei, ilyenek lehettek a negyvennyolcas honvédek – gondoltam magamban. A szabadságharc óta még félszáz év sem múlt el, s elevenen élt a város levegőjében Kossuth látogatása, a Ferencz József elfogatására szervezkedő Noszlopy Gáspár legendája és tragédiája, s mindenki tisztelettel tekintett Lestár Péter negyvennyolcas őrnagyra, a város első polgármesterére, aki nemcsak kiskirály volt, hanem nagy alkotó is, Kecskemét újjáteremtője. És jól emlékszik a kisfiú a fekete hajtókás Mollinary-bakákra, s még most is fülébe cseng a régi nóta:

Megmutatjuk mi az egész világnak:
Nincs párja a Mollinary-bakáknak!

Hát persze, hogy nem is volt párja, hiszen csupa kecskeméti gyerek szolgált a császári és királyi harmincnyolcas Mollinary-gyalogezredben.

De hallott ám egyéb nótákat és verseket is a hajdani kisfiú. Petőfit a kecskeméti ember mindig a magáénak is tekintette, és máig is büszke leghíresebb kecskeméti versére, amely a „hírös város” fogalmát országszerte népszerűvé tette. Gyermekkorom nagy élménye volt ez a vers:

Hírös város az aafődön Kecskemét.
Ott születtem, annak őszöm könyyerét;
A búzáját magyar embör vetötte,
Kakastéjjes szép mönyecske sütötte.

(Újabbkori, kedves találkozásom volt a verssel, mikor 70 éves születésnapomon, a „házi ünnepség” keretében, egyik kis elemista unokálynom ezzel a költeménnyel köszöntött: hibátlanul követve a vers őzését; talán megkönnyítette számára a pontos szövegmondást nagyapja kecskeméti eredete?)

De éppen ilyen büszke volt a kecskeméti ember arra is, hogy a városnak magának is voltak költői, írói, nótaszerzői; jelentőségük – a nyolcvan év előtti hírességekre gondolok – azonban alig haladta meg és élte túl a buzgó lokálpatrióta emlékezetet. Mindenki mást elhomályosított már a kisfiú gondolatvilágában is – Katona József neve. Mióta eszemet tudom, Katona József alakja és emléke elevenen ég bennem, bár a *Bánk bán*-t akkor még természetesen nem ismertem. Úgyszólván a szobra tövében nőttem fel, s ezer-szer hallottam, hogy a régi városháza kapujában halt meg fiatalon, harminckilenc éves korában.

A kisfiú itt találkozott először az irodalommal.

De volt mindezeknél szomorúbb találkozása is, és pedig mindjárt a Polotini házban: az elmúlással. Legendás ember volt Polotini bácsi: Olaszországból költözött ide, házat épített, megnősült, szép családjá

volt, de mind a hat gyermeke fiatalon meghalt. Ma is meghatódom, magam elé idézve a Szentháromság-temetőben nyugvó utolsó Polotini gyermek sírversét:

Itt egy rózsza bimbájában,
Tizennégy éves korában:
Elhervasztotta sors keze,
Nem hallgatott a szülőkre!
Pedig öt magzatjok testét
Előbb már a sírba tévék.
Polotini Laurájok,
Nincsen többé kedves lányok;
Jövőjöknek távol fénye
A viszontlátás reménye.

György nagybátyám írta a verset, Kecskemét fiatalsága könyv nélkül tudta, s valami dallamra énekelgette is. Márciusban halt meg a kis Laura: a tavasz vitte el, a tüdőbetegek gyilkos tavasza.

Ez vitte el kis unokahúgomat, Gizit is, tizenhat éves korában, s még évtizedekkel később is a fiatalok közt pusztított leginkább a tuberkulózis: huszonöt-harminc éve megint egy édes kislányt, Gabriellát – távolabbi kishúgomat – ugyancsak tizenhat éves korában ragadta el. Könnyek fátyolozzák emlékezősemet, mikor most felidézem korán kilobbant fényüket. Gizi halk és halvány tünemény volt, Gabriella – Matyikának becéztük – csupa eleven szikrázás, lobogás, élet...

Sehol sem olyan magas az ég, mint itt az Alföld szívében, és sehol sem volt hozzá közelebb az ember, mint itt: egyetlen tavaszi fuvalom száz meg száz fiatal élet mécsesét oltotta ki. Kedvesanyámat is a tavasz vitte el. Asszonyéletének virágjában, termékeny és áldott édesanya, harminckétévesen hagyott itt minket. Hiába volt „tekintetes asszony” címe – ez csak cím volt, nem jelentett gondtalan úri életet s egy mindenes szolgálóján kívül házi segítségül egy katona is – ez mind kevés volt a nagy családdhoz: a szüntelen gond, munka, éjszakázás, gyermekszülés legyengítette, és a betegség könnyű prédájává tette szegényt.

S hogy miért volt a ház körül a szolgálon kívül egy katonánk is? Apámat őrizte hivatalból; a telek-könyvi intézmény behozatala után („1850. január 14-én kibocsátott hirdetéssel behozattak az ún. járási telek- és betáblázási – intabulatio – könyvek, melyek a járási bíróságon vezettettek” – stb. – így kezdődik a vonatkozó korabeli rendelet), tehát e rendelkezés életbeléptetésére rengeteg alapvető pontosságú adatra volt szüksége a hatóságoknak. A földmérő mérnököt – indzellért – munkája természeténél fogva – majdnem annyit helyeztek ide-oda, mint egy katonatisztet az Osztrák-Magyar Monarchiában. De míg egy katonatisztet a Ferenc József-i időkben egy-egy város polgársága (különösen a hölgyek) örömmel, a szegényebb néposztály meg közönnyel fogadott, addig a szegény földmérőt az úri osztály közönnyel – legföljebb enyhe megvetéssel –, a földművelő szegény nép pedig félelemmel és gyűlölettel fogadta. Közeledett a millennium, ez a nép azonban az elmúlt ezer évben semmiféle jót vagy legalább emberséget nem tapasztalt a fölötté lévőkötől, alapos gyanúval fogadott tehát most is minden hatósági, állami intézkedést. A földmérő, a furcsa, félelmetes szerszámaival érthetetlen jelenség volt számára; maga a földmérés, a tagosítás, a kismizmizés félelmét ültette örökké gyanakvó lelkébe. Ezért kellett katonát adni a hatóságoknak apám mellé, nehogy agyonverjék. Kosztjáért az állam krajcárra kiszabott összeget fizetett; jól megvoltunk vele, már amennyire kisfiú-émlékeim visszanyúlnak. Egyszerűen, de jól és bőségesen ettünk, apám kerekén 100 forintnyi havi fizetése azonban mindig hamarabb fogyott el, mint a hónap. Minden hó végén az én feladatom volt aranyóráját a magán-zálogoshoz vinni, s elsején pontosan kiváltani. Ezt valami igen megtisztelő feladatnak érezhettem, mert emlékszem rá, milyen peckesen gyalogoltam el az órával, megszívlevél az otthon kapott tanácsokat: nem álltam meg senkivel beszélgetni, nem ugráltam, nem vettem ki a zsebemből a kezemet, hanem egészen az üzletajtóig keményen szorítottam a becsomagolt zálogtárgyat.

Amint az evésben, az öltözködésben sem ismerhettünk semmiféle fényűzést. Anyánk maga varrta ruháinkat. Nemcsak az úrfis bársony ruhára emlékszem, amelyben a szökőkút vizébe ugrottam, hanem emlékszem sárgarézt-lemezzel óvott kis cipőre is. A fiúgyerek tudvalévőleg a cipő orrát nyúzza el időnek előtte, szokás volt tehát az úgynevezett „kaplit” sárgarézzel megfejezni. A kegyetlen alföldi télben kis csizmában, bárányszőr süvegben jártunk, akárcsak a tanyasiak, mégsem védhetett meg ez a fajta öltözködés kielégítően a hidegtől, mert élénken átérzem még ma is a kisfiú fagyott két fülét hasogató kint, mikor egy dermesztő téli napon a gőzölgőn meleg osztályteremben lánghatva fájni kezdett a hidegtől tel-

jesen elhalt fülkagyló. Első elemisa voltam: tanítóm, Vörös Ferenc, gyorsan egy vékára való havat hozott be egy nagyobb fiúval, s miközben szakértelemmel dörzsölte újraélesztendő testrészeimet, nem feledkezett meg – jó pszichológus lehetett – a lelki ráhatásról sem. Az ablakfára állítva kezelte, s az utcán pattogó indulóra menetelő katonabanda látványára hívta föl a figyelmemet. Kevés sikerrel – hiába emlegette, hogy „nézd csak, Józsi, hallgasd csak, Józsi, milyen szép zene!” – a katonazene helyett máig emlékszem a sírásra és az égető fájdalomra. (Ez a fájdalmas élményem egyébként már Vácott volt: ott jártam az elemi első négy osztályát.)

De most még szó sincs iskoláról: kisgyerekkorom zord teleit, tűző napsugarú, izzó alföldi nyarak váltották. Nyugodtan elmehettünk a határba; hanyatt feküdtem a pusztá végtelen fűszőnyegén, s néztem a felhők suhanását vagy parázs fények szikrázását az elérhetetlen mennybolton. Jártuk a Szikra kánaáni televényét, a bugaci dombokat és erdőket, gyönyörködtünk az el-eltűnő tavak milliányi vízimadarában, az őzek és nyulak riadt menekülésében. De láttuk a vágató ménest, a bölcs és felséges nyugalma ridegmarha-csordát, s mind ennek „égi mását”: tündér délibábot. Egy pillanat volt csak a barackvirágzás fehér-rózsaszín látomása, máris szívtuk a gyümölcs és szőlő mézes illatát. Jó volt a piacon kódorogni dinnyeszüret idején, de jó volt a séta is a Nagykőrösi utcán vagy a Gyenes-sétatéren kislány-szerellemlal, a csodálkozó nagy kék szemű Ilonkával; megállni a szivárványos városház tornácán, a boltívek alatt, s keresztet vetni rekkenő délben, mikor megkondul a város felett az öregtemplom nagyharangja...

...Ha sorsom nem vetett volna a nagyváros emberrengetegébe, akkor most, alkonyatom idején, ott szeretnék élni Kecskeméten, a tűző nap tüzeiben, az öregtemplom árnyékában, hallgatva csöndes beszélgetéseket, áldott békességben. Hanyatt feküdni újra a pusztá végtelen fűszőnyegén, s nézni a felhők suhanását vagy a parázs fények szikrázását az elérhetetlen mennyboltozaton. Jární a bugaci dombokat és erdőket, gyönyörködni az őzek és nyulak riadt menekülésében, a ménes délceg vágatásában, újra gyökereket verni a földben, amelyből szakadtam, megkötni a homokot és az időt, ragyogó szemmel és lobogó reménnyel nézni a barackvirágok fehér tengerét, beszívni a virágok mézillatát...

... És ott szeretnék elpihenni örökre, a forró földben, amelyből vétettem. Csöndesen suttoáo szép szál jegenyék állnának őrt sírhalmom felett: magyar ciprusok...

Aztán elkerültünk Kecskemétről: Vácott, Szegeden, Temesvárott, majd ismét Kecskeméten jártam iskolába: sokfelé, ahogy apámat, foglalkozása szerint, hol ide, hol amoda helyezték. Az iskolás évekről szóló fejezet – némi pihenő és pihentető kitérő után – következik.

Kecskemét Városház tér

II. MINT A VERSENYFUTÓK (A halhatatlan ókor)

Kedves olvasóm, aki elkísértél régvolt gyermekkorom tájaira, légy kísérőm egy másik emlékező utamon is. Ha hűséges, régi olvasóm vagy, emlékszel még énem ókori mására: Raevius ezredesre. Ő volt a kalauzod – talán legelső? – klasszikus tárgyú olvasmányodnál; lehet, hogy az ő utazásai ébresztgették már érdeklődésedet és kíváncsiságodat a harmadfélezer éve keletkezett, virágzó és hanyatló, majd eltűnő ókor megismerésében. Raevius ezredes – jómagam – élete értelmének, feladatának tekintette és tudta e le-tűnt, de halhatatlan korba való bevezetését széles olvasórétegnek, immár több generációnak. Úgy érzi, életművének ez a része nem volt hiábavaló vagy haszontalan: a hozzá eljutó visszhang ezt bizonyította. Még egyszer ajánlkozom vezetőül: járjuk be együtt az ókori kultúra (mai műveltségünk bölcsőhelyének) szinte kroisosi kincseskamráit: jó Ciceróként hadd adjak hasznos tanácsokat neked – mit válassz, mihez is nyúlj legelőször?

De vajon érdeklik-e még az ókori írók a ma emberét? Van-e mondanivalójuk sokezer év messzeségéből a mi korunknak is? Tudják-e még magukkal ragadni, nemesíteni, nevelni, ösztönözni és gyönyörködtetni a mai olvasót? Vajon a ma embere át tudja-e rágni magát az ókori írók nehézségein, a történelmi hivatkozásokon, a bonyolult mitológiai vonatkozásokon, a korhoz kötött társadalmi és egyéni, gyakran helyi jellegű célzásokon?

Ezekre a kérdésekre keresik a feleletet könyvem „pihentető” fejezetei: magam is megpihenek, az emlékezés fárasztó, messzi útjairól visszatértemben. E műfajnak, az ókor afféle népszerűsítésének nincsenek elődei sem itthon, sem külföldön. Ezért nem is használtam, nem is használhattam úgynevezett forrásmunkákat; forrásom, és ezzel „útikalauzom” anyaga a görög és római irodalom. Hiszen én magam kívánok röpke szemlét tartani fölötte, s nem mások nézeteivel foglalkozni vagy vitatkozni!

Úgy döntöttem, hogy legjobban akkor szolgálom az ügyet, és kitűzött céloimat, ha igyekszem ezt a tájékoztató szemlét lehetőleg közvetlen hangon, mintegy barátságos beszélgetés alakjában megadni. Így jutottam arra a gondolatra, hogy Seneca leveleinek műformáját választom.

Amennyire lehetett, a Seneca-levelek közvetlen hangját igyekeztem követni, és megtartani s mindvégig alkalmazni kívánom Senecának azt a kedves szokását, hogy minden levelét egy-egy értékes, mély értelmű és tetszetős idézettel zárja.

Ezt a rövid bevezetőt is idézettel végzem. Mint Seneca szokta mondani, ezt az idézetet zsákmányoltam mai olvasmányomban, és felajánlom olvasóimnak; Senecát olvastam, s ott találtam érdekes megjegyzését Epikuros kertjéről. E filozófuskert felirata: „Hospes hic bene manebis, hic sumnum voluptas est. Non irritant hi horuli famem, sed extingunt nec maiorem ipsis potionibus sitim faciunt, sed naturali et gratuito medio sedant. In hac voluptate consensui – Idegen, itt jól fogod érezni magadat, itt a legfőbb jó a gyönyörűség. De ezek a kertek nem csigázzák fel az éhséget, hanem lecsillapítják, nem is fokozzák a szomjúságot egyre több innivalóval, hanem természetes és ingyen itallal kielégítik. Én ilyen gyönyörűségben öregedtem meg.”

Ilyen igazi gyönyörűségben lesz részed, olvasóm, ha ezzel a szívvel és ezzel a szándékkal lépsz be velem együtt az ókori irodalmak kertjébe.

*

Ioannes Stobaios (i. sz. V. század) egyike volt az ókor legnagyobb olvasóinak; legalább ötszáz író és költő könyvét olvasta végig s olvasás közben kiírta belőlük a bölcs és szép mondásokat. Így *Anthológiája* vagy *Florilegiuma* az ókor megbecsülhetetlen kincsesbányája. Ebben a kincsesbányában találtam a következő aranydarabkát: Szókratészről egyszer megkérdezte valaki, hogy miért nem ír? A bölcs így felelt: „Mert tudom, hogy a papiros többet ér, mint amit rá írnék!”

Látod, kedves olvasóm: ez a szókratészi mondás mindenestül ráillenék könyvemre, ha azt akarnám benne megírni, hogy a görög és latin irodalom külön az egész későbbi világirodalomnál, a görög és latin irodalmi művek a tökéletesség utolérhetetlen mintái, vagy esetleg hatalmas felkészültséggel azt bizonyíthatnám, hogy mily áradozó magasztalással lelkendeznek későbbi korok írói rég halott görög és ró-

mai kartársaikért. Mióta a derék Charles Perrault a francia Akadémia ülésén (1687. február 27-én) felolvastott, hódolattól csöpögő versélményében agyonmagasztalta XIV. Lajos korát, és lelkesen harsonázta, hogy a nagy király százada elhomályosította Augustus dicsőségét: megindult a végeláthatatlan vita, vajon az ókori irodalom és műveltség értékesebb-e, vagy a mai? Ne avatkozzunk bele, nehogy szégyenszemre a fejünkre olvassák Szókratész mondatát.

Nyugodjunk bele, hogy az ókori írók nem évtizedek el. Senki sem merné állítani, hogy csupa remekművet alkottak, hiszen kétezer évvel ezelőtt is voltak kevésbé tehetséges vagy éppen tehetségtelen írók, akárcsak azóta is mindig. Megmondta már Horatius egyik levelében: „Non cuivis homini contingit adire Corinthum – Nem mindenkinek adatott meg eljutni Korinthusba” – vagyis – értsd így – a tökéletesség fellegvárába. Voltak rossz görög és latin írók is, és műveik bizonyára azért maradtak ránk, mert a középkori másoló barátoknak, talán nemes erkölcsi célzatuk miatt, fontosak voltak.

De ha nem is csupa remekművet alkottak az ókoriak, mégis ők alkottak először remekműveket. A görögök teremtették meg az irodalom minden műfaját, s minden műfajban mindjárt megalkották a remeket is. Gondoljunk csak Homéroszra, Pindarosra, Aiszhüloszra és Platónra, s gondoljunk a rómaiakra, akik a görög műfajokat és remekműveket nyugatnak és az örökkévalóságnak közvetítették. Gondoljunk Pliniusra, Traianus császár bizalmasára, aki egyik barátjának, Maximus kegyelmes úrnak, Achaia (Görögország) kinevezett kormányzójának ezt írja: „Gondold meg, hogy Achaiába indulsz, ebbe az igazi és szín-Görögországba, ahol az emberség kivirágzott... ahol az emberek leginkább emberek, a szabadok leginkább szabadok!”

Ez az igazi és szín-Görögország, ez a „vera et mera Graecia” töretlen erővel él a mai műveltségünkben is, és vele él leánya, Róma. Azonban, örök életük titka nem az, hogy utolérhetetlen mintaképeket alkottak, mintegy követendő feladatot későbbi íróknak és költőknek, hanem az, hogy örökké időszerű marad minden alkotásuk. Örök időszerűséget ad nekik mindenekfelett a „humanitas” elmúlhatatlan eszménye, amely minden művet beragyogja. Ez a humanitás – mondja az ókor egyik szorgalmas, nagy olvasója, Aulus Gellius „*Attikai éjszakák*” című nevezetes florilegiumában – nem „philanthropia”, vagyis emberszeretet, hanem „paideia”, vagyis műveltség. A műveltségnek mai – felfogásunk szerint is – velejárója az emberszeretet. Ez az emberség-eszmény ad örök időszerűséget az ókori írók minden lapjának.

Az emberiség sohasem feledkezett meg az ókornak erről a fejedelmi ajándékáról; óvta, dédelgette, mint szent Vesta-lángot, s az ókort követő nagy korforduló néhány barbár századán kívül nem tudunk olyan korszakról, amely közömbösen vagy megvetéssel elfordult volna a görög és latin műveltség eszményeitől. A VI. század végén az Aniciusok nemzetségéből való Nagy Szent Gergely pápa (590-604) keservesen panaszkodik, hogy már a papok sem tudnak latinul, s valóban elképesztő, hogy a kora-középkornak ezekben a barbár századaiban mennyit felejtett az emberiség! Ez a vedlés időszaka: latinul elfelejtettek, olaszul, franciául, spanyolul és portugálul még nem tudtak; de nem tudtak angolul és németül sem, Európának nem volt művelt nyelve.

Európa dadogott. Ennek a kornak emlékét őrzi a kolostori iskolákból megmaradt híres mondat: „Graeca sunt, non leguntur – Görögül van, nem olvassuk”; ezzel tértek napirendre a latin könyvekben előforduló görög szövegeken. Csak a szerzetesek celláiban pislákkolt ekkor az ókori irodalomnak mécsese; névtelen századokban névtelen barátok mentegették böjtös nappalokon és virrasztásos éjszakákon az ókor kincseit. Ez az igazi középkor, amely a kolostorok celláiban élt, mindig az ókor örökösének érezte magát: minden műalkotásnak az ókor volt a mintaképe s gyakran a mértéke is.

Ha a mai olvasó belenéz ebbe a felemás korbá, ellenállhatatlanul érdekelni fogja, hogyan hallgatott el a hellenisztikus görög és latin irodalom, s hogyan foglalta el helyét a belőle sarjadó új áramlat, a keresztény irodalom és szellemiség.

Az elzászi Hohenburg kolostorának apátnője, Herrad von Landsperg (1125-1195), *Hortus deliciarum* (*Gyönyörűségek kertje*) címen olvasókönyvet állított össze a zárdai növendékeknek, 336 gyönyörű képpel. A középkori műveltség e híres emlékének egyik rajza pogány költőt ábrázol, a költő vállán fekete madár ül, s az aláírás megállapítja, hogy ezek a költők „a gonosz szellemek sugallatára a boszorkányság és költészet mesterségét őzik, vagyis mindenféle hazugságokat firkálnak”. Ebben az időben kevés volt a görög és latin írók becsülete, a középkornak ez a szakasza Szent Jeromossal tartott, aki egy gyenge pilanatában szent haraggal megbélyegezte a pogány irodalmakat: „Daemonum cibus est, carmina poetarum, saecularis sapientia, rhetoricum pompa verborum – Ördögök eledele a költők versei, a világi bölcsesség és a szónoki szavak pompája”. Pedig az ő műveltsége is gyökerestül görög-római volt, és igazán sohasem tudott elszakadni a „szavak szónoki szépségétől”. Látta ő is a fekete madarakat, de nem félt tőlük; hiszen

tőle tudjuk, hogy korábban a papok szorgalmasan olvasták a pogány írókat, és ő maga hallotta a túlvilági vádat: „Ciceronianus es, non christianus – Cicero tanítványa vagy, nem Krisztusé!” Szent Jeromos két malomkő között őrlődik: minden idegszálával keresztény és minden idegszála az antik irodalmakban gyökeredzik. Nem csoda, ha zord aszkézisének betlehemi napjaiban egyszer megátkozta annyira szeretett pogány író társait.

Ez az őrségváltás ideje, egy ezeréves birodalom és vallás válsága; természetes, hogy évtizedek alatt nem lehetett keresztény görög és latin stílust és műelméletet teremteni, tehát természetes az is, hogy azok a kort nyitó héroszok, írók és tudósok, a kereszténység élharcosai, a pogányságtól kapták irodalmi műveltségüket. Ez a műveltség túlélte a birodalmat, s halhatatlan életét éppen a kereszténység közvetítésének köszönheti. A megátkozott fekete madár, a titokzatos holló, máig is ott ül az emberi művelődés vállán, a gyönyörűségek kertjében.

Nagyszerű látvány és megrendítő élmény a korváltás küzdelme: keresztény rétorok, írók és tudósok viaskodása a pogány filozófusokkal. Sokszor fölmerül a kérdés: vajon ezek a keresztény írók, apológéták és polemikusok, költők és filozófusok, beletartoznak-e a görög és római irodalom szerves fejlődéstörténetébe? Könnyű a felelet. A keresztény irodalom művelőinek műveltsége tökéletesen azonos a pogány ókori írók műveltségével; ezek is, azok is ugyanazokon az írókon és tankönyveken nevelődtek, ugyanazokat az esztétikai szabályokat követik, ugyanaz a stílus-eszményük. Aki hanyatlásról beszél, Cicerót nevezi ki minden latinság utolérhetetlen eszményének, holott Lactantius, a keresztény Cicero (i. sz. 260-340) olyan stilizta, hogy méltó utódja Cicerónak (magyarra fordította az esztergomi növendékpapság 1874-ben), Tertullianus pedig (160-240) semmivel sem áll hátrább Tacitusnál. A III. század elején élt Minucius Felix „*Octavius*” című párbeszédében a filozófia teljes fegyverzetében és tökéletes cicerói stílus-készséggel, a clausula-technika mesteri alkalmazásával írt keresztény könyvet ad a művelt pogányok kezébe; máig is aranykönyvnek nevezik. Keresztény és pogány irodalom éppen úgy összefonódik itt, a korváltás századaiban, mint keresztény és pogány élet. A keresztény görög és latin irodalmat sem lehet kirekeszteni az antik irodalmak köréből: mind a kettő beleszövődik a hellenisztikus görög és latin irodalomba, benne él, sőt a latin keresztény irodalom – nagyjából Tertullianustól Boethiusig (198-524) – a pogány latin irodalmat úgyszólván teljesen elnyomja maga körül, és az egész korszak irodalmi alkotására elhatárolón rányomja a maga bélyegét.

Bizonyos, hogy ez a kor s ennek az átmenetnek minden izgalma, küzdelme és úttörése végzetesen érdekli a mai olvasót, hiszen műveltsége egyformán hozzáfűzi az ókori pogány és keresztény irodalomhoz. Érdeklődésünket felpelzsdíti, ahol a pogány írók műveiben emelkedett, keresztény ízü tanításokat olvashatunk. Tehát a keresztény erkölcsi tanítások gyökereihez értünk. Nem nehéz összeállítani ilyenekből egy kis gyöngyfűzért.

Kifogyhatatlan az ilyen örök emberi és „keresztényi” igazságok hangoztatásában Seneca: „Az embernek, amíg él, remélnie kell”; „Magunkon uralkodni a legnagyobb uralom”; „Ha azt akarod, hogy szeressenek, szeress”. „Közel van hozzád az Isten, veled van, benned van”; – és hallgasd meg gyönyörű nyilatkozatát a rabszolgákról: „Rabszolgák ők? Nem, emberek! Rabszolgák? Nem, lakótársak, szelíd barátaink, rabszolgatársaink, hiszen velük együtt mi is a sors hatalmában vagyunk.” (Alig von le valamit e kijelentés szépségéből, hogy Seneca milliomos nagyúr volt...) És hallgasd meg a bölcs Marcus Aurelius császár nyilatkozatait: „Az emberek iránt, kiket társakul kaptál, viseltessél őszinte szeretettel!”; „Bárki bármit tegyen vagy mondjon, nekem jónak kell lennem. Mint ahogyan az arany, a smaragd, a bíbor mindig azt mondaná, bárki bármit tenne vagy mondana: smaragdnak kell lennem, a színeket meg kell őriznem”; „A test csábításainak ne engedjünk”; „Ha jól tettél és embertársad ezt a jót élvezte, miért kívánsz ezek mellé még egy harmadikat, mint ahogyan az ostobák teszik, hogy ti. jótéteményednek híre menjen, és hogy viszonzásra találjon.”; „Élj úgy, mintha hegy fokán élnél!”

Hogy a pogány írók mégis általában megvetően nyilatkoznak a kereszténységről, annak főképpen az az oka, hogy holmi műveletlen, örökké nyugtalankodó, zűrzavaros tanításokat hirdető zsidó szektának tartották, amelyre fölényesen és hideg undorral tekintettek le filozófiájuk magaslatairól. Olvasd Plinius leveleit, kedves olvasóm: az egyikben beszámol a keresztények ügyében folytatott vizsgálat eredményéről, leírja a keresztények szokásait, gyülekezeteit és rendelkezést kér a császártól, hogyan bánják velük; a másikban Traianus válaszol, részben méltányosan, részben szigorún, de mindenesetre felsőbbbbségesen. Ez a fölény jellemzi Tacitus híres tudósítását is Róma égéséről Nero alatt; ebben hallunk először a keresztények társadalmi helyzetéről és a Nero-féle üldözésről, „Nero fáklyáiról”. A II. században a stoikusok nagy szellemei, Epiktetosz, Marcus Aurelius elismerik ugyan, hogy a keresztények lelkesen és bátran szenved-

dik a vértanúságot, de ez szerintük nem a filozófusok tiszteletre méltó erkölcsi bátorsága és ereje, hanem makacsság, dac és színészkedés. Lukianos, *Peregrinus halála* című írásában csak gúnyolódik rajtuk: Galenosz, a híres orvos, csodálja ugyan hitüket, amellyel bebizonyíthatatlan tételeikhez ragaszkodnak, de egyúttal mélyen meg is veti őket. Cassius Dio, a történetíró, zsidó felekezetnek tartja a keresztényeket, éppen úgy, mint sok más író s talán maga Tacitus is. A pogány írók első támadásai a keresztények ellen a II. század közepe táján hangzanak el; Phlegon, Fronto és Celsus nagyjából mérsékelt mendemondák és légből kapott vádak alapján támadják őket: az első keresztény hitvédők könnyűszerrel elbánnak velük (Tertullianus, Minucius Felix): íme, már érintkezik egymással a két világ, az ellenfelek összemérik fegyvereiket.

Különös tisztelettel néznek már e kor keresztény írói Senecára; Tertullianus mondja róla: „Seneca saepe noster – Seneca gyakran a miénk”: a kitűnő stoikus a görög népszerű erkölcsbölcselet, a diatribé szellemét idézi, tehát keresztény-ízűnek érzik. S természetesen Lactantiusnak van igaza, aki egy percig sem hitt e legendában; szerinte Senecának fogalma sem volt az „igazi hitről”, és Szent Ágoston még azért is meg rója, hogy óvatosan kitért a nyilatkozat elől a keresztények ügyében: sem mellettük, sem ellenük nem mert szót emelni.

Ha kezdedbe adnám, kedves olvasóm, a görög és latin keresztény irodalom legrégibb emlékeit: szemtanúja lehetnél annak a korváltásnak, amely ezekben az írásokban is híven tükröződik. Az ókeresztény legenda azonban nem egy ponton kiszínezi ezt a lassú és válságos alakulást; legendák szövevénye borítja be a gyér történelmi adatokat; de ezek mellett kivirágzik a filozófiai irodalom keresztény oldala is. A pogány retorikán iskolázott keresztény szellemek, kezükbe ragadva a tollat, méltó folytatói az antik irodalom hagyományának. A II. század óta egymást váltják a görög apológiák: Justinos, Tatianos, Aristeides, Athenagoras; s később a keresztény történetírásban a caesaerei Eusebios alkot maradandót és a régi görögökhöz méltót a IV. században. A régi műfajok folytatódnak; megszólal a keresztény levél is: Cyprianus, Szent Ágoston, Szent Jeromos méltó utódai Pliniusnak, Cicerónak, Senecának. A költészetben a III. századi Commodianus darabos dadogása után felcsendülnek a tiszta hangok, és itt is új műfaj virágzik ki, a keresztény himnusz, Szent Ambrus (430-398) és Hilarius (megh. 367) énekeiben. Általában alkotó korszak ez, különösen a IV-V. század fordulója; ennek a kornak egyik legragyogóbb emléke a memoár-irodalom őse és felülmúlhatatlan mintaképe: Szent Ágoston vallomásainak könyve.

Ha figyelmesen kísérsz továbbra is, ha meghallod továbbra is hangjukat, ha keresed és szomjazod útmutatásom után az ókori írókat: akkor ez a kis könyv betölti hivatását, „omne tulit punctum” – hogy a szó most a mi kedves Horatiusunké legyen, mielőtt az ókeresztény irodalomba tett kitérőnkől visszakanyarodunk.

Bizony, egyetlen irodalomban sem találjuk meg azt a tudatos értékelést, amellyel a görög és latin írók a maguk irodalmát szemlélik, bírálják, használják és ajánlják. Cicero mondja Atticushoz írt egyik levelében, hogy minden szabadidejét a művelődés örök forrásainál, a görög és latin írók könyvei mellett tölti el: boldog, ha visszavonulhat a forumi tülekedéstől. Horatius lelkükre köti az ifjakra, hogy a remekműveket tízszer is olvassák el (decies repetita placebit). Plinius pedig egyik levelében az írók gondos megválogatását ajánlja: „Multum legendum esse, non multa – Sokat kell olvasni, nem sokfélét”. S hogy ezekben a nyilatkozatokban mennyi a tudatosság és mélységes felelősségérzet, mutatja ugyanennek a Plinius-levélnek egy másik megállapítása: „Nagy dolog, nagy felelősség az emberek kezébe adni valamit.” Ez a felelősségérzet nyilvánul meg Basilios (Nagy Szent Vazul) caesaresi érseknek (i. sz. 329-379) egyik értekezésében, amely arról szól, hogy az ifjak hogyan húzhatnak hasznot a hellén írók műveiből. A méhek – mondja Basilios – nem minden virágra szállnak rá, s nem is eszik meg mindenestül a virágot, amelyre rászálltak, hanem kiválasztják a nekik valót, s mézéből csupán annyit szívnak magukba, amennyire éppen szükségük van, s amennyit fel tudnak dolgozni. Tegyük mi is így – buzdítja az ifjakat –, válogassuk meg olvasmányainkat, s mindenből csak azt fogadjuk magunkba, ami méltó lelkünkhöz és az igazsághoz.

Basilios is jól tudja, hogy nem mind remekmű, ami görögül van. De azt is tudja, hogy a hellén irodalom nélkül nincs igazi műveltség; fel kell túrni ennek az irodalomnak minden zugát, félrehányani a salakot, és kiválasztani belőle a színaranyat. Vegyünk példát az aranytúró hangyákról; Hérodotosz beszéli, hogy Kaszpatürosz városa közelében harcias indusok laknak, s a többiek mindig ezeket küldik a homokpusztaságba. Ebben a pusztaságban óriáshangyák tanyáznak, „nagyobbak a rókánál, kisebbek a kutyánál, de igen dühösek, s az embert is megtámadják”: Ezek a hangyák a föld alatt laknak, feltúrják a homokot, s ez a felhányt homok csupa arany... A legnagyobb hőség idején a hangyák mélyen a föld alá bújnak, s az indusok ilyenkor odalopódnak tanyájukhoz, gyorsan megtöltik zsákjaikat arannyal és elsiet-

nek, nehogy a hangyák rajtakapják és üldözőbe vegyék őket. Basilios, a tudós rétor mesteri ügyességével alkalmazza ezt a jelképes példát: így gyűjtsük mi is az ókor kincseit, szedjük a mézet, raboljuk el az aranyat, mozgassunk meg minden követ, és halmozzunk bőven útravalót erre az életre!

Így beszéltek a régiek, s ítéletüket hitelesítették a századok. A görög és latin írók több kiadásban jelentek meg, mint a világ minden írója együttvéve. Éspedig nemcsak görögül és latinul, hanem a világ minden nyelvén, számtalan fordításban. A görög és latin remekműveket úgyszólván minden kor újra lefordította magának – igen helyesen. Minden kornak más az ízlése, más a stílusa, minden kor más tálalásban óhajtja élvezni ugyanazt a régi és ezerízű eledelt. És a fordítások e rétegein mutatkozik meg igazán, hogy a görög és latin írók valóban minden korhoz egyformán szólnak, örökké időszerűek. Ezt látjuk, tudjuk, érezzük, és éppen ezért szükségtelen bizonyítanunk: elég utalnunk a világirodalom történetére. Az ókor örökösei vagyunk, végzetesen.

Nos, két pogány közt vergődő kicsiny hazánknak már 1536-ban volt magyar Aesopusa (Pesti Gábor ford.), már 1570-ben volt Plutarkhosz-fordítása (Bogáti Miklós), 1580-ban magyarul olvashatták Szophoklész *Elektráját*, Bornemissza Péter kissé sujtásos fordításában; 1613-ban megszólalt magyarul Marcus Aurelius (Prágai András), 1624-ben Vergilius (Husztai Péter), harminc évvel később Seneca (Kéri Sámuel) s vele majdnem egyidőben Homérosz (1651), Dálnoki János tollából, a század vége felé pedig Dobai Székely Andor fordításában, Cicero is megjelenik a magyar könyvpiacon (1680). A XVIII. század végén aztán sorra megszólalnak a többiek: Aiszkhülosz, Euripidész, Platón, Catullus, Horatius. Az utolsó százötven évben egyre fokozódik a magyar olvasók érdeklődése az ókori írók iránt, egyre újabb és újabb fordítások jelennek meg, s többnyire művészi igénnyel. Mindenekfelett megvan Arany János Arisztophanésze, a magyar fordításirodalom felülmúlhatatlan remekműve; de van kiváló magyar Homéroszunk (Devecseri Gábor fordítása) és ugyancsak kiváló Vergiliusunk (Lakatos István fordítása). Közkézen forog Catullus, Horatius; a prózaírók közül Suetonius, Plinius, Seneca – csak futtában kaptam ki a rengetegből ezeket az adatokat, s annyi máris megállapítható, hogy valósággá vált a múlt században még csak óhajként hangoztatott felszólalás az ókori írók fordítása ügyében; így hangzottak Fábián Gábor szavai a Magyar Tudományos Akadémia 1852. július 10-i ülésén: „Legtöbbet tehetnének e részben: felsőbb helyről, pl. az akademiától, vagy más tudományos intézettől jövő gyakoribb felszólalások, buzdítások, jutalomkiutázások, verseny-előidézések.”

Ha most azt mondanád, kedves olvasóm, hogy minek a fordítás? Tessék az eredetiket olvasni! – azt mondanám rá: igazad is van, nincs is igazad. Nyilván Ovidius verse cseng a füledben: „Gratius ex ipso fonte bibentur aquae – Szívesebben isszuk a vizet magából a forrásból.” Igen, de ki jut el a forráshoz?

A forrásból csak a kiváltságosok ihatnak; azok, akiknek sikerült feljutni a magas sziklák közé, a friss patak kútfejéhez. De hányan lehetnek a tudósokon és tanárokon kívül, akik Platont görögül olvashatják, megértik és élvezik? Vagy akár Homéroszt? Vagy hányan élvezhetik Tacitust latinul? Vagy Horatiust? Igaz, a fordítás kissé mindig hamisítás; mindig letöröl valamit az eredeti szépségéből, vagy legalábbis eredetiségéből, főképpen ha a fordító ügyetlen, vagy kontár, afféle „*interpres indisertus*”, hogy Cicero szavával éljek. Azt a gondolatot görögül vagy latinul gondolták, görögül vagy latinul faragták a szó művészi márványába, de az idegen nyelv logikája más, más a szavak súlya, értéke és ritmusa, a nyelv anyaga és zenéje. Az a fordítás, amely egyszerre hű is és művészi is – Persiusszal szólván – *rara avis* vagyis ritka madár, magyarán: fehér holló.

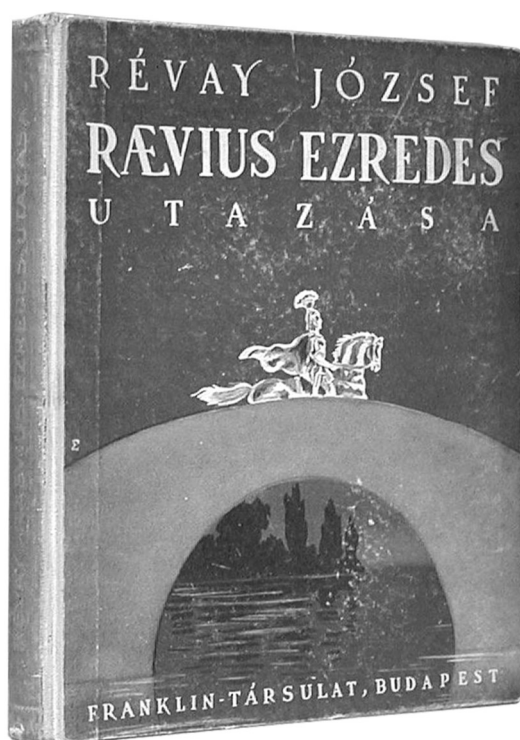
Kell a fordítás, ha nem is művészi, ha nem is kivételes: nem zárhatjuk el az ókori írók tiszta forrásvizétől a szomjas százezreket. S hogy mily szomjasak, arra is vannak adatok, ha éppen kellenek. A legutóbbi száz év legnagyobb könyvsikere Bulwer regénye, a „*Pompeji utolsó napjai*”, és igazi világsiker ma is Sienkiewicz híres „*Quo vadis*”-a. Mai szemmel nézve egyikük ókorszemlélete sem hibátlan, romantikus-idealista történelemfelfogásuk ellentétes a tényekkel, mégis a közönség szomjasan fordult az ókor felé, fordul ma is, mohón kívánta és kívánja megismerni a tőlünk annyira különböző s a mienkkel mégis annyira örök-egy kornak és embereinek életét.

Ha viszont a művelt olvasó ókor-élménye egy-egy pillanatra megtorpan, abban bizonyára az iskola a hibás, mert a gépszázad és a technikaimádat jelszavaival oly erősen megnyirbálta az iskolai görög és latin tanulmányokat, hogy ezzel úgyszólván halálra ítélte a klasszikus műveltséget. Amit meghagyott, azt is rosszul találja: nem hódítja, hanem elriasztja a fogékony és érdeklődő lelkeket, már magának a nyelvtanításnak korszerűtlen módszereivel.

És éppen itt akarok segíteni neked, kedves olvasóm, könyvem „*pihentető*” fejezeteivel. Az örök forrásokhoz szeretnék visszavezetni, megmutatva azt a tükröt, amelyben minden kor felfedezheti a maga

arcát, a maga gondolatait, örömeit, bánatait, eszményeit. Megmutatja ez a vezérfonál, hogyan keresse, nézze és olvassa a ma embere az ókor íróit és írásait. Felvonulnak majd itt előttünk rég letűnt árnyaik, hozzák a szent lángot, a lobogó fáklyát, egymást váltó versenyfutók, mint oly gyönyörűen mondja Lucretius a természetről írt költeményében: „Et quasi cursores vitae lampada tradunt – S mint versenyfutók, kézről kézre adják az élet fáklyáját.”

...Fogd meg a kezem, kedves olvasóm, nézzük végig ezt az isteni fáklyafutást: dús élményekre és édes ízekre készítheted elő szomjas lelkedet. Első állomásunk az ókori történetírás lesz; majd az istenek ajándékát, az ókori filozófiát idézzük. Ókori hétköznapijainkról szól majd a következő fejezet; ezután a szó művészetét, az ókori retorikát ízelheted; majd szentelünk egy kitérőt az ókor szociális kérdéseinek. Tudomány és költészet az ókorban lesz a két következő állomásunk; végezetül az ókor politikai irodalmát futjuk át, halhatatlan árnyakat idézve. Az utolsó fejezetek közé egy ókori „interjút” iktattam be, hogy mint Raevius ezredes, méltóképpen fejezzem be ezt a szerepemet, s adjam át neked az élet fáklyáját... „én is ilyen gyönyörűségben öregedtem meg...”

**Raevius ezredes utazása
a Franklin Társulat kiadásában**

III. SZÁLLJ, GONDOLAT... („Szorgalma: ernyedetlen”)

Az ókori látomás rőten kilobbanó fáklyái riadtan pislogó petróleumlámpások fáradt fényeit ébresztik bennem: előttem van a mestergerendás nagy terem a váci elemi népiskolában, ahol – egyetlen helyiségben az összes elemista évfolyam – négy évig jeles eredménnyel tanultam. Egészséges kisfiú lehettem; a bizonyítványok végén, a „Szorgalma: ernyedetlen” – minősítés után még ez a bejegyzés olvasható: Tanpálya alatt 1887/8 évben mulasztott 0 napot” „Iskolai mulasztásokért szülője büntetve – nem volt” „Erkölcsei magaviseletem” is – példás.

Apám foglalkozása miatt még az elemi sem járhattam végig egy helyen: második osztályban fél évet magántanulónként egy kis faluban végeztem. A kézzel írt bizonyítvány itt is eminensnek tüntet fel „A törvény szabta tanulmányokból”. Szigorú édesapám büszke, kedvesanyám boldog volt; egyetlen szépség-hiba található elemista pályafutásomon. A IV. osztályban csak „jó”-t nyertem erkölcsi magaviseletből: jól emlékszem az okra, hogy miért.

Nagyobb fiúk – talán gimnazisták vagy inasgyerekek? – csoportjához csapódva, lelkesen részt vettem a vasárnapi fűvőszene, a társadalmi eseménynek számító „térzene” megzavarásánál. A Korzó a Duna-parton volt; egyik partján tamburmajor vezényelte lendületesen a rézfűvőszzenekart. Hogy a félcitromokat nyaló, fancsali képet vágó gyerekhad rontotta-e el a szépen induló „Prinz Eugen”-indulót, vagy a nagyobb fiúk durvább csínyt is elkövettek-e, nem tudom, de a zene abbamaradt, s minket elzavartak. A viharra, amit az e miatt a viselkedés miatt kapott osztályzat otthon kavart, szintén jól emlékszem: következő évben íratnak a gimnáziumba – hogy s mint kezdjen ott egy ilyen megbélyegzett egyén? Később nem is fordult velem elő efféle kisiklás; kétségtelenül jó képességeim mellett sarkallt az anyámnak tett ígéret és egészen bizonyosan az otthoni szegénység is. Bármilyen közhelyes a „sub pondere” emlegetése, úgy érzem, még ma is inkább igyekszik feljebb jutni, inkább tanul és fárad az a diák, akinek otthon nincs meg „mindene”; aki legfőbb jóként a lehetőséget kapja meg szüleitől a tanuláshoz, s azzal élve igyekszik előrejutni.

Vác nevezetességei közül leginkább a „Kőkapu”-ra, a Mária Terézia tiszteletére emelt diadalívre emlékszem, mint pompás fogócskák színhelyére; ugyanilyen kedvelt játszóhelyünk volt a püspöki palota gyönyörű kertje; félénk pillantásokat vetettünk azonban a „fegyintézet”-re, tudtuk, hogy ott rablók vannak bezárva. A Kőkapu volt a felsővárosban, az alsóvárosi nevezetesség volt a százéves Lövölde, ahol nyári murikat, táncstéket rendeztek. Édesapám idejárt tarokkozni és sörözni, vasárnap délelőtt elkísérhettem. Lejjebb, az országút mellett volt a Honvédszobor; emlékszem apám kijelentésére, hogy „a március 15-e itt csak arra való, hogy a Honvédszobornál divatbemutató legyen!” – ez valószínűleg nem zárta ki a résztvevők hazafias érzelmeit. A Honvédszoborhoz közel volt a Hétkápolna. Gyönyörű fás út vezetett oda. Egy híres forrás volt ott, állítólag szembajokat gyógyított. Mária napkor mesés látványosság volt a Hétkápolnánál. Besereglettek a Vác környéki falusiak, színes népviseletükben. Egymás mellett lekuporodva, este gyertyák mellett szent énekeket énekeltek. Egyik csapat magyarul, a másik szlovákul, a harmadik németül (sváb dialektusban) – el lehet képzelni, mekkora hangzavar volt ez, s hogy nekünk mennyire tetszett. Sok mézeskalácsos és egyéb árus volt az út mentén, festői szép volt az egész! Vidám emlékem még az országos vásárok alkalmával az októberi káposztavásárlás. Mikor mi, gyerekek a tutajos hajókon mászkálhattunk, amíg kedvesanyám és a szolgáló megtalálta a megfelelő árut – ez a mulatság teteje volt!

Nevezetes volt még a papi szeminárium is, mégpedig arról, hogy egyszer oda bűjt el az ördög. Azt hiszem, a szolgálónk, aki váci lány volt, mesélte ezt az antiklerikális ízű anekdotát arról, hogy miért fúj mindig a városban a szél? Szóval, egyszer az ördög és a szél együtt sétáltak, az ördög meg akarta ijeszteni a papokat, és bement a szemináriumba. De ott nagyon jól érezte magát, többé ki se bűjt, a szél hiába várta, ellenben azóta is dühösen fúj odaki. (Valóban mindig szél jön a Duna felől.) Ugyancsak elbeszélésből hallottam nagy bálokról, koncertekről, amelyeket a Curia szállóban rendeztek, valamint a VI-os huszárezredről; ennek ott-időzése „élénkké tette a várost”. Sehogyan sem értettem akkoriban ezt a kifejezést: valószínűleg azért ragadt így meg az emlékezetemben.

A Csillag utcában volt a régi posta, Vác akkoriban még kisváros volt, később fejlődött rohamosan, s épült új postapalota a gimnáziummal egy sorban, a nagytemplom terén. A régi Csillag utcai postát azért

jegyeztem meg, mert emlékszem elámulásomra, mikor apró gyereklépteim a téres-köves kapualjban kopogtak, apám így szólt: te most antik-római köveken jársz – az ott lakó postafőnökék szerint ugyanis a nagy kapualja azzal volt kirakva. Mennyi volt ebben az igazság, s mennyi a helyi legenda, ma már nem ellenőrizhető – mindenesetre ez volt első találkozásom az ókorral.

Elkerültünk Vácról: Szegeden jártam a gimnázium első három osztályát, a negyediket Temesvároton, az V-VIII. osztályt ismét Kecskeméten. Negyedik osztályos voltam, mikor édesanyám meghalt. Az ötödik osztályt, külön engedéllyel, magántanulóként végeztem; apám féltett: magasra nyúlt, sápadt, sovány fiú voltam, könnyen foghatott volna rajtam is a betegség – így is a természet csodája, hogy a csecsemőkorú kis Bélán kívül senki sem kapta meg közülünk a betegséget.

Negyedik gimnazista voltam, mikor beléptem a piarista rendbe; mint bentlakó papnövendék végeztem ezután a gimnáziumot, az említett V. osztályt kivéve. Anyámnak tett ígéretemet váltottam be ezzel: ő kért erre, mikor már nagyon beteg volt; az ő álma volt az, hogy elsőszülött fia pap legyen. Mélységesen vallásos volt, elsősorban ezért, saját legjobb meggyőződéséből vett rá erre, s ígértette meg velem, hogy piarista leszek; másrészt, korai halálával szembenézve, azzal vigasztalta magát, hogy mint legidősebb, tehetséges gyerek, a papi pályán sokra viszem majd, s akkor segíthetem fiatalabb testvéreimet. Mindenképpen jót akart, és énbennem föl sem merült, hogy meg ne tartsam neki tett elkötelező ígéretemet. Hajlamb nem vonzott az egyházi pályára: de vajon melyik tizennégy éves gyerek tudja teljes bizonyossággal, hogy milyen pályára való? A jövő nálam is megmutatta, hogy tévútra léptem.

Magamfajta vagyontalan, nagy családból származó – s a még nálam is szegényebb –, jófejű, tehetséges gyermeknek nem is igen volt más választása, mint hogy kispapként tanuljon tovább. Hosszú évtizedekig ezen az egyetlen kapun juthatott be a tanult emberek közé az alsóbb vagyontalan rétegekből származó diák. Bár az én diákéveimben még nem volt a továbbtanulás fetisizált követelménye a „rendűség”, nem volt egyetemi felvételi vizsga elérendő pontszámokkal, apám tőlem mindig megkövetelte a maximumot. Egyszer – immár csak félévi, s nem évvégi bizonyítványomba – mégis becsúsztott egy kettes „testgyakorlatból” (nem tévesztendő össze a mostani osztályzatokkal: mai értelemben négyesem volt). Apám ezúttal nem rám haragudott, hanem a tanár ellen kelt ki nagy-mérgesen, mondván, hogy úgylát kifog rajta: „Beíratlak privátára tornából, akkor aztán nem fog a bizonyítványodba rontani” – valóban ez volt a megoldás. Különösen a szertornától idegenkedő, csöppet sem „lóra termett” kisfiú voltam; de a priváta csodát tett. Nem én ügyesedtem ugyan meg, hanem a tanár volt elnéző tornaórai passzív magatartással szemben. Végre egy megvesztegetés, amellyel mindkét fél jól járt.

1899. június 1-jén kelt jeles érettségi bizonyítványommal a zsebemben a budapesti tudományegyetem bölcsészkarára iratkoztam be, latin-görög tanári szakra. Húgocskáim – akkor még mind a hárman –, két öcsém, mindnyájan szeretettel ünnepeltek, mind büszkék voltak a jótanuló nagyfiúra. Ez természetes, testvéri szívből jövő ünneplés volt: az igazi szenzációt azonban a családban a „gazdag rokon”-nak emlegetett kolozsvári nagybácsi levele jelentette. Lajos bácsi apám testvére volt, vagyonos lányt vett el, házasságuk gyermektelen maradt. Nem tudom már, mivel foglalkozott, de vagyonáról csodákat meséltek. Eddig nem nagyon törődtek a sokgyerekes, kispénzű, sok bajjal küszködő öccsel, apámmal – még anyám betegségek se vettek oda egy gyereket sem, pedig ezt úgy tudom, kérték tőlük, átmeneti segítségként – most egy ünnepélyes hangú levélben e nábob hírv rokon pártfogását helyezte kilátásba. Mint írta, az indította őt erre a nagylelkű ígéretre, hogy értesült tanulmányi eredményemről s a választott pályámról. (Vakbuzgó katolikus volt ő is, felesége is.) Mindössze az tartja még vissza a kézzelfogható támogatás folyósításától, hogy eljutott hozzá a híre névváltoztatási szándékomnak. Ha valóban feltett szándékom a becsületes Ullrich nevet anyám könnyelmű családjának nevével fölcserélni, úgy ne számítsak rá.

Érettségi bizonyítványom még Ullrich József nevére szólt – egyetemi indexemen már a Révay József név szerepelt. Tehát nem részesültem Lajos bácsi jótékony pártfogásában, csak haragos üzeneteit vettem évtizedenkint, Temesvároton lakó húgom közvetítésével. Ők, a jó lelkek, budapesti húgommal karöltve, mindenképpen ki akartak békíteni az öreggel, mindketten jó viszonyban maradtak vele – nemcsak a remélt dús örökség kedvéért, hanem emberségből, sajnálatból a két magányos öreg iránt.

Szinte shakespeare-i módon taszított el magától és zárt ki a várható örökségből nagybátyám, s közben őrá várt elborzasztó, rémdrámába illő vég: nagy vagyonának nagy volt a híre is. Fondorlatosan kitervelt rablógylakosság áldozata lett, feleségével együtt. A tettes (vagy inkább tettesek) sohasem kerültek meg, ellenben gazdag zsákmánnyal távoztak: az örökösök csak a maradékon osztozhattak. (Név-változtatásom egyébként még egyszer szemet szűrt környezetemben: 1951-ben újabb, „még részletesebb, mindenre kiterjedő” stb. életrajzt kért tőlem az Írószövetség. Adataim olvasásakor a tisztviselőnk örömmel

– talán jó pont volt ez akkoriban? – és tegezve fölkiáltott: „Révay elvtárs, hát te törvénytelen gyerek vagy?” – Hetvenéves lévén éppen, azt feleltem, hogy ebben a korban ez talán már nem számít érdekesnek – egyébként meggyőződhetett róla, hogy téved.)

*

A tanítórendekben – így a piaristáknál is – igen magas színvonalú képzés volt. A paptanárokból került ki az egyház legfontosabb élcsapata; az „ecclesia militans” így harcolhatott legeredményesebben a lelkekért: az ifjúságot szuggesztív erővel, megragadó műveltséggel magához láncolni tudó pedagógusok képzésével. Mondhatom, alapos és minden részletében kitűnő tanításban volt részünk, alkalom nyílt nyelvek tanulására is. Én magam könyvtáros is voltam, s mondhatom rendkívül bő és gazdag választék állt rendelkezésünkre; olvashattunk itt olyan műveket is, melyek messze meghaladták, vagy éppen ellentétesek voltak egy leendő katolikus paptanár érdeklődési körével, illetve más ideológiát hirdettek. Bizonyára az vezette az egyházi előjárókat, hogy a paptanárnak készülő ifjú hadd ismerje meg az ellenfelet is: így olvashattam németül Marxot és Engelst, más, ugyancsak materialista filozófusokat is. Nem szeretnék holmi hamis előrevetítésként olyasmit állítani, hogy műveik akkori olvasása mélységesen hatott rám, szinte előremutattak jövőmre; de annyit mondhatok, hogy elgondolkoztató olvasmányoknak bizonyultak – azonban egész iskoláztatásunk, otthoni és iskolai neveltetésünk, a hazafias és idealista szellem, a szigorún vett vallási parancsok erős befolyása tompította érdeklődésünket a haladó ideológiák iránt, maradtunk az egyedül üdvözítő megszokott mellett. Az ország a millennium mámorába szédülten, enyhe nagyhatalmi révületbe esett: e hatás alól alig vonhatta ki magát annak a kornak a diákja. A műveket elolvastuk, megvitattuk, elvetettük – ha nyomtalanul nem is múlt el az olvasmány-élmény, de tudatosan nem állított szembe akkori környezetemmel.

Maga a „hívás”, a papi pálya volt az, amellyel szemben lázadtam. Ó, hogy megértettem később Julien Sorel lázadását! Természetemnek, vérmérsékletemnek ez a kötöttség, ez a szigorún megszabott életforma, ez a kötelező alázatosság sehogyan sem felelt meg. Nem álltam egyedül ezzel a lelki válsággal: sok hozzám hasonlóan szegény sorsú ifjú érezte nyűgnek a paptanári jövőt: sokunkat hajtott a keserű kényszerűség a rend falai közé. Talán azért is volt ifjúkorom legkedvesebb Jókai-regénye az „Enyém, tied, övé” – benne Innocentius alakját úgy szerettem magammal behelyettesíteni.

Pesten egyetemi éveim alatt még jobban ellenkezésbe kerültem a rám szabott kényszerű fegyelmel. Mindazt, amit szerettem volna, csak titokban tehettem. Színházba csak a Nemzetibe és az Operába volt szabad járnunk: én bizony buzgó nézője voltam a könnyebb műfajnak is; máig a fülemben vannak a millenniumi korszak nagyoperettjeinek édes dallamai. Természetesen a legnagyobb élmény Jászai Mari volt, hozzá hasonló görög hősnőt csak egyet láttam életemben: a filmbéli Elektrát, Irene Papast. A Nemzetibe reverendában jártunk, de ha Blaha Lujzára voltunk kíváncsiak, már a későbbiekben leírandó „álruhára” volt szükség.

Szerettem volna én is udvarolni, mulatni, vígan élni, legalább megközelítően olyan vidáman, mint egyéb fakultások hallgatói, a fess jogászok például, akik többet táncoltak és biliárdoztak, mint tanultak. Ennek az életmódnak azonban – az én számomra – akadályai voltak. Nemcsak az, hogy a jogászok zömmel vagyonos családok fiaiként szinte csak időtöltésből jártak egyetemre, hogy utána sinecura hivatalokat elfoglalhassák: tanulmányaik csak ürügyül szolgáltak néhány mulatós fővárosi év eltöltésére. (Ismertem ugyan műegyetemi hallgatót is, aki akkor már 10. éve járt egyetemre; tehette, szülei vagyonos kereskedők voltak). További akadály a udvarlásnak: a reverenda. Ebben az öltözkében még a civil tanárjelölteknek, a legszegényebb rétegnek sem jelentettünk veszedelmet, egy-egy hazasiető varrólányka hazakísérésénél. Pedig ugyancsak fürgén járt a kislányok szeme is az ügyelgő diákokon, azonban minket észre sem vettek – így. Pedig már alig-alig tudtunk ellenállni a csábításnak, és a következő álcázást eszeltük ki: reverendánkat körös-körül feltűztük, s így nem látszott ki a télikabát alól. Régen kinéztünk magunknak egy gyors mozgású, „merész” pillantású, karcsú teremtet, sőt már „szemeztünk” is vele (mind-egyikünk azt hitte, hogy csak őt vette észre): ezt a különösen légies kis teremtet a madárvilágból vett „futár libuc” néven emlegettük egymás között. Ez a nyegle meghatározás is erősítette elhatározásunkat: s eljött végre a napja önagysága megszólításának. Dolgozó nő volt szegényke, fillérékért görnyedő varrólány vagy masamód, már nem emlékszem, bár ezt a bemutatkozás első perceiben tisztáztuk. A kor felfogása szerint a dolgozó nő könnyen megkapható, kiszolgáltatott teremtet volt, ellentétben a féltve gardírozott polgárlányokkal. Magam sem tudom, mit reméltünk a kísérellettől, mikor végre, igazi nagyvilági mo-

doban, bemutatkoztunk neki. Bemutatkozás után, továbbra is tartva a nagyvilági modort, engedélyt kértünk, hogy hazakísérhessük.

Sikerünk rendkívüli és gyors volt: nemcsak hogy beleegyezett, hanem meg is invitált egy csésze teára, de mint mondta, valami harapnivalót legyünk szívesek vásárolni a tea mellé, mert nála semmi egyéb nincs otthon, mint cukor és citrom. Hódításunk váratlanul eredményessé válása fonák helyzetbe hozott bennünket: ha elfogadjuk a meghívást, kiderül a körös-körül feltűzőt, dísztelen reverenda-viselet; aztán meg pénzünk se volt Kuglerre vagy prágai sonkára – tehát ha föl kísérjük a lakásra (nővérevel lakott, mint említette), minden kiderül. Dadogva mentegetődzünk: ma nem lehet, majd legközelebb, majd máskor – és félszegen elköszöntünk tőle. A mostani Astoria-aluljárónál történt gyászos visszavonulásunk: mondanom sem kell, hogy Futár Libuc többé meg sem látott minket. Talán jó ösztönrel kitalálta, hogy nemcsak papnövendékek vagyunk, hanem még hozzá szegény fiúk is. A nagy kalandnak indult esetből semmi sem lett. Az első találkozás az áhított Nővel ilyen sete-suta kudarcba fűlt. Ez azonban nem vette el a kedvemet a későbbi próbálkozásoktól.

Gyorsan teltek-múltak az egyetemi évek, bár én – még jobban siettettem volna múlásukat: nagyon vágyódtam az önállóságra. Kevésbé kötött, magam kedvére formált életmódot szerettem volna elérni; a rendházbéli élet nyomasztott. Haza sem vágyakoztam: félig még gyermekként kerültem el, s nem is minden vakációmon mentem haza, ott is már inkább vendég voltam.

Elérkezett végre a várva várt idő: a budapesti Tudományegyetemen 1902. december 13-án nyertem el oklevelemet. Mégpedig a latin filológiából mint fő, a görög filológiából s az ókori történelemből mint melléktárgyakból bölcsészettudori, majd a budapesti Országos Tanárvizsgáló Bizottság előtt tanári oklevelet a classica philológiából.

Ez a tanári oklevelem 1904. évi április hó 25-én kelt. Olvasgatva a megsárgult okmányt, talán nemcsak a következőkben ismertetett, kiváló minősítések nézegetése okából oly kedves nekem: „1/ a magyar nyelv- és irodalomból kitűnő, 2/ a latin philológiából dicséretes, 3/ a görög philológiából dicséretes” stb. – nemcsak ezek s a többi osztályzat ébreszti föl bennem annak az időnek jó közérzetét – a sikeres pályakezds bizakodó hangulatát –, nem, hanem bizonyos meghatottság fog el, az aláírásokat nézegetve. E nevek láttán: „Elnök: Beöthy Zsolt; Tanárvizsgáló bizottsági tagok: Ponori Thewrewk Emil, Alexander Bernát” – újra elfog a felelősségérzet, hogy mint nagy idők tanúja, kötelességem volna e ma már irodalomtörténeti nevek hordozóiról elmondani, illetve összeszedni személyes emlékeimet.

Én még Gyulai Pált is hallgattam az egyetemen. Halálának ez év november 9-én lesz hatvanéves évfordulója. Fel kell jegyezni, hogy irodalmunk történetének épületét, melynek külső vázát Toldy Ferenc és mások építették fel, ő rendezte be a jóízű, pontos ítélet és arányérzék minden vívmányával, és ő tette lakhatóvá a magyar szellem számára. Akik utána dolgoztak ezen az épületen, hozzáadtak egy-egy díszítményt, berendeztek egy-egy helyiséget, új festményt akasztottak egy-egy falra – de az épület, az ő műve, ma is áll.

Nekem azonban, ahogy most rá gondolok, elsősorban az ő feledhetetlen emberi lényé mozditja meg a szívemet. Mintha ma is élne – úgy látom magam előtt a kis köpcös embert, ősz szakállával, cylinder-kalapjával, magas sarkú cipőjével, amint kopogós, szapora lépésekkel megy a Sándor utcából az egyetemre, vagy a Belvároson át az Akadémiába, útja közben meg-megállva, hogy megnézzon egy trafik ajtajára kifüggesztett újságot, vagy valami mást, ami figyelmét felkeltette. Öreg volt már, mikor megismertük, de még érdeklődött minden iránt, különösen az újságok iránt, amelyeknek szigorú bírálója és buzgó olvasója volt.

Híres vitatkozóknak ismerték: azt mesélték, hogy egyszer a Múzeum körúton, az akkori Műegyetem (ma TTK) előtt, estefelé, ott látták Szilágyi Dezsővel. Álltak és vitatkoztak. Vagy egy óra múlva, akik újra arra jártak, a sétájukból visszatérve, még mindig ott látták kettejüket: álltak és vitatkoztak, az ország két legszenvélyesebb vitázója.

De Gyulai szívesen elvitatkozott fiatalemberekkel is, hallgatóival az egyetemen, fiatal írókkal. Szívesen látta az értelmes ellenvéleményt. Mindig bíralt, újonnan megjelent versekről, regényekről, színdarabokról mondott ítéletet, rendszerint keményet és szigorút, de sohasem sértőt, mert személyében sohasé bántott senkit.

Az öreges zsörtölődés volt a természetes hangja, ebben mindig volt valami kedvesség. Érezni lehetett jó szívét, derűségét, okosságát. Az ember, ha beszélt vele vagy csak rá is nézett, nem állhatta meg egy kis meleg mosoly nélkül. Lényének volt valami derűs aurája: az életkedv és harmonikus kedély sugárzott belőle.

Már a külseje is rokonszenvet keltett. A maga nemében szép kis ember volt, zömök kis termetén minden arányos, haja, szakálla mindig rendben tartva, ruhája gondozott, sötét szeméből értelem és ironia

ragyogott a világra. E sorok írója egy délután egy fiatal rokonlánykával ment a Kecskeméti utcán, s köszönt a szembejövő Gyulainak. – Ki ez? – kérdezte a kislány. Megmondtam neki, s leány felkiáltott: Jaj, de herceg! – Lány-nyelven az is volt. Amit férfiembről ritkán lehet mondani: bája volt lényének, amit mindenki érzett, aki kapcsolatba került vele, vagy akárcsak ránézett.

Rajta kívül leginkább Ponori Thewrewk Emil szuggesztív előadásaira, magával ragadó egyéniségére emlékszem. Annyira elütött a korabeli élclapok állandó tanárfigurájától, „Dr. Tömb Szilárd”-nak komikus alakjától! Annyira más volt, mint egy másik, csakugyan vaskalapos professzor. Egész életemre szóló indítást és ösztönzést jelentett számomra előadásainak hallgatása és ismerkedésem gazdag életművével. Már 1874 óta egyetemi tanár volt, a klasszika filológia magyarországi fellendítésének úgyszólván atyamestere. Nemcsak hogy ő alapította meg a mind a mai napig fontos, alapvetően fontos munkát végző nagy tekintélyű Philologiai Társaságot, hanem az Akadémián megindította a görög és latin remekírók fordításának gyűjteményét; úttörő tudományos munkássága külföldi visszhangot is keltett, Homérosz-, Vergilius- és Tacitus-tanulmánya rendkívüli alapossággal készült, és példamutatón gazdag kommentárral ellátott mű. Festus-kiadásának különösen erős és elismerő külföldi visszhangja támadt, s mindemellett, a tudós filológus felkészültségével – maradandó műfordítói munkásságot is folytatott. Homérosz Iliászából sajnos, csak az I-VI. éneket fordította le; ezenkívül Anakreont, Vergiliust, Martialist fordított; de ez a lista távolról sem teljes. Talán ő adta az első impulzust számomra a tudós és műfordítói alkat szintéziséhez; az ő ragyogó példája járt előttem, mikor magam is – előbb úgyszólván a horatiusi dura necessitastól űzve, később hajlamból és kedvtelésből – egyre több ókori szerzőt szólaltattam meg magyarul. Hálás vagyok emlékének, s annak a maga korában úttörő és alapvető elvének, hogy klasszikus auktort csak formahűen szabad lefordítani, sohasem más versforma Prokrusztész-ágyába nyomorítva...

Műfordítás-irodalmunk sokáig elhanyagolta ezt a lényeges és alapvető elvet; e téren azonban feltétlen óriási javulás tapasztalható, törekvés a lehető és elérhető legjobb megoldás megvalósítására.

Beöthy Zsolt és Alexander Bernát – elődeim voltak egy budapesti gimnázium igazgatói székében, mielőtt egyetemi tanárok lettek –, de hol van ez még? Hol van még, a messzi ködös jövőben, sok harcom, vereségem, kevés diadalom és súlyos megaláztatásaim? Most még csak büszkén friss oklevelemre, ünnepélyes szerzetesi fogadalom letétele után, de még nem fölszentelve – várom első állomáshelyemet, az első katedrát, ahol tanítani fogok.

*

A nyitrai római katolikus főgimnáziumban nyertem helyettes tanári állást, 1902. szeptember 1-jén. (1903. augusztus 31-ig tanítottam itt.) Hála a sorsnak, oly sokféle vitt és vezetett pályámon – földrajzi értelemben is –, hogy az akkori Magyarországnak legkülönbözőbb vidékeit és városait volt alkalmam megismerni és megszeretni. Első állomáshelyem a mai Nyitra, maradandó emléke pályámnak: éppen azért, mert ez volt az indulás, a reményteljes kezdet, az első önálló ténykedésem színhelye. Részletesebben tanári pályám emlékeinél térek ki a nyitrai tartózkodásomra; most, még egyszer, gondolatban, a gimnáziumi évekhöz kanyarodom vissza...

... Gimnáziumi éveim alatt, az év végi vizsgák első napján feltétlenül felrajzolta az osztály leglenyűgözőbb kézzelrajzolt szövegírója a fekete táblára, cirkalmas betűkkel, Arany János verséből az idézetet: „Előtted a küzdés, előtted a pálya...” – s ez a nagy mondás most vált valósággá, tanári oklevelem kézhezvételekor. Az előttem álló tanári pályán nagy ambícióval és nem csekély önérzettel indultam el, előre nem sejtett élmények forgataga várt rám; egyik-másik állomáshelyemen egész életemre kiható változást hozott számomra – erről fogok a legközelebb mesélni... Mielőtt belefognék tanári pályám emlékeibe, hadd idézzem még egyszer a gimnazista éveket. Ha az ifjúság tűnékeny fényeit, ízét, friss hangjait kívánom vissza-idézni, megint csak dallamhoz folyamodom – nemcsak gyermekkoromnak, ifjúságomnak is volt „kísérő-zeneje” – s az is bennem zeng, elmúlhatatlanul.

Nagydiák koromban lehettem ügyetlen tornász, akit csak a „priváta” húzott ki a bajból, de – és erre máig büszke vagyok – az énekkarban oszlopos tagként jeleskedtem. Máig is hallom kórusunk két fő műsorszámát (mind a kettő világi szerzemény ugyan!): megzenésített Csokonai-vers dallamát: Óh, Tihany-nak riadó leánya... – és a minden ünnepélyünket méltósággal záró, megragadó kórust Verdi „Nabucco”-jából (ez az eget ostromló muzsika lett egyébként az olasz szabadságharc himnusza) – itt zeng bennem, elnémíthatatlanul, az áradó karének: „Szállj gondolat – Aranyló szárnyakon...”

Szállj, gondolat – s ha messzi utadról elfáradva megtérsz – jöjj, pihenj...

IV.

AZ ÉLET MESTERE (Ókori történetírók)

Máris viszlek magammal, olvasóm, a tizenkilencedik századból a messzi ókorba – figyelj rám...

... Mikor Hérodotosz Athénban felolvasta történelmének a görög-perzsa háborúkról szóló ragyogó lapjait, a görög vitézségnek és hazaszeretetnek ezt az egyszerű, nemes és elmúlhatatlanul megragadó magasztalását, Anytos polgártárs indítványára Athén tíz talentum nemzeti jutalmat – (mintegy 750 000 forintot) szavazott meg a történetírónak. Ez az ókori Nobel-díj a bizonyosság, hogy a görögök nemzeti ügynek érezték a történetírást, a történeti tudat ápolását, s a történelmet valóban az élet tanítómesterének tekintették, mint utánuk a rómaiak s velük az egész művelt világ mindmáig is. Hérodotosz máshol is felolvasott egyes részeket művéből, a hagyomány szerint az olympiai játékokon is. A prusai Dion, akit aranyszájúnak nevez az irodalomtörténet, egyik értekezésében (de dicendi exercitatione – az olvasás és írás művészetéről) meseszerűen mondja ugyan Hérodotosz előadását, csak hogy ő Tacitus kortársa volt (i. sz. 40-120), a szó tudatos művésze, Xenophon rajongója, s ezért kissé fölényesen nézett vissza félezer évvel régebbi írótlására. Lám, Livius (i. e. 59-17) alig fél századdal az ő születése előtt halt meg, s ha csiszoltabb is, komolyabb is Hérodotosznál, mégis ugyanazt a célt szolgálja: a történeti tudat élesztését, a nemzeti múlt magasztalását, a nemzet jövőjének alakítását. Liviusnak nem szavazott meg Róma nemzeti jutalmat, de feljegyezték, hogy híre s dicsősége bejárta az egész birodalmat: egy hispaniai, gadesi gazdag úriember csak azért utazott Rómába, hogy lássa Livium; egyebet meg sem nézett a világ ragyogó fővárosában; látta Livium, s boldogan hazautazott.

Annak a szellemi stafétának, amelyet most futtában végignézzünk, legszebben ragyogó fáklyáit éppen az ókori történetírók hordozzák. Az ókor történelemszemlélete szerves része volt a nemzeti életnek, alakítója a nemzeti cselekvésnek. Nem az egyén, a hős, a vezér a fontos ebben a történelemszemléletben, hanem mindig a közösség: az egyetemes görögség, amely legyűrte a roppant perzsa hadigépezetet, Róma, amely megsemmisítette a plutokrata Karthagót. A görög és római történetírók eszménye a közösség szolgálata és nevelése. Erre is érvényes az, amit Seneca, a nagy bölcselő szellemének élvezéséről mond: nem lehet belőlük egy-egy részletet kikapni, az egészet kell megragadnunk, egységes szemléletben!

A történetíró a nemzettudat és a nemzeti érzés fáklyahordozója, szinte hieratikus személy, tisztelet és dicsőség övezi. Ennek a történetírónak pártatlannak és elfogulatlannak kell lenni, mint a papnak; ezért hangsúlyozza Sallustius, hogy „a spe metu partibus rei publicae animus liber erat – hízélgés, gyávaság, pártszenvédély nem vezette tollamat”, s ezért mondja Tacitus szállóigévé lett fogalmazásában, hogy „sine ira et studio” – szenvedélytelenül és elfogulatlanul akar írni. Így válik a történelmi mű örökkévaló nemzeti kincsé, aminek Thuküdidész nevezi.

A közösség történelmi tudatának legtermészetesebb megnyilatkozása a hazafiság. És ezen a ponton ismeri fel a mai olvasó, hogy az ókori történetíró éppúgy szól hozzá is, mint szólt a maga kortársaihoz. A közösségi tudat és a nemzeti érzés (amint mondani szokták: a kollektív gondolat és helyesen értelmezett nacionalizmus) nem ismeretlen a ma embere előtt: kétségtelenül rokonszenves tehát előtte az a történetírás, amely – már ezredévekkel ezelőtt – ezekkel a szempontokkal világított bele a népek életébe. De a mai olvasó éppen így megtalálja az ókori történetírók műveiben a gazdasági tényezők történelemalakító erejének hangsúlyozását, aminthogy megtalálja a világuralmi törekvések ókori mását is. Elegendő egyetlen mondatban Thuküdidészre utalnunk, aki Athén szicíliai háborújának leírásában meglepő éleslátással fejt ki a háború gazdasági okait. Elegendő hivatkoznunk Augustus korára, amely megérlelte Róma világbirodalmi törekvéseit: költőkre, akik ezt a gondolatot, mint a fáklyahordozók, kézzől kézre, korról korra továbbadták: „Roma, tuum nomen terris fatale regendis” – mondja Tibullus egyik elégiájában; „Omnia Romanae cedent miracula terrae... famam, Roma, tuae non pudet historiae – A római birodalom a világ legnagyobb csodája... Róma, történelmedre büszke a hír” – lelkenedik Propertius; Vergilius áradó szavakkal hirdeti a birodalom hivatását: „Tu regere... populos Romane memento – Ne feledd, Róma, hogy hivatásod uralkodni a népeken”; és Horatius hazafias költészete is ünnepi fenséggel szolgálja Augustus birodalmi gondolatát: „Alme Sol, nihil urbe Roma possis visere maius – Fenséges Nap, Róma városánál sehol sem láthatsz hatalmasabbat”. Vergilius az *Aeneis* VI. énekében az alvilágba vezetí jámbor hőst, Aeneast, ott aztán holt atyja, Anchises, megmutatja neki Róma születendő nagyjainak tétova árnyait: a birodalom kovácsainak, formálóinak túlvilági seregszemléje ez a jelenet. Méltó párja ennek

Pliniusnak (i. sz. 23-79), a természettudósnak történetbölcseleti megállapítása Róma világtörténelmi szerepéről: „Itália, a világ minden országának tanítványa és egyúttal édesanyja, az istenek akaratából arra hivatott, hogy fényesebbé tegye magát az eget is, egyesítse és kiművelje a világ szétszórt népeit, egyetlen művelt nyelv használatával kapcsolja össze a százféle durva nyelven beszélő népeket, közelebb hozza őket egymáshoz, és megadja nekik az igazi műveltséget (colloquia et humanitatem homini daret), szóval, hogy az egész világ minden népének közös-egy hazája legyen.”

S ezek után mutassunk rá még egyszer arra a mélyen gyökeredző hazafias érzésre is, amely az ókori történetírók felfogásának egyik legjellegzetesebb bélyege. Ősi érzés, nem pusztította ki mindmáig semmiféle filozófia, semmiféle felvilágosodás. „Semmi sem édesebb a hazánál” – mondja már Homérosz, s írónál, költőknél, sokféle fogalmazásban, újra meg újra megcsendül ez az örök hang. Cicero mondja a kötelességekről írt munkájában: „...szeretjük szüleinket, szeretjük gyermekeinket, rokonainkat, barátainkat, de ezt a sok-sok szeretetet mind magába öleli egy: a hazaszeretet. Van-e jó hazafi, aki ne áldozná fel életét is szívesen a hazáért?” Kinek ne jutna eszébe Horatius halhatatlan sora: „Dulce et decorum est pro patria mori – Édes és dicső meghalni a hazáért.”

Erre a hősiességre Róma elég példát adott. Az a hazafiság volt ez, amelyet legtalálóbban Mucius Scaevola fejezett ki ezekkel a mesteri veretű szavakkal: „Et facere et pati fortia Romanum est – Hősi tett és hősi szenvedés római erény!”

Így olvasta az ókor és így olvassuk mi is Livius fölemelő példáinak sorozatát. Livius egyik legnagyobb nevelője volt nemzetének. De ugyanez a szellem fűti Sallustius is: Róma az eszmény, Róma a mérték. S ha Sallustius – ígérete ellenére – mégis pártszempontból ítélkezik Catilina felett: történelme így is izgalmas és tanulságos olvasmány, Róma egyik gazdasági forradalmának mindig időszerű s döbbenetes erejű rajza. S kétszeresen érdekes azért, mert a történetíró hányatott élete, s nem mindig rokonszenves egyénisége egyáltalán nem befolyásolta nemzeties magatartását, és nem vette el művének hitelét. Martialis, egyik epigrammájában a legelső római történetírónak nevezi. S hogy egyelőre a rómaiaknál maradjunk: vajon nem ezt a szellemet tükrözik Caesar emlékiratai?

Gallia és Germánia meghódítója ridegen és szárazon tárgyilagos, de vezérkari ízű és kegyetlenül szakszerű előadásából annál izmosabban emelkedik ki a a hódítás főszereplője, a római hadsereg: a közösség megtestesítője. Ám a száraz előadás szürke felszínén mégis gyakran kivirul a líra, a nemzeti érzés tüze lobban a rideg sorokból a helvetiusok tragikus történetében, Ariovistus vagy Vercingetorix hősi küzdelmében és bukásában. Még a más pártállású Cicero is csodálta Caesar kristálytisztá latinságát, nemes stílusát. Sokat emlegeti, féltékeny rá, fél tőle s Brutushoz írt leveleiben izgatott riportot ad a március Idusát követő zűrzavaros idők hangulatáról és eseményeiről.

És most vegyük sorra, kedves olvasóm, hogy ha érdeklődésedet fölcsigáztam az ókor történelme iránt, vajon ki tudlak-e elégtíteni: vajon olvashatók-e a nagy történetírók korszerű, élvezetes fordításban?

Sallustius legújabbkori fordítása 1910-ből való (Cserép József munkája); de Liviust és Caesart teljesen modern, színvonalas fordításban veheted kézbe; A római nép története két kötetben (I-V és V-X) jelent meg, Julius Caesartól a *De bello Gallico* hozzáférhető. Mindez az Európa Könyvkiadó érdeméből: ugyanitt indul meg Tacitus kiadása is. Tacitus fejedelmi élvezet a mai olvasónak; a ma embere bizonyára többre fogja tartani, mint az ókor, amely kissé idegennek és lehangolónak érezte a magányos nagy író tragikus életérzését, sötét történelemszemléletét. De a római birodalom belső ellentmondásait, gyötrődéseit, a szabad respublica és principatus kiküszöbölhetetlen ellentétét, örök súrlódását csak az ő könyvéből érthetjük meg. S alakjai: az alattomoskodók, a meghunyászkodók, a följelentők, a hízelgők és talpnyalók, a köpönyegforgatók, a haszonlesők, a szélkakasok – örök és elmúlhatatlan szereplői későbbi korok politikai életének is. Az ő történelme valóban az élet tanítómestere.

Az ő mestere pedig Thuküdidész (i. e. 460-400), a peloponnészoszi háború történetírója (magyarra fordította Zsoldos Benő, 1887). A görög történetíró-triásznak mind a három tagja tartogat mondanivalókat a mai olvasónak is. Hérodotosz (magyarra fordította Geréb József, 1892/93) a görög-perzsa háborúk leírásában a közösségi erőfeszítés, az áldozatos hazaszeretet legszebb példáit tárja az utókor elé; csak e hősi küzdelmekből érti meg a ma embere a görög művelődés páratlan kivirágzását alig félszázaddal a nagy harcok után, Periklész korában. Hérodotosz földrajzi és néprajzi kitérései nagyobbrészt eredeti kutatások gyümölcsei, az írónak messzi utazásain gyűjtött adatai és megfigyelései; meséi és mondái örök derűvel simogatják a késő olvasó lelkét, s tisztán tükrözik az ókori görög ember egyszerűségét, jámborságát, hiszékenységet, azt a gyermeket lelkiséget, amely miatt az egyiptomi pap Platónnak azt mondta, hogy „Ti hellének örökké gyermekek maradtok”.

Xenophón, az *Anabasis* szerzője (i. e. 430-355), elragadó elbeszélőkészséggel s kristályos és méz-édes attikai stílusban mondja el 10 000 görög zsoldos hazatérésének eseményeit, a görög stratégia egyik remek teljesítményét. Ez már inkább irodalom, mint történelem, s mégsem hiányzik belőle a közösségi élmény fölemelő tudata (magyarra fordította Fein Judit, 1968). Xenophón Kürosz neveltetéséről írt műve a „fejedelmek tükre”- műfaj őse, Petrarca, Machiavelli, Fénelon és a többi Fürstenspiegel mintája.

Hérodotosz és Xenophón közt áll Thuküdidész, az államférfi és történetíró mélységes komolyságával és felelősségérzetével. A közösségi tudatnak nincs fölemelőbb és magasztosabb irodalmi emléke, mint Periklész halotti beszéde Thuküdidész történelmében. Mikor Periklész a peloponnészoszi háború hősi halottait búcsúztatja, sem az ő vitézségüket dicsőíti, hanem Athén alkotmányát, intézményeit, műveltségét, polgárainak köteleességtudását, hajthatatlan jellemét, hogy a végén felkiálthasson: „Íme, ilyen hazáért áldozták ezek hősi harcban fiatal életüket!”

*

A harcok és háborúk krónikásai után vessünk egy pillantást a béke költőjére. Idestova kétezernégy-száz évvel ezelőtt, a gazdag és ragyogó Athénben, a bankárok és hadseregszállítók Eldorádójában, egy huszonöt éves fiatalember belekiáltotta Athén és Spárta – akkor már kereken két évtizede dühöngő – elke-seredett háborújának fegyvercsörgésébe: BÉKE!

Ez a fiatalember – Arisztophanész a neve – költő volt, és a tollat választotta harci fegyverül, béke-harca csatateréül pedig a színpadot. Vígjátékokban leplezte le a háborús uszítókat, a népámító demagógokat. A parasztok, kisiparosok, rabszolgák javarészt jogtalan tömegei ujjongva visszhangozták érces és bátor kiáltását.

A fiatal Arisztophanész korának társadalmi valóságát ábrázolta vígjátékaiban: realizmusa nyilatkozik meg abban is, hogy békeharca szervesen kapcsolódik kora történelmi eseményeihez. Éles szemmel látta meg kora társadalmának feltűnő belső ellentmondásait, és fiatalsága egész szenvedélyével a béke ügye mellé állt. Ehhez pedig nem csekély bátorságra volt szükség, különösen mikor nyíltan megtámadta a háborús uszítók fejét, Kleont, a demagóg hadseregszállító bőr-kikészítőt. Kíméletlenül szemébe vágja Kleonnak, aki állítólag határtalanul szereti a népet: „Ha úgy szereted, hogy látva, miként lakik ez már a nyolcadik éve, Hordókban, odúkbán, bástyazugon: nem esik meg rajta a szíved” – pedig a hadiköltségek kis hányadával enyhíteni lehetett volna a szégyelletes lakásínségen. Nem, Kleon kizavarta a városból a béke küldötteit, s Agorakritosz, a hurkaárus, kegyetlenül odamondogat neki: „Nem az a célod, hogy a nép legyen az úr, hanem hogy lophass magad... a nép pedig a harci zavarban, cseleidnek utána ne nézzon... Ezt jól tudod és csalogd a népet?”

Három vígjátékában harcol Arisztophanész a béke ügyéért: bátran mondhatjuk, hogy a háború pusztításai és szenvedései közben ezt a kérdést szüntelenül napirenden tartotta. Szeszélyes és vidám játékokban színezi és csillogtatja meg mindenütt a békét: hol különbékét köt a darab hőse, s vidáman indul munkára, hol meg – *Lüszisztraté* című vígjátékában – a nők szerelmi sztrájkjal kényszerítik békére a férfiakat. De a költő béke-szenvedélye éppen akkor lobban legmagasabbra, mikor a legnagyobb szükség volt rá (i. e. 421), *Béke* című vígjátékában.

Politikailag a legszerencsésebb idő volt a békepropagandára az az esztendő, amely Athén amphi-polisi veresége után (i. e. 422) a béketárgyalások huzavonáival telt el. A háború első évtizede rengeteg pénzbe és vérbe került, és csak egy szerencse származott belőle: hogy az utolsó csatában a nagyszájú uszító, Kleon is elesett. A háborúval mindenki torkig volt: Athénnek a menekültek tízezreivel megszapodott lakossága koplalt és nélkülözött, s forradalmi gyűlölettel látta, hogy húzik a háborún gazdagodók amúgy is tömött erszénye egyre kövérebbre. Arisztophanész az elke-seredésnek ezt a politikailag legértékesebb pillanatát ragadta meg, nyilván azzal a céllal, hogy döntő lökést adjon a lagymatagon elhúzódo béketárgyalásoknak.

Béke című vígjátéka 421 márciusában került színre – és április 4-én megkötötték a békét! Bizonyos, hogy a vígjátéknak része volt a sikerben.

A darab tárgya mindössze annyi, hogy Trygaios athéni paraszt – a békét sóvárgó polgárok képviselője – az Olymposra repül, hogy lehozza a földre az eltűnt Eiréné (Béke) istennőt és kísérőit, a Bőséget és a Vidámságot. De ott kiderül, hogy nemcsak a Béke tűnt el, hanem az istenek is elköltöztek, mert megharagudtak az emberekre a szüntelen háborúskodás miatt. Trygaios határoz: ki kell ásni, ki kell menteni a Békét mély sírjából, és így beszél:

TRYGAIOS: Most kell nekünk, oh hellén férfiak,
 Felhagyva pörrel és fajháborúval,
 Kihúzni a minden-szerette Békét,
 Míg a vad mozsárütő nem gátol újra.
 Nohát parasztok, kalmárok, jövevények,
 Zsellérek, ácsok és kőművesek,
 Szigetlakók, elő mind az egész nép,
 Ásót hozzatok, emelődarut és kötelet minél előbb!
 Most lesz alkalom meginni az áldomás poharát!

KAR: Hát elő, ki békét óhajt, minden ember, szaporán!
 Rajta, rajta, hellén nemzet, most segítsünk vagy soha!

És mintha a költő még nyomatékosabbá akarná hangsúlyozni a nép összefogását és hatalmas erőfeszítését a béke megmentésére: a Kar, a világirodalom egyik legelső munkadalával nekiveselkedik a barlangot elzáró roppant kősziklának:

KAR: No, emberek, fogjuk meg hát, mi munkások, parasztok.
 HERMES: Lám, jobban is megy a dolog a dolgos embereknek!
 KAR: Azt mondja: jól megy a dolog!
 Csak rajta minden ember!
 HERMES: A munkások húzzák ki csak, más senki, ezt a terhet.
 KAR: Nosza most, nosza még!
 No lám, hisz már meg is van.
 Csak most ne hagyjuk, most feszítsük emberebbül egy kicsit!
 Mindjárt meg is van: itt van!
 No rajta még, no rajta mind!
 No rajta, rajta mind!

És a közös erőfeszítésnek meg is van a gyümölcse: a Béke, kísérvével együtt, előkerül sírjából, és bevonul a sokat szenvedett Athénbe.

Még mélyebbre nyúl Arisztophanész a vígjáték következő jelenetében, mikor Trygaios a béke szerszámaival fölszerelt földműveseket nyomban kiküldi a mezőre, hadd kezdődjék az alkotó és termelő munka:

TRYGAIOS: Hallgass reám, nép: a földművesek
 Szerszámjukat vegyék fel s menjenek
 Kopja, dárda és kard nélkül most azonnal a mezőre
 Minthogy ott már mindenütt a puha békesség honol.
 Hát dologra minden ember! Víg dalt zengve indulunk.

KAR: Üdv neked, Béke, üdv neked!
 Jöttöd minő öröme gerjeszt!
 Érted epedtünk sokat,
 És epekedünk végre kijutni a mezőre már.
 Mert te fő-fő nyereségünk vagy minékünk, oh, te drága várva-várt
 Kik sanyarú földműves-életet folytatunk.
 Mert csak te vagy hasznos nekünk!
 Sok gyönyörűt, édeset adtál valaha, költekezés
 Nélkül ajándékokat.
 Mert te a földműves csemegéje és üdve vagy,
 Rád mosolyog a venyige, a fügefa új rügyei,

 Ami él, téged köszönt!

(Arany János fordítása)

A földművesek után sorra jönnek az iparosok is, a béke szerszámainak művesei: a kaszakovács, a fazekas és többiek; ezek is boldogan köszöntik a békét: „Lelkem, Trygaios, be nagy jót tettél velünk, hogy a békét kieszközölted!” Eddig nem volt ára a kaszának, most meg, hogy a békés mezei munka megindult, csak úgy kapkodják! A sarlókovács is boldog, és kicsúfolja a kopjaművest; a fejszeműves rá se néz a kardcsiszárra, és akik eddig harci eszközöket gyártottak, most téphetik a hajukat elkeseredésükben. Jönnek sorra a „hadiipar” póru jár képviselői, és végeladást rendeznek fölöslegessé vált áruikból. Trygaios persze fölényesen bánik velük: a nézők egetverő hahotája közben vásárolja össze a háborús limlomot; a sisakot korsónak, a sisakforgót seprűnek, a harci harsonát játékszernek, a dárdanyelet szőlőkarónak.

... A barlangba zárt Békét nem mindenki húzza egyforma buzgósággal; aki hadvezéri babérokra vágyik, csak lagymatagon fogja a kötelet; fanyalognak a békétől azok is, akik félnek a győztestől, s azok is, akiket mind a két fél békén hagyott, és így hasznot húztak a marakodásból.

Mikor a fiatal Arisztophanész kimondta, hogy valójában a kopjacsiszárok és a pajzs-kupecsek, vagyis a fegyverkészítők szítják a háborút, hogy minél nagyobb hasznot harácsolhassanak össze, a költő ihletével belelátott a nyereségvágy és a háború végzetes összefüggéseibe.

*

A béke költészete után térjünk vissza a harcok mezejére: a magyar olvasót különösen érdekelhetik az ókori történetírásnak azok a lapjai, amelyek őseinkre vagy a velünk rokon népekre vonatkoznak. Nem akarom, kedves olvasóm, fejedet megtömní a bizánci görög írókkal, legfőljebb Leo császárral (886-911) és Bíborbanszületett Konstantinosz császárral (912-959) érdemes ismerkedned, akik az ősmagyarokról és hadi taktikájukról forrásértékű adatokat jegyeztek fel. Azonban a régiek is tudósítanak bennünket közelebbről érdeklő népekről – Hérodotosz, történelmének IV. könyvében meglepő dolgokat jegyez föl rokonainkról, a szkítákról; ezek a lovas nomádok ismerték a vérszerződés intézményét, az Isten kardja mondáját, a cselből megfutamodást, a lóhátról visszanyilazást; egyik törzsük, a jázig, később a Duna-Tisza közén telepedett le, s talán őse a jász népnek.

Tacitus érdekes adatokat közöl *Germániájában* észt rokonainkról, Ammianus Marcellinus római történetíró pedig (i. sz. 330-400) a hunokról hagyott ránk részletes tudósítást műve XXXI. könyvében; különös íze van ennek a leírásnak: íme, így látta egy római törzstiszt rokonaink életét és jellemét (magyarra fordította Pirchala Imre, 1917).

S végül újra emlékeztetlek, kedves olvasóm, Senecának egy szép szokására. Seneca, a mi örök kortársunk, stoikus filozófus volt, és nemes etikájának legfőbb elveit 124 levélben foglalta össze; a leveleket Luciliushoz, Sicilia kormányzójához címezte, de az utókornak szánta; valóban alig van a leveleknél szebb, komolyabb, emelkedettebb és emberibb írás az ókori irodalmak ránk maradt kincsei között. Seneca alig hatvanegy évet élt (i. sz. 4-65), de ma is távoli testvérünknek érezzük, hangja tisztán csendül át hozzánk a rég halott századokból. Vedd a kezédbe leveleit, lapozgass bennük, s bizonyosra veszem: gyakori olvasmányod lesz ez a könyv (Lucius Annaeus Seneca: *Erkölcsei levelek I-II*, fordította Barcza József, 1906).

Nos, Senecának azt a már nemegyszer említett szép szokását utánzom, hogy sok levele végén egy-egy gyöngyszemet küld Luciliusnak, amit rendszerint napi olvasmányaiból ragad ki. Engedd meg, hogy ismét kövessem ezt: az előbbi fejezet végén máris megtettem, s ott kaptad tőlem Lucretius gyönyörű képét a fáklafutókról. Mai portyázásomból bő zsákmánnyal tértem meg, mit adjak neked belőle?

Vedd, íme, Cicero egyik nagyon szép mondását, éppen ide illik fejezetünk végére: „Historia est testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustitatis – A történelem az idők tanúja, az igazság fénye, az emlékezet élete, az élet tanítómestere, múlt idők hírnöke.”

Nem nehéz meggyőződni róla, hogy mennyire igaza van: olvasd csak az ókori történetírókat. Sírjaik és emlékműveik rég elenyésztek, de a szellem láthatatlan hullámhosszon közvetíti hangjukat. Mi pedig gyönyörűséggel hallgatjuk és megértjük e távoli híradást...

V. QUEM DI ODERE? (Tanári pályám emlékei)

Nyitra rendezett tanácsú városnak a század elején körülbelül 16 000 lakosa volt. A lakott házakat is szám szerint nyilvántartó, akkori statisztika szerint „ezekből 1314 találtatott”. Nemzetiségi megoszlás szempontjából a következő adatok állnak rendelkezésemre: magyar lakosok száma: 9754, németajkúak 1636, magát szlováknak valló lakosok száma pedig 4929. Ebben a kisvárosban megmutatkozik – a mából visszatekintve – az első világháború előtti Magyarország nemzetiségek lakta területének mikrocenzusa, természetesen nem abszolút hiteles adatok fényében. Valószínű, hogy a szlovák őslakosság volt a legnagyobb létszámú. Ám mégha teljesen tiszta eszközökkel is folyt a népszámlálás – ami nem valószínű –, akkor is lehetséges számottevő eltérés a tényleges állapottól. A mindenkori hatalomtól függő tisztviselőréteg, felsőbb hely nyomására, kényszerből és érdekből – nyilván kénytelen-kelletlen is magyarnak vallotta magát. A „húszmillió magyarról” nemzetrontó, nagyzóló álmokat szövögető rákosijenős politika ideje volt ez.

Megvallom, ezek a fontos kérdések, e régóta forrongó, borotvaélen járó sorskérdés – nemzetiségi politikánk, magyarság és nemzetiségek kapcsolata, ellentéte, első tanári állomáshelyemen nem foglalkoztatott. Különbösen is: hiába vindikálja valaki önmagának a jövőbelátás képességét és ennek jogán a bölcselkedést: a politikai jóslások értéke sok esetben egyenlő Madame Lenormand Napoleon bukását „megérző” látomásával, amelyet 1830-ban tett közzé, azzal, hogy ő ezt már annak idején is tudta és megmondhatta volna... De hát engem nem is érdekelt senki, s én nem is láttam még tisztán ezekben a kérdésekben.

Még azon az alapon sem láthat előre, nem érezhet meg jövőbeni eseményeket, sorsokat valaki, hogy jól ismeri a „jóslás” alanyát: a tanár például tanítványának ilyen vagy olyan jövőt tételez fel, „jövendöl meg”, a gyerek képességei, jelleme ismeretében. Én például megvallom, abban a szelíd, szőke, jó magaviseletű, értelmes kis Jóskában, az első pad szélén – nem is gyanítottam a Szlovákiát később Hitler kezére játszó, országát és népét értelmetlen pusztulásba taszító háborús bűnöst, Josef Tisót.

Igaz, nem hosszú ideig tanítottam itt: Nyitra csak egy évig volt állomáshelyem. Víg és változatos volt az élet a Tribecs és a Kis-Fáttra kapujában álló, tiszta, szép kisvárosban. Már maga az is kedvemre való volt, hogy nem kellett mindig reverendában járnom, mint egyetemi éveim alatt, erre egy merészen újszerű vállalkozásom adott alkalmat. Ezt is a lázadás és szembeszegülés szelleme diktálta: ugyanis buzgón részt vettem a városi Lawn Tennis Club életében, és ezt a sportot már akkoriban sem lehetett reverendában űzni. Akkoriban még a civil teniszjátékosok is megbotránkoztatták a kritikus és konzervatív lelkeket, hát még egy paptanár ilyen vállalkozása! (A megbotránkozás főleg idősebb hölgyektől indult ki; ennél a merész sportnál ugyanis a leányok, asszonyok fűző nélkül jelentek meg, és szoknyájuk rövid volt: boka fölött végződött. Mi jöhet ezután? – kérdezték nem kis aggodalommal Nyitra erényőrei.)

A kollégáknál, a kötelező „vizitek” után, az volt a hozzám visszakerült vélemény rólam, hogy „nem is látszik, hogy pap” – ez nem számított rosszálló megjegyzésnek, abban az időben az értelmiség ha nem is haladó, de liberális elveket vallott; lányos házaknál pedig elhangzott az ábrándos „kár, hogy pap” megjegyzés is: én azonban mentes maradtam itt minden érzelmi megpróbáltatástól. Talán még magamnak sem mertem bevallani, hogy a tanításon kívül a lányos házaknál érzem magam a legjobban.

*

Színeesebb és szívesebb emlékeket villant fel az emlékezés a következő tanév, 1903/4 felidézésénél. Az országnak szinte egy ellentétes sarkába kerültem, mikor Nagykanizsára helyeztek. Nagykanizsa – ifjúságom városa – mennyi mindent adtál, és mennyi mindennel maradtál adósom, örökre!

Nagykanizsa, ugyancsak rendezett tanácsú városnak 1809-ben még csak 15 000 lakosa volt, a század elején már 25 000. Történelmi múltú „csinosabb város jellegével” bíró keleti része és a vele 1698 óta egyesített, falusias Kis-Kanizsa közt feküdt hajdan Kanizsa nevezetes vára, hatalmas mocsár kellős közepén, amely egyúttal pompás védelmül szolgált. Emelkedését azonban nem a harcokban gazdag dicső múlt, hanem az újkori élénk kereskedelem, a város kedvező fekvése, és természetesen a megnövekedett vasúti forgalom segítette elő.

A lakosság számához viszonyítva meglepő volt a középületek, intézmények, iparvállalatok nagy száma. Ez utóbbiakból fakadt az a vállalkozó kedv és következett az a pezsgő üzleti élet, amely Nagy-

kanizsát gazdag és gyorsan fejlődő várossá fejlesztette. A jóléttel kézenfogva járó művelődés is szépen virult és növekedett itt. Nemcsak pusztán az iskolák nagy számát értem ezen, hanem tágabb értelemben azt is, hogy volt a városnak művelt, kultúrát szomjazó, befogadó, terjesztő-kisugárzó polgársága; többnyire ez a réteg hiányzott a magyar vidék városaiból. Itt viszont élt és virult ez a jófajta polgári réteg.

Olyan új benyomások értek itt, amelyekért örökre hálás lehettem: e polgárság asszonyai, rendkívül széles érdeklődési körükkel, műveltségükkel, kivételesen finom ízlésükkel igen jó irányba terelték figyelmemet. Egyik tanítványom rendkívüli műveltségű, szellemes, igazi „grande dame” édesanyja lepődött meg először olvasottságom alapvető hiányain. Az ő útmutatása és tanácsa irányította ezután könyv-rendeléseimet és vásárlásaimat. Ő figyelmeztetett arra is, hogy ha egy nyelven hozzáférhető számomra eredetiben a mű, azt úgy tanácsos olvasni (ekkor már, az élő nyelvek közül németül, franciául, olaszul meglehetősen tudtam – legalábbis azt hittem, hogy tudok. Később, külföldi útjaimon sajátítottam el alaposan a nyugat-európai nyelveket, és vallottam magam is azt az elvet, hogy csak az első három nyelv nehéz.) Hallgattam rá, hogyne hallgattam volna – nemcsak mert igaza volt, és hasznos volt tanácsa –, hanem szívesen engedelmeskedtem neki, mert olyan szép volt, örömet jelentett számomra az engedelmeskedés. Nemrégien látogattak meg kanizsai diákjaim, a 65. érettségi találkozón – a késmárkiak mellett talán a leghűségesebbek. Kijöttek hozzám, mert már nem járok be a városba. Egyiküknek édesanyja volt az én hajdani szépséges, művelt és szellemes barátnőm.

Kilencvennyolcadik évében, tavaly hunyt el. Fia most árulta el nekem: ő már annak idején úgy látta, hogy én bizony udvarolgattam szép fiatal mamájának – az évtizedek múlásával a majdnem egy évszázadot megért koronatanú is úgy emlékezett, s bizony, most már én sem tagadhatom – írók és művek tanulmányozása mellett némi idő jutott egy kis udvarlásra is. Mindennapos vendég voltam, virággal, éjjeli zenével illett viszonzni; de mindez a békebeli széptevés, mind a szép, fiatal és ugyancsak rendkívüli művelt Rothschildnéhoz fűződő kapcsolatom mindvégig plátói maradt – sajnos.

... Hogy milyen szívesen látott vendég lehettem tanítványaim otthonában, arra példának hozhatom fel azt, amikor egyszer Viola Gyurkáékhoz (az első szépasszony fia) éjfélkor állítottunk be egyik tanárkollégámmal – mit tagadjam, kissé kaptos hangulatban – ott a legszívélyesebben fogadtak. Fiákerbe szálltunk ugyanis a vendéglői mulatozás után, s valamely lelki mechanizmus az ő címüket mondatta be velem a kocsinak. Kiszálltunk, becsöngettünk: s az álmából fölvert család láthatóan a legnagyobb örömmel fogadott, igazi vendégszeretettel; az elkényeztetett szépasszony férje felszólítására: „Asszony, lássuk a vacsorát!” – nem restellte a maga kezével leoltni a rántott csirkének valót; palacsintát sütni, éjfélkor! – természetesen inkább ittunk, mint ettünk – s másnap erősen szégyelltem bohém tempómat, amit a szóban forgó nagyvonalú familia arcizomrándulás nélkül, sőt szívélyes magatartással tett elfogadhatóvá és könyvelt el. Engem bizonyára nagyon erősen bántott másnap a lelkiismeret, hogy még most, hatvanöt év múltán is kissé restelkedve emlékezem erre az esetre.

Megvédem különben e tűnt idők szép asszonyainak emlékét s a magam szerepét körülöttük mindennemű félreértéstől: mint említettem, viszonyom hozzájuk teljesen eszményi volt, nemcsak a kisváros szigorú kontrollja miatt – én magam sem léptem föl holmi vidéki Casanova idétlen szerepében, s ők sem játszották az unatkozó, meg nem értett Bovarynét. Bennem azonban nemcsak az egész életemet végigkísérő szenvedély és vágyakozás lobogott az „ewig Weibliche” iránt, hanem náluk emberi kapcsolatot, meghallgatást, megértést kerestem: és meg is találtam. Ők voltak legjobb barátaim, volt mit meggyónjak nekik, és volt miért tanácsot kérnem. Szerelmes voltam, halálosan.

Közben egyre jobban megszerettük egymást tanítványaimmal is. Már nagy fiúkként kerültek a kezem alá, s nem sokkal voltam idősebb náluk, mégis tökéletes összhang, igazi erős tanár-diák kapcsolat fűzött össze velük, s ez a kapcsolat egyike életem erőforrásainak, máig ható erejével.

Én egyébként sem a quem di odere-t, az istenek gyűlöletét láttam a tanári pályában. Hogy is volt csak bemutatásom az első órán? Igazgatóm, Horváth György, a tudós piarista vezetett be a VIII-ba, jövőre osztályomba, ezekkel a szavakkal: „Bemutatom maguknak az új latintanárrat, aki még csak huszonnégy éves, de már doktor, s már írt egy latin nyelvű könyvet (doktori disszertációmát említette: *De vita et operibus Commodiani Gazaei*). Különben görögül is úgy tud, hogy akár a Friss Újság mai számát lefordítja önöknek görögre. Én csak tudom, hogy mit tud – hisz a tanára voltam Kecskeméten.”

Ezt a bemutatást szó szerint megjegyezte, később följegyezte, s találkozóinkon nemegyszer idézte leghívebb osztályom tanítványai közül a hű krónikás, Palágyi Róbert dr. Az ő hűség, baráti szeretete máig is elkísért. Nehéz időkben, segítőkészségével, mindig mellettem állt. A gimnáziumban vele csak a tanórákon találkoztam: szegény fiú volt, kiváló tanuló, rengeteg óraadást vállalt, hogy tovább tanulhas-

son, és hogy fenntarthassa magát. Nem vett tehát részt oly nagy mértékben a város társadalmi életében, műkedvelő előadások és más mulatságok rendezésében, mint az osztály daliái és szeladonjai, például mint Kovács József (ny. plébános), Viola György (ny. főorvos) kedves fiaim és barátaim.

Ők, a kanizsai „nagy életben” forgolódnak, még ma is kedvtelve idézik egyik ilyen alkalomra írt Bimbilla című műremekem néhány sorát; szerepüket még ma is tudják. Nagy port vert fel ez az előadás Kanizsa amúgy is pezsgő életében, pedig, emlékezetem szerint, nem alkottam remekművet. Azonban egyre feltűnőbbé vált kettős életem, katolikus paptanárhoz egyre kevésbé illő világias viselkedésem. Ez már Nyitrán is szemet szúrt, hát még itt, ahol komolyan udvarolni kezdtem. Tulajdonképpen nem volt „kettős” a magatartásom, hanem nagyon is egyféle, egy irányba haladó minden törekvésem; célom pedig: kilépni a kegyes-tanítótrendből, minél előbb véglegesen szakítani a nem jószántamból választott élettel. Régóta nyűgnek éreztem kötöttségeit, sohasem hivatásomnak. 1904-ben, még pappá szentelése előtt, kiléptem a piarista rendből.

Morandini Stefi – életem nagy szerelme! Őhöz kívántam közelebb kerülni, őt akartam elérni. Gondoltam, így, mint szép jövőjű fiatalember, kérőként állhatok szülei elé; míg piarista voltam, természetesen nem jöhettek számba. A műkedvelő előadások adtak alkalmat kettőnknek a sűrű találkozásokra. Én mint lelkes szerző, szervező és rendező, ő mint állandó buzgó zongorakísérő, sokszor fontos szereplő – rengeteget lehettünk ilyenféle okokból együtt.

Morandini Stefi – nagy fekete szeme most is előttem van. Fölveti a fejét, sötét haját egyik kezével a füle mögé simítja, felém fordul a körbeforgatható zongoraszéken (mögötte álltam), rám néz, és egészen halkán, remegve föltesztel kérdésekre, ugyancsak halkán felel, igennel. Én első pillantásra megszerettem, szépsége, olaszos bája, gyönyörű hangja, mindene ellenállhatatlan volt. Kicsit éneklő, idegenes kiejtése is elbűvölt, s nem utolsósorban az, hogy én is tetszettem neki. Elvárásolt lelkiállapotban éltünk egymás mellett, soha, senki társaságában olyan jól többé nem éreztem magam, mint vele. Elemi erővel lobogó érzelmeinkre azonban egykettőre következett a hideg zuhany. Ugyanis megkértem a kezét. De hiába volt tanári állásom – akkoriban meglehetősen polgári jómódot nyújtó állás –, hiába éreztem magam szép jövőjű fiatalembernek, erősen katolikus szülei szemében csak kiugrott pap voltam, semmi egyéb. S akkoriban a szülő természetesen teljhatalommal intézte leánya sorsát, beleavatkozva választásába. Finom, művelt emberek voltak: ez visszatartotta őket holmi shakespeare-i jelenettől, mennydörgéssel és átkozódással; a leánykérésre nemet mondtak, hivatkozva mindkettőnk fiatalságára. Megmászhatatlan elhatárolásukon sem az én alázatos könyörgésem, sem pedig Stefi könnyei nem változtattak. Házukból nem tiltottak ki, de többé nem lehettünk kettesben, csak társaságban láthattuk egymást. Ülhettem a zongora mellett, kottáját lapoztam, együtt sírtunk a – ma már többé-kevésbé giccsnek számító – Vorrei morire... dallamán: nekünk nem volt giccs, mi átéreztük. Ezen a könyörtelen „tapintaton”, amivel velünk bántak, semmit sem változtatott kettőnk szemmel látható szenvedése.

Morandini Stefi apja bevándorolt és meggazdagodott olasz származású építész volt, első generáció, tehát rengeteg olasz rokonsága volt otthon. Kézenfekvő megoldásként olaszországi rokonokhoz küldték a megtévedt kislányt, felejtetni. Egyre-másra a jövő évi bolzanói báli szezonról meséltek, mást se hallottam emlegetni – ez is jó módszer volt elriasztásomra. Szerettem volna igazán meghalni, romantikus halál-nemmel; azt hallottam, rendkívül nagy mennyiségű fehér liliom a hálósobában feltétlenül halálos álmot hoz az emberre. E kísérlet sikertelenségét csak a nem megfelelő mennyiségű liliomnak tulajdonítottam, de legalábbis, ezek után, elhatároztam, hogy belépek a szigorú karthauzi rendbe.

Elutazott. Túléltem, de akkor, emlékszem, nagy fájdalom volt. Stefi unokatestvére, az angyali Rozi-na, aki később apáca lett, nem tartotta bűnnek szerelmünket: mint hű katolikus elmondta, hogy van mód felmentést kapni a szerzetesi fogadalom alól. Ez persze később már úgyis mindegy lett volna, hiszen oly messze kerültünk egymástól. El-eljutott hozzám Stefi sikereinek a híre, kanizsai barátok útján. Rozinával még ma is levelezünk; sok évtized múlva ő kezdett újra mesélni unokanővéréről, én kértem, hogy ne mondja tovább. Hadd ne tudjam meg, hogy mi lett a sorsa – azt tudom, hogy már régen meghalt –, hadd emlékezzem úgy rá, mint az ifjúság szentivánéji tündérálmára: ha az ébredés után kiábrándultan tapogatjuk is a fájó számárfejet – az az éjszaka, a nyáréji álom – feledhetetlen.

*

Küszöbön állt katonai szolgálatom; bár négy hónap múlva kiszuperáltak, s visszamehettem volna Kanizsára, nem oda mentem vissza. Minél messzebb akartam kerülni a csalódás és kudarc fájdalmát idéző várostól. Négyhónapos katonáskodás után Sopronban, a Laehne-féle magánintézetben helyezkedtem el,

rövid időre. A vakációt otthon, Temesvárott töltöttem. Itt ismerkedtem meg az egyik húgom képzőbeli osztálytársnőjével, Korniss Piroskával. Eljutott hozzám – kósza hírként – Stefi férjhezmenéséről egy és más –, és mintha a szép Rotschildnétől tanult Heine-sorok teljesedtek volna be rajtam:

Ein Jüngling liebte ein Mädchen
Die hat einen Andern erwählt;
Der Andre liebt eine Andre
Doch hat sich mit Dieser vermählt.

Das Mädchen heiratet aus Ärger
Den ersten besten Mann,
Der ihr in den Weg gelaufen;
Der Jüngling ist übel dran.

Es ist eine alte Geschichte,
Doch bleibt sie immer neu;
Und wem sie just passiert,
Dem bricht das Herz entzwei –

Nemsokára megnősültem. Elragadó, vidám teremtés volt első feleségem, két gyermekünk: – fiú, lány – született, ez a házasság mégsem sikerült. De hát ne szaladjunk előre az időben.

A soproni rövid tanárkodás után Szabadkára kerültem, az ottani főgimnáziumba; egy évi itt-tar-tózkodás után nősültem, és már mint komoly családapá pályáztam meg a késmárki evangélikus gimnáziumban a latin-görög szakos tanári állást.

Szép ifjúság, jöjj vissza egy szóra! – Nagykanizsa után, Stefivel összefonódó emlékeim mindig az olasz dal elmúlhatatlan szomorúságát idézik föl, a Vorrei morire... csendül föl bennem – Szabadkát emlegetve: pattogó cigánymuzsika, pengő cimbalom, hajnalig tartó dalolások zengenek föl fáradt szívemben. A „boros, bús, lomha Bácská”-ban éltem tanárságom legvígabb esztendejét, Kosztolányi Árpád, Kosztolányi Dezső édesapjának igazgatósága alatt.

Itt szövődött kettőnk barátsága, mely csak az ő halálával ért véget; emlékét, kapcsolatunkat, levelezésünket más lapokon, más fejezetben beszélem el és idézem meg. Most még ifjak vagyunk mind a ketten – szívünkben „húsz év gazdagsága S lágy, halálos édes méz, a vágy, a vágy” – nevünkben mondta el nosztalgikus sorait a költő, valamennyiünkben borzongott az ifjúság türelmetlensége, csillapíthatatlan életszomja, az éjben nekünk is „karcsú lányok” voltak a jegenyék és tündértő a „Hullámos Palics”.

Ez a láz, ez a forrongó nyugtalanság itt nem talált kivezető utat magasrendű kulturális, társadalmi életben; nem volt itt finom udvarlás, házi muzsikálás: itt egyszerűen óriási eszemiszomba, végtelen dárídókba torkolltak a fölös energiák.

„Rekkenő reggel volt, vasárnap. Mihelyt megvirradt, a sárga napfény pállott pocsolyákban pezsgett a homokbuckákon. A tüdő nem kapott levegőt. Azok, akik ünneplő ruhában nyolc óra felé az utcán jártak, kivették szépen összehajtogatott, tiszta zsebkendőjüket, s felitatták vele a homlokukon gyöngyöző verejtéket.

A »Nyári kertben« álmos cinkék, rigók csivogtak. De kihallatszott onnan egy másik muzsika is, mely nem az éneklőmadaraktól származott. A cigánybanda húzta, fátyolosan és tétován, maga is fáradtan és pityókosan, azoknak a kitartó korhelyeknek, akik a szombat éjszakából belevirradtak a vasárnap reggelbe, és még mindig nem tudták befejezni, nem akartak hazamenni.

Ha valaki fölágaskodott a kerítés sövényénél, oroszlánszájakat, sarkantyúvirágokat, petúniákat vett észre a kert közepén. Oldalt ült a társaság – négyen – lombokkal befuttatott fapáhollyban, zöldre festett lócákon, terítetlen asztalnál, melyen már a hosszúnyakú, üres borospalackok valóságos tűzészerege vonult fel. »Csöndesen, de elszántan mulattak.« stb.

„A másik társaság – hárman – fiatalabbakból állt, s így már ez is ellentét közöttük, hát még az, hogy az idősebbek fehér, az ifjabbak vörösborot isznak. Hát még a cigánybanda, a nótarendelés – mindez fokozza a »világnézeti ellentétet«. Az idősebbek társasága lemuzsikáltatja a fiatalabbak egyikéről utolsó szál monokliját is, de aztán megbékülnek, s elindulnak, hogy »folytassák ezt a nem rosszul induló, de még egyáltalán be nem fejezett mulatságot«.

Kosztolányi ragyogóan megfestett életkép-novelláját idéztem; ez a „*Hét kövér esztendő*” megtörtént eseményt ír le; ez az írás mintegy összegzi, hogy így is éltünk Pannóniában. Akármikor voltunk mi is csattanós történetek hősei; magyarul mondván, nem fértünk a bőrünkbe. Ez a mámoros állapot akkoriban, csalódásom és nagy veszteségem, érzelmeim zűrzavarának idején, igen jól tett nekem.

Színes, szüntelen forgatag egész szabadkai esztendőm: hajnalig húzódó tarokkcsaták (már egészen fiatal koromtól nagy tarokkos voltam) a Kaszinóban; kacsapörkölt-vacsorával kezdődő ivászatok, hajnali szerenádok, másnapos sörözések ringlivel és savanyú pofákkal. Az italt mindnyájan remekül bírtuk. Virtus volt ez; azonban egy nyolcgyerekes tanártársunknak eléggé hamar megártott. Őt is hatalmában tartotta a tévhit, hogy jó zsíros ételre (kacsapörkölt!) nem árt meg a bor; s a nagy adag vacsora után tüstént szorgalmasan inni kezdett. Rossz nyelvek szerint bánatában ivott, ugyanis mind a nyolc gyereke leány volt. Egykettőre becsípett: igazgatónk ebben a borközi állapotában szokta arra kérni, hogy sorolja föl mind a nyolcnak a nevét, születési sorrendben – ez azonban az elbúsult apának, ott-tartózkodásom alatt egyszer sem sikerült!

Kosztolányi Árpád rendkívül szép férfi volt. Impozáns megjelenésű, magas termetű. A gimnáziumban, bár volt némi patriarkális hangulat, családiasság – de emellett tekintélyt tartott és példás fegyelmet. Az együttesen átmulatott éjszaka sem jelentett kivételezést senkinek, még ha utána gőzfürdőbe is együtt mentünk. Egyszer éppen a gőzfürdői felfrissülésem tartott tovább, mint az övé, s nemcsak hogy ő utána, de a nyolcórás csöngetés után értem be az iskolába, természetesen első órám volt. Négyszemközt rőtt meg, mondván a régi bölcsességet, hogy ne csak éjjel legénykedj, édes fiam! Mindezt jó humorral, nagyvonalúan, sohasem tért vissza egy-egy ilyen eltévelyedésre. Kétségtelen, hogy én is igyekeztem, hogy ilyesféle kifogás föl ne merülhessen. Egy másik kedves emlékem őrzi még őt; egy valóban salomoni ítélet emléke.

Tanítványaim közt sok volt a szerb – akkoriban rácnak is nevezett – és bunyevác fiú. Ezek többnyire idősebbek voltak magyar anyanyelvű társaiknál: anyanyelvi tanítás híján gyengébb eredményt értek el a középiskolában, bukdácsoltak, tovább koptatták az iskolapadot. Egyikük-másikuk idősebb volt nálam. Egy ilyen bukásra álló szörnyszülött, mai szóval túlkoros – diákom anyja, jómódú gazdáné, váltig megkönyékezett és mindenáron lekenyerezni óhajtott: hol egy kosár tojással, hol meg rántani való csirkét próbált otffelejteni nálam, tisztított kacsával is próbálkozott (holott untam a kacsát), miközben érdeklődött a fiú előmeneteléről, jobban mondván kért, hogy legyen jószívvel hozzá. Mindig szigorú visszautasításomba ütközött. Végül is csak egyet gondolhatott: hogy keveslem a fölajánlott javakat, nem tudta, hogy római jellem vagyok. Ezért másfajta ostromba kezdett. Csselfogása rendkívüli volt és kivédhetetlen. Nem az iskolába jött el, hanem szállásomra; szobám a nyitott tornácra szolgált, kulcsra sohasem zártam, és jó alvó voltam, a sok fennmaradás is hozzájárult mély álmomhoz. Hát egy nap – hajnali hét órakor! – óvatosan nyitja valaki az ajtót, s beszabadul nagy visítva egy kismalac. A begördülő állat tetemesebb értéket képviselt, mint az eddigi megvesztegetési kísérletek, választási malac volt. Visítva körbe-körbe rohangu, én meg, kitarva az ajtóm, még láttam a buzgó anya menekülésszerű visszavonulását, de kiáltásomra vissza már nem fordult. Mit volt mit tenni, siettem az iskolába; a malac ezalatt ott kushadt a szobámban, míg én egyenesen az igazgatómhoz mentem, jelenteni a megvesztegetési kísérletet. „Itt súlyos korrupcióveszély forog fenn – hangzott el ellentmondást nem tűrőn a véleménye –, tanár úr ártatlan ugyan, de még a látogat ellen is harcolni kell. Határozatom: a bűnre csábító állatot lefoglalom, kaszinói malacpörkölt céljaira, együttes elfogyasztásra!” Népszerű döntés született; így a malac senkit sem rontott meg. A bunyevác gyerek további sorsára nem emlékszem.

Amint a már említett *Hét kövér esztendő* megemlékezik róla, a mulatozásnak és a dalolásnak is megvolt a maga szertartása, hogy ne mondjam, menetrendje. Pontosan úgy, ahogy Kosztolányi Dezső megörökíti. Így „huzattuk” mi is: „... A primás tapintatosan hol az egyik asztalhoz sétált, hol a másik asztalhoz. Amíg a fiatalok énekeltek, az öregek beszélgettek, ittak, s úgy tettek, mintha nem is hallanák nótájukat, és nem is vennének részt jókedvükben. Állig begombolkoztak. Ez a tartózkodás és elzárkózás tüntető volt, de csak látszólagos. Azok a nóták, amelyeket a cigánytól rendelték, arra vallottak, hogy nagyon is figyelik egymást. A cigánnyal érintkeztek, azzal izengettek. Ha például a fiatalok a »Csak egy kislány«-t játszották, vagy a »Fekete szem éjszakájá«-t, csupa szerelmes, epekedő, hejehuja nótát, az öregek magukhoz intették a primást és mást követeltek. »Beszegődtem Tarnócára bojtárnak«, vagy »Babot vittem a malomba«, olyan lassúbb, higgadtabb dalokat, melyekben nem a hamar ellobbanó szenvedély izzik, hanem a földmívelés és állattenyésztés tartalmasabb bölcsellete, mely még mindig megmarad számunkra akkor, amikor a kislány és a fekete szem éjszakája már rég elveszett, s ilyen módon

irigységükben vagy keserű bölcsességükben ezzel oktatták-leckéztették a tapasztalatlan ifjúságot, hogy érniök kell mindaddig, míg ezt majd egészen megértik, amint kezdetekben mindenki a tüzes és érzelmes Schillert olvassa, csak aztán, érettebb korában tér át Goethe mély és egyszerű költeményeire...” – valahogy így és újra így folyt a nótázás, a mulatság és a bor. Én még – Kosztolányi hasonlatánál maradva – Schillert olvastam; forró fejű ifjú ember voltam én – ez volt a Sturm und Drang-korszakom: Kanizsa és Szabadka.

A szabadkai városi magyar főgimnázium igazgatóságától a következő működési bizonyítvány kísért új állomáshelyemre, megint egy egészen más vidékre: Késmárcra. Az ág.hítv.ev.ker. lyceum tek. Igazgatóságának címzett bizonyítvány szövege így hangzik:

„F. é. nov. 28-án 1137. sz. a. kelt megkeresésére van szerencsém tudatni, hogy dr. Révay József ezen tanintézethez ideiglenes helyettes tanárrá Szabadka rt. (ez is rendezett tanácsú város volt) város törvényhatósági bizottsága által az 1905. szept. 29-én tartott közgyűlésen 478/20.055 számú határozattal választotta meg, és a nmélt. VKM 1905. okt. 27-én 82.075 és f. é. szept. 1-én 66.257 sz. a. kelt m. rendeleteivel nyert tanítási engedélyek alapján itt 1905. okt. 5-től f. é. szept. 7-ig dicséretes tanítási és fegyelmezési ügyességgel, ugyanilyen hivatali szorgalommal és kifogástalan erkölcsi, politikai és társadalmi magaviselettel tanított.

Szabadka, 1906. dec. 3.

Kartársi üdvözléssel
Kosztolányi Árpád
Igazgató”

(E bizonyítvány nem csupán azért kedves nekem, mert ilyen kiváló férfiúnak fest: hanem főleg abból az okból, mert elejétől végig Kosztolányi Árpád kézírása. A hivatalos iratok akkoriban még nem készültek írógépen; egy ilyen fontos működési bizonyítványt maga az igazgató fogalmazott meg és írt le.)

*

Zűrzavar és fájdalom, Vorrei morire és cigánymuzsika dallama a kísézőzenéje életem válságos korszakának. Hozzá fordulok – istenek ajándéka – ókori filozófia – felzaklató emlékeim után pihenésért, megnyugvásért – új erőért.

A szabadkai Városháza

VI. ISTENEK AJÁNDÉKA (Ókori filozófia)

Vajon szüksége van-e a ma emberének a filozófiára? Mi köze ennek a rohanó, türelmetlen, ideges, gépekben élő és gondolkodó kornak a szellem legmagasabb szárnyalásaihoz? A filozófia a statikus korok előkelő és magasrendű időtöltése: dinamikus korokban haszontalan pocskolása az időnek és a szellemnek. Így beszél talán a ma bukósisakos gépembere s – nincs igaza. Ha azt mondaná, hogy a milliomosnak nincs szüksége filozófiára, talán örök igazságot mondana ki, mint ama nevezetes Trimalchio, aki előre elkészített sírfeliratában egyebek közt ezzel dicsekedett: „Harminc millió sestertius maradt utána, pedig filozófust sohasem hallgatott.”

A mai kor sem idegesebb és türelmetlenebb, mint más korok, ma sem hajszásabb és mozgalmasabb az élet, ha végiggondoljuk; s ha úgy véljük, mégis gyökeresen más, akkor meg éppen időszerű a filozófia, hogy feleletet adjon a végső kérdésekre: mik a megismerés határai? Ki vagyok? Mik a feladataim? Mi vár rám túl a természetben? Melyek a helyes gondolkodás formái? Milyen magatartást kövessek az élet különféle helyzeteiben? Ki felel ma ezekre a gyötrő kérdésekre? Még a gondolkodó gépek sem. Meneküljünk hát a régi filozófusokhoz: ők változatlanul ugyanazt a bölcsességet hirdetik nekünk az évezredekken keresztül, amellyel egyszer már sikeresen öntudatra ébresztették az embert, s elindították magasba ívelő történelmi útján. Marcus Aurelius, a filozófus-császár (i. sz. 161-163) ugyan azt mondta méltán híres elmélkedéseiben (magyarra fordította Huszti József, 1923), hogy a végtelen idő már rengeteg Chysipposzt, Sokratést és Epiktetost elnyelt – de mi tegyük hozzá bizvást, hogy azért az ókori filozófusok java sikeresen dacolt a zord idővel, s ma is itt van mellettünk, velünk, hogy oktasson és vigasztaljon. Kedves olvasóm, gondolj Rafael *Athéni iskolá*-jára, lépj be velem ebbe a napfényes márványcsarnokba, s mindjárt megtudod, mint adhat neked ez a régi filozófia olyant, ami ma is értékes.

Hallottuk, hogy Sokrates, a spekulatív filozófia első nagy mestere semmit sem írt, pedig ma már sok mindent odaadnának cserébe egyetlen munkájáért. Viszont Platón és Xenophón irataiból részletesen ismerjük tanítását; Platón tulajdonképpen Sokrates írődeákja. Olvasd el *Kriton*-ját és *Apológiá*-ját (az utóbbinak van kitűnő modern fordítása), megérted Sokrates életét és tragédiáját; Xenophón is megírta *Sokrates-emlékeit* (ugyancsak van újabb fordítása, Németh Géza 1890-es munkája óta); mind a két Sokrates-arckép tökéletes. Platón akkor is örök hálára kötelezte volna az utókort, ha csak szárazon feljegyezi Sokrates tanításait; de ő többet tett ennél: rendszerbe foglalta a mester szellemi hagyatékát, s hozzá oly művészi stílusban és előadásban, hogy ma is csupa gyönyörűség olvasni. Platón nemcsak filozófus volt, hanem művész is, a világirodalom legnagyobb íróinak egyike. Sokrates szellemi örökségét ő mentette meg; neki köszönhető, hogy Sokrates tanítása és egyénisége az emberiség századaiban mindig élő és ható erő maradt. Már kitűnő fegyvertársuk, a prusai Dion, helyesen vette észre ezt a Sokrates-hatást, és helyesen állapította meg, hogy Sokrates szellemi hagyatéka nemcsak a filozófiában, hanem az irodalomban is nélkülözhetetlen. „Valamint só nélkül ízetlen a pecsenye, úgy minden műfaj értéktelen, ha nincs meg benne a sokratesi báj.”

A sokratesi szellemet értékelte Cicero is, mikor Platónról így nyilatkozott: „Platón egymaga fölér nekem százezerrel.” Cicerót is kétségtelenül az ragadta meg Platónban, hogy oly ritka harmóniában egyesül benne a filozófia és művészet. Ez a szintézis az ő legegényibb műve, s tisztán filozófiai eszközökkel egyáltalán nem közelíthető meg; világnézetének misztikus-vallásos, egyéni-lírai alaphangját mindig a művész, a vérbeli író adja meg.

Ezt a kettősséget már az ókor megérezte. Egy Kallimachos-epigramma szerint bizonyos ambrakiai Kleombrotos, miután végigolvasta Platón *Phaidon*-ját, ezzel a felkiáltással: „Üdvözlégy, Nap!” – öngyilkos lett. A *Phaidon*, a lélek halhatatlanságának szárnyaló himnusza valóban megrendítő és fölemelő hatással van a mai olvasóra is. Utolsó tagja annak a platóni tetralógiának, amely Sokrates végső óráival és halálával foglalkozik (*Euthyphron*, *Apologia*, *Kriton*, *Phaidon*). A test minden rossznak az oka – mondja Sokrates ebben a túlvilági szépségű dialógusban –, és az ember igazán csak a halála után találja meg azt, amiért egész életében fáradozott. Mert a lélek, mikor elválik a testtől, nem oszlik el, nem válik semmivé, hanem tovább él, sőt csak most éli igazán a maga tiszta és valódi életét, látja és éli az igazságot, amely a földi dolgoktól való szabadulásból és megtisztulásból áll. A lélek maga az élet, a halál csak a

testet érheti. A dialógus végén elmondja Sokrates a lelkek túlvilági tartózkodó helyéről s a föld teremteséről szóló, kissé pythagoreus ízű mítoszt. Olvasd el ezt a ragyogó dialógust, elmúlhatatlan értékekkel és isteni vigasztalásokkal gazdagodol.

Marcus Aureliusnak már könnyű volt Platón után azt mondania, hogy az ember tulajdonképpen „holttetemmel megterhelt lelkecske” de a világozságot Sokratesnek kellett, új Prometheusként, a földre hoznia s Platónnak jutott a fogalmazás és a hagyományozás dicsősege. Tanítványa és folytatója, Arisztotelész (i. e. 384-322), józan, a valósághoz tapadó, rendszerező filozófus, valóságos bálványa és bátyja a középkori tudományosságnak. Arisztotelész úgy érezte, hogy a görög szellem mindent megadott a világnak, amit csak adhatott, s most már csak a rendezés, a hagyaték rendszerbe zárása van hátra. Ezért merőben ellentéte a platóni idealizmusnak s ezért szól ma már csak keveseknek. Platón olvasni gyönyörűség, Arisztotelészt olvasni megfeszített szellemi munka. Régebbi és újabb, jó magyar fordítása van; *Ethiká*-ja Szabó Miklós, *A lélekről* c. munkája Förster Aurél fordításában; azért Platón emberi közelségét minden kor olvasója inkább megérzi: igazán a lélek nyelvén – ha úgy tetszik, a tudat nyelvén – szól olvasóihoz, érthetőbben, mint Arisztotelész. Még csak legszínesebb, legköltőibb dialógusát ajánlom figyelmedbe, kedves olvasóm: *Symposion*-t, az Agathon lakomáján elhangzott mély értelmű és szárnyaló himnuszokat a rosszról, az örök sóvárgásról a legfőbb jószág és szépség, a lélek halhatatlansága után. A dialógus csúcspontja a jelképes mítosz a földi Erosról, az egykori egytest férfi és nő örök egymásra vágyakozásáról. Több magyar fordítása is van; egyik sem méltó Platónhoz. Jegyezd fel ezt is az olvasó „Követel” rovatába.

Sajnálom, hogy a világirodalom legolvasottabb írójának, Plutarkhosznak egyetlen filozófiai munkáját sem adhatom kezébe magyar fordításban. Plutarkhosz nem Platón; messze esett tőle, de érdeme, hogy nem is akart Platón lenni. A római császárkor első századának végén írt, amikor kissé népszerűbb szellemi táplálékkal is beérték már az emberek. Plutarkhosz sokoldalú író, s ezért semmiben sem mélyed el igazán; tudományossága inkább látszat-tudományosság, de megvan az az előnye, hogy az átlagemberek nyelvén beszélt és az átlagemberek szellemi színvonalához alkalmazkodott. Minden érdekli, mindenről ír: történelmi életrajzokat (ezek Máthé Elek kitűnő fordításában hozzáférhetők), természettudományi, filozófiai, filológiai, pedagógiai munkákat, s különös kedvvel művelte a népszerű erkölcs-prédikáció műfaját: a diatribét. Mindent összevéve rokonszenves egyéniség, kellemes író, az emberiség sohasem tette le könyveit a kezéből: valóságos nevelője és lelkiatyja volt a korai újkornak, mondja egyik kitűnő ismerője, azután pedig a természet, a szabadság és a hősiesség apostola lett. Egyik legjellemzőbb munkája az „*Asztali beszélgetések*” címen összegyűjtött kilenc könyvnyi dialógusa, esztétikai, etikai, nyelvtudományi és természettudományi tárgyakról: érdekes és mulatságos könyv, hű tükre a maga és kora látszat-műveltségének.

Jó volna ezt magyarul is odaadni a mai olvasó kezébe: az ókornak új arcát ismerné meg belőle. De jó volna legalább néhány érdekes diatribéjét is kiadni magyarul, hiszen ez a műfaj amúgy is csaknem teljesen ismeretlen nálunk, holott mérhetetlenül fontos, nemcsak az ókori, hanem a mai erkölcsbölcselet szempontjából is. Diatribéinek tárgyai jellegzetesen mutatják a cinikus-stoikus erkölcs-prédikáció műfaj-hagyományát. Íme néhány cím: Mi hasznosabb, a tűz-e vagy a víz? – Megtanítható-e az ember az erényre? – Erkölcsi erő. – Lelki nyugalom. – Az erény és a bűn. – A kíváncsiság. – A szerencse. – A fecsegés. – A kapzsiság. – Irigység és gyűlölködés. – A jó barát és a hízelgő. – A testvéri szeretet. – A házasság kiskatéja. – (Ez az utolsó talán a legmulatságosabb és a legmaibb ízű mind a 41 diatribé közt: levél alakjában ad okos tanácsokat egy ifjú párnak, Pellianosnak és Eurydikének. Ezt az értekezést Szent Jeromos is olvasta és kiaknáztta.)

Éppen ezért emlegetem oly szívesen a diatribét, mert a népszerű erkölcsitanításnak ez a műfaja minden ízében mai veretű s egészen közel áll hozzánk. A görög filozófia nagy képviselői közt említhetném Pythagorast, a lélekvándorlás és a szám-misztika hirdetőjét (i. e. VI. század), de sajnos, éppen úgy, mint Sokrates – ő sem írt egyetlen betűt sem. Az ión természetfilozófiának ebből az őskorából csak Herakleitosz könyvét olvashatjuk ma, szerencsére magyar fordításban is (Kövendi Dénes, 1936). Síró filozófusnak nevezték ezt a Herakleitoszt (mint az abderai Demokritoszt nevető bölcst), pedig csupán magányos természet volt, a szellem arisztokratája, a gondolkodás aszkétája, éppen úgy, mint Pythagoras: mind a kettő valóságos szerzetes. Pythagoras és hívei azt vallották, hogy az igazi filozófia életeszménye csak a magányban, a kolostori jellegű, zárkózott közös életben valósítható meg. Herakleitosz is visszavonult a közéletől, megírta művét, és letétbe helyezte az epheszoszi Artemisz-templomban (i. e. 490)

Ezeket a filozófusokat valamiféle misztikus ködben látta az utókor: a láthatatlan filozófus alakját

könnyen beszövik a legenda aranszájai, az askétaélet pedig hatalmasan megnöveli a tanítás tekintélyét. Pythagoras közvetlen és későbbi tanítványai minden vitát kereken elvágtak ezzel a hivatkozással: „ő mondta.” Ez a híres mondás megfellebbezhetetlennek, szinte isteni érvényességűnek mutatja a nagymester tekintélyét és tanítását.

De, mondom, mindezeknél jobban szeretném figyelmedbe ajánlani a népszerű erkölcsbölcseletet, az úgynevezett cinikus-stoikus prédikációt. A „cinikus” ma – megbélyegző értelmű szó, jellembeli fogyatkozást jelent, erkölcsi sivárságot, pedig éppenséggel nem ez az eredeti értelme; a cinizmus alapelve, hogy a legfőbb jó az erény, és éppen ezért fölösleges a tudomány, a művészet és a kényelem, a társadalmi élet és általában műveltség; az ember egyetlen mértéke legyen a természet. Diogenész is ilyen és nem a mai értelemben volt cinikus. Ebben a szellemben tért rá a cinizmus lassanként az emberi félszegségek és életformák bírálataira; nevetségessé tett mindent, ami a természettel ellenkezik, a gazdagságot, a nagyragyagyt, az élvezeteket, s ennek a kritikájának hamarosan, már az i. e. III. sz. közepén humoros-szatirikus formát adott. Ezt a stílust, illetőleg ezzel az erkölcsprédikáció műfaját Bion teremtette meg. Ezzel a régi, komoly, klasszikus filozófiai stílus a tudósok dolgozószobáiba szorult, s a közönség érdeklődésében elfoglalta helyét az új diatribé-stílus, amelyet végképpen a gadarai Menipposz alakított ki, tökéletesített. A diatribé jellemzője a komolyság és a tréfa keverése, kemény igazságok odamondogatása tréfás alakban, csúfolkodás az emberi hibákon, nevetetés, adomázás, az előadás fűszerezése apró történetekkel, levelekkel, párbeszédekkel, szójátékokkal, versekkel, néha-néha heves támadásokkal is. Az etikai közhelyeknek ez a sziporkázón szellemes tálalása már a kezdeményező: Bion, Telesz, Menipposz idején egyetlen mód-szerévé lett a filozófiai tanítás terjesztésének. A filozófusok vándortanítókká váltak, városról városra jártak, keresték a tömegeket, és hirdették az erkölcsbölcselet népszerű igazságait.

Valóságos átképzése volt ez az emberiségnek, gyakorlati irányú felvilágosítása erkölcsi magatartás dolgában, olyan időben, amikor lazulni kezdtek a régi egyszerű formák, megingott a fegyelem, és az egyén elvesztette azt a biztonságérzését, amely eddig minden elméleti és gyakorlati kérdésben eligazította. A cinikus prédikáció felülkerekedése jelzi Sokrates évszázados hatásának meggyengülését. Az új filozófia már majdnem csak etikai kérdésekkel foglalkozik. Ez a leglényegesebb tartalma Epikurosz filozófiájának is.

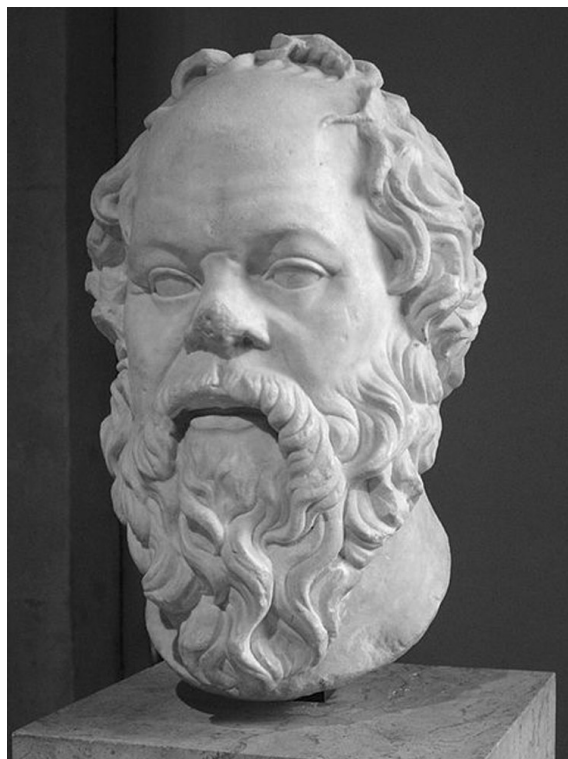
Epikurosz (i. e. 341-270) ugyan úgy él a köztudatban, mint a korlátlan életélvezés prófétája, a léha, felületes és felelőtlen gyönyörök apostola. Ez nagy tévedés. Epikurosz kertje, igaz, a derűs bölcselkedés iskolája volt, de semmi esetre sem a korlátlan egyénieskedés, vagy a durva érzékiség tenyésztalaja. Epikurosz szinte vallásos tiszteletben részesítették tanítványai, ami ugyancsak tiszta erkölcsiségének a bizony-sága. Az epikureizmus etikai érdeklődésének is jelentős része van a cinikus-stoikus népszerű filozófia kialakulásában.

De nagy része van benne természetesen a stoicizmusnak is. Alapítójának, Zeonnak (i. e. 336-264) írásai apró, szinte érthetetlen töredékekben maradtak csak meg, de tanítását úgyszólván teljes egészében megőrizték görög és római tanítványainak művei. A stoikusok is legfontosabbnak tartják az ember magatartásának szabályozását, tehát az erkölcsant. Szerintük az ember célja az erényes élet megvalósítása; valamennyi erényt egyesíteni kell magunkban; feladatunk a cselekvés, nem a szemlélődés; az eszményi ember igazságos és szabad, rendelkezik az életével is, tehát joga van az öngyilkossághoz; továbbá mérsékelt, bátor és minden cselekvését a közösség szelleme irányítja: a stoikusok vilápolgárok. Az igazi stoikusok jellemzője a bölcs nyugalom, az állhatatosság, a szenvtelenség, az erkölcsi szigorúság. Ez az erkölcsbölcselet aztán ellenállhatatlan erővel hódította meg Rómát, ahol a híres stoikus Chrysippos, a nagy Poseidonios, továbbá Ammaeus Cornutus, Musonius Rufus, Epiktetosz, s mindenekfelett a prusai Dion görög nyelvű erkölcsbölcseleti művei páratlanul népszerűek voltak. Dion valósággal apostola volt a cinikus-stoikus diatribének, mindig érdekes és vonzó írásaival. Nagyon népszerű volt még Epiktetosz (i. sz. 50-118) is, erkölcsantani kézikönyvét szétteben olvasták, a középkorban maga az egyház adta a hívek kezébe: annyira keresztény ízünek érezte tanítását, aminthogy itt is keresendők a keresztény tanítások gyökerei. Kereszténynek tartották Senecát is, a stoikusok római szócsövét, s nagyon érdekes, hogy Marcus Aurelius elmélkedései is közel állnak a keresztény tanítás erkölcsi tételeihez, a már előbb említett folytonosság, átnövés okából.

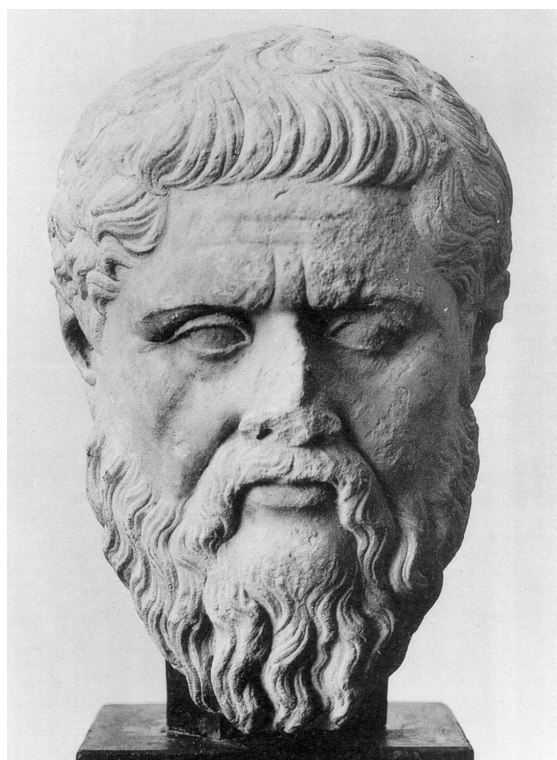
S ha talán számon kéred, miért nem buzdítalak a filozófus Cicero olvasására, magával Ciceróval védekezem; ő mondta: „Az én filozófiai munkáim csak másolatok (apographa), könnyedén készülnek; én csak a szót adom hozzájuk, annak pedig bővében vagyok.” Túlzott szerénység ez a ritkán szerénykedő Cicerótól: filozófiai munkássága az ókori irodalom egyik legértékesebb hagyatéka. Olvasd el a barátság-

ról és az öregségről írt kis remekműveit (magyarra fordította Némethy Géza, 1886 és 1916), gazdagodni fogsz. Egyéb filozófiai munkái is megvannak magyarul, de én ezt a kettőt mindegyiknél jobban szeretem és élvezem; ez a kettő, úgy érzem, nem annyira másolat, mint a többi. Szeretném, ha egyetértenél velem.

Ma Lukianoszt raboltam meg a kedvedért, mégpedig a művelt pénzeszsákról írt csúfolkodását. Ott azt mondja, hogy a stoikus Epiktetosz lámpáját 3000 drachmáért vette meg valaki, mert azt hitte, hogy a lámpa világánál majd megszállja őt Epiktetosz bölcsessége. Én hiszek az ilyen hitben; végy te is ilyen filozófus-lámpást: meglátod, világosságot gyűjt lelkedben!

Socrates (i. e. 470 – 399)

Platon (i. e. 427 – 347)

VII. FENYVESEKKEL VADREGÉNYES TÁJ (Késmárki emlékeim)

Zordon Kárpátoknak fenyvesekkel vadregényes tája – csodállak és szeretlek. Hányszor, de hányszor jártam áhítattal őserdeid megrendítő magányosságát, hányszor, de hányszor hallgattam vízeséseid méltóságos és ünnepélyes orgonazugását! Hányszor, de hányszor itta szemem a csúcsok szűzi fehérségét kristályos hegyi hajnalokon, és milyen földöntúli gyönyörűséggel élveztem kék és rózsáslila alkonyatok suhanását a felhőkkel ölelkező hómezők felett! Hányszor láttam a Tátra tövében megbúvó kicsiny és félénk falvakat és városkákat s koszorúk közepén a Város, Késmárk, kemény körvonalait! Felejthetetlen évek, hajnalok és alkonyatok – felejthetetlen város a tátrai csúcsok olimpiai fenségének bűvöletében: mögötted az óriáshegyek unokái, a Jeruzsálemhegy, a Várhegy, Goldsberg, Dürreberg, s egyéb hétköznapi dombok szerénykednek – vidékies kulisszák a fenséges Tátra hősi és harsogó színpadának hátterében – fölötted véres és munkás hétköznapiok ígérete.

És hiába kapaszkodik minden gyökerem és minden idegszálam Kecskemét forró földjébe, kitéphetlenül: szülővárosomhoz fűződő drága emlékeim mellett rólad álmodom és reád emlékezem legtöbbet, Késmárk, Szepesség gyöngye. Jólesik visszagondolni a múltra, életem legszebb, leglendületesebb, legfiatalabb tizenegy esztendejére: az ősi késmárki líceumban töltött időre.

Mindez ma már könnyes emlék, a napfényes múltból visszazsongó édes-bánatos melódia. Az alkonyodó élet melankóliájával érzi így az ember, a tér és idő mérhetetlen távolában, mennyire igaz Dante szava:

Nessun maggior dolore
Che ricordarsi del tempo felice
Nella miseria...

Mert sok minden, ami azóta történt, zömmel: nyomorúság, küszködés, lemondás, reménytelenség volt. Az ottan, az volt az élet, a nekilendülés, az indulás, dagadó szívvel és dagadó vitorlákkal, harsány himnusz, a fiatalság zengő dala a sugárzó csúcsok, a nap felé; ez volt a kor – Arany Lászlóval mondom –, mikor

Oly szép az út, nem fáraszt fölfelé,
Vágy edzi a feszülő izmok ércét,
Csábítva új meg új táj tűn elé,
Ormok legét keblük dagadva issza –
Ki nézne a sikamlós útra vissza?

Visszanézek a múltba: sápadt arcú, gyér hajú, fekete bajuszos fiatalembert látok két emberöltő távolában, aki huszonöt évének minden tüzével veti bele magát az iskolai és társadalmi életbe és munkába; könyveket és tudományos cikkeket ír, gyorsírókört szervez, fafaragó műhelyt nyit, aktuális verseket és cikkeket ír, szenvedélyesen tarokkozik, szerkeszti a híres JERUZSÁLEMHEGYI KÜRT-öt, nevezetes diákmajálist rendez – ezek egyikén kerül előadásra Oidipus-paródiája: az antik tragédia átalakítva modern társadalmi drámává; már csak Oidipus e sokat jelentő szavaira emlékszem belőle: „Nagysád, a borzalmak tanyája ez” – ami végeredményben találó megállapítás; – ünnepélyeken szaval, előadást tart, szerepel a *Három testőr* műkedvelő előadásán, mindenütt ott van, majdnem azt mondhatnám: egy kicsit minden lében kanál.

... Jól ismerem ezt a fiatalembert, magammal hordozom most is; ő az, aki itt ül a karosszékben, és remegő szívvel, könnyes szemmel írja ezeket a visszaemlékezéseket. Szeretem az akkori lelkesedését, temperamentumát, Sturm- und Drang-korszakának minden pátozát, minden sikerét és minden baklövését.

És szeretem a várost, amely a maga konzervatív csöndjével és sokszázados kulturális atmoszférájával minden fejlődésre, minden alkotásra a legtágabb lehetőségeket nyújtotta. Szeretem ezt a fagyos éghaj-

latú és forrószívű várost, hiszen hozzáfűznek legszebb emlékeim: ott-tartózkodásom alatt szerezttem meg egyetemi magántanári képesítésem, onnan indultam hosszú külföldi tanulmányútjaimra – és ott nősültem másodszer: onnan hoztam feleséget, mintegy híven a diák hagyományokhoz. Mintha diákja, és nem tanárja lettem volna az ősi líceumnak.

Kinevezési okmányom ugyancsak kézírással készült, rajta az iskola 1834-ben készült pecsétje (ekkor már három évszázados intézmény volt). Megszólítás: „Tekintetes és tudós Tanár úr!”

Kinevezésem hivatalos tudomásulvétele után ez a bekezdés következik: „Midőn Önt ezen minőségben (latin-görög tanszékre – rendes tanárnak) szívélyesen üdvözljük, van szerencsénk tudomására hozni, hogy állásával a következő járandóságok vannak egybekötve: 1906 szeptember 1-től számítva évi 2400 azaz Kétezer négyszáz koronányi tanári törzsfizetés, mely a Késmárki Lyceumnál töltött szolgálati évek sorrendjében fokként 2600, 2800, 3200 és 3600 K-ra emelkedhetik; továbbá a más intézeteknél töltött szolgálati éveknek számbavételével öt egyelőre 100-100, későbbben 200-200 K-ra emelkedő ötödéves korpótlék, és 480 K lakpénz, mely idővel 600 K-ra emelkedik.”

Folytatódik az okmány hivatali teendőim és kötelmeim felsorolásával; ezzel nem untatom az olvasót. Az előbbi idézetet csupán kortörténeti dokumentum volta miatt jegyzem föl, egy századeleji, induló pedagógus anyagi háttérének bemutatására.

Második feleségem, Zuber Marianne – régi késmárki patrícuscsalád leánya. Szorgalmas iparos és kereskedő elődei polgármestert és professzort is adtak a városnak. Családja a Buddenbrook-házban oly mesterien ábrázolt emelkedő, terjeszkedő és gazdagodó, magas műveltségű, majd lehanyatló csillagú polgárdinasztia valóságos hazai illusztrációja. A nagy és összetartó család számon tartja a családi mitológiát; ebből szeretnék egyet-mást felidézni.

Egyik szép emlékünk, némi irodalomtörténeti érdekességű fűszerrel az a tény, hogy Kazinczy Ferenc késmárki diákja idején az apai ág elődeinél lakott, mint kosztosdiák; feleségem dédanyja, Susanna (vagy ahogy a férje címezte neki a leveleit: Susette) Cornides szüleinél.

Petőfi 1845-ös késmárki látogatásáról is közvetlen emléket őrzött a család, feleségem anyai dédapja ezúttal az emlékezés szereplője, lévén ő a költőt ünneplő fáklyásmenetben főrendező. (A lakosság határtalan lelkesedéssel fogadta a már országos híré költőt; a diákok ünnepi önképzőkori gyűlést tartottak a hírneves vendég tiszteletére, amelyen Petőfi is részt vett. Nagy esemény volt ez a város életében.)

Letűnt korok kiválóságairól így hallgathattam szinte magát a szemtanút: szinte kézzelfogható, tapintható közelségben éreztem Kazinczyt, Petőfit, majd Kossuthot. Feleségem családjában személyesen ismertem még az idős kort megért nagyszülőket, s régi meséiket nagy érdeklődéssel hallgattam.

... Bizony jólesett a végevárhatatlan hosszú télben, mikor a fukavica – minden irányból egyszerre támadó, heves szélvihar – jeges korbácsa szinte véresre veri a várost, hazamenekülni, s összebújva a vastagfalú, boltozatos szobákban, a fojtott lámpafénynél halk beszélgetésre figyelni. Összebújtak a régi házak is: keskeny a homlokzatuk, szorosan simulnak egymáshoz, mélyen benyúlnak a telekbe, egészen a másik utcáig (ezt az építkezési módot a gyakori háborús idők tették szükségessé a vagyonosodó polgároknak: a hátsó kis utcára szolgáló kapun lehetett menekülni, ha a szükség úgy kívánta, pl. a Rákóczi-szabadságharc idején); ezek a házak méteres falakkal védekeznek a hó, a szél, a fagy támadásai ellen. Bent óriási cserépkályhák ontották a fenyőhasábok szurokillatú melegét. A kályhába épített, alagútszerű kis bemélyedésben alma sült vagy gesztenye, esetleg a Dünner Kuchen nevű, foszlós sóskaletortát tartotta frissen a kályhameleg – ilyen estéken Grómika, feleségem nagyanyja, a gyönyörű intarziás almárium valamelyik titkos fiókjából régi leveleket halászott ki, s kiterítve őket, kifogyhatatlanul mesélni kezdett...nagyapjáról, a vászonkereskedőről, aki a palabetés, intarziás munkaasztalon számolgatja a falusiaktól átvett vég vásznakat és a kékfestő munkával készült abroszoknak és szalvétáknak való végeket... korán elhunyt apjáról, Nendtvich Imréről, aki Kossuth barátja volt a sárospataki jogakadémián, s a szabadságharc alatt a vörössapkások főhadnagya (egyébként nem jogász pályát választott: ő is vászonkereskedéssel foglalkozott); mesélt az orosz kapitányról, aki negyvenkilencben őt – aki két éves kislány volt akkor – karjaiba kapta, hordozta, dédelgette: talán az otthon hagyott kislányára gondolt. Szelíd, szőke, hízelgő kisbaba volt, ránevetett az orosz kapitányra, de öt éves nővérkéje, Helén, már önzetes honleányként menekült a becézés elől, „Ich küsse den Feind nicht!” – kiáltozással.

Mesélt a régi utazásokról: valóságos odisszeiát jelentett egy-egy alföldi út. Kemény asszony volt az édesanyja, bírta az öt-hat napos szekérutat; pedig az ekhós szekér volt az egyetlen közlekedési eszköz. A legkisebbet, a szopósabát is magával vitte, nemcsak a nagyobbakat, le Debrecenbe, a hosszú útra, télen-nyáron egyformán. Hófehér szepesi vászonnal megrakodva mentek, s jöttek vissza szekénderéknyi

oldalszalonnával, sonkával, borral, melegítő étellel-itallal... és nem utolsó sorban ropogós bankókkal megrakodva.

Ezeknek a hangulatos és csöndes estéknek az emléke él bennem ma is. Még unokáim is érdeklődéssel, a családi mitológiának kijáró áhítattal hallgatják a Város és a család múltjáról szóló elbeszéléseket; „szándékos anakronizmusként” szívesen tartanak egy-egy régi tárgyat modern berendezésű szobáikban. Egyik kis unokányom félretette a köznapi használatban lévő S.C. (Susanna Cornides) monogrammos, aranyozott kis ezüstkanalakat; helyes következtetése az volt, hogy „ezekkel Kazinczy is ehetett”, tehát nem szabad tovább koptatni őket, már amúgy is eléggé elvékonyodtak, másfélszáz év alatt.

Az élet ütemét ebben az ősi kereskedővárosban a szorgalom és józanság szabta meg; krónikáiban ritkán jegyezték föl rendhagyó eseményt. De ezért ilyen is akadt. Hol van már ama titokzatos Műnich Ágnes, aki a krónika szerint több mint 300 évvel ezelőtt, sötét februári éjszakán hosszú késsel agyonszúrta férjét, ki tudja miért? (Jókainak való téma lett volna; de ő más motívumot ragadott meg Késmárk múltjából.) Ágnes asszony – halállal bűnhődött, s a pallos, amely négyfelé szelte a férjgyilkos asszony testét, úgyszólván egyszer s mindenkorra elvágta további rémregények fonalát: ha a Város múltjából századok legendái és hősei nem is hiányoznak, egész arculatát mégis inkább a dolgos polgárookra oly jellemző goethei sorok jellemzik legtalálósabban: „Tages Arbeit, abends Gäste, Saure Wochen, frohe Feste...” – ez volt itt a mindennapok varázsigeje.

Történelmi múltjára érdemes egy pillantást vetnünk. Bors vezért láthatjuk a messzi múltban, ázsiai puszták fiát, az első magyart, aki megvetette lábát a félelmetes hegyek tövében, a pizstrángos, sebes folyású, ezüst Poprád partjain: a népvándorlás viharában pihent itt meg és kívánt letelepedni a már itt lakó kelta és szláv törzsek mellé. Aztán, 750 év ködös messzeségéből feltűnnek a német telepesek, megvetik a mai Késmárk (Kézmarok) alapjait, meghonosítják a műveltebb nyugat életformáját: ipart űznek, kereskednek – dolgoznak és gazdagodnak. A helység IV. Béla királytól 1269-ben városi jogokat kapott (ebben az évben fényes körülmények közt ünnepelték a város 700 éves születésnapját) – 1380-ban szabad királyi várossá nyilvánították, és 1463-ban Mátyás király a címerhasználat jogát adta meg Késmárknak. A 13. és 14. században husziták törtek be a Szepességre, és megzavarták a város nyugodt fejlődését; a husziták 1433-ban hatalmukba kerítették Késmárkot is, s ezután még kétszer volt huszita kézen, és csak az úgynevezett Váci Szerződés révén szabadult fel. Cenzust Késmárk városra Szapolyai János lengyel származású nemesember kapott.

Mátyástól kapta tehát az angyalos címet; benne két keresztbe fektetett kard hirdeti a város pallos-jogát. Váltakoznak történelmének büszke és gyászos napjai: látom Zsigmond királyt káprázatos pompában, kék szemével, selymes szakállával, bevonulni a királyi városba, s utána a hatalmas condottiere, Giskra János fergeteges hadait. A zivataros idők elmúltával megépül a Vár, előbb a Szapolyai család tulajdona – 1526-ban Késmárk ad királyt az országnak, a várúr személyében –, majd a Laszkyak kezére került. A könnyelmű Laszky Albert elzalogosítja, s így jut előbb a Thurzók, majd a Thökölyek birtokába. A méltóságteljes rom tehát emberemlékezet óta a Thököly vár nevet viselte: ma már egyéként nem rom, az utóbbi években hatalmas méretű helyreállítási munkákkal tárja fel és konzerválja a csehszlovák állam e páratlan értékű műemléket. Emeleti termeit korabeli bútorokkal rendezték be; így a lakószobák szinte eredeti állapotukban vannak; itt foglal helyet a városi múzeum.

A reformáció lázas évtizedeiben belső harcok tépik a város békességét, és bénítják iparosainak és kereskedőinek szorgalmas munkáját. Elkeseredett hitviták folytak a várban, csillapíthatatlan izgalmak korbácsolták a polgárok életét, külföldön iskolázott, nagy műveltségű papok csatáztak egymással, fulladásig, nem riadva vissza semmiféle goromba eljárástól. A polgárság velük viaskodott, a város nagy része protestáns hitre tért. Késmárknak már a XV. században volt iskolája, s Nagy Lajos király idején 36 késmárki fiú volt a krakkói egyetem hallgatója. Nyugati műveltségű, finom ízlésű, gazdag polgárság élt itt – (híven tanúsítja ezt a kortárs-kalandorregény, Grimmelshausen *Magyar Simplicissimus*-a, mely rendkívül érzékletes és élő képet ad a harmincéves háború korában a városról. Művének összefoglaló, ám rövidnek nem nevezhető címe: „*Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus, vorstellend seinem wunderlichen Lebenslauf und sonderliche Begebenheiten gethaner Reisen. Nebenst wahrhafter Beschreibung des vormals im Flor gestandenen und öfters verunruhigten Ungerlands, sodann dieser Ungarischen Nation ihrer Sitten, Gebrauch, Gewohnheiten und führenden Kriege. Denkwürdig und lustig zu lesen. Herausgegeben...*” stb. Magyar olvasók számára hozzáférhetővé Turóczi-Trostler József pompás feldolgozása teszi. Külön érdekessége a könyvnek az egyik tátrai csúcs meghódításáról szóló beszámoló: a maga idejében olyan teljesítmény, mint napjainkban egy Nanga-Parbat-expedíció.) – e sok háborútól zaklatott, forrongó

felekezeti harcoktól tépett városban azonban egy dolog örökké változatlan: iparos és kereskedő lakosainak szorgalma. E kézművesekből és boltosokból álló lakosság egyúttal a szellem arisztokráciája volt: növekvő vagyonukból szívesen áldoztak könyvre és iskolára, nemesvonalú épületek, művészi bútorok, finomművű ezüstedények alkotása közben.

A város építészeti emlékei már a XV. századtól kezdve jelentősek; ekkor épül a gótikus Szent Kereszt-templom; a mohácsi vész idején emelik a pártás oromzatú, renaissance stílusú harangtornyot – ugyanebben a stílusban városházát is építenek, éppen abban az időben, mikor a török elfoglalja Buda várát... S közben még arra is ráérték, hogy szabályszerű háborút viseljenek a közeli Lőcse ellen. Érthetetlen ez a testvérháború, felfegyverkezett szűcsök, ötvösök, tímárok, sajtosok, mézeskalácsosok, kékfestők és egyéb tisztos iparosok ádáz acsarkodása és lovagi mérkőzése. A résztvevők szempontjából bizonyára több volt béka-egérharcnál, holmi városi kiváltságok megsértése volt a „hadüzenet” alapja: Késmárk utcáin komor harci díszben pompázó szenátorok vonulnak, s lovagolnak ki a kapukon, hogy megütközzenek a gyűlölt „ellenséggel”. Sibiridowsky Flórián, a késmárki vezér, Szeredi Gáspár, a lőcsei hadak parancsnoka, Csiby Sebestyén a helyettese. A késmárkiak két dühös csatában megverték és békére kényszerítették a lőcseieket.

Közben pedig olasz mesterek dolgoznak a pazar várkapolnán, és két késmárki műasztalos, Késmárki Gergely és Simon, ősei és mesterei azoknak az asztalos-művészeknek, akik innen kezdve jó háromszáz éven át a finom művű, berakásos szepesi bútorokat remekelték. (A már említett vászonkereskedő-dédapa palabetétes munkaasztalának farészében, az alakos intarziák mellett – pl. Justitia, mérleggel a kezében ugyancsak intarziás munkával az 1782-es évszám van kirakva.)

A szép mesterségek, a virágzó kézművesség mellett idézem a város tudományos fejlődésének termékeny évtizedeit és nagy alakjait is: a tudós Frölich Dávidot – földrajzi és útikönyvek világhírű szerzőjét, az első Tatra-kutatót –, Bohus Györgyöt és Buccholtz Györgyöt, a tudós iskola hírességeit: Handel János Dávidot, a művészettörténetileg nyilvántartott ezüstremekek ötvösművészt; és idézem Thököly Imre dicső emlékét, a kuruc Késmárk rendíthetetlen hűségét Rákóczihoz; Kray Jakab városbíró, a kuruc fölkelés és szabadságharc pénzügyi szakértőjét és Rákóczi követét, akinek diplomáciai ügyességét Varsó, Berlin és Párizs egyformán megcsodálta (Jókai Mór: *Apja fia* című hosszabb elbeszéléshöz adott témát a Kray-család története). És idézem a véres napokat: Heister labanc tábornok ostromát, Csemniczky kuruc kapitány hősi halálát, Bajcsy György kuruc vezér gyáva szökését, a város elését; Kray Jakab, Lány Márton és Topperczer Sebestyén vértanúhalálát (kriptájuk az amúgy is védettnek nyilvánított temetőben - műemlék; a lakosság hűségesen őrzi emléküket).

De Kray Jakabbal nem múlik el a családban a vállalkozó katonai szellem: a vértanú unokája Kray Pál tábornok, Európa sok csataterén szerzett dicsőségét szülővárosának, Késmárknak. Olaszországban diadalmasan mérkőzött Napóleon hadvezéreivel: a nagy kitüntetésnek számító Mária Terézia-renddel ékesítve tért haza. Nevét és emlékét márványtábla hirdeti ma már ugyancsak műemlékké nyilvánított szülőházán. (Kray-Hayde-ház. Művészettörténeti értékeinek megőrzése céljából a csehszlovák állam Késmárk egész városát műemlékké és védett területté nyilvánította, 1969-ben).

Mindig friss munkára újult és lendült ez a szívós és erős kis város: alighogy felocsúdott Heister hóhérmunkájának rémületéből, hozzáfogott az evangélikus fatemplom építéséhez, és megalkotta – az északi államok bőséges anyagi támogatásával ezt a fa-műremeket (az ellenreformáció szigorú intézkedései szerint ugyanis protestáns felekezet csak a városfalon kívül, torony nélkül és nem kőből építhetett templomot) – amely a tiszafa, a cirbolyafenyő és a vörösfenyő anyagából a kőépítészet harmóniáit tudta elővarázsolni.

S hű maradt a város a kuruc hagyományokhoz akkor is, mikor a magyar szabadságharc idején lelkesen küldte fiait Cornides Boldizsár őrnagy lövészcsapatába; német és szlovák anyanyelvű fiai egyforma tűzzel harcoltak az elnyomók ellen.

Amint földézttem magamban, több mint hatvan év távolából késmárki emlékeimet, arra kell gondolnom: vajon milyennek látták a várost a régi emberek s az elmúlt századok? A város jellegzetes képe nem változott lényegesen: Szapolyai János már látta a Szent Kereszt templomot és az arany-sgraffittós harangtornyot; Thököly Imre a tornyos városházát és a lengyel pártázatos, sgraffittós, nagy terjedelmű várat, lakóhelyét; Kray Jakab a városháza boltozatos nagytermében tanácskozott a szenátorokkal, s valószínű, hogy XII. Károly svéd király, mikor Törökországból hazafelé vágatott – és Késmárkon is keresztüllovagolt – már látta az új fatemplomot, a svéd fatemplomoknak ezt a remekbe készült mását. A Thököly-vár, Szent Kereszt-templom, a harangtorony és a városháza adta meg a város jellegzetes körvonalait

századokon át: már akkor, mikor a könnyelmű Laszky Albert, a várúr, gyönyörű fiatal feleségével együtt kocsin kirándult a Tátrába, s a hegyekből nézett le a pompás városra. Négyszáz év telt el azóta, s ezalatt a kép keveset változott: a XVIII. században épült fatemplomot már Petőfi is láthatta; a tiszteletére rendezett önképzőkori ülés a régi líceumban volt (az új a XIX. század végén kezdett épülni), s az akkor még egyemeletes városháza erkélyéről nézte és fogadta a fátylasmenetben feléje lobogó lelkesedést...

Ezt a harmonikusan smaragdzöld dombok környezetébe simuló, nyugodt szépségű várossziluettet némiképpen módosította az új evangélikus templom roppant vörös tömege. Ez az új templom irdatlan arányaival és formáival kiugrik a város nyugodt és előkelő, művészi látképéből, és szemlátomást felbiliblenti a százados műemlékekkel arányosan osztott városkép egyensúlyát.

Kegyeletünkre mégis mindenképpen méltó épület: oldalkápolnájában helyezték el Thököly Imre hamvait 1906-ban, Nikomédiából történt hazahozatala után. A gyönyörű sírkápolna, az ünnepélyes zászlók, a soha el nem fogyó virágok hűséges emlékezés és a történelmi múlt megbecsülésének tanújelei.

Az óriási Richter-féle építőkockákra emlékeztető templom megépítéséről az a – hitelesnek mondható – anekdota járja, hogy az eredeti terv egy közel-keleti mecsetépítési tervpályázatra készült. Ott, a jó ízlésű muzulmánoknak – nem felelt meg – , a tervező, „városunk szülötte”, ellenszolgáltatás nélkül ajánlotta fel Késmárknak, ahol éppen új, nagyszabású templomot kívántak építeni az evangélikusok. Úgy hírlík, a takarékos cipszerek ezért építették meg ezt az oly idegen, és környezetéből erősen kirívó épülettömböt.

Harmonikusan és a város fejlődésével arányosan keletkeztek azonban egymás után az aránylag kis lélekszámú helység iskolái. Késmárk iparos-patríciusai nemcsak a mesterségüket tökéletesítették művészetté, hanem megbecsülték a tudományt is. A líceum több mint ötszáz éve nőtt ki az ősi városi iskolából: a reformáció lendülete alkotta meg és ápolta a humanista műveltségnek ezt a híres hajlékát. Fenntartása és fejlesztése drága mulatság volt, tetemes anyagi áldozatokat követelt: de a városi polgárok (Kezemben van az ugyancsak felmenő ági rokon, a Hugo Stenczel-Pauline Nendtvich házaspár végrendelete; ők tették az egyik legnagyobb összegű alapítványt az iskola javára. A férj egyébként 40 évig volt a líceum tanára. Másik nagy összegű alapítványt feleségem nagyanyja, Koromzay Viktorné Nendtvich Ágnes adományozta az iskolának.), majd velük karöltve a környék egyházai mindig lelkesen meghoztak minden áldozatot, s így lett a líceum a tudomány és a protestantizmus egyik fellegetője, a Szepesség szeme fénye, az egész akkori Magyarország egyik legnevesebb iskolavárosa pedig – Késmárk. Több, mint hatvan évig főiskolai tagozata is volt, teológiai, bölcsészeti és jogi karral, híres tanárokkal: köztük Genersich Keresztély, Genersich János, Hunfalvy Pál és Hunfalvy János nevét megőrzi a tudomány és a nevelés története.

Nevezetes tanítványa is sok akadt, több évszázados fennállása folyamán az alma maternak (ide járt Görgey Artúr, Petrik Lajos), de hadd szóljunk büszkeségéről, leghíresebb diákjáról: Hviezdoslavról. A szlovákok nagy költője 1865-től 1870-ig itt járt gimnáziumba. Irodalomtörténeti tény, hogy eleinte magyarul verselgetett az ifjú poéta, s egyik tanárja a legendás hírű Dlhányi professzor, a fakultatív szlovák nyelvoktatás tanára – igyekezett olyan irányba befolyásolni tehetséges tanítványát, hogy anyanyelvén írjon; Hviezdoslav egyik osztálytársának – Johann Alexy strázai tanítónak – emlékezése szerint így hangzott el Dlhányi emlékeztető mondata: „Palko! Preco pises madarské básne, vsak si tú „Slovákom!”

Jaroslav Vlcek szlovák irodalomtörténész pedig így számol be népe nagy költőjének magára-ébredéséről: „Ked z domu sa pytalí, ci by mladý poet nevedel niečo napisat i po slovensky, uz o krátky čas bol v rukách Janka Matusku, stolicného úradníka dolnokubínskeho, hodny svázok slovenkych versov.” Ez talán kevésbé anekdotikusan csattanós, de ugyancsak hitelt érdemlő közlés. Azonban szavahihető tanúnk van – nemcsak Dlhányi professzor kijelentéséről – , hanem arról a tényről is, hogy a költő mindig a legnagyobb szeretettel gondolt vissza késmárki diákéveire; élete utolsó idejében feltett szándéka volt meglátogatni a várost, drága ifjúkori emlékeinek színhelyét: még egyszer meglátni a régi iskolát, ahová oly örömmel és szívesen járt. E szavait ránk örökítő tanúnk is szavahihető – maga Hviezdoslav özvegye, aki férjének halála után mondta el mindezt a nála részvéltáogatáson járó líceumi tanárküldöttségnek.

Magam is emlékszem a költő 60. születésnapját ünneplő, nagyszabású szlovák megmozdulásra, 1906-ban; 1928 óta egyébként márványtábla örökíti meg az iskola falán halhatatlan emlékét. Adósai vagyunk mindmáig; ő maga lefordította Madách: *Az ember tragédiájá*-t, Arany-balladákat, stb. Vajon hogyan reagált az akkori Magyarország erre a nagy költőhöz és nagy emberhez méltó gesztusra?

A múlt század folyamán a szlovák tanulók előtt egyre-másra megnehezedett a középfokú oktatás elnyerése anyanyelvükön; a régi, türelmetlen, rossz nemzetiségellenes iskolapolitika csak kiegészítője volt Habsburg-Magyarország egyébként is népellenes, reakciós politikájának: egymás után zárták be a

szlovák középiskolákat. Ilyenkor a szlovák tanulók száma más intézetekben, pl. a késmárki líceumban is, törvényszerűen és ugrásszerűen emelkedett. (A szlovákság jogos kultúrpolitikai harcáról érdekesen írt elhunyt kitűnő barátom, az eperjesi Gömör János: kiváló pedagógus volt és a kérdés szakértője; méltón képviselte a haladó eszméket az iskolapolitika terén. Javasatait többnyire elgáncsolták, agyonhallgatták: ő maga pedig szüntelen becsületes harcában, mindkét fél túlzó nacionalistái előtt – népszerűtlenné és nem kívánatosná vált.)

Én magam a kérdés minden részletét csupán az ő könyvéből ismertem meg, azonban saját tapasztalataimból a következő adatokkal szolgálhatok – jó részük immár történelmi visszapillantásnak minősíthető, ezek az események mind összfüggnek a késmárki líceum történetével. Tehát 1844-ben a pozsonyi szlovák gimnáziumból kizártak számos tanulót, nemzeti alapon való szervezkedés miatt. A kizárt szlovák diákokat a liberális-protestáns szellemű késmárki középiskola szívesen befogadta; amíg a tanítási nyelv német volt, a szlovák anyanyelvű gyermekek számára előbb kötelező, majd fakultatív volt anyanyelvük oktatása, heti 2 órában csupán, ami elég kevés. Az 1853-54. tanévben 25 tanuló vett részt szlovák nyelv-oktatásban. Ebben az iskolában hosszú ideig ismeretlen volt akár a felekezeti, akár a nemzetiségi torzsalakodás is. A szlovák diákság méltatlanul elfojtott nemzeti érzése azonban gyökerében érezte megtámadva létét: a magyar lett a tanítási nyelv, s ekkor napirenden voltak a bántó megkülönböztetések. Példának okáért a magyar diákok Kazinczy Ferencről elnevezett önképzőkört alakítottak; ekkor ők is hasonló nyelvművelő és irodalompártoló társulatot szerettek volna létrehozni. Titkos szervezkedésbe kezdtek: ezt a középiskolai szabályok tiltották ugyan, de e titkolódzás magyarázata a szlovák diákság körülményeiben keresendő: engedélyt aligha kaptak volna rá, ha nyíltan fognak hozzá. (Ugyanekkor a német diákok, a helybeliek, még vonzónak érezték a magyarságot, külön nemzetiségi törekvésükről nemigen maradt fenn emlék.) Az első szlovák önképzőkör, az első ilyenfajta irodalmi egyesülés leleplezése és a nagy „tetemrehívás” az 1893/94-es tanévben történt.

Ez a titkos egyesülés természetesen illegális sajtóval is rendelkezett; e diáklap őszinte fájdalommal panaszkolta sérelmeiket: a szlovák középiskolák erőszakos bezáratását, nemzeti létük fenyegetését, elnyomását látták ebben. A diáklap természetesen az ifjúsághoz intézi buzdító szavait, lelkesítve a szlovák nemzet mielőbbi felszabadítására: segítségül, igazságos harcukhoz, a Monarchiával szomszédos – és ellenséges – hatalmas cári Oroszországra utalva. Ján Kollár, a nagy költő dicsőítését tartalmazza még az inkriminált újságpéldány, amely a magyarságot az uralkodó osztállyal azonosítva, s így hibás szemszögből – ellenségnek nevezi. Ez a vád nem volt alaptalan. Ez a hite az elnyomott nemzetiségnek sok keserves tapasztalatból táplálkozott az akkori Magyarországon: elég, ha példának Mikszáth *Nosztty fiú*-jának éppen a Felvidéken, a mai Szlovákia területén játszódó választási harcaira utalunk: a szlovákul nem értő képviselő, stb.

Minél erősebb az elnyomás, annál erősebben reagál rá az elnyomott kisebbség; mi sem természetesebb, hogy a lapszerkesztés mögött állt egyesületük, mely a Kytka (Csokor) nevet viselte. Minden szövetkezés kivédhetetlen bomlasztója a belső árulás: ez lett a vesztük; ekkor azonban még akadt két olyan humánus és belátó pedagógus a tanári karban, akik nem kiáltottak fejvesztetten holmi „pánszláv veszedelmet”, „guruló rubelt” s más akkoriban divatos vádakat, hanem az eseményeket az igazságnak megfelelően értékelték. Elsősorban azon igyekeztek, hogy a vád alá került diákokat a kizárástól megmentsék. Hangsúlyozták az egyesülés önképzőköri, irodalom-művelő jellegét, és politikai szempontból nem tartották országot felfordító veszedelemnek, összeesküvésnek. Sőt ellenkezőleg: védőbeszédekben kiemelték az egyesülés pozitív célkitűzéseit, s ezeket egyenest dicséretre méltónak tartották. E két tanár – Zvarinyi és Grósz professzorok – bölcs és emberséges állásfoglalása nem találkozott a felsőbb hatalmak jóváhagyásával. A consilium abeundi két nyolcadikost és két ötödikest sújtott, valamint négy harmadik gimnazista kisdíakot. (Újabb kutatások szerint egyébként a titkos egyesület már 1890-ben megalakult, folyóirata a *Luc – Fénysugár* címet viselte).

Hiába volt minden elnyomó törekvés: a nemzettudatot, a nemzeti érzést éppen a kegyetlen és könyörtelen elnyomás erősíti – elkövetkezett az újabb „pánszláv per”, melynek zajlása még viharosabb volt. A hatodikos Matej Janco vezetésével és szerkesztésében adták ki az iskola szlovák diákjai a *Púcky* (*Bimbók*) című iskolai lapot, természetesen megint csak a legnagyobb titokban. Janco, saját személyében, nemcsak főszerkesztő és főmunkatárs volt, hanem – a lap finanszírozója is. A cikkek nagy részét maga írta, saját verseit közölte a lapban; sokszorosítását pedig azon a hektográfon végezte, amit az instruktorokodásért járó pénzen vett. (Janco kitűnő rendű diák lévén, vállalhatott óraadást. Feleségem, aki tanári gyakorlóévet később a líceumban töltötte, úgy emlékszik vissza, hogy az ő osztályában ugyancsak min-

den szlovák diák jól tanult. Talán véletlen, talán a rájuk nehezedő nyomás sarkallta őket. Mindenesetre: előmenetelükbe belekötni nem lehetett...)

Ez a Janco-féle újság tehát egy ideig zavartalanul jelent meg; a cikkek fő témája természetesen a szlovákságra nehezedő, igazságtalan és elviselhetetlen elnyomás volt. Az egész folyóiratot át- meg áthattotta ifjú „tulajdonosának” mély és egyben harcos haza- és népszerűsége. Baj csak akkor történt (itt nem volt belső áruló), mikor az iskola igazgatóságának – névtelen feladó – megküldött egy Amerikában megjelenő szlovák újságot: ez ugyanis átvette a diáklap egy szenvedélyes hangon megírt cikkét, amelyben a szerző az Amerikai Szlovák Ligához fordul panasszal Banczik Sámuel történelemtanár szlovák-ellenes tanítása miatt. Ez az ügy alkalmat adott e nem mindennapi szélsőséges jellemű pedagógusnak megtorló intézkedésekre és támadásokra diákja ellen.

A történelem órán ugyanis állt a harc kettejük közt, merőben ellentétes szemléletük miatt, Janco, a kitűnő diák, merészen polemizált tanárja túlzó, sovíniszta állításaival. Visszautasította a történelemhamisításokat, a magyarság felsőbbrendű voltának hangoztatását, stb. – már amennyire egy diák szembe szállhatott a tanárjával. Banczik Sámuel ugyanis az államfordulat, a csehszlovák állam 1918-as megalakulása előtt türelmetlen magyar nacionalista volt. Ez a Janco-féle eset kapóra jött mindenütt pánszláv veszedelemt szimatoló, tűzzel-vassal erőszakosan magyarító buzgólkodásának: az esetet személyesen jelentette a m. kir. Belügyminisztériumnak.

A felnagyított tényeket valóban államellenes összeesküvésnek gyanító rendőrállam, a Monarchia gépezete azonnal mozgásba lendült: detektívek érkeztek a fővárosból – a szakma mesterei –, hogy felgöngyölítsék a veszedelmes összeesküvést. Az intézet nagynevű, kiváló igazgatója, Bruckner Károly, távol volt, nem akadályozhatta meg ezt a jogtalanságot. Ugyanis fegyelmi ügyek tárgyalására az iskolának önkormányzata volt, s ez az ügy oda való lett volna, az intézet jogait mélyen sértette a detektívek mozgósítása, bevonása. Bruckner, hazaérkezése után, tiltakozott a hatósági beavatkozás ellen, valamint a Jancot megbélyegző konferenciahatározat ellen is.

Távollétében helyettese erélytelenül képviselte az ősi iskolát, ebben a tanulságos ügyben, így hát 1913. február 22-én úgy határozott egyhangúan (Bruckner igazgatón kívül nem vett még részt ezen a vésztörvényszék konferencián: Gotthardt Károly és Dr. Hronecz György tanárok; valamint unokasógorom, Dr. Lipták János és én is távol voltunk: ösztöndíjjal külföldön.) a tantestület, élén a lojális helyettesel, hogy Jancot „államellenes szervezkedés, nemzetiségi izgatás miatt – Magyarország összes középiskolájából” kizárja. Társai közül a hatodikos Ján Uhrik és az ötödikes Milos Micik csak a késmárki líceumból távolítottatott el; Janco többi híve dorgálásban részesült. Ez a két kiragadott epizód, mint egy cseppben tenger, azt hiszem eléggé hitelt érdemlően bizonyítja, hogy milyen volt nagyjában-egészében az akkori iskolapolitika – és bizonyítja a „rendezni végre közös dolgainkat” korparancsát. Még csak annyit – nunc venio ad fortissimus –, hogy a türelmetlen sovíniszta Banczik Samu kollégánk 1918 után szlováknak vallotta magát (valóban szlovák származású volt), s most a magyar nemzetiségű diákokat üldözte, meggyőződésből...

Bizony, a fény mellett óhatatlanul árnyék is esik a nagynevű iskola múltjára. Nemhiába bízunk a költő váteszi szavaiban: napjainkban egyre inkább valósággá válik a békévé oldott emlékezés. Most – „lassan szállj, és halkan énekelj” – szép emlékezet, csak hozd elém, csak azt idézzem, ami a legkedvesebb volt nekem: a Város szívét, büszkeségét, több, mint négyszáz éves iskolája drága emlékét.

Mert ez az iskola valóban nemcsak büszkesége, hanem valósággal szíve volt a városnak. Háromszáz diákja – olykor ennél is több – örökké friss kedvvel fűszerezte Késmárk csendes hétköznapijait, vidámságot varázsolt a házakba –, hiszen ennél több tanulója volt számos iskolájának: a hűzres lélekszámú városkához képest népes sereg, ez a háromszáz járt a líceumba – ez a háromszáz a fiatalság ígézetével, a tréfák és mókák aranyával öntözte végig az utcákat, boltíves kis közöket; a Háromhíd pallón dobogtak a fiatal lábak, zibongott a Szűcskapu máskor oly néptelen szöglete, kopogott a sok gyerekcipő a macskaköves utcácskákon.

Az idejártó ifjúság bizonyosan büszke volt a sokszázados kulturális értéket és hagyományt őrző líceumára, abban is hatalmas könyvtárára (50 000 kötetes volt) – büszkén gondolhatott híres tanárookra és volt diákokra –, de mindeme fölemelő tudat, a tiszteletre méltó emlékek mellett éppen olyan víg diákéletet élő gyermekek és ifjak voltak, mint minden idők diákjai. Felidézem magamban a diákszállások, a „kamarák” elmúlhatatlan romantikáját, a hazai csomagok elfogyasztásának szertartását, titkos dáridókon, agyafúrt csínyeket, lenge és tavaszias szerelmeket; csöndes és zümmögő nótázásokat a rejtett éjszaka mélyén, vagy kint a Meese sörgyár kertjében – mindezt volt alkalmam tanári ellenőrző körútjaimon tapasztalni, de ezekért semmiféle fegyelmi büntetés nem járt: nem holmi angol puritánok éltek itt! Volt elég alkalma az ifjúságnak mulatni a tanulás mellett!

A kisvárosnak élénk zenei élete, kitűnő zeneiskolája volt: februárban, az ifjúsági koncert után tartották a „próbabált”; a másik, a várva várt nagy esemény a MAJÁLIS volt, a városon túl emelkedő Goldsbergben. Hatalmas, fából épült színpárt várta itt a mulatni vágyókat – ez az épület volt az úgynevezett Tanzule.

Ő, felejthetetlen majálisok! Az első latin nyelvű említése ennek az ünnepnek a líceum 1769. júliusi évkönyvében található: „Recreatio Maialis iuventuti permissa.” Ebből a korból való az ünnepség egész szertartása; hozzá tartozik a hajnali ébresztő, a rezesbanda, a felvirágzott kis dobosok felvonulása, akik egy modern dzsesszdobost megszégyenítő technikával verték ütemesen, hogy „Morgen, morgen wird Majales” – selyempántlika a rendezők vállán, fiatalos tűz a szemekben és a szívekben – kivonulás végig a rezgőfüves, harangvirágos Hosszúréten, balra a selyemzöld Poprád partján bókáló fűzfák, jobbra egyre emelkedő, sötétzöld domboldalak. A nap erősen tűzött – majáliskor mindig szép idő volt –, most a Hegerhäuschent, a nevezetes Erdészházat jobbra hagyva, árnyas erdei úton halad a menet – nem, még egy nap-sütötte emelkedőt kell megmászni: a Ziegen (Kecskenyak) meredekén vissza-visszacúsúznak az igyekvő gyereklábak a fenyőtűs pázsiton, de sebjáték – közel a cél!

A mulatság céljához közeledve, az idősebbek pompás flekkenekre és gulyásokra gondolnak, meg hűvös poprádi sörre: nagy evés-ivások öröme. A fiatalok előtt más örömök képe lebeg: szédítő és merész keringők a tánchely rozoga deszkáin, szavak, versek, szerelmek és csók, talán még csók is estek és nagy fogadkozások az erdő rejtekén...

Nevezetes volt még a városka sok évszázados tűzoltó- és lövészegylete is (utóbbinak egyesületi jelvényei, indulója, egyenruhái megvoltak még a II. világháború előtt; már akkor is 400 éves múltjuk volt); ők is rendeztek bált minden esztendőben. Itt csak felnőttek mulattak, így hát vaskosabb mulatozások estek, mint a majálisi Mondscheinpartikon: a négyszögletesre-nyírt szakállú, daliás tűzoltóparancsnok lett egyik hírhedt történet hőse.

A jól kezdődő és egyre hangulatosabbá váló tűzoltóbálon rendkívül kivágott ruhában vett részt egy – már nem egészen fiatal – hölgy, akinek dekoltázsa – a közismert fordulattal: bimbókorát élte. A zene történetesen viharos gyorspolka volt, amit a kissé könnyű erkölcsűnek ismert leány Toppercz Rezső úrral lejtett, vadul, s a kivágásból, egy különlegesen fergeteges fordulónál, kiugrott bájainak bal fele. A rettenthetetlen tűzoltóparancsnok még nem volt ilyen forró helyzetben, különösen, mivel a malheur többet is észrevették.

Résztvevő ismerősök kérdezték másnap tőle: „Mit tettél, Rude?” – „Mit tehettem, barátom? Visszaraktam.” – válaszolta a rendíthetetlen nyugalma férfiú. Ez a baleset még ott-tartózkodásom előtti esemény volt; nem tudom, hogy a nagyfokú kompromittálás után el kellett-e vennie feleségül a nem-egészen jó hírű leányt? Rendíthetetlen nyugalmaiból ítélve, ellenállt volna ennek a tervnek. (Az ő nevéhez fűződik az az anekdota is, hogy egyik tűzesetnél nem volt a szertárban a helyén a tűzoltókocsi: krumplit hoztak benne, s úgy hagyták; ekkor következett az a rendelkezés, hogy „a krumplit minden tűzeset előtt egy órával el kell a kocsiból távolítani”).

Hosszú-hosszú volt a tél: ezt a jelmezes jégkarnevál tette elviselhetővé, ahol is egyenest úgy illett, hogy fiatalemberek vagy „Dominónak”, vagy kitömött, természetes falusi asszonyságnak öltözzenek; itt is nagy sikongás, vidámság volt az álarcok levevése után... Azonban nemcsak Késmárk szórakozásaihoz, a vidék vidéki élethez fűződnek kedves emlékeim: minden vidámságon innen és túl erősebb egy osztály emléke; egész tanári pályámon az egyetlen, amelyet nyolc éven át vezettem.

Már az imént, a majális idézésekor megképzett előttem egy-egy ismerős kisfiúarc a goldsbergi tisztáson, ahová is kijött Hayde Károly bácsi, a mézeskalácsos: sátra előtt sohasem fogtak el a gyerekek; az otthoni süteménnyel már torkig jóllaktak, s még mindig könyörögték a krajcárokat az illatos mézesre.

Amint így az emlékek hullámain ringatózom, egy régi noteszal babrálnak ujjaim: meggyász notesz, a gerince feslett. Kétszer akkora, mint a rendes tanári noteszek, magam terveztem, magam vonalaztam, valóságos anyakönyv; határtalanul büszke voltam rá, huszonöt éves fejemmel és ambíciómmal! Reszket a kezem, mikor föllapozom, és egyszerre csak megzizzennek a lapok, életre kelnek a számok és adatok, emberekké formálódnak a nevek, és a notesz beszélni kezd...

Elöl az ÓRAREND 1907/8-ra, heti 20 óra, I. oszt. latin és magyar, VII. oszt. latin, VIII. oszt. görög. Tizenegy óra az első osztályban, osztályfőnökséggel, igen, helyben vagyunk, ez az az osztály, amely örökre a szívemhez nőtt; ezzel kezdtem az új módszerű latin tanítást, hát nézzük csak:

Az első: Binder Jenő, szül.: Birdán, 1897. febr. 27., apja B. Jenő, lic. vallástanár, lakik Ópiac 285. A piros arcú, kerek képű kis Jenőke mindig jól tanult. Szelíd kisfiú volt. (Elesett az első világháborúban, sírja ismeretlen.) Itt azt jegyeztem fel, hogy febr. 12-én hógolyózással kapcsolatos nagy csatát vívott Jenő

és az I. oszt. még néhány harcias tagja Belóczy Dezső másodikossal. (Ő hazatért – fekete koporsóban – az első világháború olasz poklából.)

S így sorra, a névsorból egymás után tűnnek elő volt tanítványaim, akkori gyerekarcukkal: szegények, a háborúba is gyerekekfejjel kerültek, a hőcsatákból az igazi csaták forgatagába. S mennyien ott maradtak!

A hólabda-csatából nem lett fegyelmi ügy, bár a játék verekedéssé fajult. Az osztályfőnök úr – csekélységem – a vezéreket beírta a noteszébe, ijesztésül – és ez volt az egész. Titokban pedig szívből örült minden újabb hőcsatának, és szívvvel örült volna, ha a kis Ganovszky Géza is ott lett volna a ricsajozó gyermekek közt: talán megsértődött volna vézna kis teste, amelyben annyi energia lakozott, s oly fürge, eleven, lobogó, friss és acélos szellem. Édesapja főerdész volt Huszton, a gyerek tehát a természet ölen, jó levegőn nevelkedett – de tudnivágyó, szomjas kis lelke törékeny, beteges testben lakott – fiatalon halt meg. Mosolyognom kell a notesz egyik bejegyzésén, mikor május 21-én oly szépen felelt magyarból, hogy egyszerre öt jelest írtam be neki jutalmul! De ez csak szimbólum volt: a kis Ganovszky fölül állt minden osztályzatán. Sokszor kérdeztem magamtól: mért kellett ennek a kivételes tehetségnek gyerekkorban elpusztulnia?

Milyen szép nap is volt az a február 12-e! Megnézem a noteszemben a magam szerkesztette naptárban: szerdai nap volt éppen, mintha emlékezném is rá: szép havas, ragyogó tájkép, mikor az ember könnyűnek és szabadnak érzi magát, ha fiatal, és feszülő izmokkal, pirosan csattanó arccal csatázik a szűz hóból gyúrt labdákkal! Sokan voltak: a szelíd képű kis Buchert Miklós, a nyurga és eleven Gál Sándor, az izmos és elegáns Gundelfingen Sándor, a pufók Horvay Kálmán, a vékonydongájú Palencsár Béla és a jótanuló tanárgyerek, a barna képű Simoncsics Lojzi, és még egy: Genersich Aladár. Már megint könnyes a szemem, hisz ő is az igazi csaták forgatagába került a hőcsatákból, ő sem jött vissza többé soha! Még alig volt tanítványom, aki úgy tudta volna, mi a kötelességteljesítés, mint ő; tízéves korában férfijellem, és emellett ragaszkodó, hűséges, mintha az édes fiam lett volna...

Tovább beszél a régi notesz. Vajon mi lett Komjáthy Bélából, a tehetséges és éleseszű fonyi parasztfiúból? S vajon Steinbock Karcsi, a jóképű, huncut pesti fiú, aki úgy tudott jelesre felelni, mint a pinty, miért szekundázott be október 12-én magyarból és május 22-én latinból? Azért mégis jót kapott mind a két tárgyból. Minden hájjal megkent pesti gyerek volt; egyszer találkoztam vele az utcán, amint vígan pöfékelve jön a gimnázium felől (a dohányzás szigorúan tiltva volt). Húsz lépésről meglát, a cigaretta egyszerre eltűnik. Én már készülök az atyai feddésre, s mikor mellé érek, a bűnjel nincs sehol. Csak bámulok és mondom: „Karcsi fiam, most már csak azt szeretném tudni, hová tetted a cigarettát?” Tudta a gyerek, hogy nem lesz semmi baja, nem szoktam kabinetkérdést csinálni ilyen csínyekből. Feleli nyugodtan: „Csak ide, tanár úr kérem, csak ide dugtam, a nadrágomba!”

Rövid nadrág volt rajta, a térdnél gumiszorítóval, hirtelenében odadugta az égő cigarettát. Persze hogy összeégette egy kissé önmagát ezzel a Mucius Scaevola-i tettel; ma is sajnálom égési sebedet, Karcsi, de ma is büszke vagyok, hogy egy szóra megmondtad, hol a cigaretta.

Sohasem fogom már kideríteni, hogy miért nevetett gúnyosan Fejér Ödön a görög órán március 13-án? Emlékszem, hogy egyébként mindenből megfelelt, csak a görög nem ment a fejébe, s ehhez még a gúnyos mosoly! Különben nagyszerűen zongorázó, a zsúrokon nélkülözhetetlen nagyfiú volt; de görögből majdnem megbukott az osztályvizsgán. Feltűnő, hogy éppen görögből nem tudott semmit, és feltűnő, hogy míg az első félévben egyes és kettes dolgozatokat írt, addig a második félévben minden dolgozata elégtelen volt. Ha jól sejtem, a sok zongorázás közben valami kis szerelem avatkozhatott a görög tudományba.

Ugyanolyan nehéz volna választ kapnom arra, hogy az eleven Meskó Tibor 1908. január 26-án miért nem volt istentiszteleten?

Váltogatva e súlyos „fegyelmi ügyeket” vidámabb emlékekkel, csak egy lapot hadd üssek még fel ebben a noteszben, amely oly kísérteties hűséggel eleveníti fel a múltat, örömeivel és szomorúságaival. Az egyik lapra azt jegyeztem föl: „Diákbölcsekségek.” Bizony, szegény cipster és szlovák fiúk sokszoros magyarázat után sem értettek meg bizonyos magyaros kifejezéseket és fordulatokat (így esett meg, óráközi szünetben hallottam, hogy egy helybeli kis elsős ekként nyilatkozott: „Nekem ízlik ez a sajt, és neked mit csinál?”); no, így esett, hogy a „habos délibábot” helyett az egyik fiú „habos déli babot” mondott; a „betérő” helyett „betörő” csúszott ki az egyik rókuszi fiú száján; a „ketyegő fene” így változott el „ketyegő fenék”-re; nagy buzgalmban egy magyarul jól tudó fiú (te voltál, Karcsi) így szavalta a Fülemüle egyik sorát: „Örök bonát, zene patvart”; egy hunfalvi gyerek így mondta egy népmonda címét: „Párja-

vesztett gerlice, írta Népmonda”. És egyik latin órán az előbbi rókuszi gyerek a „quattor annos natus” kifejezést így fordította: „Négyéves korában született.”

...Becsukom a meggyzín noteszt. Elgondolkodom: úgy múlt el az a tizenegy év, mint egy pillanat! Ó, milyen jó volna még egyszer ott állni az osztály előtt, fiatalon, huszonötévesen, teli ambícióval, lelkesedéssel, nagy célokkal, viruló reményekkel – nézni a barátságos kis pufók arcokat, a kíváncsi szemeket, érezni a lelkük felém-rebbenését, a sugárzó szeretetüket, és nem látni a jövőt, amely oly kegyetlenül keresztülgázolt mindenben, ami szép volt, reménység volt, repeső élet és fiatalság!

És legkedvesebb tanítványom? Róla nem őriz feljegyzéseket a meggyzín borítójú öreg notesz.

*

A tizenhat éves Marianne 1907-ben, a Markovich-féle boltban (méteráru, divatáru) látta meg először a tanár urat. Híreket már hallotta – hiszen csakhamar „közéleti férfiú” voltam a városban –, érdeklődése azonban nem a bálrendező, társaságbeli fiatal tanárnak szólt (hiszen ő maga egy csöppet se kedvelte a mulatságokat: nagyon komoly lányka volt) – hanem azért figyelt föl rá, mert magánórákat akart venni tőle. Feltett szándéka volt ugyanis a lőcsei felsőbb leányiskola elvégzése után a gimnáziumi érettségi, majd az egyetem – ritka vállalkozás nő részéről abban az időben. Matematikából, fizikából már volt instruktora, én latinra, majd később görögre tanítottam.

Szép tanítványom kitűnő eredménnyel érettségizett. Úgy volt, hogy most már búcsút mondunk egymásnak, nem volt, miért legyünk együtt ezentúl; különben is ő eljegyzett menyasszonya volt egyik kollégámnak, én kétgyerekes családapá.

Kiss József költeményét vittem el neki búcsúzóra, olvasójelet téve az „Ó miért oly későn”-höz. Úgy éreztem, a költő el tudja helyettesíteni azt, amit én nem mertem. Úgy éreztem, hogy benne – megtaláltam mindazt, amit Stefivel elvesztettem (s amit első házasságomban sem találtam meg).

Még egyszer találkozoznunk kellett – megbeszélni a Kiss József verset. Meghallgatta a költeményhez fűződő szavaimat, és így – mégsem volt későn. Sok éves titkos jegyesség kezdődött köztünk; ő közben elvégezte Budapesten a tudományegyetem francia-német szakát, doktorált; én külföldi egyetemeken, ösztöndíjasként tovább képeztem magam. Hazatérve, válasomat lebonyolítottam. Éveket töltöttem távol – ez alatt a hosszú jegyesség alatt – 1910-15-ig – folytatott levelezésünk köteteket tenne ki.

Végre 1915-ben odaállhattam szülei, a szigorú K.u.K. őrnagy, August Zuber (apósom Csehországból származó, Szudéta vidéki német volt, magyarul nem is tudott, sőt, mint vérbeli svargelb – utálta a magyarokat) és ügyünk pártfogója, feleségem édesanyja: Koromzay Johanna elé (ő régi késmárki család leánya; az egész család németül beszélt, de természetesen magyar érzésű volt); leánykérő beszédemből azonban semmi sem lett. Csak a megszólításig jutottam: „Gnädige Frau! Herr Major!” – kezdtem volna szónoki lendülettel formás beszédemet, szigorú, és katonás apósom „Wir wissen schon! Wir wissen schon!” – kiáltásával belém fojtotta az ékes szavakat – de legalább ezzel megadta beleegyezését is.

Feleségem anyagi emlékezetű édesanyja mindig is kettőnk érzelmeinek pártolója volt, pártfogója egész kapcsolatunknak. Rendkívüli volt ez a segítőkészség és megértés, csodálatra méltó – abban az időben, a konvenciók és társadalmi előítéletek uralkodásának idején, kisvárosban. Rendhagyó regényünk valóban nagy feltűnést keltett a városkában.

Hála az ő megértő jóságának – járhattam hozzájuk – nem a városi lakásukra, mint a magántanítás idején, hiszen még nem történt meg a válásom, s én már nem voltam házitanító –, hanem feleségem nagyanyjának városon kívüli nyaralójába, a Szent Mihály út 1. szám alatti búvájos rezidenciába. Ezt a hegyoldalon elterülő, körülbelül másfélholdas, virágos- és gyümölcsöskertet örökségbe kapta Grómika; a már említett Nendtvich Paulinétól – gyermektelenül elhalt gazdag nagynénjétől, akit szeretettel ápolt és gondozott. Az örökhagyó férje, a nyugalmazott professzor is szenvedélyes kertész volt, feleségem dédapja, a nyugalmazott polgármester és szorgalmas vászonkereskedő ugyancsak sokat tett-vett – pihenésképpen – a szép hely még szebbé tételéért: maga a kert a város egyik látványossága lett. Építészeti érdekesség is volt benne: a legfelső teraszon épült, a nyaralótól függetlenül lakható nyári lak, az úgynevezett Lusthaus, tiszta klasszicista stílusban: mennyezetén egy bájosan naiv, vidéki festő készítette Olympus-ábrázolással, az összes istenekkel természetesen. E XVIII. századi, elragadó arányú kis épület mindig hűvös szobái, két árnyas tornáca sok kerti összejövetel tanúi voltak: az előkelőség netovábbjának számított, ha családi összejövetel alkalmából fagyaltot is felszolgáltak: Giorgetta, az olasz cukrász készítette ezt az akkoriban különlegesnek számító csemegét, nem árulták még az utcán. A – ma már ugyancsak

műemléknek nyilvánított és védett - „Lusthaus”-ból végig lehetett látni az egész lejtős kertet, gyermekeink későbbi legendás „nagykertjét”; mint reménykedő, fiatal és intelligens jegyespár sokszor népesítettük be képzeletben gyerekhaddal a füves, virágszegélyes lejtőket, fehér lépcsőket. Öt generáció gyermekei váltották egymást az ezüsfenyős, sziklakertes bújócskahelyeken; nagy játékok után a „kőasztalnál” pihentek és uzsonnáztak az unokatestvér-hadak; a mi gyermekeinken kívül, akik állandóan itt vakációztak, mindig bőven voltak még Pestről rokongyerekek.

Tervezgetéseinket, együttlétünket a család tudomásul vette; pedig rengeteg nőrokon kritikus szemének kereszttüzeiben telt-múlt ez az idő; szinte a bibliai hét évet vártam ki én is, míg végre 1915. december 22-én megtartottuk esküvőnket az új evangélikus templomban.

Csikorgó hideg volt: legalább 20 fok. Emlékszem a gazdag fenyőág díszítésre a templomban (diákjaink buzgalmából), és szinte hallom a csodálkozó morajt, amivel a nézőközönség fogadta megjelenésünket. Nem mondom, mindenben megfeleltünk az összeillő, „szép pár” fogalmának (sajnos, fényképpel nem tudnám igazolni: esküvői képet nem csináltattunk, ebben is eltérve a szokásoktól, nehogy később a divatjamúlt öltözékben nevetségesek legyünk, s majdani gyerekeink kinevessenek. Főlösképpen óvatosság volt: a menyasszonyi ruha empire vonalú volt, s értesüleim szerint ez újra divatos). De hát ismétlem, a csodálkozó moraj nemcsak a regényes jegyesség happy-endjének szólt, nem is csupán kettőnk megjelenésének: hanem annak, hogy a karcsú menyasszony a selyemruháján semmiféle sált vagy prémbelépőt nem viselt. A titok csupán annyi volt, hogy felső melegítő helyett menyasszonyom – anyai tanácsra – Jäger tanár közkedvelt, testhezálló trikóneműt viselte. Ezek – melegebben öltöztették, mint a bunda – nem rontották el a ruha szép vonalát; így hát ennek is szólt a meglepetés moraja. (Aranylakodalmunkon, négy évvel ezelőtt, megvolt még ez a tisztaselyem, csupa-csipke ruha, mindössze a hosszú állástól itt-ott megfeszlott egy kicsit. Ugyancsak Marianne nevű tizennyolc éves unokámat öltöztették fel benne menyasszonynak, nekem szánt meglepetésül, természetesen a Lohengrin-nászinduló zenekíséretére jelent meg.)

... A régi-régi múlt megint csak zenekísérettel támad föl bennem, de nemcsak a wagneri Treulich geführt, Ziehet dahin-t hallom – és látom magamat, amint karomon szép fiatal menyasszonyommal vonulunk a fenyőágakkal dúsan díszített, dermesztően ünnepélyes, zsúfolt templom piros szőnyegén; át-átcseng ezen a dallamon a régi majálisokon oly sokszor énekelt, zümmögött, felejthetetlen nóta is elhalón...

Schön war die Ju-ugend
Sie kommt nicht mehr!
Ja, ja sie kommt nicht mehr...
.....
Sie kommt nicht mehr!

A késmárki líceum

VIII. EMBER ÉS ÉLET (Ókori hétköznapiak)

Az ókori filozófiával vigasztalódtam: rég volt bölcselek szavából próbáltam erőt meríteni; hadd térjek most meg, magánéletem ünnepeiből hozzátok, ókori testvéreim. Hadd pihenek meg mozgalmas hétköznapijaitok szemlélésében, hadd merüljek el örömeitekben, osztozzam gondjaitokban. Milyen volt tehát a több mint kétezer éve élt emberiség erkölcsi magatartása, dolgos hétköznapija, életritmusa?

A népszerű filozófia erkölcsi elvei nem korlátozódnak egyetlen területre, országra, vagy nemzetre, hanem általános érvényességet követelnek maguknak: minden ember erkölcsi magatartását egyformán akarják szabályozni. Ezért a már említett stoikus-cinikus diatribe embere világpolgárnak érezte magát. Az irodalomban lépten-nyomon felhangzik ez a felfogás; Seneca mondja a boldog életről írt értekezésében: „Patriam meam mundum esse sciam – Az én hazám a nagyvilág”.

Az ókor embere ember és világpolgár s bizonyosra veszem, hogy a mai olvasót az ókornak ez az arca érdekli leginkább. Az iskola sokáig meglehetősen leplezte az ókor emberi arcát: szívesebben mutatta az ókori embert az agorán, a forumon, himationban, vagy togában, a szószeiken, a szenátusban, úgyhogy az ókor embere századokon át úgy élt a köztudatban, mint aki mindig csak szónokolt, politizált, történelmet írt – vagy hódított, s aztán hódításait is megírta.

Soha senkinek eszébe nem jutott volna, hogy az akkori ember is sírt és nevetett, örült és gyászolt, dúskálkodott vagy nyomorgott, megszabott kis bérből vagy fizetésből, esetleg szűkös napszámból élt; kölcsönkért, hazudott, ravaszkodott, kihágásokat, vétségeket, bűnöket követett el, keservesen dolgozott, üzleteket kötött, vagy lustálkodott, közveszélyesen került a munkát, lebzsel a napon, legszívesebben a tenger partján – s ugyanakkor a gazdagok selyemben jártak, drágakövekkel aggatták tele imádott hölgyeiket, Kelet mesés illatszereivel halmozták el őket, arany és márvány csillogott körülöttük, és rabszolgák ezrei lesték parancsaikat.

Éppoly zűrzavaros, tarka és ellentétekből összeszövődött volt az élet kétezer évvel ezelőtt is, mint ma, s furcsa volna, ha az ókori írókban nem találnók ennek nyomát. Bizony, bőven beszélnek a maguk emberi bajairól és örömeiről; apróra megrajzolják a maguk életét: csak éppen az iskolai tanulmányaink során nem hallottunk erről. Az iskola hallgatott erről, konokul. Nos, hogyan nézzen bele a mai olvasó – ezt a hiányt pótolandó – ókori embertestvérenek hétköznapijaiba?

A magyar olvasó e tekintetben különösen szerencsés. Elegendő kezébe vennie Arisztophanész vígjátékait, Arany János mesteri fordításában – és máris benne van az i. e. V. század Athénjének kellős közepében. Arisztophanész vígjátékai ugyanis tele vannak politikai és társadalmi szatírával; a mindenható és páratlanul népszerű Alkibiadesz kalandor-politikáját például ma elképzelhetetlen bátorsággal, gátlás nélküli szókimondással vitte színpadra, de ugyanígy kipellengérezte a nagyszájú Kleont, a félelmetes népevezért; valósággal lehengerelte Euripidészt, nevetségessé tette Platón eszményi államát, s végül harsány gúnnal kicsúfolta a görög kékharisnyákat, a nőemancipáció őseit. Arany János művészete megvalósította a lehetetlent: utolérhetetlen tökéletességgel megéreztetette a görög levegőt és egyúttal Arisztophanész örök emberi, tehát mai ízeit.

Arisztophanész műfaját az irodalomtörténet ó-attikai vígjátéknak könyvelte el, s viszont új-attikainak nevezte azt a vígjátékot, amely már egyáltalán nem foglalkozott politikai csúfolkodással, hanem egyetlen tárgya az athéni mindennapi élet félszégeinek és furcsaságainak ábrázolása volt. Meandrosz (i. e. 343-291) ennek a vígjátéknak a legnagyobb mestere. Vígjátékait egészen 1905-ig csak siralmas töredékekben ismertük, de akkor egy francia tudós egyiptomi papyrusokon több, mint 1300 sornyi Menandrosz-szöveget talált, s így ma ez a gazdag lelet már valóságos kincsbányája az ókori görög élet ismeretének. Menandrosz nyugodt, szinte jóságos humorral, költői szépítgetés nélkül, ötletes párbeszédekben mutatja be az athéni hétköznapi alakjait: a fősvényt, a babonást, a szerelmest, a hetvenkedő katonát, a léha és a derék ifjút, az uzsorást, a halászt, a kocsiszt, a parasztot, a szakácsot, a péket, a zenészt, a becsapott apát, a piacot, a hétköznapi gondjait, szóval – az egész emberi életet. Érdekes, sőt izgalmas olvasmány már csak azért is, mert az ő mintájára mutatták be aztán a római életet a római vígjátékirók, nagyjában lényeges módosítások nélkül. Ezért tanulságos egymás után olvasni Menandroszt (magyarra fordította Hegedűs István, 1909), Plautust Devecseri Gábor fordításában és Terentiust (magyarra fordította Kis Sándor, 1895).

De még a komédiánál is gazdagabb bányája a görög élet ismeretének a mimus, az a népies bohózat, amely leginkább rögtönzött jelenetekben (mint a római atellana s az olasz commedia dell'arte) az élet mulattató helyzeteit és nevetséges alakjait viszi a színpadra; verekedések, üldözések, durva tréfák és alantas bohóckodások egymást érték ezekben a vaskos jelenetekben: az akkori közönség éppen azért rajongott a mimusért, mert a maga hétköznapijainak kacagtató furcsaságait kapta benne, gyakran fejtetőre állított helyzetekben, és mindig a maga színvonalának és ízlésének megfelelő alakban: népies tréfákkal, zamatos kiszólásokkal, közmondásokkal, gyakran bárgyúságokkal és trágárságokkal fűszerezve. A mimus-irodalom ízeit magyarul csak Herondas (i. e. III. század) verses mimiambosaiban élvezhetjük; friss jelenetei és tréfái magyar fordításban is derűre hangolják az olvasót (magyarra fordította Csengery János, 1924).

De komédiánál és mimusnál, sőt gyakran mulattató és realisztikus diatribénél is hamisítatlanabbul adja a görög életet és hétköznapot a samosatai Lukianosz, akit szeretünk az első újságírónak, szatírikusnak, pamfletírónak, az ókori Rabelais-nak nevezni – teljes joggal. Lukianosz a diatribét művészi magasságba emelte, szinte új, irodalmi műfajjá tökéletesítette, de éppen így felhasználta a mimus és a komédia elemeit is; ezért mutatnak művei olyan teljességet és frissességet, annyi újszerűséget és ötletességet, mint egyetlen más görög író művei sem. Minden ízében romboló szellem, mindent tagad és megkorbácsol, sárba ránt minden értéket; humora világnézetet takar és szolgál, messze van már az újkomédia derűs élet-szemléletétől és a mimus önfeledt, boldog, harsány humorától. De minden sora maga az élet: képei, hasonlatai, példái, közmondásai, anekdotái, döfései és tűszúrásai, színei, formái és ötletei, oly gazdag változatosságban sziporkáznak, mint valami páratlanul pompás és kifogyhatatlan szellemi tűzijáték. Lukianosz nélkül lehetetlen alaposan megismerni az ókori szellemet és életet, s éppen ezért megint rovást húzunk: a mai olvasó nevében sürgetjük legalább egy kötetnyi válogatott Lukianosz fordítás kiadását. (Kilátás van rá, hogy meg is lesz!) Mert ami eddig magyarul megjelent, édeskevés: megvan az ókor kalandos regényeket csúfoló „*Csodálatos utazás*” (eredeti címe: *Igaz történet*, fordította Révay József, 1922), és megvan, javarészt hozzáférhetetlen kiadásokban: *Az álom*; *Timon*; *A kakas*; *Nigrinos*; *Istenek párbeszédei*; *Charon*; *Prometheus*; *A halász s az Ikaromenippos* fordítása. Ez mind olyan, mintha nem is volna. Lukianosz világirodalmi hatása óriási: Goethe éppúgy adósa, mint Shakespeare, s már ezért is olvasnunk kell; de egyáltalán nem nélkülözhetjük, ha hitelesen meg akarjuk ismerni az ókori görög embert és életet.

Hát még ha olvashatnád a papyrusokat, kedves olvasóm! Bizony, jó volna olyan ókori olvasókönyv, amely magyar fordításban adná azokat az apró, javarészt irodalmon kívüli, ókori szövegeket, amelyekben az örök emberi lélek, az örök emberi öröm és fájdalom villan fel előttünk, megdöbbenő közvetlenséggel. (Moravcsik Gyula összeállításában és fordításában megjelent egy ilyen gyűjtemény.) Falkarcok (grafitók), levelek, epigrammák, síriratok, gúnyversek, tréfák, anekdoták: mindennél hitelesebben megmutatják az ókori ember lelkét és életét. Ilyen a híres latin humoreszk: a *Kismalac végrendelete*; ilyenek az *Anthologia Latina* többnyire névtelen epigrammái, az ókori ember szerelmének, örömének, gondjának, bajának, gyászának szívbe markoló szavai, csupa apró gyöngyszeme az emberi érzelmek történetének; s ilyen a Pompeji és Herculaneum falain talált hirdetések, szerelmi sóhajok, átkozódások: a kisváros életének hű fényképei. Addig is, amíg kezvedbe veheted az ókori apró gyöngyszemek kötetét, hamarjában hallgasd meg, hevenyészett fordításomban, mi mindent karcoltak a falra a szerelmes fiatalemberek Pompejiben:

Jöjjön mind, ki szerelmes! A bordáját e doronggal
Isteni Venusnak, esküszöm, összetöröm!
Gyöngé szívembe nyilat beledöfni szabad neki, úgy-e?
Hát az sem hiba tán, hogy ledorongolom őt!

*

Éljenek a szeretők! Aki nem szeret, üsse az átok!
S vesszen ezerszer, aki szép szerelemre irigy!
A szavakat, mikor ezt írom, sugallja Cupido:
Isten sem lennék nélküled, esküszöm én!

A szerelem szókinccse, íme alig változott kétezer éve. S most hallgasd meg, hogyan ír egy egyiptomi asszonyka urának, akit valami okból visszatartanak a papok Sarapis memphisi templomában: „Édes uram, Hephaistos, ha jól vagy, az azért van, mert szüntelenül imádkozom érted az istenekhez. Én jól

vagyok, a gyerek is, a rokonság is. Oros barátunk meghozta leveledet; szomorú vagyok, hogy nem jössz, holott a többiek már mind hazajöttek a templomból. Nagyon sokat kell dolgoznom, hogy megélhessek, a gyerekekkel együtt, és nagy gondban vagyok, mert az élelmiszerek napról napra drágábbak. Nagy baj, hogy egyedül vagyunk ebben a nyomorúságban; mikor itt voltál, akkor is sokat nyomorogtunk, s most itt az éhínség, s te nem vagy velünk, és nem küldhetsz semmit. Orostól hallom, hogy már kiszabadultál, hát gyere, nemcsak a mi kedvünkért, hanem anyádért is, mert nagyon sokat szenved miattad. Mindnyájan nagyon szeretünk. Vigyázz az egészségedre! Isten veled!” Időszámításunk előtt 168-ban írta ezt a levelet, bizonyára sűrű könnyhullatás közben szegény kis Isis, s bánata és nyomorúsága, íme, ma is megilleti szívünket.

S ha bele akarsz nézni a régi római testvéreid életébe, vedd a kezedbe a latin szatírikusokat. A szatíra, a cinikus-stoikus népszerű erkölcsprédikációnak ez a római örököse, friss közvetlenséggel, kifogyhatatlan gazdagsággal tárja fel a késő utód előtt a régi Róma életét. A falu élete hűségesen tükröződik a föld íróinak műveiben: ezekről másutt beszélünk. Közéjük tartozik ama Varro is, aki azt mondta, hogy „Isten teremtette a falut, emberek építették a városokat” – ami annyit jelent, hogy a falu élete örök és isteni egyszerűségben folydogál, s évezredekken keresztül nem zökken ki ősi medréből; ám a város emberi tákolmány: csupa zűrzavar, bonyodalom, nyugtalanság. Elsősorban ennek a nyüzsgő és tülekedő városnak a jellege tükröződik a szatírában. Juvenalis mondja: „Quidquid agunt homines, votum timor ira voluptas gaudia discursus, nostro farrago libelli est – Könyvem tarkabarka egyvelege maga az emberi élet: a vágy, a félelem, a harag, az élvezet, az öröm, a fecsegés.” Olvasd hát a római szatírákat: Horatiust, Juvenalist, Petroniust és olvasd a római élet kifogyhatatlan krónikáit, Martinalist, az epigramma-írókat. Horatius szatírái, és részben levelei is, megragadó közvetlenséggel festik Róma és a római kisemberek életét; magyar fordításai Virág Benedekkel kezdődnek, a legújabb fiatal műfordítóink kitűnő munkájában is olvashatók. Juvenalis fordításunk, mint mondtam, már 65 éves, ez is éppen csak fogalmat ad ma már a csípős kedvű és zord erkölcsbíróról. Petroniusnak egyik, de szerencsére legérdekesebb részlete, a *Trimalchio lakomája* olvasható magyarul. Hasonlóképpen hozzáférhető Martialis is (Balogh Károly fordította, 1937-ben).

Az ókori nagyvárosi élet nagyjából régi mása a mai milliós nagyvárosok zajos, kellemetlen, hajszás és hazug életének; típusai a mai nagyvárosok típusai, nyomorúságai javarészt mai nyomorúságok: zsúfoltság, zaj, por, szenny – Juvenalis nem győzi átkozni a megvadult nagyváros ezernyi veszedelmét, bődületes forgalmát, az utcai zajt, a sok külső és belső szennyet, ami az utcákon és az emberekben összetorlódik. Ez az ókori nagyváros olyan, mind egy XX. századi: a gazdagok jól élnek benne, a szegények nyomorognak; a hatóság is kedvez a nagyfejúeknek, agyongyötri a gyámoltalanokat („dat veniam corvis, vexat censura columbas”). Martialis aztán teljessé teszi ezt a képet. A szegény ember lakása a hatodik vagy nyolcadik emeleten van, nyomorult padlásszoba, kétszáz lépcsőn kell fölvészorognia, hogy elfogyassza hagyma-vacsoráját, s ledőljön rongyos vackára; s még ennek a bérét is alig tudja megfizetni nyomorult keresetéből; éjjel-nappal egyetlen üvöltés az utca: árusok és komédiások ordítanak, részegek dalolnak, haragosok verekednek; néha egy-egy előkelő urat visznek gyaloghintón, s rabszolgái korbáccsal nyitnak neki utat; némelyik utca alig öt méter széles, veszedelmes bennük a tolongás; egyszer 32 férfit és 47 nőt nyomtak agyon a tömegben, igaz, hogy akkor Caligula császár aranyat szórt a nép közé... de máskor is állandó volt a torlódás az utcákon; egész Róma egyetlen bolt, a világ minden kincse, Kína selyme, India aranya, Arábia illatszere és Észak borostyánja itt ragyog a kirakatokban; a világ minden népe, nyelve, viselete itt kavarg; furcsa követségek vonulnak a forumon, kelták, indusok, kínaiak, perzsák, britek, cserkeszek; a kocsmákban folyik a sör, meg a bor, a nép a játékokra tódul, az alja lopni s rabolni jár, hiszen a közbiztonság meglehetősen siralmas; miből éljen meg a munkás? Hiszen a legrosszabb lakás évi bére is megfelel mai hatezer forintnak; sok a tűzvész, tombol a zaj a műhelyekben, hajnalban a pék meg a tejész, nappal a házalók meg a körmenetek, meg a dübörgő kocsik zavarják a polgár nyugalmát. Legjobb a gazdag embernek, aki központi fűtéses pazar házában keleti kényelemben élhet; a szegényebb legfeljebb a közfürdőkben élvezheti Sergius Orata úr, a tudós mérnök pompás találmányát, a gőzfűtést; így zajlik a város élete: a hivatalnok körmöl, az iparos és a rabszolga dolgozik, az úr politizál és henyél, a kereskedő napestig üzleteket köt, a léha csak szórakozik és henyél, az ingyenélő leleményesen megtalálja minden nap a maga bőkezű házigazdáját és pártfogóját; igen, itt mindenki a maga szerencséjének kovácsa, s ez az aranygazság Appius Claudius Caecus (i. e. 307-ben konzul) egyik népszerű verse és Plautus óta közmondás Rómában; öregúr itt fiatalítja magát, parókát tesz fel és műfogakat vásárol, így jár udvarolni; a lóversenyeken a fogadók vagyontokat veszítenek: nos, így keveredik a ragyogó márványvárosban fény és árny, szenny és ragyogás. Kiegészítik ezt a képet Plinius levelei, Statius (i. sz. 45-96) vegyes költeményei,

s mindenekfelett Suetonius (i. sz. 70-144) császár-életrajzai – kitűnő magyar fordításban olvasható – a városi és udvari mendemondák, hazugságok és pletykák, apró esetek, magánéleti titkok óriási méretű gyűjteményei: az ókori ember hétköznapijainak, a nagyurak magánéletének kíméletlen és tiszteletlen leleplezése ez a könyörtelen könyv, amely úgy hat a mai olvasóra, mint egy végeláthatatlan, gigászi telefonbeszélgetés az utókorral.

Ebben a városban és ebben az életben legjobb volt lappangani és megfogadni Epikurosz bölcs tanácsát: „Rejtekben élj” – amit a nagyvilági Ovidius is helyeselt: „Bene qui latuit bene vixit – Jól élt, aki jól rejtkezett”. – Legjobb semmivel sem törődni, semmin sem csodálkozni, „nil admirari”, mint Horatius mondta, s még a napilap, az Acta Diurna politikai híreire és pletykáira is fittyet hányni, akárcsak a mai nagyvárosokban teszik a tömegtől irtózó emberek. Így nézve az ókori életet – mint a tükörben –, meglátod benne a mai élet minden előképét, minden változatát.

Sokszor hallottuk, hogy a világ egyre romlik, elfajulnak az erkölcsök, bizony, régen jobb világ volt. Ilyen „laudator temporis acti” – régi idők magasztalója Horatius is, aki rosszállón mondja, hogy „aetas parantum peior avis – atyáink kora rosszabb, mint őseiké”, ám Tacitus már másképpen beszél: „Nec omnia apud priores melior – Nem minden volt jobb apáink idején”, Seneca pedig, akit valósággal örök kortársunknak érezhetünk, megrója azokat, akik folyton az erkölcsök romlása miatt panaszkodnak; igen, rosszak voltunk, rosszak vagyunk, és sajnos, rosszak is leszünk, míg emberek élnek a földön; igen, étel, ital, dorbézolás, szerelem, pazarlás, hencegés, piperészkedés, pökhendiség: örök emberi bűnök: „Hoc maiores nostri questi sunt, hoc nos querimus, hoc posterius nostri querentur – Emiatt már őseink is panaszkodtak, panaszkodunk mi is, és panaszkodni fognak később utódaink”. Ne hidd, kedves olvasóm, hogy rosszabb lett a világ; a világ mindig olyan, amilyen az ember, amilyené az ember teszi: erre tanít bennünket ez az aranymondás is, amelyet Seneca kimeríthetetlen tengeréből halásztam ki neked, gyöngyszemül.

Seneca (i. e. 4 – i. u. 65)

IX. SORS-SZIMFÓNIA (Külföldi tanulmányutaim)

Róma egykori ragyogó hangversenyterme, az Augusteo, egy régi-régi estén földöntúli varázslattal bűvölt el: meglendült a fiatal Toscanini karmesteri varázsbotja, és kísértetiesen fölzendült a zenekarban Beethoven V. Szimfóniája. Mikor újra meg újra felhangzott a Sors csontos ujjainak kíméletlen kopogtatása, már nem is az egyes ember végzetére és hátborzongató halálfélelmére gondoltam, hanem az örökkévalóságnak szánt emberi alkotások, ezredéveket túlélő művek, népek és birodalmak sorsára.

Rómában éltem akkor, fiatal fejjel és fiatal szívvel, Goethe és Winckelmann klasszikus álmainak bűvöletében, a Város, a történelem és művészet édes mámorában – hétköznapiiban szólva – tanulmányúton voltam.

Fenségesen zengett a szimfónia – s nekem, világosan emlékszem, a császárra kellett gondolnom, akinek évezredekre épített síremlékét a zene tempomává avatták az utódok, miután ki tudja, milyen dúlások porba szórták a nemes hamvakat; – a császárra, akinek elomlott teste fölött e félelmetes és fenséges hangok áradnak, szinte túl az idő és a tér határain.

A birodalomra kellett gondolnom, amelynek sorsát Augustus, a császár szabta meg évszázadokra, a birodalomra, amelyet ő alapított, és amelynek gigászi érckapuján zűrzavaros századokban, annyi fény és dicsőség után, egyszer csak koppant a Sors csontos uja.

És már vittek a zene kavargó, robajló, villámos fellegei, végig a fél ezredéven, ameddig Augustus birodalmának dicsősége ragyogott. Láttam a császárt, akinek sírja felett most ez a baljóslatú kopogás nyugtalanít, láttam századokba előretekintő szemét, láttam légióit Britannia tengerein, a Rajna, a Duna, a Nílus partjain, a légiókat, amelyek már nemcsak egy birodalom, hanem az egész eljövendő Európa, az egész eljövendő világ sorsát hordozzák fegyvereiken.

És láttam ezt a sírboltot olyannak, amilyennek a császár megálmodta. A téren ott ragyog a békeoltár (Ara Pacis Augustae) s nem messze tőle a Mars-mező márványcsarnokainak ölelésében a hatalmas körépület, a mauzóleum, tetején ciprusok kúpos halma, előcsarnokának pillérein a császár ércbe öntött önéletrajza: ez az egyszerű szavakból kovácsolt hősköltemény.

Újabb időkben megtisztították a teret a régi házak zűrzavarától, amely szinte elnyomta a császár emlékművét: ma ott áll magányosan, kissé besüllyedve a földbe, éppúgy, mint az évezredekbe, a császár óriási síremléke, a maga egyszerűségében, dísztelenül és sötéten, csupán a történelem fényei játszanak körülötte. A Piazza Augusto Imperatore annak idején is az első császár emlékét idézte, a császáret, akinek ércbe öntött és kőbe vésett önéletrajza ma már a múzeumok kincse, szövege közös kincs: az egész világe.

Itt voltam minden kincs lelőhelyén, minden tudás forrásánál Rómában; tudományos pályám biztatón indult; magántanárrá habilitáltattam a budapesti Tudományegyetem bölcsészeti karán 1911-ben, a latin irodalomtörténetből, melynek köréből hat éven át a következő előadásokat hirdettem és tartottam: „Bevezetés a keresztény latin irodalom történetébe”; „Petronius”; „Ammianus Marcellinus”; „Suetonius és a római irodalomtörténetírás”; „Adalékok a római szatíra tárgytörténetéhez”; „Ókeresztény költészet”; „Latin philologiai gyakorlatok”.

A fölöttes szervek elismerték és méltányolták tudományos munkásságomat: három ízben voltam hosszabb-rövidebb ideig külföldi tanulmányúton. Két alkalommal a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, egy alkalommal pedig a Magyar Tudományos Akadémia anyagi támogatásával. Első ízben 1908-ban, Berlinben, hol főképp Adolf Harnack előadásait hallgattam, s a királyi könyvtárban latin írók kéziratait collationáltam.

Másodízben 1912-13-ban voltam hosszabb tanulmányúton, és pedig Rómában, hol a katakombákban beható archeológiai tanulmányokat végeztem, melyeknek egy részét „Ókeresztény szimbólumok” című munkámban fel is dolgoztam. Muzeális és irodalmi tanulmányaim eredménye lett az ugyancsak archeológiai tárgyú „A palatinusi fészület” című római dolgozatom. Ugyanezen utam folyamán Párizsban hat Petronius-kéziratot collationáltam, s „Hamis Petronius-szövegek” című dolgozatomban megírtam a Petronius-szöveg hamisításának történetét.

A svédországi Lund egyetemén Einar Löfstadt professzor mellett vulgáris latin nyelvi tanulmányokkal foglalkoztam. Az 1913. év nyári szemeszterében hallgattam Berlinben Hugo von Wilamowitz-

Moellendorff és Ernst Norden, Göttingában pedig Franz Leo és Johann Wackernagel előadásait. Harmadik ízben 1914-ben jártam külföldön, és pedig Münchenben és Leydenben: itt is Petronius-kéziratok collationálásával foglalkoztam.

Tudományos dolgozataim legnagyobb része az Egyetemes Philológiai Közlönyben jelent meg; ezenkívül jelentek meg dolgozataim az Athenaeum, a Történeti Szemle, Századok, Magyar Paedagogia stb. – hazai és következő külföldi folyóiratokban: a torinói Dydascaleionban, a liège-i Musée Belge-ben, a Berliner Philologischer Wochenschrift-ben és a göteborgi Eranos-ban. Ekkorra két nagyobb könyvem s néhány tanulmányom is megjelent már, egy könyvem kézirata pedig (Petronius: *Trimalchio lakomája*) a Magyar Tudományos Akadémiánál feküdt kéziratban, sajtóra készen. Irodalmi munkásságom fő tárgya ebben az időben a latin filológia, amellel azonban történelmi és archeológiai tárgyú dolgozataim is jelentek meg.

Külföldi útjaimról hazatérve, az 1913-14. tanév második szemeszterében a debreceni református bölcsészeti akadémia latin filológiai tanszékét töltöttem be, itt a következő előadásokat tartottam: „A római irodalom története”; „Tacitus Annales-e”; „Horatius ódái”; „Történeti latin nyelvtan”; A bölcsészeti akadémiának egyetemmel történt szervezésekor visszatértem késmárki állásomba, s itt tanítottam az első világháború éveiben.

1913 óta vagyok tagja a Magyar Tudományos Akadémia Classica-Philologia Bizottságának; választmányi tagja 1910 óta a Budapesti Philológiai Társaságnak – azt hiszem, nem joggal nevezem „teljes vértet”-nek vagy „teljes fegyvertet”-nek felkészülésemet, amelyet magamra öltve, bátran vághattam neki magasságok megvívásának...

Engedtessek meg itt, hogy – némileg előreszaladva az időben – ismertessem munkásságomat, egy fél évszázaddal későbbi felmérés segítségével. Szeretném, ha olvasóim némi képet, vagy legalábbis némi bepillantást nyernének abba, amit a tudományos kutatás eredményeinek nevezünk; csak egy villanásnyit mutatnék meg abból, milyen módon, s milyen tudományos célokért folyik e magasrendű munka; s hogy milyen erős a visszhangja egy-egy elért eredménynek: ékes bizonyítéka a tudomány nemzetköziségének. Tehát „felméresem”-ből néhány részlet következik:

„Dr. Révay Józsefnek... az ún. palatinusi gúnyfeszület kérdésében folytatott tanulmányai közvetlenül a Minucius-tanulmányokhoz fűződnek. Miután előbb a torinói Dydascaleionban megjelent olasz nyelvű tanulmányában sikerült tisztáznia az Octavius „Historum praecipuus” kifejezésének valódi értelmét, ennek kapcsán megvizsgálta és megoldotta a híres palatinusi graffito rejtélyét. Kimutatta, hogy a graffito felirata nem egy keresztény hívő hitvallása, illetőleg nem pogány csúfolódás, hanem egy Seth-imádó egyiptomi eredetű, császári apród hitvallása Seth isten előtt. A T kereszt bevonása a kutatásba, valástörténeti szempontból is jelentős felismerés volt.

Katakombai kutatásainak eredményeképpen adta ki *Ókeresztény szimbólumok* c. tanulmányát, amelyben kimutatta az ókeresztény szimbolika szerves összefüggését a pogány sepulchrális szimbolikával. Ennek a témának egyik legfontosabb eredménye, hogy sikerült a hagyományos Krisztus-monogramot összefüggésbe hoznia a krétai Labrysszal.”

„Minucius Felixre vonatkozó kutatásai részben bibliográfiai közleményekkel (Musée Belge), részben pedig szövegjavításokkal kezdődtek. A latin nyelven megjelent szövegkritikai tanulmány Minucius Felix számos lectioját tisztázta, egyúttal pedig első ízben terelte rá a figyelmet a metrikus klauzulák kérdésére és szerepére a szövegkritikában. Minucius Felix és Tertullianus prioritásának kérdésében súlyos érvekkel szállt síkra Minucius elsőbbsége mellett. Ebben a kérdésben nem magyar nyelven megjelent tanulmánya, hanem a svéd Eranos-ban németül megjelent alapvető dolgozata hozta meg a végleges döntést. Ez a tanulmány a Cyprianusnak tulajdonított *Quod idola* című dialogus szerkezeti és stíluselemzése alapján kimutatta, hogy a kis dialogus nem egyéb, mint Minucius Felix kivonata Tertullianus *Apologeticus*-ából, s így mintegy előkészület az Octavius megírására. Ezzel nemcsak egy ókori író műhelyébe nyitott – eddig nem is sejtett – bepillantást, hanem egyszer s mindenkorra tisztázta is Minucius Felix prioritásának kérdését. Ez az eredménye ma már közkinccse a filológiai kutatásnak, mint arra Bertil Axelsson utal a svéd Eranos-ban nemrégiben (1941) megjelent tanulmányában.”

„Kutatásainak második csoportja a Petronius-kérdéssel foglalkozik. Párizsban és Leydenben újra collationálta a Petronius-kéziratokat, és munkájának eredményeként nemcsak a kéziratok rokonságát sikerült véglegesen megállapítania, hanem – legalábbis a *Cena Trimachionisra* vonatkozólag – sikerült végleges szöveget adnia. Szövegjavításai, amelyeket latin nyelven publikált, belekerültek a legújabb Buecheler-féle kiadásba; köztük nem egy, amely lényeges ponton gazdagította a vulgáris latinságra vonatkozó ismereteinket. E tekintetben legfontosabb közleménye, a *Petroniana*, az amerikai Classical

Philology-ban jelent meg. Egy tanulmányában tisztázta a hamis Petronius-szövegek kérdését, de ennél sokkal jelentősebbek azok a megállapításai, amelyek Horatius és Petronius viszonyára vonatkoznak. Itt mindenekelőtt sikerült kimutatnia a szatíra-motívumok azonosságát, főleg pedig a symposion-motívum locus communisait, mindkét írónál. Ezzel új távlatot nyitott a római szatíra eredetiségének megítéléséhez. Ez a tanulmánya ugyancsak az amerikai Classical Philology-ban jelent meg. Egyéb Petronius-tanulmányai tisztázzák a Nero-Trimachio azonosság kérdését, valamint Livius nyomait Petronius Satiricon-jában. Ezek is külföldi folyóiratokban jelentek meg. Petroniusról és koráról összefoglaló, teljes képet adott monográfiájában (*Petronius és kora*), amely az utóbbi évek magyarországi klasszika-filológiai irodalmának egyetlen nagyszabású önálló terméke. Petronius-kutatásai külföldön is meglehetősen visszhangot keltettek; különösen feltűnt az olasz irodalomtörténet nagymesterének, Cocchiának érdeklődése, aki két terjedelmes tanulmányában foglalkozott e kutatások eredményeivel. Legújabbban H. Stubbe a petroniusi versekről szóló könyvében lépten-nyomon idézi e kutatások eredményeit.”

„Szövegkritikai munkásságának egyik fontos állomása a Seranus Sammonicus latin orvos-író szövegéhez készült emendatio-sorozata, amely a belga Mnemosyne-ben jelent meg. Az antik orvostörténettel már Petronius kapcsán volt alkalma foglalkozni: ezek a tanulmányai kiszélesedtek vulgáris latin nyelvű kutatásai folyamán, amelyekben a Mulomedicina Chironis is érdeklődési körébe került. A Seranus-szövegjavítások nemcsak nyelvi, hanem orvostörténeti szempontból is fontos eredményekkel zárultak.”

*

Visszatérek e hatvan év előtt aratott tudományos babérok idejére: hazajöve az eredményes külföldi tanulmányutakról, újra elfoglaltam tanári állásomat Késmárkon; itt tanítottam 1917. szeptember 1-ig, amikor kinevezést nyertem a budapesti Veres Pálné leánygimnáziumba.

A magántanári „Decretum habilitationis”-t nem kisebb ember írta alá, mint a nagy matematikus professzor, Dr. Beke Manó, rektor; életem e korszakának írásos emlékei közül mégsem az előbb említett, számomra ugyan igen nagy jelentőségű okmányból idézek, hanem ismét egy működési bizonyítványból. Teszem ezt nem holmi idéetlen, magamutogató dicsekvési vágyból, hanem csupán az okirat patinás „fentebb stíl”-je miatt:

(Az első bekezdés nem sorol mást, csak személyi adataimat és illetményemet, a második viszont így szól):

„Nevezett tanár úr kitűnő szakképzettsége, a gyakorlati tanításban felmutatott ritka szép tehetsége s ügyessége által kiváló tanerőnek bizonyult. Úgy a nevelés, mint a tanítás terén mindenkor igen szép eredményt ért el. Hivatalos kötelességeit lelkes buzgalommal, példás pontossággal végezte. Emellett nemcsak mint az ifjúság hivatott nevelője s oktatója, hanem mint a tudomány művelője is lankadatlan s szépsikerű munkásságot fejt ki. Az 1907. év nyarán a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumtól rendezett szünidei latin tanfolyamon vett részt, az 1908. évi nagy szünidőben pedig a Vallás és Közoktatási Minisztériumtól nyert külföldi utazási ösztöndíjjal Berlinben collationált kéziratokat és tett könyvtári tanulmányokat.

Az Egyetemes Philológiai Közlönyben megjelent dolgozatai, továbbá önállóan megjelent classica-philológiai tárgyú művei által széles körben ismert nevet vívott ki magának. Ezenkívül városunk társadalmi életében kifejtett sokoldalú tevékenysége, valamint culturalis előadásai, felolvasásai által, valamint tiszta jellemével előjáróinak, tanártársainak s az egész társadalomnak tiszteletét, becsülését a legnagyobb mértékben kiérdemelte.

Késmárk, 1908. április hó 29-én.

Oszvald György
líceumi felügyelő

Karátsony Zsigmond
líceumi igazgató”

A fővárosba kerültem tehát – lendületes, ígéretes indulás –, de mint a szimfónia diadalmas ujjongásába, úgy életem összhangjába is minduntalan bele-belekopogott a sors kíméletlen, csontujjú keze...

Otthon, Temesvárott, öngyilkos lett középső húgom, a kissé mindig mélabús – pszichológiai szak kifejezéssel élve: depressziós lelki alkatú – Böske. Tettének oka: szerelmi bánat.

Hogy miért kellett a szép és okos, fiatal kis Böskének meghalnia? Magam sem értem egészen. Tanítóképzőt végzett, mint nővére, Rózsika is (első feleségem osztálytársnője), tehát bizonyos önállóság adta daccal szegült szembe a szülői tilalmaknak. Édesapánk és a nevelőanya ugyanis határozottan ellenkeztek Böske udvarlóját, majd mint kérőt sem tartották kíváncsinak. (Nem tudom, mi volt az ok.) Ő, a szülői ellenkezéssel nem törődve – bízva a tanítónői diploma nyújtotta függetlenségben – eljegyezkedett a fiatalemberrel, aki azonban, úgy látszik, máshol is volt érdekelve, mert egyszer csak, minden magyarázat nélkül – elmaradt. Hugom arról értesült, hogy már kétszer kihirdették, egy másik menyasszonnyal.

Édesapánknak volt fegyverviselési engedélye és természetesen revolvere is (vadászfegyvert sohasem tartott, bár a fegyverviselési engedélyt többnyire ehhez a a sporthoz kérték; neki ez azonban soha nem volt passziója); hogy miért volt revolvere, rejtély előttem; aligha személyi biztonsága miatt, hiszen már katona sem őrizte. Ugyanis már hosszabb ideje a városházán levő telekkönyvi, illetve városi mérnöki hivatalban dolgozott.

Böske ismerte a revolver helyét, tudott vele bánni. Egy napon nagy csalódása után, egyedül maradván délután a lakásban, elővette és szíven lőtte magát. Temetésén nem voltam jelen, csak utólag értesültem a tragédiáról, messze külföldön tartózkodtam. Míg én Augusteóban hallgattam a szárnyaló Beethoven zenét – őt egy másik méltóságteljes dallam, a Gyászinduló hangjai mellett kísérte ki az egész város a temetőbe.

Soha be nem gyógyuló fájdalom maradt ez apánk, mindannyiunk lelkében, húgom tragikus elvesztése. Nemcsak a nevét kapta anyánktól: ő emlékeztetett rá legjobban. Csak következtetni tudok abból, hogy gondozójukból lett nevelőanyjuk sohasem tudta pótolni számukra az édesanyát – talán az édesanya nélkül maradt lány tanácsalansága, lelki magánya volt a fő oka végzetes tettének?

Magányos, zárkózott lélek volt; de végzete nem holmi végzetszerű fátum eredménye, még kevésbé családi terheltség, öröklött sors következménye, mint Jókai romantikusan borzalmas Áronffy-családjában, a *Mire megvénülünk*-ben; tettének oka nemcsak saját magában, hanem a korban és körülményeiben keresendő. Egyik húgom se tudta megszeretni a második asszonyt, a melléjük gondozóból feleséggé előléptetett Mandit. Rózsika húgom éppen ezért igen fiatalon, szerelem nélkül ment férjhez – ő volt a legszebb a három lánytestvér közt, és emellett, csak leveleiben kibontakoztatva ugyan, eredeti és nagy irodalmi tehetség; Ilonka, a legkisebb lány egyben legfiatalabb testvérünk is sietett férjhez menni – igaz, ő nagy szerelemből legalább. (Már egyikük sem él. Rózsikát Temesvárott jó tíz évvel ezelőtt még meglátogattam. Ők is készültek ide, a halál megakadályozta, hogy még egyszer találkozzunk. Szemefényét, Livia leányát 22 éves korában vesztette el; egyetlen fia maradt, akinek három leányunokája vigasztalta meg némileg a veszteséget. Ilonka húgom itt élt Budapesten; vele sűrűn találkozunk).

*

Egyéni tragédiák, életsorsok hullámvázai mind belevesztek, eltűntek az óriási, világméretű tragédiába: kitört az első világháború. Nálunk vidéken nem hangzott szünet nélkül a „Megállj, megállj, kutya Szerbia”, nem volt oly mértéktelen, háborút éljenző üdvívalgás, mint ahogy a pesti szemtanúk beszámoltak a főváros háborús históriájában felvonuló tömegeiről; ezúttal nem volt fáklyásmenet.

Engem, még a békeidőkben, négyhónapos önkéntesi szolgálat után kiszuperáltak (szívhibát találtak nálam, és kímélt életmódot ajánlottak – mit szólna az egykori katonaorvos, ha tudná, hogy nyolcvanöt éves koromban szívinfarktusom volt, amit csak utólagos leletekből konstataáltak), 1904 szeptemberétől 1905 január 31-ig szolgáltam a fegyvernemek királynőjénél, Sopronban, mit tagadjam: csekély lelkesedéssel. Most mindenkit elkapott a gépszív, nem volt hiány önként jelentkezőkben; engem intézetem hivatalból fölmentetett, úgyhogy pót-sorozásoknál se jöhettek számításba, s így a háborús évek alatt a késmárki líceumban maximális óraszámmal tanítottam – mindent, állandó helyetteseként a harctérre bevonult kollégáknak.

Engem a sors megkímélt attól, hogy értelmetlenül ott vesszek ez értelmetlenül vívott háború valamelyik csatamezején vagy lövészárkában – de fiatalabb öcsém, Ödön elesett 1916-ban.

Másik felnőtt öcsém, István, ekkor már nem volt Magyarországon, a világháború azonban új hazájában Franciaországban is utolérte. Először Fiumében dolgozott, apánk ott szerzett neki állást. Ez a nyugtalan vérű fiatalember azonban nem tudott egy helyben maradni, mindig új utakat és életet próbált; kalandvágya egyébként jóval nagyobb volt munkaszereteténel és megbízhatóságánál. Ő volt családjunk „fekete báránya”: nem követett el becstelen dolgokat, de mindig félni lehetett, hogy éppen most fog valami rendhagyót cselekedni, nem is pour épater le bourgeois, csak úgy a maga kedvére.

Franciaországban talán nyugton maradt volna, mert nemcsak jó alkalmazást kapott, hanem meg is

nősült: kisfia született. Azonban feleségét és fiát elvesztette, mikor az összeomló német hadsereg egyik utolsó kétségbeesett kísérleteként, s messzehordó Dicke Bertá-val lőtte Párizst. Ezután elhagyta Európát, először az idegenlégióba ment, majd ottani idejét kiszolgálva, egy távol-keleti francia gyarmatra szegődött el, vasútépítéshez. (A mai Thaiföldre utazott.)

Utoljára 1927-ben járt itthon. A mi lányaink még kicsinyek voltak, de húgaim két növendéklánya nagy izgalommal várta az egzotikus nagybácsit s a beígért dús ajándékokat. Emlékszem, nagy piros autó állt meg a mátyásföldi házunk előtt – már ez is eléggé ritka volt ebben a csendes kis utcában –, s kiszállt belőle a várva várt vendég, eleinte bizony csak franciául pergette a szót, nehezen talált vissza anyanyelvére. Ittlétekor megint csak kiderült, hogy nincs híjával valamelyes szélhámosságnak, ha még oly enyhe formában is. Az ajándékok zömmel „indiai selyemsálak” voltak, csíkosan-szőtt és hímzett kivitelben, aztán volt némi hétfátyoltánchoz alkalmasnak látszó, áttetsző anyagból is bőven – de végül is átadott néhány gyöngysort, titokzatos arccal, s magyarázta, hogy ezeknek értéke szinte ki sem fejezhető pénzben...

Hirtelenül utazott el, egy csomó adósságba verve a családot, tudniillik még kölcsön is kért, számunkra horribilis összegeket (magunk is a legnagyobb létbizonytalanságban éltünk). Miután hiába kértük, több levélben, hogy párizsi bankjából utalja át részünkre a kölcsönvett összeget: úgy döntöttünk húgaimmal, hogy eladjuk legalább az egyik sor igazgyöngyöt, s abból megtérül a kárunk. Szerencsére volt ékszerész barátunk, aki nevetve mondta meg szakértői véleményét, mielőtt eladásra kínáltuk volna: ha igazgyöngy volna – ezreket érne, ha tenyésztett gyöngy – százakat, de mivel bazárúru – semmi értéke sincs...

A család Félix Krullja nem nősült meg másodszor, de – természetesen – volt bennszülött élettársa. A fényképek tanúsága szerint eléggé bájtalanul elhízott, egzotikus hölgy. Mégis lehetett holmi leírhatatlan vonzóereje, hatalma Pista fölött, mert öcsém – akárcsak a híres Maugham-novella skótja, félhetett valamitől –, mintha bűvölettől, vagy átoktól tartana, úgy sietett haza. Futtaban látogatta csak meg, húsz év után, idős édesapánkat s a temesvári rokonokat; egyre idegesebben készülve a hazautazásra. Mint említettem, adósunk is maradt, sőt még tengerészkadét fiamat, akivel Marseille-ben beszélt meg találkozót, is sikerült megvágnia, persze a kispénzű kadétól is csak – kölcsönbe kért pénzt, s aztán – elvitte ebből a pénzből grandseigneurként – vacsorázni... Fiam akkoriban a Belga-Kongó Részvénytársaság Orvieto nevű hajóján teljesített szolgálatot; később szépen ívelő hajóstiszti pályát hagyott abba; most még csak az indulásnál tartott. Találkozása Pista bácsijával nagy élményt jelentett neki: azonnali és heves rokonszenvet éreztek egymás iránt, aminthogy volt is kettejük kalandos és nem mindennapi életében sok rokonvonás, így kettejük gyors szimpátiája is megérthető. Mindketten rokonszenvesen könnyelmű, nagyvonalúan könnyed emberek voltak: tulajdonképpen életművészek... Öcsém méghozzá nagyon szép férfi volt, korán őszült, mint mindnyájan, ezzel szemben nem kopaszodott; a trópusi nap bronzsínűre edzette arcát: nem is mulasztotta el learatni a nők körében könnyen elért hódításait. Úgy látszott, ennyi kilengést megengedhetett magának, az asszony messze volt, ezért nem járt semmiféle táv-büntetés.

Ezek után az ittléte után már csak egyszer írt, válaszul a mi sok, bizony reklamáló hangú levelünkre: egyrészt lekicsinylőn írt a vendéglátásról, másrészt megvetően arról, hogy mi mennyire áhítozunk visszakapni a pénzünket – ez utóbbiért különösen szigorúan elmarasztalt, egy Avaros parents! megszólítású kiáltványában. Ez az írása is, melyben a francia nyelv minden gazdagságát felhasználva minősített bennünket pénzsóvárnak, fukarnak stb., olyan idegen volt, olyan valószerűtlen, hogy ezt a testvérem írta – már semmiben sem hasonlított gyermekkorunk Pistikájára (kedvesanyám becázta így) – már csak egy idegen volt. Még egyszer írtunk neki, illetve az általa megadott párizsi bank címére, de e közvetítő révén se kaptunk többé hírt róla, további sorsáról nem tudok.

Várni a külföldre szakadt rokont s aztán csalódnai a hozzá fűzött reményekben: eléggé útszéli vígjátéktéma. Számomra azonban ez mélyebb csalódást jelentett, mint amennyire Livia és Zsuzska húgaim csalódtak: szegényebb lettem, elveszítettem hozzá fűződő testvérillúzióimat.

*

Visszatérek a háborús évekhez. Hol voltak már a boldog békeidők? „Mire lehullanak a falevelek, otthon lesztek...” – hirdette a tökéletlen öreg Habsburg, s bármilyen jól „meggondolt és megfontolt” minident, mégis majdnem megérte összetákolta birodalma teljes széthullását. A háború kegyetlen mechanizmussal szedte áldozatait a Habsburg trón védelmére rendelt legkülönbözőbb népekből; minden ország minden családjának volt siratnivaló vesztesége, tragikus élménye. Miközülünk öcsém esett el, mindkét sógorom épségben hazajött.

Feleségem családjában nagyobb volt a gyász és fájdalom: jóval több áldozatot szedett közülük a háború. Unokatestvéreken és nagybátyákon kívül gyászolták nagyobbik öccsét, édesanyjuk legkedvesebbjét, a tehetségével már szigorlóorvosként messze kitűnő, sokat ígérő, kedves, jó fiút. Huszonhárom éves korában, másodszor megsebesülve esett el: harctéri tapasztalatai után, első sebesülése idején otthon mindig azt mondogatta: „Csak haslövést ne kapjak, az a legkínosabb és – gyógyíthatatlan.” Haslövést kapott; Galíciában esett el, Csernowitzban volt a sírja. Édesanyja egy évig, amíg a neve a veszteséglistán hivatalosan olvasható nem volt – nem hitte el a hírt. Nem is fogadott el semmiféle részvétnyilvánítást vagy sajnálkozást ez alatt az idő alatt. Egy görög hősnő tartásával fogadta el a gyászos bizonyosságot akkor, mikor már kétségtelen volt: unokasógorommal együtt elutaztunk, exhumáltattuk és hazavitettük a holttestet a késmárki családi sírkertbe. Egy évig, amíg ez nem történt meg – úgy akarta hinni – élt a fia.

*

Könyörtelenül kopogó sors-szimfónia, sötéten hömpölygő gyászinduló – láthatatlan karmesterként – pianissimót intek felétek! Hadd kanyarodjam vissza gondolatban még egy kis időre a napfényhez, az életöröm, ifjúságom városához, a Városhoz – Rómához.

Róma – sohasem tudtam betelni veled.

Kilencszer láhattam örökkévaló, örökké szépülő arcodat – tizedik utamról le kellett mondanom, Sic fata volunt.

...De most még először járom szikrázó utaid; először ámulok esti varázsodtól, letekintve a Pincioról – és először szállok le tanulmányozni a katakombákat, „a föld alatti Rómát”, először leszek részeg antikvitásod fenségétől s a Museo Nazionale kincseitől.

Tanulmányoztam a katakombákat; akkori feljegyzéseimből iktatok ide egy részt:

„Színe elválaszthatatlanul hozzákapcsolódott az antik temetkezés fogalmához az elégetés képzete, pedig már az i. sz. II. században mindinkább háttérbe szorult az elégetés s mind jobban és jobban szokássá vált a holttest eltemetése. Bizonyos, hogy az elégetés magasabb kulturális fejlődési fokot jelent az eltemetéssel szemben, a kereszténység mégis az utóbbi módot tette magáévá, és pedig – mint keletről eredő vallás – szír és zsidó szokások hatása alatt.

A keresztények kezdettől fogva föld alatti sírkamrákba temetkeztek; ezen kamrákat folyosók kötötték össze egymással, a folyosókból számos fülke nyílt. A halottakat részben e fülkékben helyezték el szarkofágban, részben a fülkék falaiba vágott sírhelyekben, legnagyobb részben azonban a folyosók oldalfalaiban egymás fölött vágott nyílásokban, amelyekbe a holttestet egyszerűen befektették, párhuzamosan a folyosóval, a nyílás száját pedig megfelelő márvány vagy cseréplappal zárták el, melyre a felirat került. E folyosók labirintus módjára ágaznak szét, keresztezik egymást, úgyhogy hosszas gyakorlat nélkül lehetetlen bennük a tájékozódás. Mikor a folyosóhálózat a régi keresztényeknek már túl messzire terjedőnek tetszett, akkor az egyik folyosó végéből 4-5 méter mélységre lépcsőt ástak, s ott lent kezdtek újabb folyosókat nyitni, a felső emelethez hasonló labirintust alkotni. Így mentek néha öt emeletnyi mélységre is. Ha meggondoljuk, hogy ilyen nagyarányú temetkezőhely csak Róma közvetlen környékén máig mintegy 50 ismeretes (ötven évvel ezelőtti állapot!), hogy mindegyik több emeletre oszlik, s hogy folyosóik falaiban a sírhelyek négyes, ötös sorokban egymás fölött vannak bevágva – fogalmat alkothatunk e temetkezőhelyek monumentális arányairól. Ha e folyosókat egymás hosszába raknánk, végigérnének az egész Appenin-félszigeten, a halottak száma pedig, melyeket valamikor e föld alatti folyosók falaiban eltemettek, mintegy hatmillió.

E föld alatti temetkezőhelyek a katakombák.

... A temetkezésnek ez a módja rendkívül olcsó volt, a keresztények nagy része pedig, főleg eleinte, éppen nem a vagyonos osztályból került ki. Azt a pár fillért azonban, amibe itt lent egy egészen egyszerű sír került, még a legszegényebb ember is meg tudta fizetni a fossor-nak. Fossor tulajdonképpen sírásót jelent; eredetileg csakugyan minden haszon nélkül végezték buzgó keresztények ezt a munkát; később azonban – a munka és az igények növekedésével – csoportokba tömörültek a fossorok, és temetkezési vállalatot alakítottak –, úgyhogy a sírok és a temetések ára csakhamar erősen felszökött. Több fossornak a neve, egynek, Diogenes-nek pedig a sírja is ránk maradt. A S. Pietro e Marcellino katakombában, a Via Labicán van ez a sír, melyen maga Diogenes is festményben meg van örökítve: tunicában áll előttünk, tunicáján három svastika, jobb kezében csákány, baljában olajlámpa, a földön elszórva több szerszám, köztük véső, körző és egyebek; a kép két oldalán galambok, felette pedig a felirat: „Diogenes fossor, békében (nyugodjék), eltemettetett szeptember 24-én.”

A sírokat záró feliratok igen sok fontos adatot szolgáltatnak az ókeresztény élet ismeretéhez, és éppen ezért csak sajnálni lehet, hogy olyan sok sírra egyáltalán nem alkalmaztak feliratot. Pedig a feliratok sok mindenről tudósítanak, amiről a keresztény irodalom sokszor mélységesen hallgat. Így gyakran adnak pontos évszámokat, felvilágosítanak a halott neve, személye, állása felől, fontos adatokat közölnek az ókeresztény hierarchia és liturgia vitás kérdéseire vonatkozólag. De érdekesek ezek a feliratok még egy szempontból is: gyakran közlik a sír megvételenek külső körülményeit, árát; vagy óvnak a sír megsértésétől s a halott nyugalmanak megzavarásától. Gyakran említik a feliratok, hogy az illető még életében megvette ezt a sírt, s nemegyszer hozzáteszik azt is, hogy mennyiért, vagy azt, hogy senkinek sincs joga azon sírhely felett rendelkezni.

Egyébként a sírhely megvétele elég körülményes volt: szerződést kellett kötni, és pedig tanúk előtt; De Rossi, a katakombakutatás nagymestere magyarázott először helyesen egy idevágó feliratot, mely így szólt: „Ha valaki Vincentiusnak ezt a sírhelyét, melyet ő maga megvett, meg akarja szerezni, jöjjön a katakombába”: bizonyára ott kellett megkötni az adásvételt s megcsinálni a szerződést, melynek egyébként nem egy emléke maradt ránk.

Természetesen főleg egyháztagek kaphattak sírt katakombákban, bár van jó néhány adatunk, melyek szerint pogány misztikus kultuszok hívei is nyugodtak e keresztény temetkezőhelyeken: így a Praetextus-katakombában talált Vibia-sír festményei és feliratai pogány vonatkozások és misztikus célzások egész sorát mutatják.

Száltében dívó pogány szokás és hit tükröződik azokban a feliratokban, melyek kérések, fenyegetések vagy átkozódások formájában akarják a sírt megóvni a megsértéstől, s ezáltal biztosítani a halott nyugalma. Mind az egyházi, mind az állami hatóság szigorú büntetést szab a sírok megszenstelenítőkire, mert adatunk van rá, hogy egy időben nagyon elszaporodtak a sírablók, kik ezt a mesterséget valósággal iparszerűleg űzték. Bizonyára ennek meggátlására vezették be azt az intézkedést is, hogy a hatóságok bizonyos összeg ellenében hosszabb-rövidebb időre elvállalták a sírok őrzését.

E keresztény temetkezőhelyek neve eredetileg: coemeterium; e görög szó jelentése: „nyugvóhely, alvóhely”, nem éréktelen megjegyezni, hogy ebből formálta a magyar népetimológia a cinterem szót. A coemeterium azonban csakhamar helyt adott a „katakomba” szónak (catacumba), mely eredetileg csak a Via Appia mentén fekvő katakombát jelezte, a Szent-Sebestyén templom alattit, ilyenformán: coemeterium S. Sebastiani ad catacumbas – minhogy ez a temetkezőhely állandóan látogatott volt, s ismeretes még akkor is, mikor Róma többi katakombája elhanyagolva, elfeledve állott, ennek a neve általánosított, úgyhogy lassankint e szó jelentette valamennyi ókeresztény temetkezési helyet. Sokan és sokféleképpen próbálták már a titokzatos catacumba szó eredetét és jelentését megállapítani, de a tudósok alig jutottak tovább feltevéseknél...

Damasus római püspök korában (i. sz. IV. század) – mint De Rossi megállapította – a katakombakultusz nagy lendületet vett (a római püspökök sírkamráját renováltatta, pompás márványoszlopokkal, márványkorlással díszítette stb.), s a katakombák látogatása is nagy arányokat öltött. Nem sokkal Damasus halála után, az V. század elején azonban majdnem teljesen megszűnik az ide-temetkezés, bár a búcsújárások és zarándokutak tovább folynak. A IX. század óta már alig járnak katakombákba, a folyosók beomlanak, a sírok csupaszon és kifosztva állanak – mert a Rómát feldúló barbároknak volt gondjuk rá, hogy ezeket a sírokat is feltörjék, s elvigyenek belőlük minden értékes tárgyat –, és ehhez nagyban hozzájárult az a körülmény is, hogy a keresztények egyre-másra exhumálták vértanúik csontjait, és inkább templomaikban temették el őket.

Ájtatos zarándokoknak a katakombák falain ma is olvasható karcolásai, emléksorai (graffitti) bizonyítják, hogy a középkoron át is megfordult néhány hívő e föld alatti temetkezőhelyek ép részeiben. Mégiscsak a XV. században kezd újra nagyobb érdeklődés mutatkozni. Innen kezdve egyre nő a látogatók száma, úgyhogy a XVI. század óta már a tudományos kutatás is élénken kezd foglalkozni a katakombákkal; az egyházi archeológia ez irányának igazi megalapítója a XVII. századbeli Bosio, legnagyobb nevű utóda a múlt században meghalt De Rossi, aki különösen becses új anyagot gyűjtött. Korszakalkotó működésének eredendő hibája azonban az, hogy a keresztény halottkultuszt, főképpen pedig a katakombák művészetét sehol sem kapcsolta bele az antik halottkultusz és síri művészet fejlődésébe, ahova pedig mindkettő elvitathatatlanul tartozik.

(Érdekes, hogy a pécsi püspöki bazilika közelében is van egy földalatti sírkamra, mely – festményei után ítélve – szintén ókeresztény eredetű; sajnos feliratot nem találtak benne, s így keletkezése felől semmi bizonyosat nem tudunk mondani.)

A római archeológiai bizottság katakombá-ásatásainál dolgozó munkásoknak ma is „fossor” a nevük; azokban a katakombákban, melyekben nincs állandó őr, ezek kalauzolják az érdeklődő idegent – máshol, mint a leglátogatottabb Callistus-katakombában – trappista barátok a vezetők. Vékony gyertyafonaton pislákol mindkettőnk kezében, a gyenge kis fénypont alig világít meg egy-egy sírhelyet, egy-egy feliratot... Valami lelket megejtő csend borul fölénk... Ezer és ezer nyitott sír – emitt egy szarkofág, benne üveg alatt a halott – még hosszú haja egész épségben megvan –, aztán egy egészen ép galéria, felbontatlan sírokkal, festmények és feliratok várják a tudós feltárást.

Az antik felfogás, hogy a sír az „örök lakás”, ahol örökre „aludni és maradni kell” – átmenet a keresztény közfelfogásba, és nem egy katakombai felirat nevezi a sírt egyszerűen háznak. Ezért tették – az egyiptomi, görög, etruszk és római szokásnak megfelelően – a halott mellé a sírba mindazon használati tárgyakat, eszközöket, ékszereket, játékokat, melyekre a halottnak – síri életében – szüksége lehet...

Ma már igen nehéz megállapítani és megítélni, hogy milyen mértékben helyeztek el az ókeresztények a sírokból ilyen tárgyakat, mert a katakombákat – barbárok és keresztények – az idők folyamán sok becses emléktől fosztották meg. Mégis legalább némi fogalmat ad Armellini katakombakutató összeállítása, mely szerint a múlt század nyolcvanas éveinek elejéig a római S. Agnese Katakombában, 5753 sírban a következő tárgyakat találták: 283 üvegedényt és emaille-tárgyat, 131 lámpát, 148 csontgyűrűt, 88 gombot, 33 agyagedényt, 29 pénzdarabot, 6 üvegcsészét és 35 db különféle tárgyat. Kétségtelen, hogy ez csak kisebb része annak, ami valaha a sírokból volt. De hogy előkelő és vagyonos emberek sírjában mennyi kincset találtak, arra meglepő példa Mária császárnénak, Stilicho leányának sírja, melynek 1544-ben való feltárásáról Cancellieri, a vatikáni bazilika tudós történetírója értesít. Rengeteg kristály-, achát és aranyváza, vagy száz darab drágaköves gyűrű, arany nyak- és karkötők, drága kámeák, ékszerek, láncok, amulettek, nipelék, babák, toalett-eszközök kerültek elő a drága arany-szővetbe burkolt holttest mellől.

Egyéb tárgyak mellett főképp a konyhai és gazdasági felszereléshez tartozók szerepelnek nagy számban a sírletelek közt; így sok edényt és csészét, amforát, kanalat, kést, egyéb evőeszközt, súlyokat, kampókat, szegeket és piszkavasat találtak – csupa olyan tárgyat, melyek a pogány sírokból is gyakran szerepelnek, tehát nyilvánvalóan a túlvilági életre vonatkozó közös tradíció bizonyítékai. Nagyon sok sírban találtak tojáshéjat, mert a tojás az antik világban a faj fennmaradásának s így a továbbélésnek szimbóluma volt: ezért került a halotti lakománál elhasznált tojások héja a sírba.

Mint a katakombafeliratokon, úgy a sírokból is nemegyszer találunk célzást a halott mesterségére; a sírokból talált szerszámok – vésők, körzők, kalapácsok, csákányok – mutatják az ókeresztény iparosok sokféle foglalkozását. Tintatartót, íróvesszőt, íróábrát nem egy sírban találtak. A lakások nemes és komoly díszítésére kell következtetnünk a sírokból talált márvány- vagy gyöngyház-táblákról, apró szobrocskákról, kulcsokról és kazettákról. Érdekes, hogy némelyik szobor csak pogány istent vagy istennőt ábrázol. Ékszerek dolgában a katakombasírok különösen gazdagok: mintha csak igazolni akarnák a keresztény íróknak a női fényűzés ellen való kifakadásait... Gyönyörű kámeák és vésett kövek kerültek elő, s majdnem mindegyik pogány mitológiai jelenetet mutat: oroszlánon lovagló amorett, Eros és Psyche stb. Pazar fényűzésre és rafinált ízlésre mutatnak a női toalettasztal egyéb fennmaradt ékességei: fülbevalók, hajtűk, fésűk, tükrök, parfüm- és ékszerdobozok, melyek közt egy gyönyörű ezüstdoboz – egyik oldalán esküvői menetnek, másikon Venus toalettjének cizellált ábrázolásával, fedőlapján pedig mirtuszkoszorúban a fiatal házasság képével – az ötvösművészetnek igazi remeke. Nem érdektelen megemlékezni Boldetti sajátos leleteiről sem; ő több katakombában és több sírban talált hajfonatokat, ami azt bizonyítja, hogy az ókeresztény nők is szívesen díszítették magukat „idegen tollakkal”, s hogy a hajbetétektől dagadó tornyos hajviselet nem éppen modern találmány.

A gyermekszobák életébe enged bepillantást néhány baba, főképp elefántcsontból – nem egy közülük mozgatható kezekkel-lábakkal –, babaszoba-berendezés, apró állatkák terrakottából, bronzból; golyócskák, színes kövek, gyöngyök, dobozok, csengettyűk és játékkockák. Nagy gyermekek játékaiknak is akadunk nyomaira a sírokból: így a csontból és kőből való játékkockák s a márvány játéktáblák, melyeknek alakja egészen megegyezik az ismeretes pogány korbéli játéktáblák alakjával, mutatják, hogy a keresztények is űzték a szerencsejátékokat, s hogy Cyprianus éppúgy hiába írt a kockázók ellen, mint Tertullianus a női fényűzés túlzásai ellen. Egyik játéktábla felirata szóra egyezik egy már régebben ismert „pogány” tábla feliratával: „Vesztettél, kelj fel, nem tudsz játszani, adj helyet jobb játékosnak.” Egy másik tábla felirata: „Testvér, játsszál mindig vidáman e táblán!”

Az antik ragyogás egy sugara világította át katakombai útjaimat; hát még ahol a napfény igazán ragyogott: a római Nemzeti Múzeum termeiben! Ide s tova hatvan éve, hogy a kis Polla gyönyörű mell-szobrát először láttam itt. Akkor még nem sejtettem, hogy ő lesz az ihletője – több mint fél évszázad múlva – legnagyobb sikerű ifjúsági könyvemnek, a 100 000-es példányszámon túllépett *Aranygyűrű*-nek.

Száz meg száz híres-nevezetes művész-szobrot láttam én ennek a múzeumnak márványtermeiben, de nekem egyik sem nőtt annyira a szívemhez, mint a kis Polla márványfejecskéje. Amint elnéztem szabályos szép vonásait, csigákban előreomló, bodorított haját, büszke fejét, erélyes száját, amelyről mégis csak úgy sugárzik a jóság és a szeretet – valami megmagyarázhatatlan vonzalom ébredt iránta a szívemben...

Az első találkozás pillanata óta majd hatvan esztendő, hat évtized telt el: két emberöltő, s ezalatt is sokszor meglátogattam. Valahányszor Rómában jártam, első utam mindig hozzá vezetett, s nem utaztam el az örök városból soha úgy, hogy el ne búcsúztam volna tőle. (És a hosszú évtizedek alatt, akár itthon voltam, akár a világot jártam, róla sohasem feledkeztem meg. Elképzeltem, milyen lehetett az élete: ha művészi márványszoborban örökítették meg arcvonásait, bizonyára előkelő és gazdag emberek leánya volt. Úgy gondoltam, úgy színezgettem magamban, hogy az ilyen leánykának csupa napsugár lehetett az élete, nem ismerte a szomorúságot, a nélkülözést, a bánatot. Egész kis regényt szőttem a kedves Polla alakja köré – mikor utoljára – nyolc éve múlt! – elbúcsúztam tőle Rómában, akkor úgy éreztem, sorsa valóban hasonlatos ahhoz, ahogy én elképzeltem és megírtam 1956-ban.)

Évtizedekkel első római látogatásom után ugyanis elkövetkezett a nagy meglepetés, ami igazolta elképzeléseimet. A régészek ásatai a hosszú évek folyamán napfényre hoztak Róma földjéből egy sírboltot, amelynek feliratai föllebbentették a fátylat az én titokzatos kislányom, Polla életéről. A sírbolt feliratai elárulták, hogy a Platorinus-család temetkezőhelye volt; márvánnyal borított fafülkéiben díszesen faragott hamvvedrek sorakoztak, s ott volt nemcsak Platorinus kormányzó és felesége, Pomponia pompás márványszobra, hanem a kis Polla, teljes nevén Minatia Polla, hamvvedre is. Csak éppen évszám nem volt rajta: sohasem tudhattam meg, mikor helyezték örök nyugalomra ebben a sírboltban. Annyi bizonyosnak látszott: fiatalon, talán éppen menyasszonyfővel halt meg. (Ezt a körülményt a leányregényben titkolni – illetve megváltoztatni – kellett.)

Mikor ott állhattam márvány hamvvedre előtt, fölmerült bennem a kérdés: ki tudja, mikor halt meg, s milyen volt rövid élete? Ott, a római Museo Nazionale csöndes udvarán, a Platorinusok helyreállított sírboltjának csöndjében, a képzeletnek és a valóságnak ennél a találkozásánál még nem gondoltam élete regényes feldolgozására, akkor úgy éreztem, fölösleges képzeletben játszadóznom az én kis márványszobrom élete regényével: íme, ez a Platorinus-sírbolt s ez az urna válasz mindenre...

A kis Polla szobrának és hamvvedrének fényképe fél évszázada itt függ a falon, íróasztalom fölött, és nemcsak a római múzeumban, hanem itt is őrzi emlékét; ezen az íróasztalon kelt életre megálmodott sorsa – 1912. november 7-én láttam először márvány-képmását, és éppen „találkozásunk” 44. évfordulóján, 1956. november 7-én fejeztem be a könyvet.

A kis Minatia Polla tehát történelmi személy: így ötvöződött bennem, régi élmények átélésével, későbbi évtizedekben a filológus a szépíróval. De ezt akkor, 1912-ben még nem sejtettem; műveim nem a szépirodalmi, hanem a tudományos munkák kategóriájába tartoztak. Illetve egy önálló verseskötetemet megjelent, 1903-ban, de ki az, aki nem írt verseket 22 éves korában? Az vesse rám az első követ... Természetesen nincs „önálló hangja” az ifjú poétának, de dicséretére mondhatom, hogy nem Petőfi-vagy Arany-epigonnak tűnik, hanem valamivel kevésbé felkapott előképek után megy: Vajda Jánost és Heinét utánozza; benne van a nagy szerelmi csalódás utáni szomorúság – de a kötet vége felé már egy versnek ez a címe: „*Piroskához*”. „*A bál előtt I-II*” és „*A bál. Belépő*” – határozottan Heinét idézik, ha nem is a Don Ramiro-történet borzongatásával; azonban legkedvesebb számomra huszonkétéves költői filozófiámnak ez a hajtása (azóta gyakran ezt írtam unokáim emlékkönyvébe, mert ez kívülről is tudom):

DEMOCRITUS

Hajtogatják egyre-másra,
Hogy a világ mily hibás;
S hogy csak egy jó az életben:
A halál – és semmi más...

Mi a világ voltaképpen?
Csak egy tükör az egész,
Önhibáit látja benne,
Mind, aki csak belenéz.

Aki balga, hajtogassa,
Hogy a világ rossz neki;
Aki bölcs, az fogja magát,
Félreáll és – neveti...

Nem, a „*Dalok könyvé*”-nek a heinei cím ellenére sem volt semmiféle sikere, legföljebb egészen szűk baráti kör vette tudomásul; magam is úgy vélekedtem, hogy alkalmi színdarabokon kívül nekem nem kenyerem a szépirodalom. Megint csak nem láttam a jövőbe.

Egyelőre csak saját szakterületem eredményeiről írt műveimet jelentettem meg; ekkor egyik bírálóm – már nem emlékszem melyik művemnél? – latinságomat még nem tartja kifogástalannak, de kiemeli, hogy „Révay József magyar stilisztának annál ízeesebb és kiválóbb” – tehát a későbbi szépíró ki-ki-ütközött belőlem. Pedig hát – nem írónak készültem. Megint csak elkalandoztam – hiszen itt vagyok még, Rómában – illetve ma megengedtem magamnak egy kirándulást Ostiába... s most a tengerpart kövein sütkérező, arany szemű, smaragd zöld gyíkok surranását figyelem. Sehol se volt még az őrjítő gépkocsiforgalom, Róma életének és emlékeinek veszedelme és megrontója, így hát nem özönlött még a végtelen autóáradat a tengerpart felé (Ostia ma ugyanis Róma strandja): az ember egyedül lehetett a tengerrel; akkoriban Ostia nem volt felkapott fürdőhely.

Békésen és éhesen baktattam hazafelé, házigazdámhoz, a derék Giovanninhoz. Pincér volt egy kisvendéglőben: ha nála ebédeltem, az olasz pincérek legendás udvariasságát és balettmozdulatait túlteljesítve sürgött-forgott és repdesett asztalom és a konyha közt, keverte bűvészmozdulatokkal az ezer ízből komponált salátát; csak az osztrigát, azt nem tudta megkedveltetni velem. Abban az időben az ösztöndíjat tetszése szerint oszthatta be az ember; csengő aranypénzben fizette ki számomra a Nemzeti Bank küldeményét egy ottani pénzintézet; s magam határozhattam el, hogy mennyit és mire költök belőle. Így magam választottam a lakást is. Római Magyar Intézet, Collegium Hungaricum még nem létezett, az ember maga nézett szállás után. Egyébként mindenfajta külföldi ösztöndíj célt téveszt, ha az ifjakat egy ilyenféle Magyar Intézet gyűjti össze: egymás közt semmiképpen nem tanulják meg úgy az idegen nyelvet, mintha egyenest a mélyvízbe, teljesen idegen nyelvű környezetbe vetik magukat. Én bizony itt tanultam meg alaposan olaszul, hála Giovanninak és népes családjának. A kövér mama nagyszámú gyermeksereget kormányzott – már nem tudom, hányan voltak, de rendkívüli mozgalmasságuk, dinamikus egyéniségük miatt mindegyik bambino duplán számított, legalábbis hangerőben. Nem volt baj: én is nagy családban nőttem fel, s ez a zsidóság és hangosság kellemesen ellenpontosította délelőtti elmélyült némaságát, a katakombai vagy múzeumlátogatások csendjét. (Nyolcadik olaszországi utamon, 1958-ban még találkoztam Giovannival. Utolsó utazásomkor, 1961-ben már nem volt meg.)

Egy német filológussal, dr. Siegfried Grenzcel itt Rómában kötöttünk életreszóló barátságot; annak ellenére, hogy több ízben voltam németországi tanulmányúton is, ott sohasem szereztem ilyen hűséges barátot. Egyik későbbi római tartózkodásom alatt együtt is laktunk; még később, már mindketten családapák – mikor lányaink növendék korba értek, gyerekcserében voltunk. 1930-ban látogatott meg utoljára; barátságunk néhány éve bekövetkezett haláláig tartott, özvegye most is hűséges levelezőtársunk. Öt gyermekük közül négyet vesztek el a második világháborúban.

Kedves, kedélyes délnémet Sigi barátom ittlétekor nagyon élvezte a magyar konyhát, mindössze a túrós csuszában csalódott, azt híván a töpörtyűre, hogy a tészta mazsolával van meghintve – megcukrozta. Rosszabbul járt ott vendégeskedő legnagyobb lányunk, aki alaposan megnyúlva és éhesen jött haza, nem bírván megszeretni a német konyha olyan remekeit, hogyha a tej összement, egy lap piros zselatin hozzáadásával errötete Jungfrau címmel tálalta vacsorára a humoros kedvű Meta néni. Igaz, az ő vékony kislányuk se akarta nálunk megszokni a magyaros kosztot: az apák barátsága ellenére a fiatalabb generáció – nem tudott szívből összebarátkozni.

Párizst és Hollandiát is szívbéli társ oldalán jártam be: unokasógorom (egy másik Koromzay-unoka, Mattyasovszky Adrienne férje) dr. Lipták János volt e tanulmányutakon útítársam. Ő az Eötvös

Kollégiumban végzett, a „nagy generáció”-val egyidőben; kiváló történész és latinista volt, és szintén ösztöndíjként volt külföldön. Feleségeink első-unokatestvérségén kívül összefűzött bennünket az is, hogy kollégák voltunk a késmárki líceumban. (Ő is meghalt már; fiatal korától asztmában szenvedett; hatvankilenc évig bírta nagyon megviselt szíve, akkor végzett vele egy infarktus. Hazájától távol, kitelepítve halt meg.)

„Jaj, életem édes regényét hogy űzzem-fűzzem itt tovább, Nyájas bízó baráti arcok ma mind vigyorgó koponyák” – jószerint elmondhatom már Kosztolányival, barátaimra visszapillantva...

*

Még most is előttem van Svédország fjordjainak hűvös ezüstje, vizeinek fémes csillogása, erdőinek és rétjeinek smaragdzöldje, és fehér falú, vakító házai. Mikor Trelleborgnál svéd földre léptem, és nem-sokára Lundba, az ősi egyetemi városba érkeztem alföldi születésem ellenére úgy éreztem, hogy hazajöttem: végtelen jó érzés az ismerősnek, a déjà vu-nek nyugalma öntött el – hazaértem.

Londinum Gothorum, vagyis Lund, ősrégi város. Már 940-ben védte magát, önálló városi létére büszkén, a betörő és rabló vikingcsapat ellen. Nevezetessége, impozáns székesegyháza nem sokkal később épült fel: a XI. századból való. Királyokat koronázó város, királyokat vendéglő város: XII. Károly, nevezetes törökországi útjából visszatérve, e várost tette meg főhadiszállásául. Hősi múltja, szorgos jelene mellett fontos szerepe volt a város életében 1668-ban alapított egyetemének. Szerencsésnek mondhattam magam: ezen az egyetemen is hosszabb ideig lehettem tanulmányúton.

... Hadd idézzem fel újra meg újra svédországi tanulmányutam jó ízeit, felejthetetlen barátom és vezetőm, Einar Löfstedt melletti boldog időmet. Itt szereztem meg egy olyan, egész életre szóló férfibarátságot – Löfstedtét –, amely nélkül alkotó ember élete csonka, nem lehet teljes. Nemcsak szemtanút, mentort vagy munkatársat kaptam: többet ennél, igazi barátot, jó sorsomtól.

Einar Löfstedt – *dimidium animae meas!* Barátságát talán csak ezzel a horatiusi sorral tudnám festeni, érzékeltetni: „... tempora si fuerint nubila Solus eris” – jajongja a mérséklet lantosa, a bajban hűtlen barátokról. Löfstedt éppen azokban az időkben állt mellém, amikor állásvesztésre ítélt, magamra maradtam egy embertelen világ kellős közepén: ekkor kívánt segíteni rajtam, az 1919-es bukás után. Hívott Svédországba: ha nem is katedrát, de egzisztenciát helyezve kilátásba. Egy iskolás fiam, két apró lányom volt már akkor, feleségem beteges és igen leromlott állapotban abban az időben, ideges és gyenge minden vállalkozáshoz – nemcsak ilyen nagyszabású kívándorlási tervhez. Nem vághattam így és ekkorra családdal neki az útnak.

Löfstedt – nagy nemzetközi tekintélyét latbavetve – még egy másik, közelebbi lehetőséget is fölvetett: közbenjárására Belgrádban taníthattam volna az egyetemen. Ez ellen a terv ellen is elhangzott számos családi és baráti visszahúzó érv; talán, ha egyedülálló ember vagyok – nekivágok! De mégsem! Ha talán voltak is idők, hogy megbántam, ma, öreg fejjel, őszintén csak azt mondhatom, számot vetve a múlttal: én nem kívántam az emigráns-sorsot. Közvetlen életveszedelem nem fenyegetett (csak éppen megélni nem tudtam, csak a legnagyobb kínládások árán), itt maradtam; habár egyre jobban éreznem adatott a horatiusi igazság megismerése: *Solus eris*...

Einar Löfstedt erőfeszítései nemcsak önzetlen jó barátságának példái, hanem példázzák a tudomány nemzetköziségét is; azt a tényt, hogy fejlett, haladó szellemű országok mindig hajlandók befogadni egy másik nép politikai okból méltatlanul üldözött fiát.

Ő sincs meg már, barátságunk haláláig tartott, mindvégig erősen kötődtünk egymáshoz. A sűrű levelezés sohasem lanyhult kettőnk közt; a negyvenes években meg is látogatott; 1945-ben pedig az ő – latin nyelvű – levele volt az első híradás egy háborút nem szenvedett, ép országból. Odáig német volt levelezésünk nyelve (én hoztam ugyan magammal egy *Talar ni svenska?* című nyelvkönyvet, de végül nem tanultam meg svédül), azonban a háború után mellőztük a németet. Tőle kaptuk az első, abban az időben kifejezhetetlen értékű élelmiszer-csomagot, a Vöröskereszt útján, szabványos másfélkilós súlyban. De micsoda falatokkal! Három, 2-3 éves unoka volt a közelemben akkoriban, akiknek addigi piciny életében a kukoricamálé és a melasz volt a legfőbb csemege, a desszert. El lehet képzelni a fogadtatást, amiben az apró emberkéék részesítették a csomag elosztását, valóságos ünnep volt ez! Kisebbik fiúunokám – két és fél éves volt – ezekben a boldog ünnepi napokban, amíg a csomag tartott, köszönés helyett rendszeresen ezzel a mondatral toppant be hozzám, dolgozószobámba, mindennapos látogatásakor: „Van véd szüszemény vad nem van véd szüszemény?” (Van svéd sütemény... stb.) ma már az ő fia is két éves múlt, és éppen így selypít.

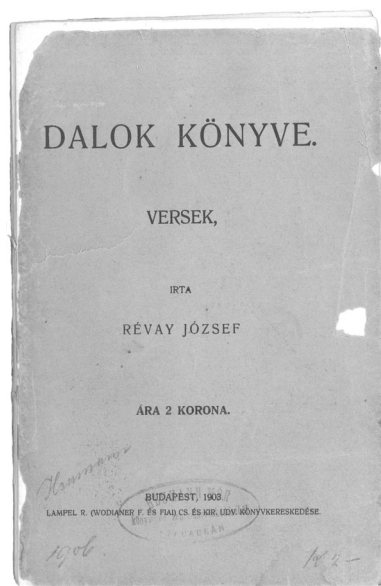
Löfstedt helyett – 1953-ban – egyszer csak a felesége levelét kaptuk. Férjét agydaganat miatt megoperálta az akkor még aktív Olivecrona, de a beteg már műtét a közben – meghalt. Nem sikerült 45 után őt újra meglátogatnom, pedig mikor drága barátom betegségének hírért vettem, még jobban kívántam látni, mint egyébként. A sors nem volt kegyes, megtagadta a viszontlátást. Feleségével nem levelezünk rendszeresen, legfőljebb karácsonyi üdvözlőket váltunk; ellentétben a hűségesen írdogáló Meta Grenzcel. De hát egyikük kedélyes, áradón barátságos sörivő bajor volt (felesége ugyancsak gemütlich-fajta asszony), míg a svédek tartózkodó, zárkózottabb lények ugyancsak közismert. Ez a tartózkodás idegenekkel szemben meg is van: de összebarátkozva még sok más jó tulajdonságukat is megismeri az ember. Svéd barátom szálfamagas, szűkszávú, mosolygós, halk ember volt; Sigi pocakos már fiatalon is, lobbanékony, de mindamellest emlékeztetett egy jószágos medvére.

Náluk is jártam látogatóban, mikor csere-lányomat vittem; de Svédországban jobban éreztem magam.

Megismertem körükben a százötven éves béke és szorgalom gyümölcseként élvezett, magas színvonalú életet. Felfogásuk sok mindenben megelőzte a mi századeleji maradi nézeteinket. Akkor, a század tízes éveiben náluk már teljesen érvényesült a férfiak-nők egyenjogúsága, minden téren. Sok lány járt már egyetemre. Sem a szülők, sem a társadalom nem ütközött meg azon, ha a fiatalok megismerve és megszeretve egymást, már házasság előtt együtt éltek. De ha összeházasodtak, immár törvényes kapcsolatukhoz a legnagyobb fokú állami támogatást élvezték: magas összegű kamatmentes kölcsönt kaptak majdani fizetésük terhére – ez az összeg gyermek születése esetén jelentősen csökkent. Elhagyott gyermek nem is volt Svédországban, a fogalmat s a problémát sem ismerték; viszont tőlük indult ki a nemzetközi Redda Barnen (rettetett die Geborenen – mentsétek meg a gyermekeket) akció, rengeteg jótéteménnyel szegényebb országok javára.

Természetesen láttam kevésbé lelkesítő dolgokat is, mint a svéd becsületesség közhelyszerű példáit (talált tárgyak visszaszolgáltatása stb.); mint a mesebeli svéd lakásokat és választékos, egészséges ételeiket: láttam közről a svédek erős alkoholizmusát. Nekünk, kedélyesen borivó magyaroknak furcsa az északi népeknél keresett mámor, a rövidital okozta, tompa, eszméletlen kábulat. Nincs ott hangulat: jókedvű, kapatos embert nem is látni, csak szótlanul összezsugorló, eszméletlen holtrészeget. Arcizomrándulás, hangos szó nélkül hajtották fel az erős pálinkát, szó nélkül csuklottak össze kifogástalan külsejű urak – ez van ottan, nem pedig kedélyes iddogálás.

Ó, ha megadta volna a sors, hogy még egyszer találkozzam Löfstedttel! Örökre adósom maradt vele. Felzaklatott a régi emlék, annyi fájdalmas veszteség, csalódás kelt életre bennem. Életem szimfóniájának ebben a tételében sűrűn és erőlesen hallatszott a könyörtelenül intő kopogtatás: kopog a sors, kérlelhetetlenül... Felkavart érzéseim talán megpihennek egy békés kitérőn... hogy azt mondhasam a következő fejezet végén, Minucius Felix szavaival: „Laeti et hilaresque discessimus – Vidáman és derűs hangulatban váltunk el” – mondja ő, s ha lehet – mi is megkíséreljük, kedves olvasóm.

Révay József:
Dalok könyve – versek
1903

X. A SZÓ MŰVÉSZE (Ókori retorika)

Az aranszájú prusai Dion többször idézett értekezésében olvasom: „A legrégibb költők, akik az istenektől nyerték a költészet adományát, nem az erőseket és szépeket nevezik valóságos isteneknek, hanem a szó művészeit.” Valóban, már a legrégibb görög életben és irodalomban döntő szerepe van a szónoki művészetnek, hisz olyan államokban, ahol a nyilvános szereplés a polgárok életformája, nem is lehet ez másképpen. Szerelmesek voltak a szóba, órák hosszat és naphosszat elhallgatták a szónokokat: a szónoki beszéd volt minden köz- és magánügy elintézésének módszere és formája. Ha Homérosz hősei hajba kapnak, előáll az öreg Nesztór, Pülosz fedjedelme, az édesszavú, „akinek ajkáról méznél édesebben folyt a beszéd” – és békítgeti a haragos ellenfeleket. Nesztór, a görög szónokok őse. Ez a rokonszenves öregúr, ha jól meggondoljuk, külön Achillesnél, Patroklosnál, Hektornál, hiszen Cicero mondta a híres szónokokról írt munkájában, hogy egy nagy szónok mégiscsak többet ér, mint száz durva hadvezér. A szellem nagyszerű magasztalása ez.

Vajon érdekli-e hát a mai olvasót a görög és római szónoklat? Azt hiszem, a mai művelt ember Cicero beszédein kívül alig ismer mást az ókori retorikából, főképpen alig ismeri Démoszthenészt, akiről a mi kitűnő barátunk, a prusai Dion, azt mondta, hogy „minden szónoknál nagyobb”. Néhány beszéde megjelent ugyan magyarul is (*Filippikák*, Borsos Károly fordítása, 1902; *A koszorú ügyében*, Gyomlay Gyula fordítása 1896), volt idő, amikor az iskolában is olvasták, bár csak magyarul, de azért sohasem vált szerves részévé a magyar művelt ember szellemi poggyászának.

Démoszthenész pályája csupa drámai lüktetés, csupa pátosz, csupa szenvedély. Előkelő és vagyonos fegyverkészítő fia, gyámjai elherdálják a vagyonát, húszéves korában perli őket, maga tartja a törvényszéki beszédeket, és sikerül tíz drachmát (mintegy félmillió forintot) visszaperelnie. A bíróságot már ekkor meglepi heves, szenvedélyes előadása, mély erkölcsi komolysága, eredeti tehetsége. Ügyvédi sikerei egyengetik politikai pályáját: mert valóban alig volt még sikeres ügyvéd, akit el ne csábított volna a politika. Ez is egészen mai ízű jelenség. Hamarosan az ellenzék vezére, s innen kezdve bűnügyi és pénzügyi kérdésekben mondja egymás után politikai beszédeit. Igazi népszónok, majd pártvezér: vezére annak a hazafias pártnak, amely Athén süllyedése idején szembeszállt a mindenható Philipposzal, Makedonia királyával, a világhódító Nagy Sándor apjával. Démoszthenész megérezte a veszedelmet, tisztán látta, hogy a makedon politika sikere Athén függetlenségének halálát jelentené. Érzí, hogy meg kell menteni Athént, a demokrácia utolsó bástyáját; sürgeti a flotta fejlesztését és a mohó makedon politika ellen a görögség ősi ellenségeinek, a perzsáknál keres támogatást. Minden hiába: győz a makedon arany s utána a makedon fegyver is (Chaironeia, i. e. 338), összeomlik Démoszthenész élete munkája. De ő maga nem. Odaadja vagyonát, hogy újjáépítse a falakat, és a hajóhadat, s hogy új hadsereget szervezzenek.

Joggal érhetne itt a szemrehányás: miért nem emlegetem Démoszthenészt az ókori politikusok sorában, holott egész életét át meg átszötte a politika? Politikus volt, pártvezér, legalább annyira, mint Cicero, s mégiscsak a szónokok közt adok neki helyet! Bocsáss meg kedves olvasóm: ennél nagyobb megtiszteltetésben nem tudom részesíteni a legnagyobb görög szónokot. Mert talán furcsán hangzik, de én Démoszthenészt elsősorban nem politikusnak, hanem szónoknak tartom. Igaz, az események belekényszerítették a politikába, de a közélet sara sohasem föcskölte be: ezt nagyon kevés politikusról mondhatjuk el.

A koszorú ügyében mondott beszéde egész életének és jellemének a kulcsa.

Érdemes elolvasni ezt a beszédet és hozzá Plutarkhosz Démoszthenész-életrajzát, hogy lássuk: igazam van, ez az ember ízig-vérig szónok volt. Tudjuk, hogy minden beszédét aprólékos gonddal kidolgozta, és begyakorolta; feljegyezték róla, hogy egy Satyros nevű színésszel elmondatta előbb beszédeinek egyes részeit, s így tanulta meg a tökéletes előadást. Mikor egyszer megkérdezték tőle, hogy mik a legfontosabb tényezői a szónoki sikernek, ezt felelte: „Először az előadás; másodsor az előadás; harmadszor – az előadás.” Így csak igazi szónok beszél.

Démoszthenész sohasem rögtönzött; 61 beszéde maradt ránk, mind a 61 szerkezeti és előadásbeli tökéletesség példája. Egyik kortársa azzal csúfolta, hogy beszédei lámpaszagúak, mert éjjeleken át dolgozott rajtuk, csiszolta szövegüket; vízivónak is csúfolták, mert sohasem ért rá elmenni vidám borivók társaságába. Politikai hajthatatlansága is kétségtelenül ennek a szónoki magatartásnak a velejárója: mikor Philipposz

halálának hírére vette, ünnepi díszruhába öltözött, bár alig múlt még hét napja egyetlen leánya halálának... A haza ünnepének tekintette a nagy ellenség halálát, és ennek alárendelte a maga emberi gyászát.

Legnagyobb dicsősége éppen e halálos ellenségének, Philipposznak elismerése; a makedon király úgy nyilatkozott róla, hogy „Démoszthenész mindenestre szavahihető, mert ő az egyetlen görög államférfi, akinek a neve nem szerepel a kiadási könyveimben.” Közéleti férfiúról, mióta világ a világ, ritkán hangzott el ilyen dicséret.

Cicerót a latin Démoszthenésznek szokták nevezni; azt hiszem, jogtalanul. Inkább ráillenék a „latin Aiszkhénész” elnevezés. Démoszthenész önzetlen és aszkétikus magatartása szöges ellentéte Cicero hiúságának és anyagiasságának. De Cicero beszédeit azért olvasni kell, mert mint beszédek: remekművek. Mintha csak róla mondták volna a mi kedves ókori testvérünk, Seneca, ezeket az emlékeztető szavakat: „Habes verba in potestate – Hatalmadban vannak a szavak”. Valóban, Cicerónak úgy hatalmában volt a szó, mint előtte és utána kevés szónoknak.

Politikai beszédei megint más oldalról mutatják jellemét és művészetét. Az ügyvédi beszédeken mindenütt átsüt az anyagiasság, a milliomosjelölt mohósága, vagy – amint Vergilius mondja – az „auri sacra fames”: az átkozott aranyéhség. Politikai beszédeiben a halhatatlanság türelmetlen vágya fűti: kíméletlenül keresztülgázol mindenben és mindenkin, hogy elérje élete legfőbb célját, belekerüljön a történelembe. Catilina ellen tartott beszédeinek perzselő pátosza szakadatlan nagyfeszültséget teremt hallgatóiban és a mai olvasóban is; ezekkel a beszédekkel olyan jellegzetes Catilina-arcképet rajzolt meg, amelyet a késő utókor is hitelesnek fogadott el. Viszont az Antonius ellen tartott beszédeken, az úgynevezett filippikákon, érzik a halálfélelem verejtékszaga. Semmiből sem érthetjük meg oly világosan a szó hatalmát, mint Cicero politikai szónoklataiból. Hogy Szent Jeromos szavával éljek, a „rhetoricum pompa verborum – a szónoki szavak pompája” sehol sem zeng és dagad oly telten, öblösen és méltóságosan, mint ezekben a beszédekben. Nemhiába dicsérte meg Caesart, a szónokot, hogy valamennyi latin szónok közt ő beszélt legszebben latinul – Caesar visszadicsérte őt. A híres szónokokról írt könyvében, a *Brutus*-ban, Cicero idézi Caesar nyilatkozatát: „Cicero a szónoklati gazdagság feltalálója és kezdeményezője; fényt derített a római névre és méltóságra. Általa azt az egyet is, ti. a szónoklatot, amiben a legyőzött Görögország bennünket győzött le, kiragadtuk a görögök kezéből, vagy legalábbis velük közösen bírjuk azt.”

Kortársai, még ellenfelei is, ellenállhatatlanul a varázsa alatt álltak megvesztegető művészetének, tömjéneztek hiúságát s e tömjénfüst illata máig is végigleg a századokon. Elég a sokból csak Servius Sulpicius Lemonia Rufus kegyelmes úrnak, Cicero egykori iskolatársának és barátjának egyik nyilatkozatát idéznem: „Ne feledd, hogy Cicero vagy!” Abban a levélben olvastam ezt, amelyben részvétét fejezi ki Cicerónak leánya halálakor. Ebből a kis idézetből látszik, hogy a „Cicero” szó már az ókorban is több volt mint név: fogalomná vált.

Nincs benne semmi csodálatos, hogy Cicero szenvedélyesen imádta önmagát, hiszen kora és köre kényeztette el. Imádták: elhitte. De általában imádták az ókorban a szó művészeit. Az ókori felfogás szerint a szónok a legnagyobb varázsló: láthatatlan és anyagtalan eszközzel emberek, népek, országok sorsát dönti el. Cicero kissé hazabeszél, mikor azt mondja, hogy a jó szónok többet ér minden hadvezérnél, de ezt a véleményét úgyszólván az egész ókor osztotta. Bizonyosságul csak egyet idézek, méghozzá nem is szónokot, hanem költőt; Juvenalis, a satíráíró mondja: „Expende Hannibalem: quot libras in summo duce invenies? – Mérd meg Hannibált: vajon hány font hamu lesz az egész nagy hadvezér?” Íme, a szellem több és értékesebb, mint a legragyogóbb hadi dicsőség. Kár, hogy nem idézhettem ezt a súlyos mondást szép verses magyar fordításban: Juvenalis „legfrissebb” magyar fordítása majdnem száz éve (1876) jelent meg! Húzz egy rovást megint, kedves olvasóm, talán lesz foganatja.

De talán azt mondd, hogy a szónoklat dolgába ne szóljon bele a költő: más a szónoki beszéd s más a satíra! A satíráíró abból él, hogy mindent lecsepül, nem kíméli a dicső hadvezéreket sem, hát csak hátrább az agarakkal, Juvenalis barátunk, legyünk igazságosak, megint csak Ciceróval szólván: „Sum cuique – Mindenkinek a magáét!” De bizony tudomásul kell vennünk, hogy az ókorban a költő és a szónok ugyanabba az iskolába járt: a rétori iskolába. A retorika nemcsak szónoklattant jelentett, hanem általában az irodalom és az írásművek elméletét, beleértve a stílus tudományát avagy művészetét is. Furcsa lehet a mai embernek. Ma a leendő ügyvéd jogot hallgat, a leendő tanár bölcsészetet, a leendő író és költő esetleg semmit sem. Az ókorban bizony másképpen volt ez. A műalkotásnak megvoltak a szentesített szabályai, s ezeket a főiskolákon kellett megtanulni, előadásokból és könyvekből. Ilyen híres rétori iskola, vagyis egyetem volt az ókorban pl. az athéni, ahol Horatius tanult, és a rhodoszi, ahol Cicero sajátította el a szónoki művészet aranyszabályait, a híres Molo professzortól.

Az ókori elmélet és gyakorlat egyformán bizonyítja a szónoki művészet és az írásművészet elvi egységét; koronatanúnk Marcus Fabius Quintilianus, az első államilag kinevezett ókori egyetemi tanár (i. sz. 35-96), aki szónoklattani kézikönyvében az *Institutiones oratoriae*-ben, így fogalmazta meg ezt az elméletet: „Mihi unum idemque videtur bene dicere ac bene scribere – Véleményem szerint a szónoki próza és széppróza egy és ugyanaz”. Ennek a nagyon érdekes könyvnek szerencsére van jó magyar fordítása (Prácser Albert, 1913), s így a mai olvasó pontosan és hitelesen tájékozódhatik az írásművek ókori elméletéről és a szónoklattan szabályairól. Efféle könyvekben nincs hiány: az ókor írásművészete tudatos volt, s legalább annyi az elméleti kézikönyv, mint az írói alkotás. Költészettant már Arisztotelész írt (magyarra fordította Geréb József, 1916), latinul pedig, még hozzá versben Horatius (jó fordítása Vietórisz Józseftől, 1928), elméleti retorikai műveket pedig, hogy csak a rómaiaknál maradjunk, már jóval Quintilianus előtt maga Cicero, aki gyakorlati szónok is volt, és Tacitus: *Dialogus de oratoribus* címmel – aki pedig a történetírásban alkotott maradandót. Cicero *Brutus*-a, már említettem, magyarul is megvan, s nagyon érdemes elolvasni, szinte azt mondhatnám: el kell olvasni. Ragyogó rajza ez a könyv a latin ékesszólás fejlődésének s egyúttal esztétikai és történelmi bírálata e műfajnak. A könyv éppenséggel nem tárgyilagos: Cicero természetesen önmagát tartja a szónok eszményképének. Befejezésében megrajzolja a maga szónoki fejlődését: ez a kis önéletrajz valóságos remeke az ókori irodalomnak.

Akár Quintilianust olvasod, akár Cicerót, érdekes dolgokat fogsz tapasztalni. Az írásművek ókori elméletíróit olyan kérdések izgatták, amelyek ma is nagyon időszerűek. Ilyen pl. a stílus kérdése. Az ókorban két stílusirány viaskodott egymással: az egyszerű és nemes attikai és a sallangos, dagályos ázsiai. Az atticismus és asianismus harca sohasem dőlt el, mindvégig folyt a küzdelem elméleti és gyakorlati téren egyaránt. Az attikai stílus eszményi képviselőinek Lüsziaszt és Démoszthenészt tartották, a rómaiaknál az öreg Catót, akiről még szó esik: a dagályos asianismus római kivirágzása Quintus Hortensius Hortalus, Cicero kortársa (i. e. 114-50), pompázó, színpadias, sallangos szónok, Cicero egyik elveszett filozófiai dialógusának, a Hortensius-nak főszereplője. Maga Cicero a retorika-elméletben is válogatós és ingadozó volt, beszédei – fiatalabb éveiben – még a cifrázkodó és hangzatos ázsiai stílus megtestesítője, elméleti műveiben igazságot szolgáltat az atticismusnak. Ez a kiegyenlítő álláspont győzött, Hortensius alulmaradt.

A régiek szerették a nyilvános előadást, az írók nyilvánosan olvasták fel új műveiket, ilyen recitációkra járt Rómában nagy divat volt. Az író és szónok fogalma itt összefolyt: a retorika nemcsak szónoklattan volt, hanem műfajelmélet és irodalmi kritika is. Az irodalmi kritika tudatosságát mutatja, hogy az olvasmányok helyes megválogatása úgyszólván hagyományos vitatárgy volt: erről beszél az aranyszájú Dion, már többször említett értekezésében: ezt fejtegeti Plutarkhosz az ifjak költői olvasmányairól szóló kis munkájában: ez foglalkoztatja – keresztény szemszögből – Basiliost; és ehhez szól hozzá a csípősnyelvű Lukianosz (i. sz. 120–180), ez az ókorba vetődött mai újságíró, „*A műveletlen pénzeszsákhhoz*” intézett csúfondáros iratában.

Az öregebbik Seneca rétor-iskolai példatára ránk maradt: száz meg száz nyakatekert jogi esete páratlanul mulatságos olvasmány. Mindez viszont, ami az ókori irodalomelméletből megmaradt, komoly, magasrendű és maradandó érték, a műfajok elméletének tisztázása minden korok számára. A Thuküdidész és Livius művébe beleszólt, úgynevezett „történeti beszédek” szemléletesen mutatják az ókori retorika és esztétika szerves egységét.

Ma a Plutarkhosz neve alatt álló, úgynevezett spártai bölcs mondásokból hozok neked zsákmányt, kedves olvasóm, mielőtt „vidám és derűs hangulatban” – elválnánk. Sok ilyen apophthegma-gyűjtemény maradt ránk, de csak annyi a közülük Plutarkhoszhoz, hogy az ő műveiből szedték össze ismeretlen kivonatolók. Nos, ma ezt olvastam: valaki megkopasztott egy fülemlét, s bizony nagyon kevés húst talált rajta: erre mérgében így szólt: „Te csak hang vagy, semmi más!”

Ne feledkezzél meg erről a magvas mondásról, mikor ókori szónokokat olvasol: keresd mindig a húst is a szép hang mögött.

XI. SZÖRNYŰ SEBET KÍVÁNSZ ISMÉT FELTÉPNI... (1919 és a bukás)

Bár lelkem borzad, mert visszariasztja az emlék
Elkezdem...

A már említett rendes tanári kinevezés Budapestre szólított, a Veres Pálné leánygimnáziumba. Itt tanítottam rendes tanárként 1918 júniusáig, akkor nevezték ki igazgatónak, s ebben a minőségben működtem 1919. augusztus 4-ig, fegyelmi úton történt elbocsátásomig. Az időtartam nem túlságosan hosszú, mégis, ez alatt az egy év alatt a korváltás és a sorsforduló nagy erővel jelentkezett, történelemben és magánéletben egyaránt.

Tíznapos volt a Tanácsköztársaság, mikor a Veres Pálnéban – 1919. március 31-én kelt okmány alapján – Kunfi Zsigmond behívott a Közoktatásügyi Népbiztosságra, ahol is a középiskolai ügyosztály vezetését bízta rám. (Volt tarsolyomban egy javaslat, a középiskolai tantervek megreformálása céljából: úgy gondoltam, most megvalósíthatok ebből egyet-mást. Később még vetünk egy pillantást erre a tervre.) Közben megtörtént egyetemi nyilvános rendes tanárrá való kinevezésem is, illetve az elintézés már folyamatban volt 1919 januárjától. (A jókívánságok megelőzték a hivatalos kinevezési okmányt: egyetemi tanári kinevezésem száma és kelte: 159.114/VIII VKM.)

Az előttem álló egyetemi katedra – ambícióm és felkészülésem célja – jóleső és büszke örömmel töltött el: akkor már évek óta előadtam magántanárként az egyetemen. Előadásaimat most sem szüneteltettem, tehát annak ellenére, hogy a Népbiztosságon állandó volt a „túlórázás” – ez a tevékenységem nem szakította meg közvetlen kapcsolatomat az egyetemmel. Magántanárnak is talán a legfiatalabb voltam – s most, kézzelfogható valósággá vált előttem a legnagyobb, amit áhítottam, amire készültem: katedráim elfoglalása.

Rengeteg tennivalónk, dolgunk volt a Közoktatásügyi Népbiztosságon. Nemcsak a forradalmi helyzet hozta számos új probléma megoldása magasodott elénk: a megszállt területek Budapestre menekült pedagógusainak ezernyi fájdalma is mihozzánk áradt. Bizony nem lehettünk aktatologatók; gyors intézkedésekre volt szükség, mellőzve a szokásos lassú ügymenetet.

Sorra venném, szívem szerint, akkori emlékeimet. A fájdalom és a harag azonban nehezítik e nagy napok emlékének újbóli felidézését. E fájdalom – azt hiszem jogosan –, és a megbántottság abból ered, hogy a Tanácskormány alatti élményeimet a Munkásmozgalmi Intézet megtisztelő felkérésére, néhány évvel ezelőtt, a helyszínen magnószalagra mondtam. Ottjártam s a magnófelvétel után köszönőlevelet kaptam K. M. elvtárs aláírásával s azzal a záradékkal, hogy ha a mellékelt, gépelt – magnóról visszahallgatott és úgy legépelt – szövegemből valamit kihagyni szeretnék, ha megváltoztatni vagy hozzátennivalóm van: ők ismét állnak rendelkezésemre, s eszerint változtatnak, illetve helyesbítenek a szövegen. Örömmel várják, ha esetleg van még hozzáfűzni való emlékem stb.

A szöveg, amit magnóra mondtam, hű és jó volt; emlékezetem szerint a legpontosabb, hiszen gondosan felkészültem rá, nem meglepetésszerűen ért a felkérés; így nem kívántam sem elvenni belőle, sem pedig hozzátenni. Megvolt az a jó érzésem, hogy mint szemtanú, vagy ha jobban tetszik: „nagy idők tanúja” – valamivel én is hozzájárulhattam 1919 feledés homályába süllyedő eseményeinek hiteles rekonstrukciójához. Már nyolcvan fölött jártam ekkor, de még igen gyakran bejártam a városba; ez akkoriban még nem fárasztott.

Fél éve sincs, hogy a Magyar Rádió – hangmúzeuma számára – ugyancsak megörökíteni óhajtotta emlékeimet 1919-ről, saját elbeszélésem alapján. Én – teljes jóhiszeműséggel – a Munkásmozgalmi Intézethez utasítottam a kedves és fáradságot nem ismerő rádióriportert, hiszen annál teljesebb szöveget úgysem tudtam volna adni, azonkívül akkoriban éppen betegeskedtem. A riporter a tippet köszönettel fogadta, ám körülbelül egy hét múlva jelentkezett újra, mégpedig lógó orral s azzal az – engem mérhetetlenül lesújtó hírral –, hogy „az anyagot a szalagról törölték”. Indoklás: semmi.

A tizenkilences kommunistákkal szembeni – enyhén szólván fenntartásokat sokunknak volt módunk és alkalmunk tapasztalni, 1948-tól egyre félreérthetlenebbül; ez a „fenntartás” az ötvenes években még csak fokozódott. A rosszlelkű idők azonban elmúltak, s az én esetem – 1969 elején történt, illetve előbb megtörtént, de ekkor jutott tudomásomra.

Ez fogja vissza a hangom, szorítja össze a torkomat; ezért nem újítom fel akkori emlékeimet, nem rekonstruálom és nem állítom össze az akkor gondosan felépített, hiteles elbeszélésemet. Annyit bízást mondhatok: 1919 április 2-től a bukásig tartó közszolgálatomat, szerepemet az akkori időkben, nem holmi ön-agyonünneplő panegirikus formába öntöttem; zömmel nem is a saját személyemről szolt a visszaemlékezés, a megsemmisített visszaemlékezés. Talán ez a makacs túlélők sorsa – óhatatlanul eszembe jut erről egyik temesvári újság szenzációs cikkének címe, a vidéki újságírás csizmadia és kéjgáz-stílusának non plus ultrája; így hangzott: „GARÁZDA SERTÉSEK ÁLTAL FELFALT NAGY IDŐK TANUJA”.

A rejtélyes cím helyes megfejtése a következő: az öreg, magukkal tehetetlen volt 48-as honvédek – többnyire magányos, jövedelem nélküli, rokkant aggastyánok már abban az időben – az állam filléres térítés fejében családoknál helyezte el. Az ellátás és felügyelet színvonala arányos volt a hálás haza által kiutalt összeggel, vagyis a semmivel volt egyenlő. Egy teljesen béna aggot egy parasztház udvarának sarkában így támadhattak meg az éhes házisertések, s így végezhetette nyomorult életét.

Az én rejtvényem megfejtése még nem került elő.

Egyvalakinek a neve mégis hadd álljon itt munkatársaim közül: jól emlékszem a sápadt, fiatal Lékai Jánosra. Azt nem tudtam róla, hogy írással foglalkozik; írói ambícióiról nem értesültem. De ámulattal vettük tudomásul, hogy a Tisza-elleni merényletnél micsoda merész tette vállalkozott!

Hivatali és egyetemi elfoglaltságom méreteire minden nagyolás nélkül illik a hirhedt Ferenc József-i őrmester mondása, aki egy ellenvetésre, amely időhiány miatt lehetetlennek vélte a kitűzött feladat elvégzését, ezt felelte: „Ha nem elég a napnak huszonnégy órája, ott az éjszaka” – valahogyan én is így éltem, nappalok és éjszakák összefolytak a szüntelen, lázas tevékenységben. Mert természetesen emellett még előadások tartását is vállaltam, népművelői szinten, későbbi fegyelmi ügyemnél és elcsapásomnál ez különös súllyal esett a latba. Ha emlékezéseimet el is teszem – magamnak – egy 1919-es plakátot ide másolok. Tehát:

A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS KUTATÓ INTÉZETÉNEK

első

előadás-sorozata

a következő előadásokkal kezdődik:

BOLGÁR ELEK: A kommunista kiáltvány történelemfelfogása

(július 10-én és 17-én, csütörtökön du. fél 6-kor)

FELEKY GÉZA: Magyarország történetének revíziója

(július 8-án, 12-én és 15-én, kedden és szombaton du. fél 7-kor)

FOGARASI BÉLA: A szociológiai módszer jelentősége a szellemi élet történetében

(július 10-én és 17-én csütörtökön du. fél 7 órakor)

RÉVAY JÓZSEF: A feudalizmus és a kapitalizmus, a burzsoázia és a proletariátus szerepe a római birodalom történetében (július 8-án, 12-én és 15-én, kedden és szombaton délután fél 6 órakor).

*

Az előadásokat a volt Országháza delegációs termében tartjuk meg.

(Bejárat: Országház téri főkapu) – Az összes előadások nyilvánosak.

Bírtam az iramot (harmincnyolc éves voltam); a szívből és meggyőződésből vállalt hivatali beosztást, mellette az egyetemi tanév végéig folyó előadásaimat, és egyéb előadások tartása mellett, a növekvő család gondjait.

Válópörömnél, 1914-ben, a régi hűséges tanítvány, Palágyi Róbert dr. képviselt. Fiam hétéves volt második házasságkötésemtől: ő nálam maradt, feleségem igazi édesanyaként szerette és nevelte. Első kislányunk még Késmárkon született, a Grenzer-féle házban. Tehát Pestre, az Orom utca 20. szám alatti lakásunkba, a Gellérthegy tetején, már újra családos emberként költöztem be. (Első kislányunk mellé három év múlva született a következő.)

Feleségem – gyakorlóévet Késmárkon kitöltve – ugyancsak a Veres Pálné gimnáziumban kapott állást. Tanítványai már gyakorló éve alatt is nagyon szerették. Családi körben ugratták is eleget azzal, hogy a tanítványi csodálat és ragaszkodás, a feltűnő szorgalom az ő tárgyaiból magyarázható, mégpedig

könnyen abból – hogy szép fiatal nő létére tizennyolc-tizenkilenc éves, fiatalemberszámba menő tanítványai vannak. Ugyanis ő is tanított harctéren lévő kollégák helyett: máskülönben női tanerő fiúgimnáziumban ismeretlen volt még akkoriban.

Szerette őt bizony mindegyik korosztály. Esküvőnk alkalmából egyik legkedvesebb meglepetés és ajándék volt a következő: egy kis ezüsttálcát egyensúlyozva két tenyerén, a tálcán mignon – így lépett be egy háromtagú „küldöttség” élén egyik első tanítványa. A két kísérő árgus szemmel figyelte, nehogy a finom sütemények, ide-oda csúszkálva, megsérüljenek – de szerencsésen, épen érték célhoz: a tágas fogadószoba nagy asztalán már kirakott nászajándékok közé.

Feleségem szépen megköszönte az értékes ajándékot, majd érdeklődött, hogy miért éppen 3 db sütemény van a díszes, „Emléki I. oszt.” vésett ellátott tálcán? Marianne nének, a tanár úrnak és a Nyuszinak” – hangzott a felelet. Nyuszi névre egész Késmárkon nagy népszerűségnek örvendő kisfiam hallgatott. Természetesen a cukrászsütemény – ugyancsak mesébe illő olasz cukrásztól – is sokkal nagyobb szenzáció volt, mint manapság: ezzel a három darabbal a kis tanítványok még növelni akarták az ajándék értékét.

Szerették őt bizony a lánytanítványok is a Veres Pálnéban. Új és jó módszere volt a nyelvtanításra. Mivel az osztályok igen nagy létszáma miatt direkt módszerre nem gondolhatott, legalább elosztotta őket kezdőkre és haladókra; más-más tempót diktált nekik, elejét véve ezzel egyik oldal csüggedésének a másik oldal felületes tanulásával szemben. Más-más mércét alkalmazott az otthonról német nyelvű kisasszonyok mellől jövő gyerekekre, mint arra, aki csak ott az iskolában kezdte tanulni a nyelvet. Volt tanítványai közül Fazekas Anna említette nekem, hogy „Marianne néni” szuggesztív, magával ragadó tanítása adott neki is ösztönzést a pedagógus-pályára.

Én magam is új módszerem szerint tanítottam a latin nyelvet. (Latin nyelvtant és olvasókönyvet is írtam, ezeket engedélyezték, meg is jelentek; mikor újabb időkben, az eredményesebb középiskolai latin-oktatás érdekében pályázatot hirdettek, én is pályáztam a jól bevált és elfeledett tankönyvemmel. Mondanom sem kell, hogy nem nyertem.)

Pedig meggyőződése, hogy sem azelőtt nem volt, sem ma nem kielégítő a latin nyelv tanításának módszere a gimnáziumokban, már ahol egyáltalán tanítják... A nagy tömegű nyelvtan-tanítás ballasztja és hátráltatója bármilyen valódi eredmény elérésének; e mellett a tanterv mellett még egy kétszáz év előtti jezsuita iskola naponkinti latinóráin is aligha sajátíthatná el érdemlegesen a nyelvet a tanuló. A túlságosan is bonyolulttá tett nyelvtan-tanítás mellett öreg hiba a diákok gyötrése magyarról latinra fordítással: latinul nem beszélni tanítunk, hanem eredeti szövegek megértetése a célunk. S ehhez nem szükséges, hogy egyes esetek alóli kivételként a diákok bevágjanak egész sor ritkán – vagy csak egyetlenegyszer – előforduló szavát a latin szókinsnek. Lányaim latin tanításával még magam foglalkoztam; unokáimnál már csak megfigyelőként tapasztaltam az örökéletű jezsuita módszert. A kétféle tanítás közti különbség kiviláglik az eredményből: a 2-4-6-8 éve érettségizett fiatalok már semmit sem tudnak latinul, az előttük járó korosztály, apáik és anyáik, még ma is biztosan mozognak a nyelvben, és jól fordítanak ex abrupto.

Itt a Veres Pálnéban is volt szívemhez legközelebb álló osztályom; szigorú voltam itt is, de a – hölgyekről lévén szó, évszámot nem írok – régen érettségizett „kislányok” még ma is megemlékeznek öreg tanárjukról; amíg bejártam Pestre, minden évben találkoztunk. Én a másik Fazekas lányt, Erzsébetet tanítottam. Sok évvel később tanújelét adta annak, hogy a tanítványi „hála és emlékezés” – nemcsak banketeken elhangzó frázis. Baráti segítőkészséggel foglalkozott ügyes-bajos dolgaimmal az ötvenes években, amikor – ismét mellőzve, súlyos anyagi helyzetben, filléres gondokkal küzdve életem hetedik évtizedének végén – az oly nehezen elintézhető tudóspótlék, nyugdíjkiegészítés elnyerését sürgette és szorgalmazta illetékes helyeken. Anna pedig – ifjúsági íróként ő fedezett fel – de ismét előreszaladtam az időben.

Még gimnazista lányok mind a ketten.

Ez az osztályom valódi szenvedéllyel tanulta a latint: elkészítették otthon az Apicius-féle szakácskönyv alapján ránk maradt recepteket; a tananyagon felüli szövegeket kértek és követeltek lefordításra (pl. a pompeji feliratokról mindent tudni akartak; annyira megragadták őket a tankönyvben lévő példamondatok: a pompeji kisgyerek falra firkált labirintusrajza, s mellette a felírás: HIC HABITAT MINOTAURUS). Nem kevésbé fogta meg érzékeny lelküket ez a felirat, ahol a cégtáblát készítő festő így jegyezte művét: Festette Celar, egyedül, holdvilágnál...

Sok, máig tartó barátság szövődött nemcsak a kislányokkal, hanem a szülőkkel is. Pedig ugyanazt a szigorú felfogást vallottuk mind a ketten: semmiféle módon nem lehetett bennünket ajándékokkal lekenyerezni. Rendkívül sokfajta kísérlet történt erre nézve, mindegyiket visszautasítottuk, pedig messze

volt ez a korszak a Szabadkán töltött hét kövér esztendővel felérő időtől... 1918-ban, a háborús, gyengén ellátott, nélkülöző fővárosban ugyancsak tudtuk volna használni a liszt, a tojás, sonka, liba stb. ritkaságokat. Méghozzá erősen éreztük az ellentétet, a háborútól alig érintett, semmiféle ennivalóban sem szűkölködő vidékről érkeztünk Pestre, két gyermekkel. Nálunk lakó sógorom (feleségem műegyetemre járó öccse) és a fiam állandó témája volt: pompás ebédekről szóló elbeszélések ábrándja – miközben a valóság gerslileves volt, kukoricakenyérrel... De mi csak úgy éltünk, mint mindenki, illetve mint a többség: ezekből az időkből két égőszemű, beesett arcú, sovány embert mutatnak fényképeink. A béke türelmetlen kívánsága forradalmi rajongásunk elfeledtették velünk a földi dolgokat. Sohasem hallottam feleségemet emiatt panaszkodni, pedig várta második gyermekünket.

Tehát szigorúságom – a nehéz viszonyok ellenére – csak nőtt a szabadkai malac-történet óta. De nemcsak ezen a téren, máshol sem tűrtem kivételezést, protekciót. Sajátságos eset, ha a férj a munkahe-lyén főnöke, felettese a feleségnek. Nálunk ez volt a helyzet. Marianne kötelességtudó és pontos tanár volt, nem is élt volna vissza sohasem azzal, hogy ő az igazgató felesége. Azaz egyszer mégis lazított az általam megkövetelt fegyelmen. Helyettesi órabeosztása volt, de úgy tudta, hogy nincs beteg a tanári kar-ban; kint ragyogó napfényes március volt. Arra gondolt, hazaszalad és megsétáltatja másfél éves kis-lányunkat. A séta sikerült: rövid ideig tarthatott csak, hiszen az egy órai szabadságidő zömét az tette ki, míg az Erzsébet-híd budai hídfőjétől fölért az Orom utcába, gyalog. A kirándulást nem sikerült titokban tartani, történetesen volt hiányzó tanár, s őt, a helyettest hiába keresték.

Példamutatóan megróttam ezért a fegyelemsértésért az egész tanári kar előtt, figyelmeztetve rá, hogy a szabályok alól „Révayné önagysága sem kivétel.” Itthon aztán én kaptam ki.

(A Veres Pálné intézetet rendkívül rossz állapotban vettem át mint igazgató; az előző igazgató hosszas betegsége alatti interregnum nemcsak a tanári kar fegyelmét bomlasztotta, hanem maga az épület, az osztályok is hihetetlenül elhanyagoltak voltak. Nem bántam, mint tettekre kész fiatalember, hogy szinte az Augiasz istállóját kellett takarítanom. Az eredmény megérte.)

De nem a fent említett konfliktus jellemző itteni tanári működésünkre, hanem sokkal inkább a kö-zösen végzett, eredményes munka öröme. Beteljesedni láttuk hosszú jegyességünk alatt szőtt terveinket is: láttuk a két szembeállított íróasztalt dolgozószobámban, mellettük magunkat, tudományos munkán dolgozva, életprogramként megvalósítva a család és a hivatás szép szintézisét. A tervezett tudományos program nálam már mutatott némi eredményeket, ő, még csak pályája kezdetén, de a summa cum laude diploma lelkes hangulatában, reményteljes indulóként foglalkozott továbbra is disszertációja témaköré-vel. Doktori értekezése nagy érdeklődést keltett, címe: A magyarországi német folyóiratok története.

Az ő indulása hamarosan elakadt. Abban az időben – házasságunk első évében – az anyai hivatást a mi körülményeink között szinte lehetetlen volt összeegyeztetni egyéb elhivatottsággal, de még a kenyér-kereső foglalkozással is. Tudományos kutatás – utópia maradt csupán. Így nálunk is – feleségem amúgy sem vas-idegzetére ólomsúllyal nehezedett az iskolai elfoglaltság mellett a nagy háztartás sok, szinte megoldhatatlan gondja. Nem volt szerencsénk jó alkalmazottat találni, akire elemista fiamat és kislá-nyunkat nyugodtan bízhattuk volna; pesti egyetemre járó rokonok is laktak nálunk; a házigondoknak ez az útvesztője az az örök labirintus, amelyben reménytelenül tévelygő Ariadnékat fal fel a Minotaurussá növekedett háztartás.

Íróasztalként egy régi, berakásos, ún. ”domború szekrény” (nagyanyjától származott) kihúzható lapját használta, nem volt még külön íróasztala. Ezen javította a dolgozatfüzeteket, itt tartotta a folyóira-tokat, minden szükséges forrásmunkát. Előbb csak a javításra váró füzetek szorították ki a tudományt, később odakerült a varrnivaló, nemcsak az állandó „stoppolás”, az egyre silányabbá váló és nem pótol-ható holmik javítása, hanem ettől függetlenül – szükséges volt új babakelengyét készíteni a közeledő újabb gyerekek. Volt felszerelés, bőven, az elsőtől de hát az Késmárkon maradt, ahová is – az 1918-as októberi államfordulat, az önálló csehszlovák állam megalakulása miatt – lehetetlen lett volna eljutni. Nem volt még normális közlekedés a két állam közt. Így tehát: a szerzési gondokkal súlyosbított ház-tartás, két (s nemsokára három) kisgyerek gondja, velünk lakó rokonok ellátása, tüzelőhiány – mind-mind megölő betűje lett feleségem ambícióinak, további kutató ill. tudományos munkásságának. Doktorátusa egyre volt jó: nagyapjának halála előtti utolsó öröme volt a szép és okos unoka doktori címe. Ő maga nem sokat adott rá: hiszen doktorátusa után két hónappal volt az esküvőnk, nemigen írta alá a Dr. Zuber Mariannét. Sajnos, nem sok idő múltán a tanítást is abbahagyta: túl sok volt neki a kétféle kötöttség.

...De most még mindketten lelkesen, szinte a lobogó tavaszi szél szárnyán sietünk lefelé a Gellérthegy szerpentinjén; kislányunk, kilenc évvel idősebb bátyja társaságában fel s alá masírozva, a

Hänchen klein, geht allein kezdetű gyerekdalt harsogja, apró tamburmajorként hadonászva a kezében tartott pálcával: ezúttal tehát a búcsú könnyebb, mint egyébkor. Szerencsére, edzésként sok-sok tátrai kirándulás emléke volt a lábunkban: szép időben, csúf időben egyformán gyalog mentünk az iskolába. A Veres Pálné gimnázium mindkettőnknek többet jelentett munkahelynél, pusztá kenyerkeresetnél, kötelességnél is; olyan otthonosan éreztük magunkat ebben a légkörben. Különösen jó hangulatunkhoz és közérzetünk-höz hozzájárult az is, hogy kollégáinkkal igen jól megértettük egymást. Olyan közösséggé forrtunk össze, amely – úgy éreztük – időtálló kapcsolatokat teremtett egymással.

Számomra külön örömet jelentett az a tény, hogy a sok munkától elgyötört, eléggé visszahúzódo, nehezen fölmelegedő feleségem oly szíves barátságokat köt, milyen közel kerül a kollégákhoz, mennyire szívesen vesz részt az összejöveleteken. Sűrűn és lelkesen jártunk egymáshoz, s ő, a Késmárkon is tartózkodónak ismert, legfőljebb családi körben feloldódó teremtés, ez ellen a társadalmi élet ellen nem tiltakozott. Összejöveleteink savát-borsát valóban csak az együttlét, a jóleső beszélgetés adta meg, hiszen tudnivaló, hogy semmiféle vendéglátásra nem tellett; ...Annál fájóbb emlékem a későbbiekből az a tény, hogy a Tanácsköztársaság bukása után e kapcsolatok megszűntek – úgy érte, hogy kollégáink teljes bojkottal sújtottak bennünket. Feleségem gyanútlanul fordult egyik-másikukhoz: a legteljesebb visszautasításban volt része.

Aki sokat él, sok mindent megér: mi is megértük a Veres Pálné volt tanári karának újra-közeledését, ez azonban már nem talált nálunk visszhangra. Több évtized alatt elhaltak a baráti érzések, elfakultak az emlékek: nem voltak oly erősek mint mi hittük.

Azaz volt egy valaki – éppen annyira kompromittált egyén, mint jómagunk –, akinek a barátsága, hűséges ragaszkodása nem múlt el, haláláig. Ugyancsak tanárkollégánk volt a Veres Pálnében: Laczkó Géza. Nemcsak a tanári karban volt ő a legszebb férfi; egész Budapesten szinte fogalom volt elegáns, karcsú alakja, finom metszésű profilja, előkelő megjelenése – ennyit (és nem többet) kapott a gőgös Pázmány ösöktől. Lánytanítványaink természetesen rajongtak érte, s meghódítása, de legalábbis figyelmének felkeltése érdekében a női öltözködés és frizura minden – iskolában még megengedhető – vonzerejét alkalmazták. Ő volt az oka – mint azt „kislányaim” több évtized múlva bevallották –, hogy rajtaütésszerű razziam a portásnénál eredménnyel járt: a felsősök zöme az ő órája előtt a portáslakásban selyemharisnyára cserélte a kötelező szolid cérna- vagy patentharisnyákat. Nem maradhattak ezek teljesen hatástalan cselfogások, mert hiszen Laczkó Géza első felesége – egyik tanítványa lett.

Drága barátom, „Noémi fia”, nemcsak kivételesen szép, hanem rendkívül művelt férfi is volt. Az Eötvös Kollégiumban a nagy generáció idején járt; innen kerül ösztöndíjjal Párizsba, az École Normale Supérieure: az Eötvös Kollégium és ez a párizsi tanulmányi év egyszer s mindenkorra franciás irányba igazította műveltségét. 1907 óta a Veres Pálné gimnázium tanára; az 1919-es proletárdiktatúra alatt a Barcsay utcai gimnázium igazgatója lett.

A bukáskor szembeszállt a reakciós tanárokkal, s nem engedte meg a vörös zászló bevonását. A Horthy-terror állásvesztésre ítélte őt is; de ő hamarosan számottevő helyet biztosított magának az irodalomban és az újságírásban. Előbb a Kultúra Könyvkiadó lektora lett, majd a Pesti Napló, utána az Est egyik szerkesztője, egészen 1944-ig. Már 1926 óta külső munkatársa volt a Dante Könyvkiadónak, 1940 márciusától pedig 1945. október 25-ig irodalmi igazgatója. Midőn a felszabadulás után a Dante újra dolgozni kezdett, Laczkó Géza már csak mint külső munkatárs vett részt a vállalat irodalmi irányításában. Felszabadulás után a Szivárvány című hetilapnál volt filmkritikus és rovatvezető, de – közben betegeskedett is – 1948 óta már csak az irodalmi munkának élt. Élete utolsó éveiben az Európa (akkor még Új Magyar Könyvkiadó munkatársaként az orosz és szovjet klasszikusok magyar fordításainak nyelvi és stílárius tökéletesítésében, csiszolásában végzett jelentős és értékes munkát – és ez volt a létalapja is. Utolsó öt évében szakadatlan és szívós munkával megírta legnagyobb művét, a Rákóczi-regény első két kötetét, 1650 lapot. (Mikor a két kötet elkészült, meghalt édesanyja, Laczkó Aranka, a Nemzeti Színház örökös tagja, és félesztendő múlva kihullt a toll író fia kezéből: Laczkó Géza 1953. december 1-jén halt meg.)

*

De most – diadalmas indulását szeretném megidézni szépségekben és alkotásokban oly gazdag életének; ezt az életet szakadatlan megpróbáltatások, küzdelmek és szenvedések árnyékolták be, de bőven és megérdemelten kiélvezte a nagy sikerek simogató napsütését is.

... Idézem a huszonötéves fiatalember első Nyugat-beli megjelenését: remekbe ötvözött, finoman szellemes és kegyetlenül ironikus novellája, a *Madame de Rothe halála* volt ez. A *Solo solissimo* versei után, néhány irodalmi kritika fegyverpróbáján át kibontakozott a fiatal francia tanárból a magyar próza egyéni hangú, tudatos, művelt művésze. Mikor egy év múlva megjelenik új, nagyszerű novellája, *A porosz levél*, a kritika Maupassant nevét emlegeti: Laczkó Géza fiatalon a maupassant-i novella legjobb magyar mestere. Egy sor remek novella és novelláskötet (*William Blackbirth lelke*, *Lucien Duval*, *Sátán Trismegistos olvasója*, *Sánta Ámor*) és lírai regény (*Sey Tamás levelei*) teljességükben mutatja művészetét.

De ugyancsak fiatalon, 29 éves korában megragyogtatta prózaírói tehetségét nagyszabású Zrínyi-regénye, a *Német maszlag, török áfium*. Hiába igyekeztek egyes bírálók beszorítani az író a novellisták közé, hiába fanyalogtak, hogy a Zrínyi-regényben is a novellisztikus részek a legjobbak: a Német maszlag mégsem volt novellasorozat, nem is regényes életrajz, hanem valóságos regény, egységes és hatalmas kompozíció. Zrínyit eladdig csak költőnek minősítették, ám a költőt sem olvasták; Laczkó Géza, a kor tudós ismerője, elsőnek emelte ki történelmi regényében Zrínyi politikai nagyságát. Zrínyinek vezető gondolata a nemzeti királyság, vagyis mai nyelven a nemzeti függetlenség és szabadság; az ő Zrínyije világpolitikai méretű egyéniség: elsőnek akarta a magyar sorsot megfordítani, s a magyar függetlenség eszméjére nevelni nemzetét. És ez a gondolat avatja a Német maszlag-ot egyúttal politikai cselekedetté. Babits Mihály azt írta róla, hogy ez a regény „alkalmas kísérlet a modern magyar regény megalkotására”. Kiemeli a regény „mindig pompázó, mindig gazdag és újszínű részleteit”, hangoztatja, hogy „szerkezete távol van az iskolás esztétika szabályszerű egységétől”, inkább megkapó benne a részletek változatossága, a sok „külön kis belső remekmű: nehéz és zsúfolt mozaikmunka, amelynek őspéldája a Salammbo”.

Az első világháború alatt jelenik meg önéletrajzi regénye: *Noémi fia*, a 90-es évek vidéki vándorszínészetének társadalomtörténeti hitelességű, ragyogó epizódokkal tarkított regényes rajza. A magyar színészet küzdelmes évtizedeinek, a színészek proletár-nyomorának ábrázolása mellett gyönyörű emléket állított benne anyjának, a felejthetetlen Noéminek. *Noémi fia* keserű küzdelmek könyve: úri kerete az a liberális korszak, mely nem adott kenyeret a magyar szó apostolainak; szenvedő hőse, Noémi és személyében egy finom és törékeny művész sorsa az akkori magyar viszonyok pállott tespedésében. Igazi hőse pedig a fiú: Laczkó Géza, Noémi fia. Babits egykorú kritikája hangsúlyozta, hogy a *Noémi fia* nagy regény; hőse Arabella, Thackeray nőalakjához hasonlít: arcképe a gyengédségnek, szeretetnek és mély átérzésnek egészen páratlan mesterműve.

Noémi fia-nak folytatása a *Királyhágó*, az Eötvös Kollégium nagy nemzedékének regénye, megdöbbentő hűséggel mutatja meg a magyar értelmiség elszakadását a néptől s egyúttal egy forradalmi szellemű új értelmiség születését.

Hosszúra nyúlnék ez a fejezet, ha Laczkó Géza munkásságát, késői tisztelgésként emléke előtt, csak megközelítő pontossággal is idézni kívánnám; önéletrajzi fogantatású írásain túl azonban hadd essék még szó maradandó műfordításai közül néhányról: Anatole France szelíd és szkeptikus ironiáját éppoly hibátlanul adta vissza magyarul, mint Romain Rolland forradalmi retorikájának a hangját. Sőt Balzac *Contes drolatique*-jének régies nyelvű magyar fordításával vakmerő stíluspróbát vállalt: sikeresen megállta, megalkotva műfordításirodalmunk egyik remekét. Stílusművészete az európai realizmus nagymestereinek írásain csiszolódott, érlelődött és forrt nemessé. Stendhal, Balzac, Maupassant, France, Gogol, Turgenyev a mesterei – de sohasem lesz belőle modoros utánzó, hangja mindvégig egyéni marad. Nyelve – hajlékony, árnyalatos, gazdag. A kivételes tehetségű író a francia stílus finomságainak ismerete és magyar nyelvtudományi képzettsége segítette olyan pontos, szabatos, szellemes, ezerszínű egyéni stílus megteremtéséhez, amely egészen az övé, senki máséval nem tévesztethető össze.

Egyik legfőbb írói erénye éppen az, hogy – nagyszerűen tud magyarul... Annak idején a Rádió nyelvművelő előadásain ő volt az, aki ma Lőrincze; ezek az előadások is mutatták, mily alaposan ismerte a nyelv és stílus minden titkait. Nyelvalkotó fantáziája szinte korlátlan. Mondanivalója oly elemi erővel árad, hogy sokszor nincs ereje féken tartani lendületét. „Túlságosan jól tudok magyarul” – mondta fanyar önironiával, mikor pl. Zrínyi-regényének dialógusait – erős, de mindig a korhoz híven archaizáló nyelvezetét – sok bírálója „művészi tévedésnek” minősítette (de nem egészen jogosan). A regény megjelenése óta eltelt több mint félszázad az író igazolta.

Hogy ez a hősi küzdelem művészetének anyagával, a nyelvvel – néha zsúfoltságra vezet, az is az író becsületos és hősi viaskodását mutatja. Csodálatos alkímia ez, s Laczkó Géza valóban megtalálta a bűvös bölcsek-kövét, amellyel regénye anyagát a stílus aranyveretébe sikerült ötvöznie.

...S mikor huszonöt év múltán újra felröppent a forradalom győztes lobogója, kiderült, hogy a majdnem két évtizedes kényszerű hallgatás, a sokszor kenyérhajsza miatt végzett bémunkák ideje alatt életének nagy műve, a Rákóczi-regény gondolata és nyersanyaga forrt és erjedt benne. Kiderült, hogy a Zrínyi-gondolat a Német maszlag óta nem hagyta nyugton: a magyar felszabadulás és függetlenség eszméje szükségszerűen Rákóczi alakjához vezette. Húsz év óriási arányú kutatómunkája az alapja ennek a piramisnak, amely egybefoglalja a nagy fejedelem szabadságharcának hőseit és harcait, a Habsburg-járomban sínylődő nép nyomorúságát, szabadság-szomjazását, a főurak aljas aknamunkáját, a jezsuiták áskálódásait, Lipót császár együgyűségét, az európai udvarok hitvány mesterkedéseit, Nagy Péter férfias határozottságát, Rákóczi politikai és hadvezéri nagyságát, s mindennekfelett: tiszta emberségét.

Boldog vagyok, hogy – utolsó baráti szolgálatként – én rendezhettem sajtó alá az elkészült két kötetet. Nem tudjuk pontosan megállapítani, mikor kezdte meg a regény anyagának gyűjtését, de apró feljegyzéseiből arra következtethetünk, hogy a fasizmus metelyének magyarországi elharapódzása idején menekült Rákóczihoz, a harmincas évek második felében: 1938 óta csak Rákóczira és korára vonatkozó könyvek sorakoztak fel hatalmas íróasztalán.

Amint ennek a kis kézikönyvtárnak a kötetét lapozgattam, kezembe került a Rákóczi halálának 200 éves évfordulóján, 1935-ben kiadott emlékkönyv. A II. kötet 147. lapján ez a mondat olvasható: „Még csak egy mozzanatra várunk, arra, hogy egy istenáldotta költő Rákóczi egész sorsát, emberi valóját és eszmei jelentőségét egy nagyszerű képbe foglalja össze.” Ehhez a mondathoz Laczkó Géza ezt a megjegyzést írta a lap szélére: „Ez lenne hivatásom? Súlyos, de édes teher.” És mindjárt mellé írta a dátumot is: 1944. november 26.

Ez a nap a trilógiának tervezett Rákóczi-regény születésnapja.

A regény első kötetének kézírata dátummal kezdődik: 1948. augusztus 3. Előtte címlap: RÁKÓCZI regénytrilógia (I. Isten árnyéka a földön II. Vörös zászlók alatt. III. A magyar király.) Írta: Laczkó Géza. Első rész. – a kézirat végén filológus-pontossággal ott a befejezés időpontja: 1950. október 14.

A második kötetet 1950. október 15-én kezdte s a kézirat végén ott a befejezés időpontja: 1953. április 26.

A harmadik kötethez már nem foghatott hozzá. Megírásában anyja betegsége, a maga válópere, majd házasságkötése nemcsak minden percét, hanem minden idegszálát is lefoglalta. A II. kötet 1711. február 21-ig dolgozza fel Rákóczi életének és szabadságharcának anyagát, vagyis, addig a napig, amilyen Rákóczi elhagyja az országot. Laczkó Géza jegyzeteiben ezen túl is megvannak a részletes, naplószerű adatok hőse életéről, a világpolitika és a művelődéstörténet jelentős eseményeiről, sőt Mikes Kelemen haláláig (1761) s azon túl Rákóczi György egyetlen leányának, Charlottának haláláig (1780) följegyezte az adatokat. Egyik jegyzetében, az 1723. évben ezt írta: „Az elején kihagyottak, mint emlékek térjenek vissza Rodostóban.” Egy másik följegyzése: „Álmatlan éjszakákon rövid jelenetek emlékezetben?”

Ezek a följegyzések annyit jelentenek, hogy a harmadik kötet szerkezete is élt már elképzeléseiben, sőt jegyzeteiben megmaradt a III. kötet első néhány mondata is... Ennyit az írói műhelyből: külön tanulmányt érdemelne munkamódszere – de így igen messzire kanyarodnék.

Még csak annyit élete utolsó idejéről: az alkotás lázában lobogtak és égtek napjai, a második kötet befejezése után is. 1953 tavaszán reménykedve mondta, hogy csak enyhüljön édesanyja betegsége, azonnal hozzáfog a harmadik kötethez, amely már nem is erjedezett csupán, hanem élt és forrt benne. De érezte, hogy testi ereje hanyatlik; napokig fáradtan és szinte halálos kimerültségben feküdt; s hamarosan annyira romlott testi állapota, hogy 1953. október 26-án be kellett szállíttatnunk a Haynal-klinikára.

Ez volt hanyatott életének utolsó állomása.

Alattomos betegség támadta meg mindig szívós és rugalmas szervezetét. Utolsó napjait élte már, mikor megkérdeztem tőle:

- Siess meggyógyulni, mert mi lesz a Rákóczi harmadik kötetével?

Fölszegte fejét, megcsillant a szeme s mindig fátyolos hangján keményen felelte:

- Hazamegyek és megírom.

...Harmadnap hajnalban kilobbant drága élete. Mikor hallottam ajkáról az utolsó szavakat, az örök és elháríthatatlan írói elrendeltetésnek ezt a megrázó vallomását, Arany János sorai sírtak fel bennem:

A lantot, a lantot,
Szorítsd kebeledhez,
Ha jó a halál...

*

De most – 1919 tavaszán – még fiatalok vagyunk, életünk napfényes oldalán mindketten. Egy bomlott Kasszandra látomásának tűnt volna fel, ha valaki jósolja későbbi életünket. Most 1919 május elsejének zászlódíszai csattognak, lobognak a különlegesen erős szélben; fáradtan és boldogan sétálunk hazafelé, az Erzsébet-hídon. A híd is az újabb idők alkotása: egyetemi éveim alatt figyelemmel kísérhettem építését. Úgy mentünk rajta most át, Budára, mintha egyenest az elképzelt és immár megvalósulni kezdő, véglegesnek hitt új rendbe, jövőnkbe, gyönyörű jövőnkbe vezetne minket. Az új rend ölében születő világról beszélgettünk. Mindketten az akkori társadalom pereméről, a vagyontalan középrétegből jöttünk, tehetség és munka segített hozzá a kiemelkedéshez – e jövő, megvalósuló, új és jobb világban, úgy hittük, két öntudatos humanista-forradalmár – még inkább távol a horizont, növekszik munkánk értelme és értéke, győztesnek és legyőzhetetlennek hittük és éreztük magunkat.

Megérkeztünk lakásunk, az Orom utcai emeletes ház elé. Meglepetéssel hallgattam a zongoraszót: csak úgy áradt kifelé az emeleti nyitott ablakon. Ritka percek, mikor feleségemnek ideje van felnyitni a zongorát, s maga kedvéért játszani. (Fiatal házaskorunkban, első lakásunkban, a nagyszülői Koromzay-ház udvari erkélyére nyíló, két bolthajtásos szobáskánk volt: ekkor feleségem még minden este játszott, különös örömeinkre szolgált, hogy volt egy zeneértő egerünk, amely minden este megjelent a zongoraszóra, és két lábra állva figyelt egy darabig. Át nem hívtuk volna a jó egerész Tigerlét a nagyszülőktől, annyira tetszett nekünk, hogy van egy házi-egerünk.)

Most, úgy látszik ráért játszani, s még csak nem is a Hänschen klein vagy a Fuchs, du hast die Gans gestohlen... - dalokat pötyögteti a két gyerek kedvéért: nem, hiszen kedvencét, Chopint játssza – Esz-dur impromptu – Minutenwalzer – árad felénk a zene, körül fog, elnémít... Most boldog lehet, hogy ennyire önfeledten játszik – gondolom. Utoljára még Késmárkon hallottam zongorázni, második, nagyobb lakásunkban, a Genzer-féle házban. Nem is zavartuk meg, lent maradtunk a kertben.

*

Chopin zenéje még most is, félszázad múltán, azt a régi, zászlókat csattogtató, Duna-vizet fodrozó, szeles május elseji sétát hozza vissza, idézi fel bennem, elmúlhatatlanul.

Még három hónapig éltünk, lelkesültünk, csüggedtünk és reménykedtünk; ennyi időnk volt még a bukásig. A diktatúra bukása után állásomból fegyelmi úton felfüggesztettek. Nem sokkal később, 1919. augusztus 24-i kelettel a következő szövegű levelet kaptam:

„A Közokt. Min. rendelete alapján felhívjuk, hogy további intézkedésig iskolánkkal minden fajta magán vagy hivatalos jellegű érintkezést szüntessen meg.

Az Orsz. Nőképző Egyesület elnöksége:
Olvashatatlan aláírások.”

Csupán egy dolog miatt közlöm ezt a drákói határozatot. Tisztán olvasható a szigorú szöveg alatt a pecsét szövege: körben AZ ORSZÁGOS NŐKÉPZŐ EGYESÜLET, középen pedig a jelszó: HALAD-JUNK.

XII. FÖLD ÉS NÉP (A szociális kérdés az ókorban)

„Frontis nulla fides – Hazug az arc” – mondja Juvenalis, s nyilván a képmutatásra gondol, a színészkedésre, a kétszínűségre: szóval mindarra, amit a közéletben oly borzongva tapasztal az egyszerű és becsületes ember. A közélet, s vele természetesen a szónoklás is, a színlelés iskolája, tehát joggal veheti fel a kérdést a mai olvasó: miért éppen ezt az oldalát igyekezzék megismerni az ókori irodalomnak és életnek? Mi már tudjuk, kedves olvasóm, hogy éppen azért, mert a közélet tolongásában élvezet látni és felismerni az elszánt törtetőket és a kétszínű jellemeket, ma éppen úgy, mint a kétezer évvel ezelőtti fórumokon. De talán igaza van annak, aki nem a mohó ügyvédekre és a törtető politikusokra kíváncsi elsősorban, hanem a küszködő és verejtékező emberre, a mindennapok névtelen hősére, a parasztra, a munkásra, az iparosra, szóval arra: vajon társadalmi vagy gazdasági – mondjuk egyszerűen: szociális – viszonylatban mivel tudja lekötni és kielégíteni az ókori irodalom a mai olvasót? Van-e nyoma az ókori íróknál a szociális kérdésnek, az emberiség legvéresebb, legsúlyosabb problémájánál?

(Nem véletlenül térek pihenésképpen erre a kérdésre: az előző fejezet adta meg hozzá a hangot és kedvet. Tehát folytassuk)

Van bizony nyoma. Amióta ember van a földön, mindig voltak gazdagok és szegények, dolgozók és herék, mindig volt jólét és nyomor, szóval – mindig volt szociális elégedetlenség. Elképzelhetetlen, hogy ennek ne támadt volna visszhangja az irodalomban is. Rég elmúlt az a boldog homéroszi kor, amelyben a gazda a barázda végén várja a szántó napszámost, és borral kínálgatja. A mezőgazdasági munkásnak már az ókorban sem igen tellett másra, mint sovány kenyérre; a nagybirtokos pedig ezt a borkínálgatást nyilván csak afféle homéroszi együgyűségnek tekintette...

A szociális kérdés legősibb formája a földbirtok igazságosabb elosztásának követelése. Vaskos köteteket írtak már erről, mint az ókori szociális mozgalmakról általában, s a világért sem akarom most aprólékosan sorra venni az ókori szocializmus és az agrármozgalmak történetét. Nem ez a dolgom. A mai olvasót az érdekli, vajon hogyan tükröződnek ezek a fájdalmas vajúdasok az irodalomban. Nos, ha bele-nézek ebbe a kérdésbe, Vergilius szava jut eszembe: „Agnosco veteris vestigia flammae – Megismerem a régi tűz nyomait”, mert ez a szociális láz és nyugtalanság végigparázslik az emberiség egész történetén.

Vegyük inkább a kezünkbe Plutarkhoszt és olvassuk el Agis spártai király történetét (magyarra fordította Kacs Kovics Kálmán, 1894-1900). Ez a fiatal ember, ahogy alakja feltűnik előttünk az évezredek messzeségében, egyike volt a gazdasági igazságosság hős harcosainak. Kevesen ismerik a nevét, pedig ez a bátor görög reformer az első magyar tragédiának (Bessenyei György: *Agis tragédiája*, 1772) főhőse. Ez a III. Agis i. e. 250 táján lett Spárta királya; ebben az időben a híres spártai mintaállam forradalmi zűrzavarok tanyája volt; néhány nagybirtokos kezében halmozódott össze minden föld és minden vagyon, a nép valósággal koldusboton tengődött. A fiatal Agis lobogó lelkesedéssel fogott hozzá a bajok gyógyításához: földosztást akart, hogy megint kiegyenlítődjenek a vagyoni ellentétek, és megindulhasson a nyugodt munka és az egészséges gazdasági vérkeringés. Mit tettek a nagybirtokosok? Megnyerték maguknak a másik királyt, II. Leonidászt, s az ő segítségével megbuktatták a földosztásra irányuló indítványt. De Agis nem hagyta magát: felajánlta a maga és családja vagyonát is a nép igényeinek kielégítésére, elkergette Leonidászt, törölte az adósságokat, s már-már sikerült megvalósítania a földosztást, amikor hadba kellett vonulnia.

Mire visszatért, az ellenpártiak megfordították az ingatag nép hangulatát: elfogták, börtönre vetették és kivégeztették a szerencsétlen királyt és egész családját. A nép pedig – nyomoroghatott tovább.

De kiderül Plutarkhosz írásából az is, hogy a nép javarészt önmagának köszönhette sorsát; ide-oda forgott, mint a szélkakas, könnyű volt egy-egy konccal, akár egy zsíros ebédrel is megpuhítani. A napról-napra élő szegénység örök gyöngesége ez: a nép olyan, mint a gyermek; a szociális kérdést az ő érdekében, még az ő akarata ellenére is meg kell oldani.

Ez volt a véleménye a legkiválóbb elméleti görög politikusnak, Arisztotelésznek is. Tőle tudjuk, hogy Peisziisztratosz, a kitűnő athéni államférfi (i. e. 605-527) állami kölcsönt folyósíttatott a parasztoknak, hogy önállóan gazdálkodhassanak. Nem merném azt állítani, hogy Arisztotelész feltétlenül lelkesedik a szociális kiegyenlítésért, de ugyancsak az ő könyvében olvassuk, hogy már Solon korában felhangzott a követelés: minden ember, akár főnemes, akár polgár, akár munkás, akár nyomorult, elesett

senki, egyformán részesüljön a haza földjéből. Solon (i. e. 640-559), az athéniek nagy szociális törvényhozója, mint Arisztotelésztől tudjuk, a földkérdésben és az adósságok kamatainak ügyében olyan rendszabályokat hozott, amelyek bátran ma is időszerűnek nevezhetők. Arisztotelész ugyan forradalmisággal vádolja a bölcs újítót, de ez nem változtat azon a tényen, hogy mégiscsak Solon ismerte fel elsőnek a társadalom osztálytagozódását, a fájdalmas osztályellentéteket és erélyesen igyekezett megteremteni a szociális igazságosságot a javak elosztásában és a terhek viselésében.

Csak nyitott szemmel kell olvasnunk az ókori írókat: mindenütt meghalljuk az elnyomottak és szegények örök elégedetlenségének hangját, látjuk az ősi láng izzását, és látjuk, hogy a gazdasági bajok és nyomorúságok orvoslása édeskeveset haladt harmadfélezer esztendő alatt... A mai olvasó meglepetten kapja fel a fejét, mikor Xenophon Kyros-könyvében azt olvassa, hogy a „modern technika” a munkafelosztás jegyében dolgozik; az egyik ember férficipőket készít, a másik női cipőket; az egyik kiszabja a cipőt, a másik megvarrja; az egyik csak szabja a ruhát, a másik csak varrja. Minél egyszerűbb egy munkásnak a dolga, annál tökéletesebben tudja végezni. Íme, a futószalag-rendszer őse! Nem volt ismeretlen a nagy tömegű, „gyári” méretű iparcikk-előállítás módozata sem, annak természetesen csak a dolgoztatóra nézve előnyös, a munkavállalókra nézve átkos tulajdonságaival együtt: gépek helyett dolgoztak a rabszolgák és a szabad munkások, a görögöknél és rómaiaknál egyaránt, oly nyomorúságos bérért, hogy nem csoda, ha ez az „ipari” (kézműves) proletariátus valóságos melegágya lett minden lázadásnak, minden forradalmi megmozdulásnak.

Olvassuk figyelmesen Livius történelmét: a nép kivonulását a Szent Hegyre, a patríciusok riadalmát, Menenius Agrippa híres békítő példázatát. Mi volt ez a kivonulás? Livius lázadásnak nevezi, de mi könnyen felismerhetjük: ez volt az első ókori tömeges munkabeszüntetés, valóságos tömegsztrájk (i. e. 494-ben). Livius elárulja, hogy az uzsorások voltak az okai. A munkabeszüntetés sikerrel járt: a nép könnyített helyzetén, és jogokat szerzett; ekkor rendszeresítették a néptribunusi hivatalt. De később is sokszor volt sztrájk – most már mondjuk így – Rómában, s mindig gazdasági okokból; ez világosan felismerhető akkor is, mikor Livius – az uralkodó osztály krónikása – politikai okokat emleget. Ilyen volt a második tömegsztrájk (i. e. 449), amikor az Aventinusra, majd onnan megint a Szent Hegyre, vagyis a proletár-mozgalmak klasszikus hegyére vonult ki a nép; ugyancsak politikai okokkal magyarázta Livius a harmadik sztrájkot (i. e. 287), holott ennek nyilvánvaló oka a városi és falusi munkásnép tarthatatlan helyzete volt. Maga Livius is világosan megjelöli a munkabeszüntetés okát a zenész-sztrájk leírásában: az állami fuvalások, akik az áldozati zenét szolgáltatták, sérelmesnek tartották, hogy az újonnan választott censorok (i. e. 312-ben) megvonták tőlük addigi kiváltságukat: a Jupiter-templomban kapott étkezést, ami lényeges része volt fizetésüknek. Emiatt megszüntették a munkát, testületileg kivonultak Tiburba, úgyhogy a városban nem tudtak a papok áldozatot bemutatni. A sztrájkot úgy szerelték le, hogy leitatták a zenészeket, holtrészegen szekerekre rakták őket, s így vitték vissza a városba. Nevetségbe fulladt a hősködésük, mondja Livius – de a zenészek mégiscsak visszakapták az állami étkezést.

A gazdasági harc nem volt mindig ilyen mulatságos. Olvassuk el Plutarkhosz Gracchus-életrajzeit, s nyomban feltáruznak előttünk a római agrárforradalmak óriási arányai és megrendítő eseményei. A mai olvasónak joggal tűnik fel, hogy az ókori gazdasági mozgalmak vezetői mindig főnemesek, és úgyszólván valamennyien életükkel fizetnek kezdeményezésükért. Az első földosztó törvény szerzője, Spurius Cassius (i. e. 486), mint Cicerótól is tudjuk, éppúgy halállal lakol vakmerőségéért, hogy hozzá akart nyúlni a nagybirtokosok magántulajdonához, mint a többi bátor patrícius, Spurius Maelius (439), majd később (383) Marcus Manlius. A két Gracchus, Tiberius és Caius, erélyesen nyúl a kérdéshez, és azzal a komoly elszántsággal, hogy gyökeresen megoldják a földműves szegénység helyzetét. Mind a kettőt megölik (133 és 123), bár Caius Gracchus felfegyverzi a népet, és kivonul seregével az Aventinusra.

A hatalmas arányú, az egész birodalmat megrázó Spartacus-lázadás jelzi a római proletárok hangulatának izzási fokát (i. e. 73-72); ez a hangulat aztán ugyancsak elemi erővel robban ki a Catilina-féle mozgalomban.

Sallustius vesszük a kezünkbe, s mellé Cicerónak Catilina ellen mondott beszédeit. Legyünk óvatosak: mind a két író milliomos, tehát feltehető, hogy mind a kettő alaposan helyteleníti Catilina mozgalmát. Az ő szemükben Catilina, a zuhlott arisztokrata, osztályának árulója, aljas, mindenre kapható, elszánt forradalmár; nincsenek gátlásai, egyetlen célja a hatalom megszerzése, utána zsebelés, utána bosszúállás ellenségein. Ez éppoly egyoldalú felfogás, mint azoké, akik Catilinában s párthíveiben csupa eszményi római jellemet látnak. A mai olvasó, minthogy a mozgalomról csak az ellenpárt szócsövei hagytak ránk tudósítást, nem tud határozott véleményt formálni ebben a kérdésben; de kénytelen a szavak mögé nézni

és a sorok között olvasni. Cicero magatartását értjük; ha igaz, hogy Catilina egyéni célokat hajszolt a forradalommal, éppolyan igaz, hogy lángjánál Cicero is meg akarta sütni a maga pecsenyéjét. Meg is sütötte. A Catilina-mozgalom négy éve (i. e. 65-62) meghozta Cicerónak a mohón sóvárgott nagy sikert. De azt sem szabad felednünk, hogy Cicero hazafi volt, rendet és nyugalmat akart, Catilina pedig a hatalomért szívesen vérbe és lángba fojtotta volna Rómát. Sallustius magas erkölcsi szempontokat hangoztat, mikor történelme írásához fog; valóban, mint író, nem érdemel szemrehányást: nem hangoskodik, nem vádaskodik, szenvedélytelenül közli az eseményeket; meg van győződve róla, hogy az igazat írja; s bár pártember, valóban az igazságot írja, csak hogy – a maga igazságát. Azonban művében számunkra az a legértékesebb, hogy soraiból minduntalan kiérzik a tömegek szörnyű nyomora, a szociális elégedetlenség ijesztő sistergése. Elegendő csak néhány mondatát idézni: „A szegénység minden társadalomban rossz szemmel nézi a vagyonosokat, lelkesedik a forradalomért, gyűlöli a fennálló rendet, változásra vágyik, helyzetén kétségbeesve gyökeres felforgatásra tör; mozgalom és lázadás az eleme, s nem fél semmitől mert a szegénységnek nincs mit veszítenie.” Vagy hallgassuk meg ezt: „Kinek van szíve elnézni, hogy hihetetlen gazdagság és vagyon halmozódjék egyfelől, másfelől legyen száz meg százezer ember, akinek betévé falatja sincs? Hogy büszke paloták sorakozzanak egymás mellé, míg millióknak nincs hová lehajtaniok fejüket?”

Íme: a munkanélküliség, az eladósodás, a lakásínség, a föld nélküli nyomorúság, mint az ókori forradalmak okai. Hogy mekkora lehetett az a bizonyos „hihetetlen gazdagság”, elegendő egy adat: derék és rokonszenves barátunknak, a stoicus Senecának, mai értékben mintegy 75 millió volt a vagyona, de éppenséggel nem tartozott a leggazdagabb milliomosok közé. Igen, Sallustius *Catilina*-ját el kell olvasni, hogy lássuk az ókori szociális bajoknak a modern kor szociális bajaival egyveretű kavargását. Ilyenkor érezzük meg, milyen közel van hozzánk az ókor, mennyire mai e rég letűnt világnak minden gondja és baja.

A népszerű filozófia, amelyet diatribének szokás nevezni, a cinikus és stoikus erkölcsi tanítás vigasztalását hirdette a tömegeknek. Ennek a prédikációnak legnépszerűbb tárgya volt a szegénység és gazdagság ellentéte, a gazdagság ócsárlása, a tisztas szegénység magasztalása. „Nem az a szegény, akinek kevese van – írja egyik levelében a milliomos Seneca –, hanem az, aki többet kíván.” Ugyancsak ő mondja azt a ma is divatos bölcsességet, hogy a pénz nem boldogít (ő csak tudta!), ilyen alakban: „A pénz még senkit nem tett gazdaggá.”

Viszont, ha a római proletariátus történetén és kétségbeesett harcain végignézzünk, kiderül, hogy mégiscsak holmi földi javakkal igyekeztek nyugtalanságát lecsillapítani azok a vagyonos rétegek, akiknek fontos volt, hogy a nép ne zavarja nyugalmaikat és jó közérzetüket. „Panem et circenses – Kenyeret és cirkuszi játékokat” kívánt, sőt követelt a római nép, amelynek sem pénze, sem munkája nem volt. Meg is kapta mind a kettőt. Vegyük csak kezünkbe még egyszer Augustus önéletrajzát: nagyon érdekes adatokat olvashatunk benne ezekről az ingyen játékokról és ingyen kenyérről, s rögtön megértjük, hogy ez a kenyér, illetve ahogy latinul mondták: annona vagy frumentatio (gabonaosztás), nem volt egyéb, mint állami munkanélküli segély, a lázongó szegénység lecsillapítására. Augustus mérhetetlen vagyonából i. e. 29-ben 120 000, haláláig pedig még 180 000 kiszolgált katonáját juttatta földhöz. Az actiumi győztes csata után (i. sz. 31) fejenként mintegy 1000 forintnyi összeget kapott minden városi proletár, és kétszeresét minden katona. Az ilyen adományozást Augustus több ízben megismételte.

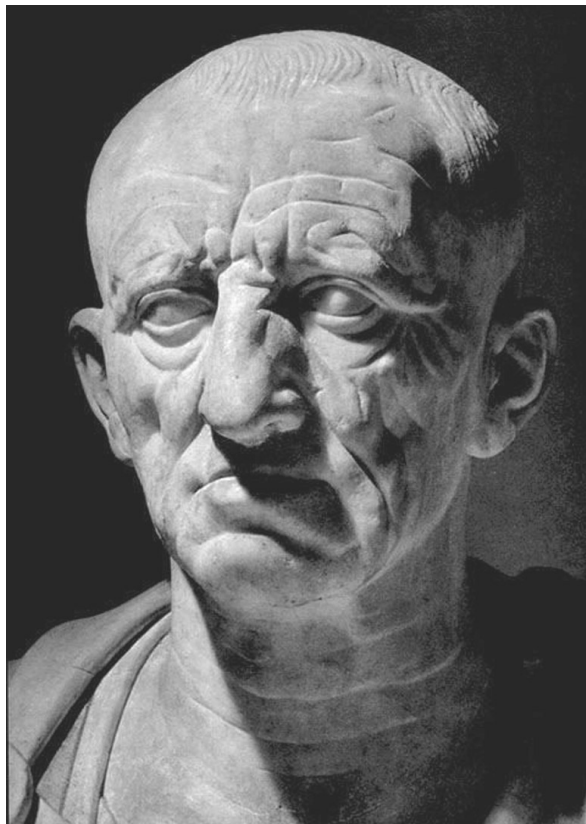
Julius Caesar idején 150 000, Augustus alatt 320 000 munkanélküli kapta az állandó gabonasegélyt. Ebben az időben az asszonyok és gyermekek még nem részesülhettek ebben a segélyben, de az időszámításunk első százada végén már annyira „modernebb” a viszonyok, hogy a császárok kénytelenek az állami gyermekvédelmet rendszeresíteni, Nerva császársága idején i. sz. 97-ben először. Afféle családi pótlék volt ez (alimenta), a fiúk 18, a lányok 14 éves korukig kapták. Plinius egyik leveléből tudjuk, hogy ő is tett ilyen alapítványt. Évi 30 000 sestertiumot (mintegy 60 000 Ft) fizetett a Comum vidéki szegény gyermekek segélyezésére. Végül még egy adat: Augustus az önéletrajz végén összegzi, mennyit adott életében a népnek és a kiszolgált katonáknak. Csinos összeg, amint mondani szokták: kereken nyolcvanmillió forint, ha szűken számítjuk. Augustus ügyes politikus volt. Etette a fenevadat – Róma népét –, hogy csöndben maradjon... Ez pedig drága mulatság volt, hiszen Róma lakossága ebben az időben legalább egymillióra dagadt már. De Augustus ember is volt; úgy tett, amint száz évvel később Martialis tanácsolta a gazdag embernek (lelkiismerete megnyugtatóra nyilván): épített és adakozott a szegénység javára. A szegények pedig sokan voltak, bár kevéssel beérték: nem kellett nekik egyéb, mint olaj és kenyér, s legfeljebb még egy kis alkalmi kereset, hogy a borralaló (ez is öröktől fogva van), a corollari-

um némi búfeledtető borhoz is hozzásegítse őket. S végül, kedves olvasóm, te is igyekezzél elfeledni e „sötétség rajzait, e komor képeket” – olvasd el a megtollasodott *Trimalchio lakomájá*-nak leírását (magyarra fordította Révay József, 1920). Nagyon jól fogsz mulatni rajta, s az ókori Itália szociális viszonyait jobban megismered belőle – egy vidéki kisváros társadalmán keresztül –, mint akármilyen tudós könyvekből.

S mégis azt mondom: a földnek olyan őszinte és forró dicséretét, mint az ókori írónál, nem olvashatjuk sehol a világirodalomban. Sajnos nincs meg magyarul Hésziodosz (i. e. 700) remek parasztkönyve, a *Munkák és Napok*, a földművelés legrégebbi bibliája, a paraszti tapasztalatoknak éppen olyan aranykönyve, mint Varro (i. e. 116-28), vagy Cato, a „censor” földműveskönyvei. Mennyi hagyomány, mennyi bölcsesség minden lapjukon. S ha az ókori paraszt emberségét, kedélyét, érzelmi életét is meg akarod ismerni, olvasd el az aranyszájú Dion remek elbeszélését az euboiai vadászokról (magyarra fordította Révay József, 1957), vagy Theokritosz idilljeit (i. e. 280 körül), vagy nagy tanítványának, Vergiliusnak eklogáit: az előbbit Vértessy Dezső (1904), az utóbbit Vietórisz József (1904) fordította magyarra; de olvasd el Vergilius *Georgica*-ját is (magyarra fordította Vietórisz József, 1936), a latin táj levegőjének ígérete alá kerülsz.

S ha éppen a görög derű és az egyszerű görög pásztori élet érdekel: ott van Longos (i. sz. III. század) regénye, vagy inkább idillje, a *Daphnis és Chloe*, egy pásztorgyerek és egy pásztorlányka szerelmének ébredése és beteljesülése, a napsugaras görög táj egyszerű s elbűvölő keretében. (Détsy Mihály fordításában több ízben is megjelent: utoljára az Olcsó Könyvtár sorozatban)

„Salve magna parens frugum, Saturnia tellus, magna virum – Üdvözlégy saturnusi föld, áldás televénye, férfiakat nevelő” – így magasztalja Vergilius a *Georgica* egyik híres helyén az áldott földön, amelynek magasztalása kifogyhatatlanul zeng, végig az egész római irodalmon. De éppúgy zeng a keménykötésű, egyszerű, dolgos és józan latin paraszt dicsérete is. Az öreg Cato mondja: „Ex agricolis et viri fortissimi et milites strenuissimi gignuntur – A parasztok közül kerülnek ki a legderekabb férfiak és legvitézebb katonák.” Azt hiszem, érdemes megjegyezni ezt a szép mondatot, mert nemcsak a római parasztságra érvényes, hanem minden nemzet aranytartalékjára: minden kor és minden ország dolgos parasztjaira.

Cato

XIII. HIC MANEBIMUS OPTIME... (A világon kívül)

Igen, itt volt a legjobb nekünk – a világon kívül; szinte száműzetésbe mentünk, mikor 1920 júliusában Pest környékére, az akkor még Cinkotához tartozó Mátyásföldre költöztünk. A gellérthegyi bérlakás drágának és kifűthetetlennek bizonyult, a gyönyörű kilátás nem tudta feledtetni a rosszul záródó ajtók, ablakok miatti örökös huzatot, a háziúr újabb és újabb lakbéremeléseit sem győztük: így hát feleségem nagyszüleitől öröklött pénzén, a napról napra romló, inflációs pénzen, családi házat vásároltunk. Itt jóval olcsóbban kaptunk, mint amennyibe Budán került volna, ahol eredetileg kerestünk; elképzelésünk ugyanis az volt, hogy a ház körüli kertben, tekintettel anyagi helyzetünkre, mindenféle, a konyhára szükséges zöldséget fogunk termelni. A budai telekárak azonban már akkor is csillagászatian magasak voltak.

Igy hát – elcsüggedve a hónapokon át hiába folytatott, lélekölő, fárasztó járkálástól – egy ingatlanügynök rábeszélő tehetségének engedve és lehetőségeinkkel számot vetve, megvettük Mátyásföldön Hársfa utca 3. szám alatti házunkat. Nyolc, hasonló „stílus”-ban épült ház csoportozata volt ez itt akkoriban, ezeken kívül közel s távol semmi épület, sőt kétfelől kis akácerdővel voltunk határosak – az élelmes (és némi klasszikus műveltséggel bíró) ügynök Tusculanum-nak nevezte a házcsoporthoz; így akarta még vonzóbbá tenni az eladó épületeket. A hangzatos elnevezés ellenére lakóhelyünk igen sok mindenben különbözött Cicero főúri nyaralóhelyétől: poros, falusias jellege azóta sem változott, csak a közlekedés fejlődésével nőtt meg a zaj is. Akkoriban azonban a csend valóban élvezetes, a levegő a sok fától friss volt; a négyszobás házban jól elfértünk a három gyerekkel. Nagy könyvtáram még megvolt; dolgozószobám és a gyerekszoba közé kettős ajtót csináltattunk, az egyiket hangszigetelés céljából párnásra, mert akkoriban ez a dolgozószoba a szó legszorosabb értelmében rászolgált elnevezésére: éjszakákon át írtam írógépem nagy sebességgel kopogva, legfőbb kenyérkeresetemet nyújtó fordítói munkáimat.

Új lakhelyünk, Mátyásföld, szépen csengő neve ellenére nem dicsekedhetett holmi történelmi múlttal: mindössze harminc éves település volt ideköltözésünkkor. Születését, növekedését a Habsburg Magyarország uralkodó osztályainak köszönhetette: arisztokraták, gyárosok, ügyvédek, vállalkozók, politikusok bábáskodtak körülötte, komoly anyagi támogatással járultak hozzá, hogy úri passzióiknak megfelelő szép nyaralóhellyé fejlesszék.

1887-ben Cinkota földesura, Beniczky Gábor, négyszögölenként 65 krajcáros áron megvált birtokának egy 50 katasztrális holdat kitevő tagjától, egyik barátja jó üzletként ajánlotta ezt neki. Ez a vezérigazgatóbarát (a Központi Tejcarnok megalapítója és első igazgatója) aztán egy érdekközösségi szervezetet hozott létre, a Mátyásföldi Nyaralótulajdonosok Egyesületét, amely azután a kedvező szerződést megkötötte.

Az első 65 alapító tag 102 telket vásárolt meg. A telep kertváros és nyaralóhely jellegének megőrzése érdekében a villaszerű építkezést szabályként kötötték ki. Gyorsan épült ki Ó-Mátyásföld (a túlsó oldal): 1888-ban már 13 nyaraló-, illetve villaépület, 3 gazdasági épület, 2 kertészlak és egy emeletes vendéglő is épült. A telektulajdonosok száma 74-re emelkedett. Még jobban meggyorsult a fejlődés, mikor – 1888-ban – megnyitották a Helyiérdekű vasút gőzmozdonyos pályáját a Keleti-pályaudvar és Cinkota között. Maga a Vaspálya Társaság is 10 telket vásárolt: rövidesen vasúti megálló is épült Mátyásföldön.

A telekárak természetesen ugrásszerű emelkedést mutatnak: 65 krajcáról 3 Ft 20 krajcárra rúgtak. Az egyre növekvő telekárak és a Nyaralótulajdonosok Egyesületi-tagsággal járó kötelezettségek, építési korlátozottságok csak a vagyonosabb osztályok részére tették lehetővé, hogy itt letelepedjenek.

Megvásárolták a harminc holdas parkot, a nagyvendéglőt, amit rövidesen 30 szobás szállodává építettek ki. 1894-ben kapcsolódott be a telep vezetőségébe Paulheim József építész, sok létesítmény szervezője és lelkes szorgalmazója a telep fejlesztésének. Rövidesen megtörtént az utcák elnevezése is; ez időben merült fel a vízellátás kérdése is. Arra törekedtek, hogy a fővároshoz hasonlóan, közművekkel lássák el a telepet, az egyre kedveltebbé és népesebbé váló Mátyásföldet. (1898-ban az Egyesület tagjainak létszáma 139 fő, telkek száma 220, épületek száma 63. A lakosság lélekszáma nyáron 771, télen 272 fő volt.)

A csinosodó villatelep névadójául Mátyás királyt választotta, akinek a hagyomány szerint vadászterülete volt ez a vidék. 1896-ban, a millennium évében állították fel Corvin Mátyás mellszobrát a parkban. Nem kevésbé jelentős az a tény, hogy 1898-ban Mátyásföld postát, távirdát és telefont kapott.

1898-ban lett egyesületi tag és telektulajdonos Mátyásföldön Vízvári Gyula, a Nemzeti Színház

tagja, és Vigor Pál, a Népszínház művésze; büszkesége volt még a helynek Székely Bertalan is; itt töltötte élete utolsó éveit, itt is halt meg 1910-ben. És itt dolgozott a repülőgépgyárban 1917-19-ban Ék Sándor. Szoros kapcsolata volt Mátyásfölddel Heltai Jenőnek is, élénken részt vett az egyre erősödő társadalmi életben, az egyesület rendezvényein; írt is egy verset az emlékkönyvükbe.

Ez a sok dicsőség azonban mind csak – a túlsó oldalt, Ó-Mátyásföldet, az előbb említett gazdag emberek nyaralóhelyét sugározta be; a mi oldalunk ennél jóval szerényebb település volt. Az 1900-as évek gyors iramú fejlődést hoztak az Ó-Mátyásfölddel szemben lévő oldalon is; a telektulajdonos, Pejacseovich Márkné kedvet kapott a jól jövedelmező parcellázásra, és egy bankintézetre bízta a végrehajtását, melynek felhívása nyomán megindultak a telekvásárlások. Ez az új telek kapta a Tusculanum, majd később, terjeszkedésekor, az Új-Mátyásföld nevet.

Mikor mi ideköltöztünk, már megvolt a villanyhálózat és a vízmű; ezek már 1911-ben készültek el. Egyébként nagy harcok dúltak a telep községesítése körül: közigazgatásilag ugyan Cinkotához tartoztunk, de Cinkota ősrégi falu-jellegétől Mátyásföld jellege, fejlődése és céljai teljesen elütöttek, és önálló utakon jártak. Az ó-mátyásföldiek gazdag Egyesületét a belügyminiszter engedélyezte, s ennek ügyvitelébe, intézkedéseibe a község nem avatkozhatott bele. Fejlesztési, beruházási terveit az Egyesület önállóan hajtotta végre, nem lévén híján anyagi eszközöknek sem; ezekhez a tervekhez tehát anyagi támogatást Cinkotától nem kért és nem is kapott. Annál keservesebb volt a mi oldalunk helyzete, ahol csupa kispénzű ember lakott; azonkívül egyformán nehézkes volt a közigazgatási útvesztő: nevezetesen telekkönyvi, anyakönyvi ügyekben, adásvételi szerződések megkötésekor, bérletek, parcellázás, utcaelnevezés, építkezési engedély stb. ügyekben – a cinkotai előjárásához kellett fordulni. Végtelen hosszú viták, harcok folytak – valóságos „vihár egy pohár vízben” –, míg a különböző érdekeltségű csoportok belvillongása azzal végződött, hogy húsz év múlva Mátyásföld önálló községgé lett. (1933. január 1-jén)

Ennek a mi oldalunknak egyébként semmilyen nevezetessége nincs (nem is igen lehetne), mint az Ikarus Gyár, amely az 1939-ben alapított Uhri testvérek-féle gépkocsi- és autókarosszériajavító üzemből nőtt ki. De most – 1920-ban vagyunk – még szántóföldekben végződik a kis akácok körülöttünk; még iskola sincs ezen az oldalon, üzlet sincs: így élünk csakugyan a világon kívül...

Említettem már, hogy kertünkben rengeteg dúslombú fa volt: sajnos csupa juhar – és vadgesztenye-fa, ezek túlságosan árnyékba borították az amúgy sem nagy telket. Feleségem – nagyapjától örökölt ambícióval és rátermettséggel – belefogott az elvadult kert rendbehozásába (nem mi voltunk itt az első „telepek”, az előttünk járók semmit sem törődtek a kerttel); zöldséges- és gyümölcsöskert alapítását tervezte, mégpedig úgy, hogy először is a fölös számban terjeszkedő, kerítés melletti haszontalan fákat – kettő kivételével – kivágatja, mert ezek nemcsak túlságosan nagy árnyékot vetettek, hanem a tövüktől számított öt méteres körzetben, erős gyökereik miatt nem is termett volna meg semmi. Fölásatta tehát a fa-kitermelés után a kertet, és mindenféle talaj-előkészítő és -javító munka után megkezdődött a zöldségtermesztés; vegyes eredményekkel, sajnos. Nem fizetődött itt ki semmi, ha a beléfectetett munka fáradságát is hozzászámítom. Nem beszélve olyan váratlan csapásról, hogy pl. kevesebb burgonyát szedtünk fel, mint amennyit vetőburgonyában elültettünk – de hát mi, cseppet sem gyakorlati érzékű tanáreberek, nem is értettünk nagyon hozzá. Hiába szereztük be a szakkönyveket: az elmélet nem vált be a gyakorlatban. Én magam ugyan nagy ambícióval végeztem a gyümölcsfák telepítését, nyesését, permetezését, de nem is győztem hangsúlyozni a termés leszedésénél, hogy egy-egy darab gyümölcs nekem jóval többbe van, mintha venném. Igaz, hogy megvenni nem tudtam volna. Ezen a téren voltak némi sikereink, gyümölcsöt sohasem kellett pénzért vennünk.

És az állattartás? Sajnos ez sem volt nevezhető theokritoszi idillnek. Kísérletünk, hogy a gyerekek számára mindig legyen itthon tej – balul végződött. Ajánlottak egy pompásan tejelő kecskét. Igen ám, de míg az eladó azt hangoztatta, hogy napi két litert is megad, nálunk legföljebb másfél deci volt a napi tejhozam. Bizonyára nem értettünk szegény állathoz; egyetlen hasznunk – már amennyire ez annak nevezhető – kisgidája volt (természetesen: bakkecskéje lett), amelyet gyermekeink Tündi névre kereszteltek, és a gida-kor végső határáig óriásiakat kergetőztek vele, addig – amíg le nem vágattuk. Ne is beszéljünk a sikerületlen disznóhízlalásról: lelki szemeink előtt már egy egész kis konda rohangált, ugyanis kilenc malaca lett a kocának, de megvadult és lerágta az újszülöttek lábát; a disznóölést sem jó szakember végezte, egy csomó kolbászt ki kellett dobni... Még a kacsákkal is baj történt, pedig azt gondoltuk, felneveljük és tömjük majd őket (kacsát könnyebb tömni, mint libát, hangozott a jó tanács), igen ám, de sorra elhullottak még zsenge korukban. Csupán egy érte meg a növendék kort; ez az egyetlen száználmas jószág akkor éppen totyogó, egyéves kislányunk után mászkált állandóan; ez, úgy látszik, megártott neki: holmi

seb lett a talpán, s utolsónak ez is kimúlt. Mint őstermelők és állattartók tehát teljesen balkezesek voltunk.

Még hozzá feleségem ebben az időben még állásban volt, bejárt Pestre: a Mária Teréziáról elnevezett Andrassy úti leánygimnáziumban tanított. (Illetve csak irodai beosztásban dolgozott, mint megbélyezett ember feleségét, nem osztották be tanításra.) Nem sokáig bírta a bejárást, most már a háztartás mellett a „gazdaság” gondjait is: harmadik kislányunk születése után három évvel – abbahagyta. De ez csak később volt: most még az első telepések lelkesedésével dolgoztunk mind a ketten. Feleségem édesanyja is nálunk van: hat napig tartó utazással, Bécsen keresztül, Pozsonytól hajóval téve meg az utat, hogy elhozza a Késmárkon maradt szükséges gyerekholmit, és segíthessen rajtunk, egyre nehezebbé váló körülményeink között. Kisebbik lányunkat később magával vitte, ez a könnyítés tette lehetővé, hogy Marianne még néhány évig állásban maradhasson: hiszen az én jövedelmeim igen bizonytalanok voltak.

Ha valakire, úgy feleségem édesanyjára teljesen ráillik a mélyértelmű mondás: „Die Tat allein beweist der Liebe Kraft” – cselekvő, támogató és szilárd szeretettel állt mellettünk életünk minden nehéz idején; mindig magunk mellett éreztük segítőkészségét. Pedig – a Buddenbrock-fátumhoz hasonlóan az apai cég híre-neve és vagyona letűnőfélben: nemcsak a hadikölcsön vitte el tetemes részét, hanem rosszul befektetett tőkéik, hűtlen kezelők is hozzájárultak ehhez a megállíthatatlan elszegényedési folyamathoz. Itt is megvolt a feltörő, az utánuk következő sikeresebb cég: ők folytatták a Koromzay-üzem tevékenységét: ezek a hadiszállításokon igen gyorsan gazdagodtak, s ha elhajtottak a gyár felé, vadonatúj kocsijukon, el kellett haladniuk a még mindig mesés „nagykert” előtt: „Hier fahren eure Millionen” – bosszantották a porfelhő eltűnésekor a visszavonult cégfőnököt, feleségem nagyapját. Azonban annyi csapás érte őket hajlott korukban: két felnőtt fiukat, fiatalasszony lányukat vesztették el rövid időn belül, aztán elesett a legkedvesebb unoka is – mindenképpen visszavonultak a közszerepléstől. Egyébként már a XIX. század végétől kezdődött a tisztas vászonszövő- és kétfestőmesterség hanyatlása, nem bírván a versenyt a gyári készítményekkel.

Fénykorát a legendás dédnagymama özvegységének idején, a XIX. század derekán élte: ő, Nendtvich Imréné Blasy Jeanette harminchárom évesen maradt özvegyen, öt leánnyal (a legkisebb tizenegy hónapos volt, a legnagyobb tizenkét éves) – férje halála után nemcsak megtartotta a céget, hanem még bővítette is, falusi „bedolgozói”-nak számát növelve, a háziipar fellendítéséhez is hozzájárult (nem kis mértékben), s mindig új meg új piacot szerzett kiváló árujának.

A fennmaradt üzleti könyvek tanúsága szerint nemcsak a Monarchia déli tartományáig jutott el a híres szepesi vászon, hanem még Rio de Janeiróba is szállított. Itt nagyon keresett cikk volt a zsákvászon is.

Ismétlem, a cég fénykorát a múlt század közepén élte: részt vettek áruikkal a lelkes „honi készítmény, honi ipar”-mozgalomban; s az ebből az alkalomból rendezett kiállításokon az Emerich Nendtvich-féle firma aranyérmeket vitt haza. Itt találkozott össze a mozgalom szervezője, életrehívója – Kossuth Lajos – a volt sárospataki iskolatárssal: Nendtvich Imrével, aki egyelőre nem használta Sárospatakon szerzett ügyvédi oklevelét: csak iparral és kereskedelemmel foglalkozott. (Kossuth és N. I. levelezése a család egy másik ágának birtokában volt; hogy a II. világháború után megvolt-e még nem tudom.)

A megözvegyült Jeanette asszony tehát továbbra is lejárt a debreceni országos vásárokra, négyszer egy évben. 1852-től kezdve vállalta ezt az utat egyedül a kemény természetű, igazi mater familias; sokat mesélt öreg korában a megpróbáltatásokról. A szekérút Debrecenbe 6-8 napig tartott, az utak rosszak voltak; télen szánon jobb volt menni, viszont az Alföldön még farkasoktól is lehetett tartani. A szopós gyereket is magával vitte, a mindenkori legkisebbet, s természetesen a nagyobbakat is, akik már segíthettek valamit. Debrecenben állandó üzlethelyiségük volt, az úgynevezett Markthütte: ezen azonban nem szó szerint kunyhót kellett érteni, hanem kétszobás fűthető lakrészszel, elől nyitott üzlettel, mögötte raktárral ellátott épületet. De ezek alatt a sáros-fagyos vagy tikkasztó utazások alatt szerezték nagy vagyonukat...

Hogy ez mekkora lehetett, annak illusztrálására kezembem van feleségem nagyanyjának (az öt leány közül a negyediknek) Nendtvich Ágnesnek stafíringjáról szóló lista. A rendkívül szép kézírással írt, gondosan megvonalmazott árkuspapírokra 8 oldalon keresztül vezették rá az ingóságokat: a csipkekézelőtől a huszonnégy személyes ezüstig minden fel van sorolva, ami akkoriban egy jó polgári vagyonos menyasszonynak kijárt. A vászonneműkből szinte természetes a bőség; egyik-másik abroszba saját neve van beleszöve; tizenkét személyesnél kisebb abroszt nem is kapott, úgy látszik, ez volt a mindennapos méret. A végösszeg 3133 forint 15 krajcárról szól: ez száz évvel ezelőtt tetemes summa lehetett, ha csupán az ezüstöt veszem: nemcsak evőeszközt kapott ugyanis, hanem örökölt olyan készletet is, melyet a híres-nevezetes Handel készített, s ezek összes áráként, 1888-as árfolyamon, 486 forint van feltüntetve.

Vagyonuk egy része természetesen ingatlanokban feküdt: ezek még megvoltak egy darabig. Később ezek közül, egy erdő eladásából kaptuk mi a mátyásföldi ház árát. Unokáim számára az szinte megfoghatatlan és mulatságos, hogy valakinek „saját erdeje” lehetett. Hegyvidék lévén, ott sem szőlő, sem szántóföld-birtok nemigen volt (a szőlő már meg se terem), hanem erdőgazdaság, amely azonban szintén jövedelmező. Mindez a nagy vagyon fokozatosan eltűnt; a történelem oly sokszor emlegetett szélvihara törvényszerű erővel söpörte el. Feleségemet városszerte „die reiche Koromzaysche Erbin”-nek nevezték – mivel én igazán nem a vagyonáért vettem el, csöppet sem bántott, hogy nem gazdag örökös-nő, s így én, mint kiderült – szerelemből nősültem...

Most kellett megmutatnom, a bukás után, elcsapva állásomból, kitiltva az egyetemről, hogy bármi módon is, de tudok gondoskodni róla és gyermekeinkről.

Nem volt könnyű. Még egy-két dokumentumot felhozok akkori helyzetem jellemzésére: az ellenem tartott fegyelmi vádpontjait s a venia legendi megvonásának jegyzőkönyvét.

A BUDAPESTI MAGYAR TUDOMÁNYEGYETEM TANÁCSA MINT FEGYELMI HATÓSÁG

fegyelmi vétség miatt vádolt dr. Révay József tudományegyetemi magántanár fegyelmi ügyében.....stb.

a végbement fegyelmi tárgyalás ügyében a következő

í t é l e t e t
hozta:

Az Egyetemi Tanács, mint a Hatósági Szervezeti Szabályzat stb.

Dr. Révay József terhére a fegyelmi vétség elkövetését megállapítja, őt abban vétkesnek mondja ki s ezért tőle a venia legendit visszavonja.

miről a bölcsészettudományi kar átiratilag

Dr. Révay József pedig jelen ítélet kiadványának közlése mellett értesíttetni rendeltetnek.

MEGOKOLÁS

Az Egyetemi Tanács miután a tényállást a Bölcsészettudományi Kar kebelén belül lefolytatott igazoló eljárás tényadataival tisztázottnak s ilyenképpen az ügyet érdemleges határozathozatalra megérettnek, mert kellően előkészítettnek találta: a fegyelmi eljárást megelőző vizsgálatnak elrendelését és foganatosítását mellőzván a fegyelmi eljárást elrendelte s a fegyelmi vétséget az előnyomozás eredményéhez képest a tárgyalás során megállapította.

A fegyelmi vétséget Dr. Révay József, aki az igazoló bizottság ismételt megidézésnek sem tett eleget, elkövette azáltal, hogy a proletárdiktatúra alatt egyetemi előadói megbízást vállalt és előadásában a kommunistikus szempontok szerint tanította a latin filológiát, - a középiskolai tanárok számára készült materialista vezérkönyvek munkatársa volt, – a történelmi materialismus kutató intézetében 3 előadást tartott, a népbiztosságnál a középiskolai ügyosztályt vezette, a tanárvizsgáló bizottságban a doktori szigorlatoknál közreműködött, a magántanári gyűléseken Alexics Györggyel és Czebe Gyulával együtt az egyetem jogai ellen erősen exponálta magát s végül a kommunista rendszer érdekében vizsgálóbiztosi tisztséget vállalt és e minőségben fenyegető kijelentéseket tett.

Mindezek alapján a rendelkező rész értelmében kellett határozni.

Budapest, 1920. április hó 12-én az Egyetemi Tanács V.F.r. üléséből.

Ballagi A.
rector

*

És ez csak a kezdete volt az ellenem irányuló hajszának és büntető hadjáratnak. A Veres Pálné gimnáziumból – melyet valódi Augiász istállójából tettem rendbe – elcsapva, ugyanúgy az egyetemről is kitiltva, a létbizonytalanság, a kenyérgond mind fenyegetőbben állt előttem.

(Egyszer – a másik R. József helyett – bevitték a rendőrségre is. Valaki feljelentette, hogy bujkál: én meg mentem a rendőrrel hiszen saját nevemen kerestek. Fél napi elzárás után szabadon engedtek: egy tájékozottabb rendőrtiszt jött rá beosztottjai tévedésére: „Hiszen ez egy öreg ember, akit mi keresünk, a veszedelmesebb, az fiatal” – valóban Révai József húszegynéhány éves lehetett 19-ben; én pedig soványan, borostásan és kopaszon, sokkal idősebbet mutattam saját koromnál is.)

Ebben a kivetettségben, ebben a senki földjén tengődő sorsban sok kortársam, sok kiváló pályatársam osztozott velem. Az elcsapott tanárok listáján voltunk: Babits Mihály, Benedek Marcell, Czebe Gyula (szívszélhűdésben halt meg, balatoni fürdőzés közben, fiatalon; nem érthette meg egy jobb kor hajnalát. Nagy vesztesége a klasszika-filológiának); Király György, Laczkó Géza, és természetesen jómagam is.

Mindenki tanácstalanul kapkodott ebben a kilátástalan, fojtogató légkörben: mint ahogy Herzen mondja a homoktengerbe fúló, két korváltás közt a jobb jövőt kívárni nem tudó nemzedékről... Azért maradtak segítőkész jó barátok: volt tanítványom, Palágyi Róbert nyújtott felém először segítőkézset. Ő úgy emlékszik vissza a bukás utáni első találkozásunkra, 1919 szeptemberében, hogy én – észre se vettem őt a Körúton, hanem ő szólított meg –, talán olyan elgondolkozva mentem, vagy szinte ösztönösen nem akartam észrevenni senkit, újabb csalódástól félve nem akartam újabb megalázó visszautasításnak kitenni magamat? Afféle szándékos, bojkottszerű észre nem-vevés, amilyent volt tanárkollégáktól kaptunk, idegen lett volna kedves jó barátomtól: rám köszönt kétszer is, érdeklődött feldúltságom és sápadt-soványágom közelebbi okáról. (Nem tudta pontosan, mi is történt velem; ügyvéd volt, egészen más körökben forgott.)

Szóval, Róbert barátom azonnal tudta, mi a teendő: késedelem nélkül felvitt Heltai Jenőhöz, az Athenaeum székházába. Fordítást kért a számomra. Későbbi kedves jó János barátommal itt és ekkor találkoztam először. Ő az Athenaeumban a közismert okokból meglehetősen nagy *pouvoir*-al rendelkezett; adhatott nekem s adott is fordítást. Ha jól emlékszem, elsőnek Papinit kaptam. Ekkor fordítottam először olaszról. (Ebben a létbizonytalanságban azonban nemcsak valódi irodalmi értékek fordítását vállaltam, amilyen pl. a Papini is volt; bármit lefordítottam. Emlékszem egy hitvány Pitaval-tákolmányra, Boissier: *Melyik a bűnös?* című „krimijére”, mely a Pesti napló Kék-Könyvek sorozatban jelent meg, szerkesztette: Laczkó Géza; továbbá emlékszem egy mélységesen primitív *Mi a spiritizmus?* című fordításra). Ekkor kezdődött számomra a bértollnokság korszaka. Egyik igényesebb fordításomra Heltai kedvező véleményét hallgattam, némi megfontolt szivarpőfékelések közben: „Nem vagy még jó fordító – de egyszer még kiváló lehetsz!” Minden munkát vállalni kényszerültem; mint önmagam szigorú kritikus, lassanként fejlődtem igazi műfordítóvá – de ez már egy másik fejezetre tartozik. Egyelőre, az állástalanság éveiben, csak a horatiusi „*dura necessitas*” űzött, s nem voltak ambícióim: favágásnak tekintettem a fordítást.

Ezen a munkán kívül rosszul fizetett magánórákat vállaltam. Alkalmi munkákból megélni azonban képtelenség volt, tehát szüntelenül valamiféle elfogadható állás után néztem. A baráti kör ismételt és fáradhatatlanul dolgozott érdekemben. Egyik igen kedves veres-pálnés tanítványunk édesapja, Dr. Brüll Dániel, jó barátunk, vitt el a Bellevue szállóba, ahol afféle több nyelven beszélő, agilis igazgatói titkárt kerestek, némi tárgyalókészséggel. Magánvállalkozás lévén, megbélyegzett mivoltom nem minősült kizáró oknak, egyéb feltételeknek úgy látszott, megfelelek. Már mindenben megegyeztünk, mikor az igazgató futtában megkérdezte: „De ugye, tanár úr, az életrajzban feltüntetett német-francia-olasz nyelv mellett természetesen angolul is beszél?” Nálam élelmesebb ember egyetlen *yes indeed*-del intézte volna el (és belejön két hónap alatt valamelyest az angolba), de élheterlen tanár-természetem azt diktálta, hogy becsületesen mondjam meg az igazat. Nagy sajnálkozással búcsúzott el tőlem a derék ember, s én tovább járkáltam valamiféle állás után.

Újabb próbálkozások – két hónapig egy szállítási vállalatnál levelezőként működtem –, majd képzettségemhez valamivel közelebb eső területen nyertem alkalmazást: a Kultúra Könyvkiadó alkalmazott mint lektort, 1922 májusától 1923. szeptember végéig dolgoztam itt. Meg voltunk egymással elégedve, illetve szerény, de állandó jövedelmem nagyon is kellett, azonban az akkoriban igen rossz közlekedés lehetetlenné tette, hogy délelőtt-délután a cég rendelkezésére álljak, márpedig ez lényeges volt. Nem tudtam a megkívánt időben mindig ott lenni; ez az állás is megszűnt. Több évi állástalanság után a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének titkára lettem. (A rossz közlekedés volt az oka, hogy az egyik házassági évfordulónkon, a nagy eseménynek számító operaelőadást – Jeritza Mária szereplésével – felibe-harmadába ott kellett hagynunk, hogy elérjük az utolsó HÉV-et. Ugyanis csak hetenként egyszeri alkalomra állított be a vasút ún. „színházi vonatot”.)

1926-ban lefordítottam a Franklin Társulat megbízásából Jacobus de Voragine *Legenda aurea*-ját:

ez egyébként több volt műfordításnál, átdolgozás és kiegészítés is feladatomból volt. A könyvkiadók ekkor már felfigyeltek műfordítói „képességeimre”: számukra nem a fordítás színvonala volt a lényeges, hanem közismert gyors munkamódszerem. Ez volt az, ami szempontjukból aranyat ért. Egyelőre számomra is fontos változást hozott, hasznát hajtott hírnevem a szakmában: a Franklin Társulat vezérigazgatója alkalmazott irodalmi titkárnak és lektornak – ez azonban megint csak új fejezetet kíván.

*

A „világon kívül”-re szorult tanárok, mi valamennyien, nem afféle jókais passzív rezisztenciába süllyedtünk: nem, hanem amint nyilvános fórumhoz – folyóiratokhoz – jutottunk, folytattuk harcunkat, a toll fegyverével. A fórum, amelyre léphettünk, Czákó Ambró Független Szemlé-je (nemcsak e címmel jelent meg; következetesen ellenzéki, haladó orgánumból volt, s így a kurzus hatalmasságai lépten-nyomon betiltották. Így megjelent Március és Kultúrproblémák, valamint Szabad Sajtó címmel is), s a névsor amelybe tartozni volt szerencsém, a következő: Alexander Bernát dr., Balassa József dr., Beke Manó dr., egyetemi nyilvános rendes tanárok, Kövesligethy Radó dr., Schmidt József dr., ugyancsak főiskolai tanárok, mint a lapot szerkesztő Czákó Ambró dr., vallásfilozófus, Dénes Lajos dr., budapesti tankerületi főigazgató, Braun Róbert dr., (könyvtáros); továbbá Benedek Marcell dr., Czebe Gyula dr., Trostler József dr., Bittenbinder Miklós dr., Laczkó Géza dr., Supka Géza dr., Vértes O. József dr. (az Ideges gyermekek állami intézetének igazgatója volt), Goldzieher Miksa dr. orvosprofesszor, Zoványi Jenő dr., és végül a magam neve is szerepel a Független Szemlének 1922-es évfolyamában, ilyen című cikk alatt: „A megfigyelmeztetett vagy elcsapott tanárok irodalmi és egyéb kulturális munkássága 1919 augusztus óta.” (E névsorból többen a lap főmunkatársai, állandó cikkírói voltunk, s az 1922-es rendkívüli karácsonyi számban jelent meg ez a számvetés) A Független Szemle hangvételének, merész írásainak érzékeltetésére álljon itt a fenti cikk bevezetése: „Mikor a kurzus különböző, kisebb-nagyobb véstörvényszéke egy csomó embert – köztük igen sok tanárt – kimozdított állásából azért, mert ezek „destruktívok” voltak, elérte ugyan azt a célját, hogy törtető niemandoknak helyet adott, elérte bosszúszomjának kielégítését is, hiszen ezek a jórészt gyámoltalan emberek az éhezésnek néztek elébe, de nem tudta megakadályozni az igazi kultúr-munkásokat abban, hogy életküzdelmek, nélkülözéseik közepette is ne dolgozzanak a magyar kultúra elmélyítésén és továbbfejlesztésén. Megszűntek ugyan a magyar állam fizetett alkalmazottai lenni, de azért egyáltalán nem érezték magukat fölmentve attól a kötelezettségüktől, hogy ennek a szegény magyar hazának a kulturális jövőjéért dolgozzanak. Nem érezték azért, mert azelőtt sem robotból, hanem benső indítékokból dolgoztak, amint az igazi kultúremberhez méltó. Az alábbi nagyon hiányos lista szolgáljon az elmondottak némi illusztrálására” – s ezután következett az imént említett névsor. Ez szöges gonddal gyűjtötte össze az „elcsapottak” tudományos munkásságát, valamint szépirodalmi működését, hozzáfűzve, hogy „számos külföldön élő kollégánk tudományos munkásságáról – bár tudjuk, hogy az igen jelentékeny – nincs adatunk. Ilyenek: Péterfi Tibor dr., Mannheim Károly dr., Révész Géza dr., és még mások többen”. Rólam e sorokban készít mérleget: „Révész József dr. egyetemi magántanár könyveinek, értekezéseinek száma 80-on fölül van. Ezek közül 21-et írt az Auróra-ba (Szyl Mikós néven), számosat a Nyugat-ba, a Szocializmus-ba, belső munkatársa a Független Szemlé-nek. Fordításai eseményszámba mennek. Klasszika-filológiai tanulmányai a Berliner Philologische Wochenschrift-ben, a Mnemosyne-ben, a Rivista di filologia-ban, a Didaskaleion-ben és a Classical Philology-ban jelentek meg. Sajtó alatt van Petronius és kora (Budapest, Ethika kiadása) című műve. Dolgozott a Világ című napilapba is, ahova filológiai megemlékezéseket írt. Újabban hetenként előadásokat tart a szervezett munkásságnak „Ókori tömegmozgalmak” címen.”

Mint vízbe dobott kő a sima víz nyugalomát, úgy kavargat föl emlékeimet ez a rövid közlemény s a vele kapcsolatos cikk. A hullámgyűrűk egyre szélesebbek, de egyre csendesülők is: hadd ragadjam meg egymás után emlékeimet, még mielőtt a víztükör újra elsimul... Vegyük sorra: elsőnek dr. Czákó Ambró nem mindennapi alakját. Nálam néhány évvel fiatalabb, energikus ember; megszerezte mind a katolikus, mind a protestáns oklevelet, vallásfilozófus lett. A fehérterror őt is megfosztotta állásától. 1924 táján elfogadott egy angliai meghívást, tudomásom szerint még most is Angliában él. Neki itthon, a fojtogató időkben, valóban szűk volt Macedónia – s itthoni harcok és küzdelmek után ezt az utat választotta. Én – más-
hol utaltam erre – nem tehettem hasonlót.

De térjünk vissza a folyóirathoz s munkatársi minőségemhez. Sűrűn fordultak elő írásaim, s nemcsak én, hanem más munkatársak is, nemkülönben a szerkesztő, olykor álnéven vagy csupán betűkkel je-

gyeztük cikkeinket. Sajnos, feloldani ma már csak saját jelzéseimet tudom; teljes nevemen kívül –X-Z-vel, X-szel és Memor Justus-szal is jegyeztem cikkeimet. Írásaimat vizsgálva, arra az eredményre jutunk, hogy itt leginkább e három, következő publicisztikai műfajt műveltem: elsősorban könyvismertetéseket írtam, azután a tanüggyel, tanügyi reformmal, egyetemi élettel összefüggő jelenségekre reagáltam, végül támadó cikkek a kurzus kegyeltjeiről, egy-egy különösen botrányos, szemet szűrő intézkedésük vagy embertelen rendeletük bírálata ürügyén. A könyvismertetések természetesen túlnyomóan klasszikus tárgykörű műveket ismertettek; íme egy kivétel; tiszteletadás egy tragikusan kettétört, bízaton ívelő pályára emlékezve. Ezt írtam Túróczi-Trostler: *Király György emléke* c. művéről: „Az Ethika-Könyvtár, melynek maradandó büszkesége lesz Király György *„Magyar ősköltészet”*-ének kiadása most külön füzetben örökíti meg nagyszerű munkatársának emlékezetét. Trostler Józsefnek biztos kézzel összefogott, a tragikus életet s a heroikus alkotást mélyrenyúló szempontok alapján elemző, rövidegében is zárt, mindvégig a frissen sajgó fájdalom pátozától átnemesedő kis tanulmánya vezeti be a füzetet, melynek második felét Király irodalmi munkásságának teljes bibliográfiája tölti be. 271. szám: könyv, értekezés, tanulmány, cikk, bírálat, ismertetés, polémia, fordítás, szerkesztés – vajon hány hivatalos nagyság, hány akadémikus és egyéb bálvány alkotott mennyiségben és minőségben ennyit a magyar tudományban és irodalomban? Csodálatosan gazdag élet, tragikus torzó, de csonkaságában is harmonikusan szép, tömör egész, valóban mint egy remek antik torzó. Non omnis moriar, multaque pars mei vitabit Libitinam... Most már itt van előttünk elveszítetetlenül együtt, ami Király Györgyből megmaradt: hálások vagyunk Trostlernek ezért az avatott kézzel faragott síremlékért, mely büszke emlék s egyben élő szemrehányás, némaságában is kiáltó vád a mai elvakultság és értetlenség, csahos gyűlölködés és tobzódó tehetetlenség ellen. Magyar tudós sorsa 1922-ben... Lesz föltámadás? Hinni kell, mert hinni jó...” Király György idő előtt sírba szállt, az embertelen hajsztát érzékeny szervezete nem bírta, s a megélhetésért neki is fordítás-robotot kellett vállalnia. A tüdőbaj végzett vele 1922 áprilisában. 1918-ban ő is részt vett a középiskolai tanárok reformbizottságában (ez volt a „tanárok összeesküvése”, vörös posztó az ellenforradalom urainak szemében, hatalomra jutásukkor), egész lobogó meggyőződésével tiszta, hűséges és meg nem alkuvó szellemével választotta a „jobbik részt”; a forradalom bukása után őt is elcsapták. Így hullottak legjobbjaink – és kik voltak az éllovasok? Ezekről a ma már elfeledett senkikről, a „kmoskók”-ról, a „tuzsonjánosok”-ról, a pofozóbajnok Neterda Modeszt min. tan. úrról szólnak leleplező írásaim; de sor került az igazi nagyságokra is.

Ez a merész, friss lap, megsárgult oldalai, régies kiállítása és illusztrációi ellenére ma is a férfikor lendületét idézi elém: a meg nem alkuvás, a szembenállás idejét. Támadó, bíráló, elítélő cikkeinek hangja sohasem útszéli, személyeskedő vagy alantas: engem, újra olvasva, leginkább a reformáció hitvitáinak hűsbavágó, fölényesen replikázó, maró ironiájú polémiáira emlékeztet. Vajon feldolgozta-e már valaki a kurzus ellenzéki sajtótermékeinek hősi (és nem hiábavaló) harcait? Valamennyien, akik ebbe vagy hasonló irányzatú lapokba dolgoztunk, megbélyegzett, állandó fenyegetések és mellőzések, megaláztatások közt tengődő emberek voltunk, s írásaink hangnemében mégis ott az „eb ura fakó” meg nem alkuvása...

Nem tartott soká: a II. évfolyam egyik utolsó példányában a *Jegyzetek* közt szerepel ez a cikk: „Ahogy a belügyminiszteri válasz hangzott volna – ha a belügyminiszter nem tért volna ki előle” – s érdemben a lap megszüntetéséről szól, tehát: „Rakovszky Iván belügyminiszter: Ezt a folyóiratot már régen figyeljük és megállapítottuk veszedelmes irányzatát. – Rainprecht Antal: Kire veszedelmes? A kormányra! A rendszerre! A kurzusra! – R. I.: Jegyezze meg képviselő úr, hogy a kormány nemzeti alapon áll. Aki a kormány létalapját támadja, az a nemzetet támadja és ezt nekünk minden eszközzel meg kell akadályoznunk és meg is fogjuk akadályozni (éljenzés, taps a jobboldalon). Nem fogom tűrni, hogy akárki is büntetlenül közeledjék ideáljainkhoz, és megzavarja azt a munkát, amelyet a nemzet üdvére folytatunk. – Klárik Ferenc: A kritika zavarja? – R. I.: Igen, ez a kritika zavarja munkánkat, mert egyenlőtlen harc volna ezzel szembefordulni és sajtónkban fölvenni vele a harcot. Nem látunk mögötte személyes motívumokat, hogy leszámoljunk velük. Hogy kielégítsük vagy legázoljuk. Ennek a kritikának éppen az a veszélyes oldala, amit az interpelláló képviselő úr a folyóirat védelmére fölhoz, hogy tudományos, objektív módszerrel olyan hangon sorakoztatja föl érveit, hogy azokhoz nem lehet büntetőjogilag hozzáférni. Mit kezdjünk mi ilyesmivel? Vitatkozzunk vele, próbáljuk meggyőzni, más véleményre bírni a kritizáló írókat? Remélem, a képviselő úr is tudja, hogy ez meddő fáradság lenne. Nekünk nem telik érvekre, azokat nem lehet elrekvíralni. Ezzel szemben áll ennek a kritikának a veszedelmes volta. Nem volt tehát más hátra, mint megvalósítása annak a tervnek, amely a minisztériumban már régen él, a lap megjelenésének betiltása. Ha embereket, aki veszedelmesek internálni lehet, aminek jogszerűségét a rendtörvényjavaslat indokolásában részletesen kifejteni szerencsém volt, miért ne lehetne lapot is ilyen módon veszélytelenné tenni? Igenis,

ez a betiltás ekvivalense az internálásnak. – Egy hang a szélsőbalon: Ezentúl tehát a nemtetsző lapokat egyszerűen betiltják? – Reisinger Ferenc: Megsemmisítik a sajtószabadságot; - R. I.: Tiltakozom ez ellen a demagóg beállítás ellen. Igenis, van sajtószabadság, a kormány a sajtószabadság elvi alapján áll. De csak a nem veszedelmes sajtóval szemben. Azzal a sajtóval szemben, amely nem támad a kormány létalapja ellen... - Harbelt Ede: A kormánypárti sajtónak van csak sajtószabadsága. – R. I.: Tehát a sajtó nagy részének teljes a szabadsága. A kormány figyelme kiterjedt erre. Gondoskodott róla, hogy a lapok, folyóiratok túlnyomórésze, majdnem teljes összessége kormánypárti legyen. Ez a túlnyomó többség pedig él is ezzel a szabadsággal. (helyeslés és taps a jobboldalon) Kérem válaszem tudomásulvételét.”

Ez a véresen szatirikus írás telitalálat; Így hangzott volna el a lap halálos ítélete, ha a „belügy-miniszter nem tér ki” a válaszáds elől. Ez volt a valódi magyarázata annak, hogy a kurzus teljes erővel elfojtani, megnémítani kívánt itt minden ellenzéki hangot s ekkor nem volt válogató az eszközökben.

Tehát az oktatásügyi kérdésekkel vitázó, kritikus, akadémikuskodó eszmefuttatásaim már nem sokáig jelenhettek meg. Pedig nem kímélik ezek az írások sem Vass Józsefet (annak ellenére, hogy későbbi hírhedt panamáiról itt még szó sincs, mégis van mit kifogásolni közszereplésében és „jellemében”); Pintér Jenő is megfelelő kioktatásban részesül, s a korszakot szinte szimbolizáló, felfújtt ál-nagyság, Pekár Gyula is kap egypár kardvágást.

Ezt a szenvedélyes harcot megharcoltuk; amíg a Független Szemle élt és virult, együtt maradt a gárda. A kor embertelen nyomással nehezedett ránk, megbélyegzett, kitaszított egyénekre, ez az időszak, ez a fórum jelentette a „szellem napvilágát”, egy lélegzetvételnyi levegőt, teret, visszhangot. A lap kritikai része is színvonalas; itt jelentek meg bírálatok fordításaimról, a kurzus jellemző módszere az agyonhallgatás volt, ha már támadásra nem találta méltónak a destruktív ellenfelet, amint ez a Rakovszky beiktatásával elképzelt fiktív képviselőházi beszámolóból kiviláglik... Írásaink a támadó hév és a szatirikus él mellett nem nélkülözhatték a gúny fegyverét sem: Benedek Marcell barátom veszi célba az egyik legjellegzetesebb kurzus-lovag, Császár Elemér mondvacsinált nagyságát. Tehetségtelen fércművét, „*A magyar regény történetét*” veszi mesterien bonckése alá, joggal kritizálja a nagyképű, tudománytalan szerzőt, aki –szerinte – a hírhedt De La Palisse filozófus modorában ír (akitől az ún. palissade-ok származnak, pl. ez a híres mondás: „Halála előtt negyedórával életben volt” – ezek tartoznak a „les vérités de M. Palisse közé). Benedek Marcell arra utal, hogy Császár Elemér nyugodtan fölvehetné a „magyar Gyulai Palisse” nevet. A kitűnő szatirikus írás természetesen nem ártott a tudomány és művészet fórumain abszolút tekintéllyel uralkodó bálványának; de talán használt sok csüggedt, reményét vesztett, jobb jövőt remélő, éjszakákat kétségbeesetten átvirrasztó léleknek. És ez ennek a csüggesztő, hosszú éjszakát legalább egy villanásnyira bevilágító folyóiratnak máig értékes, nem múlandó érdeme.

*

Most még hadd időzzem e tusculanumi évek másképpen kedves és értékes emlékeinél.

A legnagyobb szegénységben, filléres gondokkal, reményvesztetten és derékba tört pályámmal hátam mögött is akadtak mégis élmények, örömök, feladatok, amelyek feledtették a hétköznapi sívó homoktengerét. Igaz, hogy főleg csak az előbb említett, megalázó munkákkal tudtam úgy-ahogy előteremteni növekvő családomnak a mindennapit (megszületett harmadik kislányunk, úgyhogy már négy gyermekről gondoskodtam itthon, s természetesen az ötödikért, első feleségemnél nevelkedő Alice lányomért fizettem a gyermektartást) – sokszor megalázó kölcsönöket kényszerültem fölvenni, s így tudtam csak teljesíteni kötelezettségeimet. Ezen kívül holmijaink eladásával is segítettünk magunkon, ha más módon nem tudtunk pénzt szerezni. Feleségem könnyű szívvel vált meg családi ezüstjeitől, ő tárgyakhoz egyébként sohasem ragaszkodott; azonban akkoriban ezeknek a dolgoknak alig volt ára.

Én azonban nagyon is ragaszkodtam nagy gonddal összeválogatott könyvtáramhoz: pótolhatatlan és jóvátehetetlen kár ért azzal, hogy kénytelen voltam a nagyértékű és tervszerűen összeválogatott és gyűjtött klasszika-filológiai könyvek javarészét hitvány összegért eladni, hogy legalább a legsürgősebb adósságaimat kifizethessem és – megint kölcsönkérhessek... Ennek az akkor eladott mintegy 1000 kötetnek az értéke pénzben ki sem fejezhető, mert aranyért sem volnának újra megszerezhetőek, lévén a könyvek zöme már annak idején is ritkaság. Ma pedig, a német antikvár-kereskedelem II. világháborús teljes pusztulása után, ugyancsak lehetetlen volna beszerzésük. E könyvtár elvesztése máig fájó sebem, mert még akkor, az állástalanság, a nyomor éveiben, a legnagyobb áldozatok árán is folytatni akartam tudományos munkámat, a könyvtáram megcsonkítása végzetes volt számomra. (De még ekkor is, valósággal a

magam és családom szájától elvonva a falatot, kiadtam alapvető Petronius-könyvem, az alantas munkával keresett filléreimből.)

Idáig a következő műveim jelentek meg nyomtatásban: *De vita et operibus Commodiani Gazaei* (1902-ben, doktori disszertáció) ; *Commodianus élete, művei és kora* Budapesten, 1909-ben; *Római emlékek*, Késmárkon, 1913-ban; *Nero fáklái*, Budapesten, 1915-ben, *Latin Nyelvtan és Latin Olvasókönyv*, mindkettő Budapesten, 1918-ban és végül *Petronius és kora*, 1927-ben, ugyancsak Budapesten.

Ez volt az egyik vigaszt és erőt adó motívuma életemnek: a munka. A másik – bármennyire is közhely – a család; feleségemmel mindketten sokgyerek-pártiak voltunk. A körülmények magyarázzák, hogy három lányunk után miért nem következett, ahogy terveztük, még három fiú... 1956-ban elhunyt egyetlen fiam – első házasságomból – szolgált ugyan annyi gonddal-bajjal, mint három más gyerek együttvéve, de a nagy családdal járó problémákat mi mindig kellő béketűréssel fogadtuk – álltunk elébe.

Géza fiam rendkívül éles eszű, tehetséges, átlagon felüli képességekkel rendelkező gyerek volt: mindemellett nyugtalan, kalandvágyó, fékezhetetlen természet. Hiába voltunk pedagógusok mind a ketten: nem mindig találtuk meg éppen őhozzá, a megfelelő módszert. Olyan esze volt, mint a tűz, de unta az iskolát. Különféle stiklijei miatt nem győztünk eleget hallgatni a tanároktól; mindezt megkoronázta azzal, hogy negyedik kereskedelmista korában, az érettségi évében, kicsapták az iskolából. (Azt megállapítottuk, hogy nem humán érdeklődésű: tehát már gyakorlati pályára előkészítő középiskolába írtattuk.) Igazi svadronőrként, azért csapták ki, még egészen az év elején, mert a szigorú igazgatói tilalom ellenére átment a lányok tagozatába, ott bemutatkozott és jól elszórakoztatta a kislányokat – csöngetésig. Mikor rajtakapták, azonnal eltávolították az iskolából: ez borzasztó nagy véték volt akkoriban. Először úgy volt, évet is veszít, de aztán külön engedéllyel érettségizhetett, még hozzá előbb, mint elhagyott osztálya, már karácsonyra kész volt az anyaggal. Volt ellene némi érthető tanári elfogultság, mégis igen jó eredménnyel vizsgázott, és végre – elmegetett vágyva vágyott pályájára – kadét lett egy óceánjárón. Nyelveket különösen könnyen tanult, ez nagy előny ennél a foglalkozásnál, de kitűnő eredménnyel tanulta a tisztifokozatok eléréséhez szükséges tudnivalókat is. Szépen haladt előre hajóstiszti pályáján; rendkívül változatos élete külön regényt tehetne ki. Elég az hozzá, hogy a harmincas évek világválsága beleszólt ebbe a szépen fölfelé ívelő életbe; hosszú munkanélküliség után úgy döntött, hogy hazajön, holland feleségével és kislányával együtt meg is érkeztek hozzánk 1935-ben. De ezután – bár nagy nehezen el tudott helyezkedni a Külkereskedelmi Hivatalnál – mintha nem érezte volna jól magát itthon; nem neki találták ki az íróasztal melletti életet. Ösztönzésemre elkezdte feldolgozni érdekes élményeit, hajóséletének ezernyi eseményét (akkoriban még nem volt annyi utazási könyv a piacon): egy-két bemutatott novellája alapján már szerződése volt a kiadóval egész kötetre. Ekkor befeküdt a Hedri-klinikára, egy már régóta esedékes műtétet megcsináltatni, a műtét sikerült, ő pedig két nappal várt hazaérkezése előtt, tüdőembóliában meghalt. Váratlan halála megakadályozta benne, hogy végre írói tehetségét felhasználva, maradandót alkosson: napilapokba, folyóiratokba el-elhelyezett tárcanovellákat, kisebb cikkeket, de türelméből nem futotta nagyobb lélegzetű munkára. Mikor végre sikerült meggyőzőnöm, hogy jól gazdálkodjék a „rábízott talentumokkal” – tehetségével – váratlan és értelmetlen halála semmivé tette minden tervünket.

Még a messzi jövőben van mindez. Most, a húszas évek elején, kamaszéveinek kezdetén jár, csinos, jó mozgású kis legény, csöppet sem félszeg, mint a korabeli fiúk: jelenleg éppen húgait egzecíroztatja, és jó viselkedésük esetén hajlandó őket kerékpárján körbe vinni az utcán. (Annyira szerette és kényeztette őket, annyira büszkélkedett velük, hogy ezt a nagy szeretetet túlzásba is vitte; legnagyobbik húgát egyszer, ugyancsak jutalomból, elvitte megnézni a helybeli moziba a Pokollégió fiai című néma rémdrámát. Csak hosszas vallatás után derült ki, hogy nem a repülőtéren voltak megnézni, hogy hogyan száll fel egy gép, s hogy ezért sikoltoz és alszik rosszul a hétéves kislány.)

A munka és a családi gond és öröm erőt adott, vigasztalt – két drága barátság mindig melegítő fényt sugárzott rám.

*

1921-ben, életem mélypontján, Pesten újra találkoztam Kosztolányival. A régi barátság fellobbant, új erővel; új élmények erősítették.

Felidézek magamban egy régi-régi emléket: több mint hatvan éve, hogy a poros-boros Szabadkán, a gimnáziumi igazgató kertjében, hajnali csillagok alatt egy lángoló és izgatott fiatalember lelkesen olvasta nekem „egy tehetséges vidéki tanár” verseit: az utolsó vers a Golgotai csárda volt.

Az előző évben (1905) zajlott le az első orosz polgári forradalom, s mi fiatalok voltunk és nagy változásokról, mindent meggyógyító forradalomról ábrándoztunk. Az izgatott fiatalember mondta nekem akkor, a hajnali vers-mámorban, ezeket az emlékezetemben híven megmaradt szavakat: „Ne felejtse el: ez forradalmi vers. Ne felejtse el, hogy új magyar költészet születik!”

A gimnáziumi igazgató: Kosztolányi Árpád volt; a *Golgotai csárda* rajongó szavalója a fia, Kosztolányi Dezső; a „tehetséges vidéki tanár”: Babits Mihály.

Itt, ezen a hajnalon találkoztam először nevével és szellemével, és ez a szellem, élete végéig s mindmáig testvérem maradt. De mivel nem szeretem azt a műfajt, amelynek keretében a kortárs az emlékezés ürügyén a saját becses személyét tolja előtérbe, nem óhajtom beleerőszakolni vagy behazudni magam Babits vagy Kosztolányi életébe. S ma, amikor ide s tova ötven év távlatából róluk emlékezem, s arról a másik két évtizedről, amelynek folyamán megtisztelték érdeklődésükkel, illetve barátságukkal: őszintén megmondom, hogy ez Kosztolányival – igen, Babitscal azonban nem volt bizalmas barátság, bár ismeretségünk kezdete óta haláláig szorosan összefűzött bennünket a humanista eszmény tisztelete és szolgálata.

Nem vezettem soha – hogy úgy mondjam – irodalmi üzleti naplót; nem jegyeztem föl, hogy mely napon melyik íróval, művésszel, politikussal vagy általában érdekes emberrel mit beszéltem s egy nagy ember miféle nyilatkozatának vagy cselekedetének voltam tanúja. Ma már sajnálom is ezt az exhibicionizmus-ellenes magatartásomat, hiszen nagy kort értem meg: Vajda Jánossal kezdtem. Az átélt mozgalmas korról sokmindent följegyezhettem volna, ami az irodalomtörténészeknek talán ízletes zsákmány lehetne: de én a kérdőzés helyett inkább az alkotást választottam. És meggyőződése, hogy Babits és Kosztolányi szellemében cselekedtem, akik nemcsak írásban, hanem példájukkal is vallották, hogy minden memoárnál szebben beszél a mű...

Ezért lesznek hiányosak az itt következő emlékezők. Ha irodalmi naplót vezettem volna – persze saját fontosságom érdekében – pontosan le tudnám most írni, hogy mikor és hányszor jártam Babits Mihály Attila körüli lakásában, vagy az emléktáblás Reviczky utca 7-ben, avagy az esztergomi Élőhegyen, a világ fölött lebegő csodálatos nyaralóban, és talán azt is meg tudnám mondani, mikor írtam oda nevemet az „irodalmi falra”, korunk annyi kiváló írójának neve mellé, s még azt is följegyezhettem volna, ha hivatásos és szakmabeli irodalmi iparos lettem volna, mit beszélgettünk vele s Török Sophie-val – de mindez fölösleges és üres szószaporítás volna. Mert az igazság az, hogy két rokonlélek beszélgetett, két humanista, „de omni re scibile et de quibusdam aliis”, mint antik symposionokon: az antikvitás egy szerény szolgálója s rajongója és – a génusz. A génusznak pedig minden megnyilatkozása benne van műveiben.

*

És Babits egyéniségének és életművének megértéséhez és hiteles ábrázolásához minden valódi vagy költött, kiagyalt vagy átkozmetikázott „személyes” visszaemlékezésnél értékesebb adatokkal járulnak hozzá azok a tárgyilagos emlékek, főleg levelek, amelyek életének és munkájának, érdeklődésének és tervezgetéseinek egy-egy szakaszát vagy mozzanatát hitelesen megőrizték. Minthogy pedig leveleit általában keltezés nélkül írta, a birtokomban lévő levelek sorrendjében meglehetősen nehéz az eligazodás. Igyekszem azonban tőlem telhetőleg időrendbe szedni ezt a néhány levelet, és megvilágítani Babits életével és művével kapcsolatos jelentőségüket. Újból hangsúlyoznom kell, hogy nem voltam szorgalmas és szemfüles hangya, s a génusz közelségében és sugárzásának káprázatában sohasem jutott eszembe leltárt és jegyzőkönyvet vezetnem beszélgetéseinkről, témáinkról, szavainkról, az ő véleményeiről és nyilatkozatairól.

Nem voltam sem Eckermann, sem Brousson.

Nem tudom tehát pontosan, mikor kezdődött ismeretségünk, de bizonyára a Tanácsköztársaság diadalmas tavaszán, amikor együtt tanítottunk a budapesti egyetem bölcsészeti karán, amelynek munkájába ő már 1919. április 1-jén bekapcsolódott: ezen a napon együtt vettünk részt azon a megbeszélésen, amelyre az egyetem politikai megbízottja, Dienes Pál dr. meghívta az újonnan megbízandó előadókat; ezek közé tartozott rajta kívül Laczkó Géza is. A felfüggesztett egyetemi tanárok helyett ezek az új, haladó szellemű előadók hirdették meg kollégiumaikat már április 7-én.

Babits két előadást hirdetett: „Az irodalom elmélete” (heti 4 óra) és „Ady-szeminárium” (heti 2 óra). Májusban az előadók jó része megkapta kinevezését; Babits Mihályt 17-én nevezte ki a közoktatásügyi népbiztos a „modern magyar irodalmi és világirodalmi” tanszékre egyetemi rendes tanítónak. (Június

20-án a közoktatásügyi népbiztos 46. számú rendelete az „egyetemi rendes tanító” cím helyett az „egyetemi professzor” elnevezést rendszerezítette.)

Hogy egyetemi ismeretségünk hamarosan elmélyült, annak kétségtelen bizonyítéka, hogy nem sokkal a Tanácsköztársaság bukása után – éppen akkor, amikor a „Tanácsköztársaság alatti magatartásom” miatt a középiskolából s az egyetemről is eltávolítottak, mégpedig fegyelmi úton – Babits meghívott a Nyugat külső munkatársának. Első cikkem, az ő kezdeményezésére írt „*Hieronimus*”, az 1920-as évfolyamban jelent meg; ettől fogva állandóan kért és minden évfolyamban hozott is tőlem valamit: könyvismertetést, kisebb cikkeket és tanulmányokat. Legszívesebben az 1924-es évfolyamra emlékszem vissza; ebben jelent meg (556-560 lap) „*Musarum sacerdos*” címen tanulmányok Babits klasszikus érdeklődéséről és költészetének főleg latin vonatkozásairól. E tanulmány céljaira kértem tőle egyebek közt a Gondolat és Írás, és az Erato (bécsi Hellas-kiadvány, 1920) egy példányát. Erre vonatkozik névjegyén – szokása szerint keltezés nélkül – hozzám írt néhány sora:

„Igen tisztelt kedves uram!

A Gondolat és Írást küldöm; a többiből nincs példányom. Az Erato latin vonatkozású verseit azonban kéziratban mellékelem és néhány görögöt is (legszebbek a Pávatóllak-ban vannak). Az Erato nehezen hozzáférhető, ezért ezeket a kéziratokat elküldöm. Bár nem nyilvánosságnak szántam ezt a könyvet, s nem hiszem, hogy fontos volna. Egyébként latin vonatkozás kevés van a dolgaimban: görög inkább. – Szombaton a Centrálban lesziunk, s elhozom a Rolland-nak szánt dolgokat. Viszontlátásig üdvözl: Babits Mihály”

A levélnek abból az utalásából, hogy „elhozom a Rolland-nak szánt dolgokat”, nyilván következik, hogy előzetesen már tárgyaltunk Romain Rolland-ról: az itt következő levél tehát bizonyosan előbb (vagyis 1924 előtt) kelt. Íme a levél szövege:

„Kedves Uram!

Bocsásson meg, hogy így elkésve felelek levelére. Azt hittem, július elején, hogy Pestre felmenve személyesen beszélhetjük meg ezt a dolgot, de kétnapi ott tartózkodásom alatt nem volt erre alkalmam. Most a közel napokban megint Pestre készülök, lehet, hogy ekkor több szerencsém lesz! A Romain-Rolland-féle ügy hamarabb ügysem intézhető el, mert Horvát Henrik Erdélyben van; én itt, de még Pesten is nem igen tudom a szükséges fordításokat összekeresni. Valami prózai könyvet is lehetne küldeni: de ezekből szintén nincsenek példányaim. Remélem, ami késik, nem múlik, és az illusztris író, akit én régóta és nagy mértékben tisztetek, s akinek érdeklődése számomra igaz öröm, megőrzi ezt az érdeklődést addig az időig, amikor írásaim elküldésével szolgálatára tudok állni. – Én hétfőn, 30-án Pesten leszek. Talán akkor beszélhetünk telefonon. E nap délutánján mindenesetre bemegyek a Centrálba is. – Szíves üdvözléssel igaz híve: Babits Mihály”

A leveléből bizvást arra következtethetünk, hogy Romain Rolland érdeklődött Babits iránt, és legalább német fordításban szerette volna olvasni verseit és prózáját. Erre mutat Horvát Henrik, a kiváló német fordító emlegetése. A levél alapján valószínű, hogy én kértem tőle műveinek német fordításait Romain Rolland részére. Én azonban Romain Rolland-nal sem ismeretségben, sem összeköttetésben nem voltam soha, s így csak találgatásra vagyok utalva, hogy hogyan is kerülhettem belé ebbe az ügybe?

Egyetlen valószínű feltevést merek megkockáztatni: én 1922. július 1-től 1923. szeptember 25-ig a Kultúra Könyvkiadó lektora voltam, Laczkó Gézával együtt. Laczkó akkoriban fordította Rolland *Pierre et Luce* című regényét *Viharvirág* címen. Tudom, hogy a fordítás ügyében levelezett Romain Rolland-nal, aki egyik levelében (amelyet magam is elolvastam) helytelenítette a cím magyarítását, illetőleg megváltoztatását, mert a két nevet szimbólumnak szánta: a keménység (szilárdság, helytállás) és a fény (megtisztulás, béke) jelképének. Ekkor több ízben váltottak levelet, de én ezeket már nem olvastam, ennél fogva pusztán – de nem alaptalan feltevés, hogy a levelekben esetleg Babits is szóba került. Ha igen, akkor nem lehetetlen, hogy a nagynevű francia író Laczkó Gézától kérte Babits verseinek s tán egyéb műveinek is német fordítását, Laczkó pedig (aki annyira franciás műveltségű író volt, hogy a német szellemet meglehetősen lenézte) bizonyára engem kért meg ennek a „német” ügynek az elintézésére. Még egy szót Laczkó merész cím-fordításairól: *Las précieuses ridicules* helyett *trouvaille* a *Mucsai széplelkek*; de nem értettem vele egyet, mikor Stendhal *Vörös és fekete*-jét Zubbonny és csuha címmel látta volna el, ha ő fordítja. De térjünk vissza a nyomozáshoz.

Benedek Marcellel történt levélváltásomból a következők derülnek ki: Babits-émlékeim rendezésekor, éppen ebben az ügyben, levelet írtam neki mint Romain Rolland szakértőnek. Expressz levelemre válaszul Benedek Marcell felhívott telefonon (1961-ben), s közölte, hogy ő egyszer beszélt életében Romain Rolland-nal, akkor a magyarok közül csak Ady, Bartók és Kodály került szóba. Ellenben a nagy francia író 60-ik születésnapjára készült egy „*Liber amicorum*”, amelynek magyar részét Síkabonyi Antal állította össze. Még azt az adatot kaptam tőle, hogy megjelent franciául Rolland levelezése, és talán abban meglesz az a levél, amelyről én írtam, s amelyet Rolland Laczkónak írt... Végül is nem kaptam semmi olyan adatot, amely megmagyarázná ama Babits-levelet, amelyből világosság derült volna az ügyre. Még Rolland-nal szoros kapcsolatban lévő Benedek Marcell sem tudott semmi perdöntőt, tehát a rejtély – rejtély marad.

Nem ilyen rejtélyes Babitsnak egy másik, ugyancsak keltezetlen kézírásos levele, amelyre annak idején följegyeztem, hogy Esztergomból írta, az előhegyi nyaralóból. Íme a levél szövege:

„Kedves Barátom,

itt küldöm a megígért cikket, sajnos, megint egy kis késéssel – de talán még nem késett el végképp. (Családi ügyben Szekszárdra kellett utaznom, ez volt az oka a késésnek.) Most sietve teszem borítékba úgy ahogy elkészült. Ami a honoráriumot illeti: 80 pengőt gondolok, mint azt a minimumot, amiért nekem érdemes volt ezt a cikket rendes munkáimon és orgánumaimon kívül megcsinálnom. – Szívélyesen üdvözlí s minden jót kíván régi igaz tisztelője: Babits Mihály.”

Ez a levél 1930-ban kelt, abban az évben, amelyben a „*Magyarország Vereckétől napjainkig*” című ötkötetes díszmunkát szerkesztettem a Franklinnál; ez a mű felölelte Magyarország részletes leírását: földrajzát, történelmét, állat- és növényvilágát, városait, művészetét, irodalmát; ennek IV. kötete számára, amelynek tárgya volt a „Tudomány, irodalom, egyházi élet”, Babitstól irodalmi tanulmányt kértem Vörösmarty Mihályról. Meg is írta, s bár „egy kis késéssel” küldte el, nem késett el vele: ez a ragyogó tanulmány nemcsak klasszikus írásmű, hanem Babitsnak, a Vörösmartyval oly rokon léleknek belső arcképe is.

*

A húszas években sűrűn megfordultam társaságában, a Bristolban is, a Centrál kávéházban is. Az imént közölt két első levél a Centrált emlegeti. Ebben a társaságban ismerkedtem és barátkoztam össze a Nyugat törzsgárdájával. Ezekben az években gyakran jelentek meg írásaim a Nyugat-ban, s ezt csak azért említem meg, mert a cikkek java része éppen Babits kezdeményezésére vagy sugalmazására készült, így a *Vergilius-tanulmány* is, a *Hieronymus-tanulmány* is. Kedvelt „Ágostonjáról” akkor még nem írtam: az ő tökéletes *Augustinus-tanulmánya* annyira lenyűgözött, hogy egyelőre beértem Lippay Lajos *Augustinus-könyvének* (*Küzdelmekben az igazság felé*) ismertetésével; *Augustinus-tanulmányaim* csak később jelentek meg. Hogy azonban Babits mily komolyan vette foglalkoztatásomat, kiderült az 1930 augusztusában hozzám intézett leveléből:

„Igen tisztelt kedves uram,

Mint a Nyugat munkatársát akarom emlékeztetni egy régebben tett ígéretére; előbb azonban hadd köszönjem meg a küldött kis cikkeket és hadd kérjem szíves elnézését azért, hogy ezek közül a mostani számban egyelőre csak kettőt adtunk ki. Én hármát küldtem nyomdába; Gellért azonban éppen most értesít, hogy ezek közül a Gaddáról szóló kis figyelőt kényszerült kihagyni, terjedelmi okokból, minthogy ez volt a lapban a legrövidebb s a magyar publikumra nézve legkevésbé fontos közlemény; mihelyt legközelebbi alkalom adódik közlésére, jönni fog. A Beltramelli-cikket utólagos jóváhagyása reményében erős rövidítésekkel hozzuk. A Nyugat nem szánhatott ekkora helyet egyetlen s a magyar közönség előtt még teljesen ismeretlen író méltatására. Ha valamelyik műve magyarul megjelenik, visszatérünk rá. A Szent Ágoston-cikkekre nézve élőszóval szeretnék megbeszélni valami kiegészítést: mikor valamelyik alkalommal Pestre megyek, föl fogom hívni telefonon.

Egyáltalán: nem volna érdemes az Ágoston-centennárium alkalmából nemcsak a Lippai-könyvről, hanem ettől függetlenül Ágostonról magáról is megemlékezni a Nyugatban? S ehhez kapcsolom, amiért tulajdonképpen írom ezt a levelet. Amint mondtam, egy régi ígéretére emlékeztetem, nagyon szeretném, ha nemcsak kritikákat, hanem kisebb tanulmányokat is hozhatnék, Öntől s különösen, ha a latin – a

klasszikus latin – kultúrának a mienkkel való még mindig fennálló vagy kíváncsi kapcsolatait érintő cikkeket tudnék kapni. Pl. latin írók mai szemszögből nézett portréit, amire sokszor van alkalom, most éppen Ágostonon kívül pl. Vergiliusnak is centennáriuma van. Vagy a latin-tanítás ma forrongó reformjával lehetne kapcsolni a témát stb.

Egyébként Önnek bizonyosan több témáról van mondanivalója e körben, mint amennyit én hamarjában föl tudnék sorolni. Csak azt akartam jelezni, hogy a Nyugat még mindig számít ígéretére, annál inkább, mert meglehetősen szűkben van tanulmányszerű cikkeknek, s véleményem szerint túlteng benne a szépirodalom.

Kérem tehát, gondolkozzék erről, s közölje velem, ha valami terve van, addig is, míg személyesen beszélgethetünk. Én most Esztergomban maradok s dolgozom, amíg az idő engedi. Sokszor üdvözlí igaz híve: Babits Mihály.”

A levélhez megjegyzem, hogy Piero Gadda olasz író (szül.: 1902-ben, akkoriban tűnt fel *Mozzo* című regényével, amellyel pályadíjat is nyert) erről a könyvről írtam. A következő évben megjelent műve, az *Ulisze e i Ciclopi*, igazi remekmű. Magyarul egyik sem jelent meg. Antonio Beltramelli (1897-1930) a század elején feltűnt olasz regényíró (*Gli uomini rossi; Il cavalier Mostardo*); néhány novelláját magyarra fordította Mario Brelich.

És ide kívánczik még egy Babits-émlékem, amely egyben Schöpflin-émlék is. Két levelet közlök itt: az egyiket én írtam Babitsnak, a másik az ő válasza. Az én levelem 1939. május 5-én kelt:

„Kedves Mihály!

Nem tudom, értesültél-e arról, hogy Schöpflin Aladár irodalmi munkásságának és Franklin Társulat-i szolgálatának a múlt év júniusában volt negyvenedik évfordulója. A Franklin Társulat közéleti és irodalmi egyéniségek bevonásával a múlt őszre tervezte ennek a jubileumnak nagyszabású és méltó ünnepelését, azonban a közbejött politikai és hadi események ezt a tervet megghiúsították. Vállalatunk, amely büszkén vallja magáénak Aladárt, a közeljövőben, mihelyt csak kissé kitisztul a bel- és külpolitikai látóhatár, meg fogja rendezni a régen esedékes jubileumot.

Mégis ebből az alkalomból szeretnék előtted is felvetni egy ötletet, amely – meggyőződésem szerint – Aladár korszakos munkásságának megünneplése volna. Arra gondoltam, hogy emlékkönyvet kellene kiadni, amelyben Aladár minden régi író-társa, tanítványa és tisztelője szerepelne valamiféle közleménnyel. Ezt a kiadványt a Franklin Társulat nem kezdeményezheti, hiszen joggal vádolhatnának meg bennünket szerénységgel és rosszul rejtett reklámszándékkal. Úgy hiszem, helyzeted és szíved szerint te volnál a legalkalmasabb arra, hogy kezdedbe vedd ennek az ünnepi kiadványnak megszervezését. Midőn ezt a gondolatot baráti és irodalmi szempontból egyaránt legmelegebb figyelmedbe ajánlom, sokszor szeretettel köszöntelek, jó munkakedvet kívánok és maradok változatlan tisztelettel és szeretettel régi igaz híved...”

A levél magyarázatául meg kell említenem, hogy Schöpflin Aladár – a kíváló kritikus, a Franklin Társulat irodalmi igazgatója, Babits benső barátja, akinek elmúlhatatlan érdemei vannak Ady és a Nyugat-nemzedék elismertetéséért vívott harcban és győzelemben – 1872-ben született, és 1898 óta állt (tehát akkor negyven éve) a Franklin Társulat szolgálatában. Én már 1938-ban felvettem Péter Jenő vezérigazgató előtt a Schöpflin-jubileum gondolatát – de ő, mint levelemből kiderül, halogató választ adott. Ez a húzódozás engem bosszantott, hiszen Schöpflin igen jó barátom volt, végtelenül tiszteltem és szerettem, s méltánytalanságnak éreztem, hogy a Gyulai Pál óta legkiválóbb magyar kritikusnak negyven évi szolgálat után is csak ennyi megbecsülés jut a vállalata részéről. Fölvettem tehát a vezérigazgató előtt azt az ötletet, hogy adjon ki a Franklin Társulat egy Schöpflin-émlékkönyvet. Ezt a javaslatot a vezérigazgató drágállotta és elutasította; indoklását tükrözik levelemben azok a sorok, amelyekben a „szerénységről és a rosszul rejtett reklámszándékról” beszél. Nyilván olyan jubileumra gondolt, amelyen majd a Franklin Társulatnak elkötelezett írók hangzatos szónoklatokkal ünneplik Schöpflin Aladárt. Ez lett volna a legolcsóbb megoldás.

Én azonban kitartottam az emlékkönyv ötlete mellett, s elhatároztam, hogy Babitshoz fordulok segítségért: az ő nagy neve és tekintélye lett volna a biztosíték arra, hogy a legkiválóbb írók is szívesen adnak majd közleményeket az emlékkönyvbe; a kiadás költségeit – úgy gondoltam – majd előteremttem a TÉBE (Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete) révén, amelynek akkor, ha jól emlékszem, Hegedűs

Lóránt volt az elnöke. Egyelőre annyit sikerült elérnem, hogy Babits szívesen elvállalta az emlékkönyv összeállítását és szervezését. Íme a válasza:

*„Kedves Barátom,
először is nagyon köszönöm kedvességedet, amellyel kisleányom BUVÁR-ügyében közbenjártál. Nagy örömet okoztál vele! (Egyidejűleg a BUVÁR kiadóvállalatának is küldök néhány köszönő sort.)
Mi most jöttünk ki Esztergomból. Sajnálom, hogy elutazásunk előtt nem beszélhettünk még egyszer a Schöpflin-könyv dolgáról. De nem akartalak vele zavarni, mert úgy vélem, ha a dolgot odabenn már tisztáztad volna, bizonytalanság értesít. Kérlek, ha tudsz valamit, küldj ide értesítést. Én teljességgel rendelkezésemre állok, s mihamar a dolog kiadóiilag tisztázva lesz, hozzáfogok a munkához.
Sokszor köszönt régi híved: Babits Mihály”*

(E két utóbbi levél eredetije a Széchényi Könyvtár kéziratárchájában van)

Babits készsége meghatározó, de – sajnos – a kiadó értetlensége miatt kárba veszett. Végül is úgy oldottam meg a kérdést, hogy a TÉBE anyagi segítségével elkészíttettem Schöpflin Aladár irodalmi munkásságának bibliográfiáját; ez a füzet, Dedinszky Izabella szerkesztésében, meg is jelent, és baráti látogatás keretében át is adtuk Schöpflin Aladárnak.

*

Babits-émlékezésem egységének megőrzése céljából megint csak előreszaladok az időben. Mint a TÜKÖR szerkesztője, természetesen kezdettől (1932) fogva igyekeztem megnyerni Babits Mihályt, hogy folyóiratomnak is adjon verseket. Babits nehezen vállalkozhatott ilyen közreműködésre, mert az Athenaeum őt is, akárcsak Móricz Zsigmondot meglehetősen gúzsba kötötte. Végül azonban Móricz is, ő is megtalálta a módját, hogy a TÜKÖR-nek is adhasson közleményt. Folyóiratom már a harmadik évfolyamában járt, amikor végre decemberi (karácsonyi) számában közölhette Babits Mihály: *Csillag után* című remek versét, amely itt jelent meg először (1934).

Ennek a versnek a honorárium-ügye rikító példája a Franklin Társulat kicsinyes, hogy ne mondjam: uzsorás pénzgazdálkodásának és értetlenségének. (Lesz még szó erről.) Én minden szám megjelenése után kiírtam a honorárium-utalványokat, s bemutattam a vezérigazgatónak: az ő aláírása nélkül egyetlen utalvány sem volt kifizethető. Babitsnak ezért a verséért 20.- P honoráriumot javasoltam (a megszokott vershonorárium 6-8 pengő volt), mert úgy gondoltam, hogy kivételesen kell értékelnünk azt a megtiszteltetést, hogy a legnagyobb magyar költő kéziratot adott a folyóiratnak... A vezérigazgató felháborodottan tiltakozott az efféle „pazarlás” ellen, s hiába volt minden érvelésem, nem engedélyezett többet 12 pengőnél. Ez a szűkkeblűség egyik legszomorúbb emlékem a Franklin Társulat kíméletlenül rideg üzleti pénzpólitikájával kapcsolatban.

Ismételt kérésemre Babits évek múlva, csak az én kedvemért, mégis adott kéziratot a TÜKÖR-nek: máig is büszkeségem, hogy ennek a bátor, sőt korszakalkotó versnek (*Jónás könyve*, 1940) éppen ez a része: *Jónás imája* – az én folyóiratomban jelenhetett meg először (TÜKÖR, 1939 évf. 808. lap.)

Birtokomban van még *A költő szól* című versének kézírata, de hogy miért, ma már nem tudom; a vers megjelent az IRISZ-kötetnek mind a három kiadásában s ezenkívül a Vasárnapi Újság-ban (1910:502). A kézíratra ceruzával odaírtam a jelzést, hogy milyen méretű klisé kell csináltatni belőle, de a TÜKÖR-ben sem a klisé, sem a vers nem jelent meg.

*

Harminc éve már, hogy örökké égő szelleme elpihent, de ma is sokszor úgy érzem, mintha itt volna mellettem, s mintha beszélgetnék. Szinte hallom fakó s mégis mindig lelkes hangját, átszellemült, hieratikus versmondását, a rádióban vagy a pódiumon; elevenen él bennem hangja, alakja, szeme, minden lassú és méltóságos mozdulata...

Így állt előttem 1941-ben is, amikor utoljára beszéltem vele az Illyés Gyula szerkesztette Babits Emlékkönyv lapjain. Csak én beszéltem, ő hallgatott, aludt asphodelos-ágyán, mélyen aludt, nem beszélt... Végre hallhatta a „Magyar Dante” olyan megértő méltatását, amelyet mindig szomjazott, s amelyet irigy és értetlen kora sohasem adott meg korszakalkotó művének, ennek az „egyekbe nyúló hármas

piramisnak”. Fáj arra gondolni, hogy én is csak elkésetten, szomorú síri áldozatként fűzhettem koszorúmat fennkölt, ám halott homlokára.

S milyen borzalmas arra gondolnom, hogy én még itt vagyok és mikor emlékszem róla, az örökéletű magyar kortársról, csak ilyen szerény morzsákat tudtam összeszedni a dús symposion asztaláról, amely mellett én is tölthettem vele gazdag és drága perceket s talán órákat is. És mint ezek a hézagos emlékek is tanúsítják, valóban nem adatszerűen él bennem emléke, hanem telíti és átítatja életemet, szemmel tart és figyelmeztet humanista kötelességemre, akárcsak nemesvonalú arcképe, amelyet 1924 áprilisában dedikált nekem. És zeng bennem, mint Jónás imája, amelyben az ő hangján könyörög, hogy megtalálja

a régi hangot s, szavaim hibátlan
hadsorba állván, mint ő sugallja, bátran
szólhassanak s mint rossz gégéből telik
és ne fáradjak bele estelig
vagy míg az égi és ninivei hatalmak
engedik hogy beszéljek s meg ne haljak.

...És ma is beszél – ha nem is a ninivei hatalmak jóvoltából – ma is tanít, elnémíthatatlanul.

*

A színes tintákról álmodó kisgyerek nagy költő korában is színes tintával írt: Kosztolányi világoszöld kézírása néz rám sok-sok leveléből. Nemcsak nagy örömmel fedeztük fel újra egymást, hanem klasszika-filológusi mivoltomban azonnal baráti szolgálatot is tehettem neki: 1921-es levelezésünk őrizi a Véres költő körüli, mai szóval: szaklektori közreműködésemet. 1921 április 5. keltezésű levélben köszöni meg az első forrásmunka-küldeményt. Idézek néhányat a következő levelekből:

Budapest, 1921. május 1.

„Kedves és nagyon tisztelt barátom!

nem kereslek föl, mert nem akarlak mindaddig zavarni, míg készen nem leszek. Nyakig vagyok a munkában. Egy hónap múlva készen leszek. Aztán, ha megengeded, neked nyújtom át legelőször, hogy meghalljam szakértő véleményedet. Itt-ott talán van némi kacsintás. De rengeteget tanultam, annyi bizonyos.

Most kérlek egy szívességre. Ha nem kerül nagy áldozatodba, tedd meg.

Egyik alakom Lucanus.

Mikor Nero megölette, ő a Pharsalia-ból azt a részletet szavalta, mely egy haldokló római harcost fest. Vajon megtalálhatod-e ezt a részletet? Talán nézz utána egy üres órádban és – milyen követelődő vagyok – irasd le költségemre, latinul és magyarul. Én majd versbe szedem. Mert regényemben idézni szeretném. Még egyszer hála és sok-sok köszönet, szeretettel ölel igaz híved és tisztelőd: Kosztolányi Dezső U.i.: A fentnevezett részletből csak két-három sor kell; a leginkább jellemző, a halál festése. M.f.”

Válaszomat így nyugtázza:

Budapest, 1921. május 9.

„Kedves jó barátom,

finom, úri figyelmed, fáradozásod nagyon-nagyon köszönöm. Egy hónap múlva alázatos szeretettel zörgetek ajtódon.

Vagyok nagyrabecsülő híved és tisztelőd: Kosztolányi Dezső

A munka előrehaladtával így ír:

„Kedves, jó barátom,

hőseim haldokolnak és én, természetesen, már jobban érzem magamat.

Most, az utolsó pillanatban kezembe kerül egy francia munka, mely azt írja, hogy Suetoniusnak van

életrajz-töredéke Lucanusról, a költőről. Kérlek, írd meg, tudsz-e róla? Én kerestem több helyütt, nem leltem meg.

Ha megvan, okvetlen el szeretném olvasni. Lehetőleg ne latinul (bármely más nyelven inkább), mert rémülten veszem észre, hogy gimnáziumi emlékeim mennyire megfakultak. Az akadémián keressem? Vagy a fővárosiban? Az egyetemen nincs meg.

Értesítsd tolakodó barátodat, aki szíves szeretettel és hálával ölel: Kosztolányi Dezső

u. i. Lucanus személyleírása is kellene, az útlevel adatai. Magas? Barna? Szeme színe? Stb. M.f.

A Véres költő megjelenése után írt méltatásomra reagál:

Budapest, 1922. január 2.

„Kedves barátom,

Nagyon jó vagy hozzám. Okos, finom cikkedet kitüntetésnek érzem. Annyira helyes az elemzése, beállítása, hogy utólagos engedelmeddel, átadtam Király Györgynek, azzal a kéréssel, találjon számára helyet.

Ezen a vasárnapon, délután meglátogatnálak feleségemmel együtt, Mátyásföldön. Otthon lesztek? Ha nem értesíts (129-85),

Viszontlátásig ölel jó híved és tisztelőd: Kosztolányi Dezső”

Hibátlan remekműve a Véres költő volt egyik legkedvesebb írása. Még 1924-ben is így ír egy levelezőlapon Rómából: „Nero városából öllelek.”

A könyv újabb kiadása előtt pedig ezt a levelet kaptam tőle:

Budapest, 1926. IX. 14.

„Drága jó barátom,

azt hiszem, nem haragszol meg túlságosan, hogyha téged, ki keresztvízre tartottad pár évvel ezelőtt – juj, de sok évvel ezelőtt – az istentelen és pogány Nerot, új szívességre kérlek. A Tacitus-idézetbe szégyenszemre hiba csúszott az előző kiadásba, de hogy mi, azt nem tudtam kisütni. Úgy érzem, föl van cserélve két sor, vagy egyik a másikba zavarodott.

Most mikor Németországban már a második kiadása jelenik meg, szeretném ezt a hibát kijavítani. Azért küldöm el neked az első oldal levonatát, s mert az ügy sürgős, arra kérnélek, javítsd ki a latin szöveget és az ívet csúsztasd a mellékelt, megcímzett és fölbélyegzett levélbe, s tedd postára. Ezer köszönet érte.

Mi hír rólad? Mikor vonulsz be az iskolába, vagy a múzeumba? Nálunk most festenek. De pár hét múlva rendben leszünk, akkor látni óhajtanálak.

Téged és a tiéidet sokszor üdvözlök igaz barátod: Kosztolányi Dezső.”

Az 1921-es esztendő levélváltásai és találkozásai mind-mind Nero jegyében folytak; barátságunk azonban ezen túl, halálig tartott. Egy 1926-os névjegyét tartom kézben: ezen köszöni meg az édesapja halálára írt nekrológot. Sajnos, nem emlékszem már, hogy melyik lapba írtam ezt a búcsúztatót.

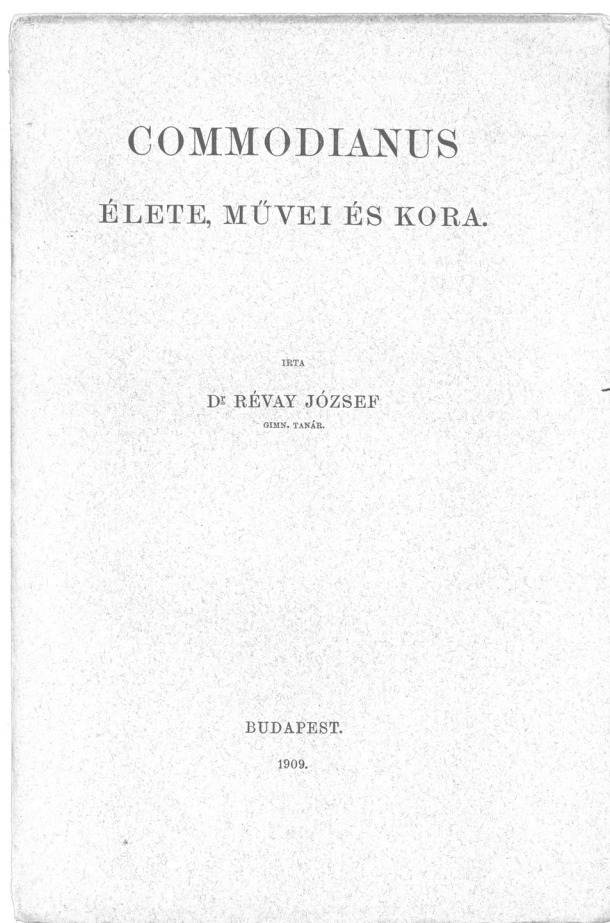
Most, a húszas évek elején, kapcsolatunk igen élénk: gyakran jöttek ki hozzánk Ádám fiukkal együtt, az egyetlen lehetséges közlekedési eszközön, a döcögős gödöllői HÉV-en. Ma is hallom még gyermekeink hangos „Ádám, hol vagy?” – kiabálását; akkor már elemista legnagyobb lányomnak rendkívül tetszett ez, a bibliai történetből vett megszólítás, bújócskázás közben kiáltoztak így: a két kisebb boldogan utánagöcögte. A kipirult arcú gyerekek közül egyszer csak bölgve szaladt be hozzánk a kis Ádám (festőien szép gyermek volt), megelégtelte a kislányok kedveskedéseit, előlük menekült hozzánk, felnőttekhez. „Hát nem édes marha?” – fordult felém teljes atyai elragadtatással Dezső.

Füst Milán is többször járt kint nálunk. Ismerve érzékeny, beteges lényét, igazán értékelni tudtam ezt a zarándokutatót, amit a hozzánk való kiutazás jelentett, a világon kívülre. Akkoriban még nem panaszkodott egyfolytában súlyosbodó bajairól; ideges tic-je megvolt már ugyan, de ő maga – egy embertelen világ kellős közepén is „ember és polgár maradt”, s ekkor még telve volt munkakedvvel, tervekkel: hitt

abban, hogy az irodalom jobba teszi az embereket, mármint az olvasókat. Az utolsó vonatig mindig rövidnek tűnt fel az idő, lévén mind a ketten szenvedélyes vitatkozók. Egyébként éppen ő, a fellegekben járó, aki lenézte a kicsinyes hétköznapi gondjait – adott egy gyakorlati tanácsot, hogy azzal is próbáljunk magunkon segíteni: tanácsa az volt, hogy szépirodalmi könyvtárból alakítsak ki és nyissak meg egy kölcsönkönyvtárat. Ez is jelentene némi jövedelmet. Be is kötöttem kb. 1000 kötetet, azonban – ehhez is ügyetlenek voltunk. Mivel semmi, de semmi propagandát nem fejtettünk ki, nem is csodálkoznivaló, hogy az olvasók nem jöttek. Vagy talán propaganda esetén se lett volna oly nagy a kultúrszomj? Ki tudja ma már.

Feleségem 1925-ben – nem bírva a bejárást, házi gondokat, gyermeknevelést összeegyeztetni – végkielégítéssel megvált állásától. Később sem gondolt arra, hogy elhelyezkedjen és tanítson; gyermekeinket azonban ő tanította az elemi iskolai tananyagra, mind a hármat, s ők aztán mint magántanulók vizsgáztak a Deák téri elemiben. Itt helyben is volt ugyan elemi (1898-ban kezdte meg működését az első elemi népiskola a túlsó oldalon; Új-Mátyásföldön 1912-ben nyílt meg az első iskola), de osztatlan tanítás folyt, kiválónak nem nevezhető tanítók közreműködésével. A közlekedési viszonyok miatt Pestre se járhattak a gyerekek, csak később, gimnáziumba. Így hát újabb megterhelést vállalva, abba kellett hagynia a bejárást; nyugdíjigényének fenntartása helyett végkielégítést kért és kapott. Ennek összege, inflációs koronában – még az járta – huszonötmillió volt: ezen vettük mindmáig szolgáló, erős írógépet; szakadatlan munkám, éjszakákba nyúló fordításaim „munkapadját”. Magam gépeltem eleinte, két ujjal – jól el-sajátítottam ezt a „tudományt”, mert ha nem is tudok „vakon” írni, de igen nagy sebességgel ment a dolog.

Ezeket az időköt fölidézve, a létért való küzdelmünk keserves korszakát – nem jut semmiféle zene az eszembe. A zongoraszó szinte teljesen elhallgatott – erre az időre gondolva csak az írógépkattogás hangzik föl emlékezetem mélyéről, a megállíthatatlan gépfegyverropogás a hűlő dolgozószobában, hosszú éjszakákon át...

Révay József: Commodianus élete és kora 1909

XIV. KESERŰ GYÖKÉR, ÉDES GYÜMÖLCS (Ókori költők)

Hadd pihenjek meg enyhét és gyönyörűséget adó ligeteidben, klasszikus költészet! „Az irodalom öröm és vigasztalás – mondja Plinius –, nem lehet olyan örömünk, hogy az irodalom ne fokozná, nem lehet olyan bánatunk, hogy az irodalom ne csökkentené.” A költészet hatalmát tehát ókori testvéreink is érezték és értették.

Természetesen nem mindenki. Nézzük a kétezer évvel ezelőtti nagyvárosok életét: ezek már akkor is gyűjtőhelyei voltak mindennek. Az örök-egyforma, keserű és édes, zajos és nyugtalan, szennyes és ragyogó városi életet nem is tudná nélkülözni az a tömeg, amely a zavarosban érzi jól magát, s mesteri módon kitanulta az ingyenélés minden fortélyát. Ennek a tömegnek utolérhetetlenül tökéletes életeleme volt a világváros televénye, a nyomor, a bűz, a sötétség, ahol mindig akad valami zsákmány. Ennek az ókori tömegnek csak anyagi szükségletei voltak, szellemét kielégítették a népies játékok, vaskos bohózatok; Görögországban, a nemzeti öntudat fénykorában, a nagy nemzeti játékok és a mindig ünnepélyes és istentiszteleti jellegű színház volt a szellem legfőbb tápláléka, Rómában – inkább a cirkusz és az amfiteátrum, a lóverseny és az állatviadal vagy a gladiátorok véres gyilkolása. A magasabb rendű irodalom mindig a kevesek kiváltsága maradt.

...Valóban, az irodalom élvezéséhez mindig magasrendű műveltség kellett, éppúgy, mint magához az irodalmi alkotáshoz. Az író, mikor alkot, nagy felelősséget vesz magára; verejtékes munkába kerül neki, míg odáig eljut, hogy értékes művet alkothat: „multa tulit fecitque puer, sudavit et alsit – hej, de sokat küzdött a fiú, hideget-meleget tűrt”, míg diadalmasan célhoz ért, mondja Horatius *Ars poetica*-jában. Ezért hangsúlyozzák a régi írók, legelőször Iszokratész, hogy az irodalomnak keserű a gyökere, édes a gyümölcse – így mondta ezt az öreg és bölcs Cato is: „Litterarum radices amaras; fructus dulces.” S bizony, utána mondta az is, akinél többet talán senki sem tanult és dolgozott életében: Szent Jeromos: „De amaro semine litterarum dulces fructus carpo – Az irodalom keserű magvából édes gyümölcsöket teremlek.” Így beszél Propertius is, a költő (i. e. 50-15): „Non datur ad Musas currere lata via – Kényelmes úton senki sem juthat el a múzsákhoz.” (magyarra ford. Csengery János, 1917)

Az ókor éppen ezért különösen megbecsülte a szépirodalmat, s a mai olvasó is megbecsüli az ókor hagyatékát; mintegy Horatius elvét vallva: „Sanctum est vetus omne poema – Szent minden régi költemény.” Érdemes figyelniük az ókori irodalom kritikusaira is: hogyan beszélnek ők a maguk irodalmáról? Cicero mondja Archias költő polgárjogáról tartott beszédében: „Az irodalom tanulmányozása serkenti ifjúságunkat, gyönyörködteti öregségünket; ékesíti jólétünket, vigasztalja és nyugtatja balsorsunkat; magányunkban élvezet, nyilvános szereplésünkben nem akadály; hű kísérőnk éjszakáinkon, utazásainkon, falusi pihenőnkön.” És éppen azért kell sokat tanulnia az írónak, hogy megfelelő édességgel tudja lenyűgözni olvasóját, hogy meg tudja neki adni mindazt a vigasztalást, és örömet, amit vár tőle. És tegyük hozzá: nemcsak az ókori olvasó, hanem a mai is.

Hogyan nézze tehát a mai olvasó az ókori szépirodalmat, s talál-e benne olyan szépségeket és értékeket, amelyek még a mai emberhez is szólnak?

Ha a szerves irodalmi fejlődést figyeljük, könnyű lesz felelni erre a kérdésre; minden művelt mai olvasó felelhet rá, csak arra kell gondolnia, hogy mi is a görög irodalmi fejlődés lényege? A görög irodalom feladata, úgy látszik, az volt az emberiség szellemi fejlődésében, hogy megalkossa az irodalmi műfajokat. A görög irodalomban, minden külső hatás nélkül, a görög szellem eredeti termékeiként, már a történeti idők hajnalán, sorra jelentkeznek az irodalmi műfajok. A római irodalom a görögnek tudatos utánzása (imitatio – ez annyit jelent, hogy a római író, ha irodalmi hitelt akart, csak görög műfajt művelhetett; sőt a jó író jellemzője az volt, hogy tökéletesen tudta megszólaltatni latinul a görög műfajokat. Volt valaha latin nemzeti irodalom is, azonban emlékei már az ókorban elvesztek vagy elavultak. Horatius is némi elnézéssel beszél róluk; abban a pillanatban, mikor Livius Andronicus latinra fordítja Homéroszt, elhallgat a latin nemzeti irodalom, és az alkotás egyetlen mértéke a görög tökéletesség lesz. Az imént azt mondtam, hogy nem minden remekmű, ami az ókorból ránk maradt; az idő sokszor kedvezett a silányságoknak, és elsodorta a remekműveket. Hogy csak a római történetíróknál maradjak: Velleius Paterculus (i. sz. I. század) világtörténelme jellegzetesen dilettáns munka (magyarra fordította Szölgyémi Ferenc, 1896), Curtius Rufusnak (i. sz. I. század) Nagy Sándorról írt művét hiába olvastatta legalább száz

éven át az iskola, mégis rossz könyv, írja fecsegő, és silány kivonatoló csupán, s vegyünk még hozzájuk egy költőt: Persius, a satíraíró (i. u. 34-62) iskolás, kiforratlan, fiatalos, zavaros – de hát huszonnyolc éves korában meg is halt már; nincs mit csodálkoznunk tökéletlenségein (magyarra fordított Barna I. 1877). A forma erejét s a műfaji hagyomány kötelező erejét pompásan szemlélteti Quintilianus professzor úrnak egyik nyilatkozata. Szónoklattani kézikönyvében visszatekint az i. u. I. század végéről a régebbi latin irodalomra, s ezt mondja: „Elég tartalmasak a régi római írók művei (bár a legtöbb inkább szellemi tartalmával, mint formai tökéletességével tündöklök); műveik helyes beosztására is több gondot fordítanak, mint az újabb írók legnagyobb része, kik szerint minden műnek értéke és szépsége kizárólag a gondolatok gazdagságában rejlik. Mindenesetre tanulhatnánk tőlük egy kis ünnepies komolyságot, hogy úgy mondjam, férfiaságot, annyira erőt vett már rajtunk, minden téren, még a szónoklásban is, az elpuhultság, minden gyarlóságaival.” (Magyarra fordította Prácser Albert)

Homérosz – minden költészet ősforrása! Nemcsak az eposz örök és felülmúlhatatlan mintaképe. A homéroszi költeményekben oldódik fel az emberi nyelv; az emberiség első boldog felszabadulása ez a pusztán anyagi élet bilincseiből. Ujjongó kiáltás napfényes ormokon, az egyszerű emberi érzelmek első felröppenése a színes szavak szárnyán. De Homéroszt nem ma fedezték fel, a költészet háromezer éves kincse az emberiségnek, története egyidős az európai szellemi kultúrával, hőskölteményeinek mélységeiben emberi egyszerűsége örök eszményképe minden költészetnek. Hallgassuk csak hőseit, hőseinek szóharcát a nagy viadatok előtt: hogyan dicsekszik mindegyik erejével, a fegyvereivel, hogyan fenyegeti ellenfelét, mily rendületlenül hisz a szavak sugalló és megsemmisítő erejében! A mai olvasó szinte a közelmúlt háborús propagandájának hangjait hallja ezekben az ősi szócsatákban. Hektor búcsúja a harc előtt feleségétől és gyermekétől, a hitvesi szeretet elmúlhatatlan szépségű elégiája; Nausikaa királyleány és Odüsszeusz napfényes idillje a tengerparton a költészet szikrázó plein air csodája; Patroklosz és Priamosz találkozása az apai fájdalom sötét tragikumával ráz meg; Hektor megrendítő siratása, vagy akár Odüsszeusz és az Argosz kutya találkozása könnyeket csal szemünkbe. Valóban, Homérosz mindenkinek minden, mint az aranyszájú prusai Dion mondta: „Homérosz az első, középső és utolsó olvasmánya minden gyermeknek, férfinak és öregnek; mindenkinek annyit ad, amennyit ki-k tud venni belőle.” Legjobb magyar fordítására várnunk kellett; Devecseri kongeniális teljesítménye előtt Ponori Thewrewk Emil műve volt az, amely megérezte az eredeti minden szépségét és ízeit; de ez sajnos befejezetlen maradt, csak az első hat ének készült el; Valósággal önálló „műalkotás” Baksay Sándor Iliász-fordítása: ez már nem Homérosz, hanem zamatos, magyaros, tősgyökeres alföldi Iliász, ízes magyar versekben természetesen. Aztán következett Kemenes Kempf József *Iliász és Odüsszeia* fordítása; ez pontos és hű – csak éppen nem költői. 1937-ben jelent meg Csengery János fordítása, s még hosszú-hosszú idő telt el a legújabb, költői és mégis hűséges magyar *Iliász és Odüsszeia* megjelenéséig.

A dráma ugyancsak eredeti alkotása a görög szellemnek; összefügg egyfelől a vallásos kardalokkal, másfelől az eposszal; istentiszteleti szertartásokból fejlődött, s mindvégig ünnepélyes és fenséges maradt. Akárhova jutott a mai dráma, mindent a görögöknek köszönhet; még a mai drámaelmélet is Arisztotelészben gyökeredzik. A mai olvasó azonban erre nem kíváncsi, hanem magukra a művekre. Szerencsére jó magyar fordításokban olvashatja mind a három nagy görög tragikus megmaradt műveit. Aiszkhülosz tragédiái mélységes hitet és komoly vallásos-erkölcsös világnézetet hordoznak; Szophoklész eszményíti hőseit és tárgyait; Euripidész emberesíti a tragédiát, a heroikus magasságokból a földre hozza: reális és tradicionalista. Három költő és három merőben különböző egyéniség; magyar fordításaik szerencsésen tolmácsolják a görög tragédiák komor fenségét és szárnyaló költőiségét és pedig mindig az igen bonyolult eredeti versmértékben; ezzel megmentik a görög tragédia egyik jellegzetességét a mai olvasó számára.

Valamennyi görög tragédia fordításból kiemelkedik Szophoklész *Oidipusz-ának* és *Kolonoszi Oidipuszá-nak* művészi és egészen görögízű fordítása: Babits Mihálytól. Ezek olvasásának elmulasztása több mint bűn: hiba.

Pindarosz (i. e. 520-442) a nagy nemzeti eszmények költője, a hősi dicsőítő ének, a dithyrambos műformájának megalkotója. Az eposz és a tragédia mellett ez a harmadik nemzeti műfaj, jelentősége túlment mindig az irodalom határain. Pindarosz énekeiben a mély vallásosság, az erkölcsi komolyság, a nemzettudat, a lovagias görög embereszmény nyer méltó költői kifejezést, fensége és mélysége rokon a tragédiával. Ő maga is érezte szent hivatását, mikor egyik olympiai ódájában magasröptű sasnak mondja magát, s büszkén hirdeti, hogy megveti a károgozó hollók rikácsolását. Költészete a mai olvasónak minden ízében rokonszenves, mert nem csupán a sport magasztalása, hanem a sport nemzettartó és nemzetnevelő

erejének dicsőítése is. Pindaroszt sokan fordították, elszórtan sok költeménye jelent meg magyarul, s megjelent végre a teljes magyar Pindaros (negyven éve, 1929-ben), a fáradhatatlan Csengery János tolmácsolásában. Kortársa és nagy vetélytársa, Bakchylidész (i. e. 516-450) könnyebb, érthetőbb, kellemesebb költő, mondhatnám: népszerű Pindaros. Pindaroszt szerette volna túlszárnyalni, vagy legalábbis utolérni: egyik sem sikerült neki. Győzelmi énekei pompás verseléssel és virágos stílusban harsonázzák az ünnepi örömet, de nem érik el Pindaros hieratikus fenségét. Magyar fordítása több, mint hatvan éves; Hegedűs Istvánnak köszönhetjük. (1903)

Viszont nehéz helyzetben van a magyar olvasó, ha meg akarja ismerni a görög dalköltészetet, a tiszta dalt, amelynek műfaját az I. e. VI. században Alkaios, Sappho és Anakreón (Ponori Thewrewk mindhármát lefordította 1885-ben) teremtette meg. Igaz, hogy csak gyér töredékben maradtak ránk, de már ezeknek az ismerete is különös világot nyit meg előttünk, és hozzásegít a világirodalom lírafejlődésének hiteles megismeréséhez. Alkaios nélkül nem érthetjük meg Horatiust és végső elemzésben is ide nyúlunk le Berzsenyi és Virág Benedek költészetének gyökerei is. A görög lírikusok megmaradt munkáiból sok jelent meg magyarul, de elszórtan, áttekinthetetlenül. Túrtaiosz harci dalai, Szolón oktató versei, Theognisz és Mimnermosz elégiái és harci indulótól kezdve a szerelmi epekedésig megszólaltatják az emberi érzelmek minden húrját, s pompás képet adnak a görög líráról egy magyar nyelvű antológia keretében. (Ez az óhaj nem pusztába kiáltott szó: jövő évben jelenik meg ilyen igényű antológia; értesüléseim szerint.) Ilyen antológiában feltétlenül helyet kell adni a görög költészet legszebb virágának, a homéroszi himnuszoknak is, amelyek szintén az ősműfajhoz tartoznak, és az ősi ünnepi énekmondás szerves részei voltak. Gazdag mitológiai anyaguk, szárnyaló hangjuk, epikus és egyben lendületesen dithyrambikus előadásuk Devecseri Gábor méltó tolmácsolásában szólalt meg magyarul már 1939-ben és 1941-ben.

Aiszoposzról, a mese-műfaj atyjáról, a tolvaj és bölcs rabszolgáról, nem is akarok beszélni, hiszen meséi már négyszáz évvel ezelőtt megszólaltak magyarul is, és azóta is sok fordításban és átdolgozásban jelentek meg, ha néha a latin Phaedrus közvetítésével is (magyarul Boros Gábor, 1902). Beszéltem már Lukianoszról is, az éles nyelvű és kegyetlen szatirikusról, „qui diis et hominibus non pepercit – aki sem istennek, sem embernek nem kegyelmezett”, mint a keresztény Lactantius jellemzi, és – hogy 600 év messzeségéből idézzem elő a merő ellentétét: – emlegettem már a mézes szóval mesélő, jó öreg Hérodotoszt, s a görög szórakoztató irodalomnak most már csak egy műfaját kell figyelmedbe ajánlanom, kedves olvasóm: a regényt.

Egyetlen ókori műfaj sem volt akkora hatással a középkor s újkor irodalmára, mint ez az erotikus-kalandos prózai epika. Irodalmunkban különösen nevezetes nyomokat hagytak a népszerű görög Nagy Sándor- és Trója-regények, viszont a kalandos szerelmi regény sok képviselője közül (Chariton, Epheszoszi Xenophon, Antoniosz Diogenész, Jamlichosz, mind az i. sz. II. században) csak az emesai Heliodorosz jutott szóhoz magyarul. *Aithiopika* című regényét, amely Theagenész és Kharikleia szerelmének megható történetét dolgozta fel, már 1600-ban magyarra fordította Czobor Mihály, s pontosan 100 évvel később Gyöngyösi István dolgozta át, majd újra megszólalt magyarul, Dugonics András *A szerecsenek* című regényében. Heliodorosz kortársa (i. sz. III. század) volt valószínűleg Longosz, akiről már az előbb beszélgettünk.

Latin nyelven is diadalmasan szólaltak meg a görög műfajok; hogy mindjárt a regénynél maradjunk, Apuleius *Aranyzámár* címen emlegetett kalandos-barokkos regénye, s benne a gyönyörű *Amor és Psyche* mese, korszerű fordításban olvasható magyarul (Révay József; először 1924-ben). S hogy a többi költőt is sorra vegyük: a teljes Horatius is immár megszólalt magyarul, költő-műfordítók avatott tolmácsolásában; Vergilius *Aeneis*-ét Lakatos István hibátlan munkájából ismerheti meg a mai olvasó; Tibullusfordításaink, ha régiek is (Latkóczy Mihály, 1882 és Csengery János 1886), még mindig helyes fogalmat adnak az érzelmes latin lírikusokról. Ha itt még hiányok vannak, könnyen pótolhatók. A mai költőink közt többen is vannak, akik bizonyára szívesen vállalnák és kedvvel és tehetségesen végeznék a latin költők korszerű fordításának munkáját. Elegendő csak arra utalni, hogy a latin „nyugatosok” vezérének, Catullusnak költeményeit az elmúlt nemzedék Csengery János hangulatos, jól sikerült fordításában olvashatta, s íme: a mai olvasó is megkapta hamisíthatatlan hangú, alakilag is hű fordítását egy költő-filológustól (Devecseri Gábor, 1938). Ez a fordítás simításra szorult, amit fordítója értő kézzel az új kiadásokon meg is tett, de már akkor harminc éve, megérezni benne a különös, fanyar és édes catullusi ízeket. Öröm, hogy legalább ezt a vérbeli római lírikust méltó tolmácsolásban olvashatjuk. Az érzelmes és derűs, csintalan és kacagó, kétségbeesett és síró Ovidiusnak nem minden művével vagyunk ilyen szerencsések, mert míg az

Átváltozásoknak modern fordítása közkézen forog, addig ennek az örökké korszerű költőnek egyéb művei (*Tristia*, *Epistulae ex Ponto*) 100 éves magyar fordításban lelhetők fel: ezek a legfrissebbek (Egyed Antaltól, 1839 és 1847).

Szerettelek volna, kedves olvasóm, ma költői idézetekkel szórakoztatni: hogyan jósoltak maguknak halhatatlanságot a római költők? Ez az Ovidius egészen bizonyosra vette örök költői életét: legalább háromszor megjósolja, hogy híre sohasem enyészik el; de nem marad el a sorból Propertius sem, Lucanus sem, Horatius sem a híres „non omnis moriar”-ral, nem hagyja magát Seneca sem, sőt a komoly építész, Vitruvius is kijelenti műve előszavában, hogy „spero etiam posteris notus – remélem, ismerni fog az utókor is.” És íme, nem tévedtek, mint ahogy Petőfi sem tévedett, mikor azt mondta, hogy „az álmok nem hazudnak: dicső neve költő fiaidnak, anyám, soká, örökkön él”.

Érdemes volna, kedves olvasó eljátszozni ezzel a költői hagyománnyal, de ma komolyabb csemegét hoztam neked. Pliniusnál zsákmányoltam, s mindjárt neked szántam. Bár ő csak Athénről beszél, szavait bízást vonatkoztathatjuk az egész ókorra: „Sit apud te honor antiquitatis, sit ingentibus factis, sit fabulis quoque – Tiszteld az ókort, tiszteld hatalmas tetteit, de tiszteld meséit is.”

Tegyük ezt mi is; tiszteljük és olvassuk, megérdemli.

Plinius (61 – 112)

XV.
ÚJFAJTA BÖRTÖN
(Tizennégy év a Franklinnál)

ANTIGONE

Halálom előtt ne gúnyolj: fáj, hiszen élek

Ti mind legyetek tanúim: én

Megkönnyezetlenül e mély szikla sír

Újfajta börtönébe indulok: kemény ítélet!

Többgyermekes szülők tagadják, hogy van „kedvencük”, szívükhöz legközelebb álló, kivételezett sarj a gyermekek közt.. Pedig előfordul ez a megkülönböztetett szeretet a vérszerinti utódok irányába: a jelenség magyarázata messzire vezetne. Hát még a lelkünkbelől lelkedzett – szellemi gyermekeink közt, mennyire előfordulhat, hogy egyik vagy másik lesz a legkedvesebb, a legközelebb álló a szívhez: szebb, mint amilyennek elképzeltük, hangja tisztább, mint ahogy hallani reméltük; tőlünk kapta lelkének arcát, s mégis, valami örök-ismeretlen szépség sugározza be. Így vagyok én, nem tagadom, két fordításommal: Szophoklész *Antigoné*jával és Seneca *Vígasztalások* című művének tolmácsolásával. Magyarra fordításuk közben éreztem adatott a legtisztább alkotói örömet; tolmácsolásuk több volt számomra jól megoldott műfordítói „feladatnál”. Van még jó néhány, nagy sikernek bizonyult, méltatott és elismert fordításom, de ez a kettő – romolhatatlan szépségükkel – fénylőn állja az idők múlását, és ők állnak legközelebb hozzám.

Antigoné-m az 1949-ben végzett színiakadémiai növendékek vizsgaelőadásán jutott először (és utoljára) színpadra. Gellért Endre – drága fiatal barátom – emlékezett arra, hogy 1944-ben szerződése volt a Nemzetivel arra, hogy fordításomban játssza a darabot, s elkérte tőlem. Folytak már a próbák a rosszul mondható elavult szöveggel, amikor az egészet félbeszakíttatta, s újra kezdték az én fordításommal. A fiatal színészek nagy lelkesedéssel tanulták „újra” szerepüket, a véleményük szerint is jól mondható szöveget, amely emellett – talán fölösleges hangsúlyoznom – mindenütt formahűen követi az eredetét. Emellett a klasszikus versmérték sehol sem válik nyűggé, teherré, jól simul a nyelvhez. A színlap itt van előttem, a szereplőkről csak annyit, hogy Kohut Magda itt játszott először tragikát - amely szerepkörre megjelenése és orgánuma szinte elrendeli –, és hogy az I. ór Sinkovits Imre volt. Nagy volt a siker; a vizsgaelőadások történetében szokatlanul, többször is ment az előadás: ez megint csak a közönség antikvitás-szomjúságát bizonyította. Hogy miért dicsérem ennnyire saját művemet? Rajtam kívül ezt más úgysem teszi; azóta – húsz éve – nincsen annyi görög isten, hogy színpadra segített volna – kínáltam TV-színpadra (az elavult Csiky-fordításban, hozzá nem értőn játszották, különösen, mivel az átdolgozó is laikus volt) ; fölvettem szabadtéren való előadását – sehol sem kellett. Egyetlen megbecsülését művem úgy nyerte, hogy az Ókortudományi Társaság saját kiadványaként, igen szép kivitelben, megjelentette, mégpedig 1967-ben, az Akadémia Kiadónál.

Másik „lelkemnek gyermeke”, a *Consolationes*, ugyancsak sokáig feküdt kéziratban, míg végre könyvkiadásunk révén napvilágot, illetve nyomdafestéket látott; ezen a réven némi elismerést és jó fogadtatást kapott: az Európa Könyvkiadó – immár második kiadásban – gondos, bibliofil köntösben jelentette meg ezt a – bátran mondhatom – hibátlan művet. Legbűszkébb a ritmikus próza hű visszaadásának megvalósítására vagyok; erre, megfigyelésem szerint csak elhunyt kitűnő barátom, Áprily Lajos ügyelt szöges gondnal prózafordításainál. (A *Bulyba Tárász* megjelenése alkalmából köszöntöttem és szívből méltattam teljesítményét: válaszából kitűnik, hogy ő is tisztában volt vele: a fordításnak ilyen fokú igénye már csak kevesünkben él, s a kritika még kevésbé veszi észre.)

A ritmikus sorvégződések, az úgynevezett clausulák igen lényeges szerepet kaptak az ókor íróinál, mivel önáluk csöndes, magában olvasás ismeretlen volt: a széppróza hangos felolvasásra, recitatoria készült. Ennek az emelkedő-süllyedő, ritmikus beszédnek visszaadására nyelvünk csodálatos hajlékonyságával, felettébb alkalmas: úgyhogy e ritmikus sorzáradékok visszaadása magyarul, magasfokún teljesíthető.

E két legkedvesebbem megjelenése – jóleső elégtételként ért öreg koromban, életem alkonyán. A húszas évek fullasztó sivatagában nem akadt kiadó számomra, hogy is akadt volna, hiszen rajtam volt a

kommunista bélyeg – character indelebilis – a kurzus szemében. Természetesen semmiképpen sem álmodozhattam állami állásról sem, vagy ügyem felülvizsgálatáról – jobb volt hallgatni, nem vihart kavarni a rosszindulat bennünket övező tengerén.

Mint már említettem, bizonyos hírem-nevem volt már kiadói körökben, nyelvtudásom, gyors munkamódszerem, irodalmi ismereteim és tájékozottságom – némi értéket képviselhettek kiadói szemszögből, mert 1928-ban ajánlatot kaptam a Franklin Társulattól, hogy „irodalmi titkári” és lektori munkakörben alkalmazni hajlandók. 1928 szeptemberében foglaltam el állásomat.

A pénz stabilizálódott; 350.- pengő fizetést kaptam, ami, tekintve a 4+1 gyereket és nem dolgozó feleségemet, nem mondható fejedelmi összegnek. Fiatal tanár koromban jobb volt az anyagi helyzetem; de hát – közben volt egy háború, és egy vesztett forradalom. De hát a kapitalista szűkmarkúbb volt az államnál is – azonban annyian megírták már (igen jól) a kapitalista könyvkiadó s a tőle egzisztenciálisan függő író kibékíthetetlen ellentétét, az író teljes kiszolgáltatottságát (Móricz Virág könyve apjáról, Fodor József visszaemlékezései stb.), nem vindikálom magamnak e téren az újat-mondás dicsőségét. Csupán néhány adattal szeretnék hozzájárulni, feleletül a klasszikus kérdésre: mit is jelent a munkaerő áruba bocsátása szellemi munkánál?

Antigonémmal szólva: újfajta börtönt, kemény ítéletet.

A tőkésnek még csak szeme sem rebben, ha tőle függő, semmiféle érdekvédelmi szövetséghez nem tartozó alkalmazottja egyben-másban ellenkezett vele; meggyőzni sohasem próbálta. Egyszerű eszközökkel terelte a helyes útra az illető lázadó individualistát, többnyire azonnali elbocsátást helyezve kilátásba. Sic volo, hoc iubeo – mondta volna, ha ismeri Juvenalis satírját. Bár – még ne essék szó erről –, még csak éppen megkezdtém hivatali munkámat az Egyetem utca 4. szám alatti szürke épület, a Franklin Társulat egyik elsőemeleti szobájában. Munkaidőm kilenctől kettőig tartott; a munka természetéből következőn azonban sokszor tovább kellett maradnom. A helyiérdekű közlekedés némileg javult, s így bent lehettem, vállalhattam azt is, ha délután szükség volt a munkámra. A vezérigazgató sohasem ellenőrizte, mettől meddig vagyunk az íróasztalunknál, sokkal magasabb régiókban tartózkodott, semhogy ezzel foglalkozott volna. Egy bizonyos: valamelyikünk mindig rendelkezésére állhatott (hárman alkottuk a szerkesztőséget: Schöpflin Aladár, Komor András és én); azonban egyikünk sem élt vissza ezzel a kötetlen munkaidővel. Nem is lehetett volna, annyi volt a dolgunk.

Komor Bandi, kedves jó, tragikusan elpusztult barátom (feleségével együtt követett el öngyilkosságot, a fasizmus előretörése idején) ült az előttem lévő, mindig lámpafényt kívánó kis udvari szobában; én magam ugyancsak udvari, bár eléggé világos helyiséget kaptam. Bútorzata a legsivárabb, tintaoltos irodabútorokból összeállítva; de nem volt ennél reprezentatívabb Schöpflin szobája sem. Pedig ő – óriási tapasztalatával, széles körű műveltségével, nem mindennapi munkabíráásával (melyet ő is csekély összegért bocsátott a Franklin rendelkezésére) a kiadó egyik oszlopa volt, és ugyancsak nagy mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a vállalat üzleti sikerei állandóan stabilak legyenek. Sem külsőségekben, sem anyagiakban nem volt irányunkban megbecsülés; szakértelmünk semmibebevésén sem akkor, sem most nem csodálkoztam, de következményeit akkor a bőrömmön éreztem.

Nekünk, alkalmazottaknak, a kíméletlen verseny szelleméhez kellett igazítani egész munkamódszerünket, minden tudásunkat és igyekezetünket; latba vetni minden képességünket abból a célból, hogy cégünk lepipálja a konkurenciát. Nem olyasféle versenyre gondolok, hogy még jobb, még újabb, még merészebb irodalmi művek kiadásával kívánt volna a Franklin a verseny során a többi kiadó fölébe kerekedni. Egyszerű üzleti versenyfutás volt ez – Salve lucrum volt az örök jelszó – a cél: minél több tankönyvkiadási engedély megszerzése (ez bomba üzlet volt); bővíteni a részletüzlet-hálózatot a hogy a „népművelés” révén is keressen valamit a cég: minél több kalendárium kiadása.

Ezen a kettőn – a részletüzleten és a tankönyveken – volt a legnagyobb haszna a vállalatnak. (Erről még a Műhelytitkok című fejezetben mondok el egyet-mást.) E kétféle üzletág fölvirágoztatásán kívül természetesen tartozó kötelességünk volt az élő irodalom figyelése; úgyszintén a külföldi kortárs-irodalom szemmel tartása, ugyancsak az említett elv, az „üdvözlégy, haszon” értelmében. Többnyire jobb meggyőződésünket, irodalmi ízlésünket és tapasztalatainkat is alávetve ennek az elvnek dolgoztunk, de néha mégiscsak sikerült igazi írókat is behoznunk és elindítanunk, jó könyvek születésénél bábáskodva. Egyébként: bértollnokság volt ez a Franklinbeli állapot, s nem is hasonlítható egy mai lektor működéséhez és hatásköréhez. Lázongásaimat Aladár barátom bölcsen dörmögő hangja vagy Komor Bandi derűs cinizmusa szerelte le. Pedig éppen elég sokszor volt alkalmam lázongani és ellenkezni – személyes ellentétbe és összeütközésbe azonban csak kiszolgáltatottságom későbbi éveiben kerültem Péter Jenő vezérigazgatóval.

Egyelőre ókeresztény, „szakértelmemet”, e tárgykörben való jártasságomat, latin tudásomat kihasználva – bomba üzletekhez juttattam a Franklint, katolikus tárgyú „szent” könyveimmel. Óriási részletüzlet: minden katolikus plébánosnak lelkiismereti kötelessége a vásárlás! Ezeket a műveket szinte futószalagon gyártottam és állítottam elő, aminthogy ilyen ütemben is rendelte a kiadó. Tisztában volt teljesítőképességemmel: tapasztalhatta ezt a Jacobus de Veragine *Leganda Aurea*-jának 1926-os fordításakor. Ennek példátlan sikere a részletüzletben (albumalakú díszkiadás, aranyozva, gyönyörű reprodukciókkal) indította el a következő művek sorozatát: *Zarándokút a szenthelyekre*, 1928 (505 lap) ; *Árpádok virága, Szent Imre herceg*, 1930 (391 lap) ; *A Szentévek története*, 1933 (455 lap). Ugyanilyen tárgykörből jelent meg 1939-ben: *A katolikus hittérítés története* (535 lap). A két utolsó munka Lévay Mihály püspök neve alatt jelent meg, ugyancsak üzleti érdekből. Ez a manipuláció semmiféle szerzői hiúságomat nem bántotta: ugyanis ezek a műveim legkevésbé szeretett szellemi termékeim. (Később, a *Műhelytitkok* című fejezetben beszélek még erről részletezőn.)

Nos tehát, a Franklin nemcsak a katolikus hívőkre gondolt; az egyház harcos katonáin kívül a valódi katonatisztekre is kivetette a részletüzletek hálóját. „Bűvös háló ez, honnan nincs menekvés” – egymás után jelentek meg a katonákat is erősen érdeklő, vagy kifejezetten katonai, hazafias tárgyú, gyűjteményes díszmunkák: *Magyarország Vereckétől napjainkig* (öt kötet); *A kémkedés története* (három kötet); *Háborúk a nagy háború után* (két kötet) – és még sok hasonló. Itt mindig szükség volt rám, nemcsak a speciális témakörben, az ókori részeknél, hanem mai szörnyszülött szóval: „stílszerkesztőként” kellett közreműködnöm némely katona-irodalmár elmeművénel. Favágás volt ez is a javából, és ékes bizonyítéka annak, hogy a bértollnok nem születik, hanem lesz, ellentétben a költővel.

Tehát ily módon engedett és hagyott keresni a fixfizetés mellett Péter Jenő. Egyrészt a megrendelt fércművekkel, másrészt egy-egy műbe, amelyet én szerkesztettem, írtam én is néhány ívnyi anyagot pl. *Kémkedés az ókorban* – a fent említett egyik munkában – ezek a munkák természetesen nem voltak túlfizetve. Úgy is mondhatnám, rosszul, méltatlanul voltak honorálva. A viszonyok, az úgynevezett bethleni konszolidáció ellenére egyre romlottak.

Újfajta börtönöm – lehetetlenné tette, hogy tudományos munkámat folytassam. Minden szabad időmet a megélhetéshez szükséges fordítások készítése töltötte ki. Ezekre a külön munkákra rendszerint oly szorosan szabták meg a határidőt, hogy csak éjszakai, hajszás munkával tudtam kielégíteni a megbízót és teljesíteni a vállalt feladatot. A cél többnyire ez volt: megelőzni egy másik kiadót a munka mielőbbi piacra dobásával (a kiadók közti összműködés, fedés vagy hasonló probléma érdektelen volt). Egyik nagy fordításom – ha jól emlékszem, Victor Hugo *Nyomorultak*-ja, Lányi Viktorral – elbírt annyi rezsit, hogy gépírónt alkalmazhattam. A munka sürgőssége miatt (ezért is fordítottuk ketten) tekercsekben kapható papírt fűztünk a gépbe: erre írt minden idők leggyorsabb gépírónöje, Kázmér Margit. Csak úgy gyűrűzött a gépből a készülő fordítás, megállíthatatlanul – meg is előztük ezzel a módszerrel a konkurens – már nem tudom, melyik – kiadót. (A szentkönyveket és a Boccacciót magam gépeltem.) Még egy nyomasztó, hajszás fordításom él élénken emlékezetemben: két olasz utazó-földrajztudós (Tucci-Gherssi) Tibetről szóló vaskos könyvét kellett ilyen rohamtempóban fordítanom, a már ismertetett szűnni nem akaró papírtekercsek használatával: ezek a gyűrűző papírkigyók fojtón roppantották össze minden tervemet, minden olyan munkának még a csíráját is, amelyet kedvemre végeztem volna. Így hát – balvégzetű Laokoon – csak a taposómalomhoz hasonlítható szakadatlan robot volt az életem, a Társulat szolgálatában.

Ugyanilyen versenyfutás volt a haszonért az akkoriban nagy üzletet jelentő tankönyvek kiadásánál is, illetve azok jogának megszerzéséért. Ismerve tanári múltamat és működésemet, sőt mi több: ismerve tankönyvírói képességeimet, Péter Jenő megbízott egy latin nyelvtan készítésével, mellyel a Szent István Társaság hasonló kiadványát kívánta volna megelőzni és eleve fölöslegessé tenni. Az igazgatóságban helyet foglaló, busás összegeket zsebrevágó „igazgatósági tagok” feladata volt eztán a tankönyv elfogatásának keresztülvitele.

A tankönyvírás azonban olyannyira nem volt nevezhető munkaköri kötelességemnek, hogy Péter Jenő teljesen magától, bölcs vezéri belátásból, a feladat teljesítése esetén 300.- pengő – ma úgy mondanánk – célprémiumot – ígért meg és helyezett kilátásba, azonnal kiutalva. A kitűzött két hét helyett egy hét alatt megvoltam a munkával – mehetett nyomdába a kézirat. Vártam a számomra igen jelentős összeg kiutalását – majdnem egyhavi fizetésem –, de csak nem akart befutni. Ekkor kihallgatásra jelentkeztem Péter Jenőnél, magyarul: számon kértem a megígért összeget, hivatkozva arra, hogy én teljesítettem a feltételeket, s hivatkozva az ő szóbeli ígéretére. – De hisz ez a munka nem lehetett oly nehéz, s így nem is ér annyit, ha tanár úr ilyen hamar végzett vele! Ilyen rövid idő alatt 300.- pengőt keresni nem volna

erkölcsös! – próbált jobb belátásra bírni, meggyőző érveivel, a tőke gáncsnélküli lovagja. – Nem vagyok köteles latinul tudni olyan fokon, hogy nyelvtankönyvet írathasson velem – lektori feladatnak ez már nem nevezhető! – érveltem én. – De igen – válaszolta, semmiben sem térve el a klasszikus kapitalista illemtanától –, természetesen köteles. Mikor én önt alkalmaztam, számításba vettem azt a tudását is, s azt, hogy alkalomadtán használni fogom! – És ha tegyük fel gordonkán tudnék, művészi színvonalon, hangverseknek volnék kénytelen az ön javára ha kívánná? Kérdeztem, véleményem szerint merő gúny. – Természetesen – felelte rendíthetetlenül, és a háromszáz pengőt nem utalta ki.

Nemcsak humorérzékben, egyéb emberi érzésekben is szűkölködött – irányunkba – nagyhatalmú „vezérünk”. Természetesen az írók iránt sem voltak holmi heves érzelmei: távolesett tőle mindenfajta irodalom-értés vagy –pártolásnak még a gondolata is. Hogy a Franklin mégis adott ki jó könyveket? Valami súllyal mégiscsak esett a latba hármunk szakértelme, irodalmi jártassága és ízlése, s így olykor sikerült a csalafintaság: az üzletet az irodalommal egy kalap alá venni. Például (nemcsak a katolikus hívőkre gondolt a könyvkiadó) volt: Protestáns Írók-sorozat is, részletüzlet volt ez is; ebbe aztán „vallási alapon” belekerülhetett Németh László *Bűn* című regénye és Jékely Zoltán *Kincskeresők*-je. Egy-egy ilyen sorozatot bizonyos számú kötet tett ki; tehát, hogy meglegyen a 12 kötetre hirdetett sorozat, kiadói trükk volt az egyébként nem nagy terjedelmű műveket két kötetre tagolni. Emlékszem egy Északi Remekírók-sorozatra, amelyben Sillampää *Silja* című regénye ilyen okból lett – kis terjedelme ellenére – kétkötetes. Ha egy kicsit is vaskosabb, nyilván trilógiának adják ki. Természetesen meglovagolta a Franklin az irreudentizmust is: Török Sándor kitűnő *Idegen város*-ának hirdetéseiben megszólal a honfibu; pedig ennek a könyvnek teljesen más a mondanivalója, távol esik minden pappváryelemérnés elmeszüleménytől. (Lehet, hogy ez egy Erdélyi Írók-sorozat tagjaként látott napvilágot, erre már nem emlékszem pontosan.)

Ezek a sorozatok „nem hiányozhattak egyetlen magyar (katolikus, protestáns, erdélyi, felvidéki stb.) úri család könyvtárából sem”: rendkívül rátermett és rendkívül ügyes könyvügynöki gárda gondoskodott a kiadványok elhelyezéséről. Egyik legsikeresebb könyvügynöke a Franklinnak a derék Weisz Oszkár volt, fantasztikus összegeket keresett, a sanyarú idők ellenére, saját gépkocsiján járta üzleti útjain az országot (akkoriban ritka jelenség); de ő legalább sikeres vámszedője volt a társulat tekintélyes hasznának.

(Egyetlen olyan gesztusa volt a kiadónak, amely mai szemmel nézve is követendőnek látszik: ennek mását nem láttam a felszabadulás után könyvkiadásban. A könyvnapokra valóban lényegesen olcsóbban kerültek a piacra értékes és klasszikus kiadványok: pl. Arany János, gyönyörű vászonkötésben, három kötet, egy töredékéért a szokásos árnak. Volt még egyszer Arany kisebb költemények, tömegkiadásban, fűzött kiállításban, de Zichy-illusztrációkkal. Persze bizonyára van közgazdasági magyarázata, sőt haszonkulcsa is ennek a látszatra kulturális misszióknak tűnő tettnek, ehhez én nem értek. Manapság, igaz, többször van időleges árleszállítás a könyvpiacra, ez nem rossz kezdeményezés. De a könyvnap, külön arra a célra készült kiadvány valahogy ünnepebb volt, s kielégített némi várakozást.)

Egyébként a könyvnapok igazi vásári kikiáltókként működtek; kínáltuk az árut, s a szerzőknek nem megtisztelő szerepe, hanem tartozó kötelessége volt – kiadójával szemben – a megjelenés. Emlékszem, hogy Móricz Zsigmond kelletlenül tett e felszólításnak eleget, ott ült ugyan gazdájának, az Athenaeumnak sátrában, de ott is dolgozott: magával hozta írógépét, és ügyet sem vetve a kíváncsiakra, fürgén gépelt... Vagy talán ez is a kiadó kívánsága volt: „Az író munka közben” c. látványosság intimpistás ötlete? – nem tudom, de kitelhetett tőlük, elképzelhetőnek tartom. Üde színfoltja volt a könyvnapoknak egy-egy önjelölt próféta és lángész feltűnése a vásárbán. Egyébként – tegyük hozzá – az önjelöltekből vajmi ritkán lett igazi író, elismert tehetség; de a lehetőség ott volt előttük azzal, hogy előfizetés útján gyűjtött pénzen megjelentethették műveiket. Zömmel fiatal költők voltak így, sokuknál a pusztán közlési vágy, az önkifejezés kénje nem árulkodott később sem költőről, de gondoljuk meg, hogy ilyen előfizető-gyűjtés útján tudta első ízben megjelentetni költeményeit a fiatal József Attila.

S hogy mi tette a könyvkiadás és egyben a magyar irodalom korlátlan uraivá az Athenaeum, a Franklin és a többi kiadók sok „fura urát”? Egyszerűen részvénytársaságok; bizonyos időpontban úgy látták jónak, ha tőkéjüket éppen ebbe az üzletbe fektetik; nem is csalódtak vállalkozásaikban. Mindemellett, mint említettem, mégis sikerült nekünk a Franklinnál néhány fiatal író elindítani, néhány értékes és új mondanivalójú külföldi művet megjelentetni. Valamivel nagyobb hatáskörre akkor tettem szert, s akkor foglalkoztathattam kedvem szerint írókat, amikor 1932-ben megindult a Társulat képes havi folyóirata, a TÜKÖR. Ez a korszak s maga a folyóiratra való emlékezés azonban – külön fejezetre érdemes.

Most még bértollnokságom kimagasló és számomra örökké emlékezetes teljesítményéről, a *Gömbös Gyula élete és politikája* című életrajzról kívánok szólni. Péter Jenő, a legridegebb kapitalista, akit volt szerencsém ismerni, előbb a katolikus tárgyú könyvek megírására kényszerített (sőt, arra is kötelezett, hogy az evangélikus vallásról rekatolizáljak; ugyanis a kegyes-tanítórendből történt kilépésemkor vallást is változtattam – ez úgy illett, mikor megnősültem – nekem ez egyébként teljesen közömbös volt), később pedig a Gömbös-életrajz megírását követelte, lévén ez ugyancsak jó pont a kiadó számára. Nagy volt a birkózás és a verseny, hogy ki vállalja legrövidebb határidőre a miniszterelnök mennybemenetelét tárgyaló művet. Vezérigazgatóm a mezőny láttán engem nyugodtan benevezett, s olyan határidőt mondott, amelynek hallatán az ellenfelek elnémultak. Ultimátumát elém terjesztette, vonakodásomra ügyet sem vetett. Azzal érveltem, hogy a fegyelmi ítélettel rám égetett bélyeg eleve lehetetlenné teszi, hogy a feladatot teljesítsem – kijelentette, hogy ő az ügynek ezt a részét vállalja, ha viszont én nem vállalom a könyv megírását, azonnali hatállyal elbocsát. Tehát, ha nem vállalom el a munkát, családommal együtt ismét a legreménytelenebb helyzetbe kerülök – figyelmeztetett –, s még arra is utalt, ha úgy gondolom: szabadúszóként megélhetek, mint a húszas évek elején evickéltem, most ez nem fog sikerülni, van neki olyan befolyása, hogy ne csak állást, de munkát se kapjak sehol.

A Gömbös-könyv megírása és megjelentetése szép példája annak, hogy miként volt képes a tőkés még a fasizmus is egyezkedni, a nem lebecsülendő erkölcsi, de főleg anyagi haszon, a profit érdekében. A magyar fasizmusnak, uralma fenntartása érdekében, elsőrendű szüksége volt az antiszemitizmusra, és Gömbös szerepe a fasizmus szálláscsinálójaként nem csekély mértékű (mint a kérdés szakértője, vallhatom); talán nem ismerte föl ez importált eszme mérhetetlen veszélyét az okos Péter Jenő? Később az ő egész létüket is fenyegette az elhatalmasodó fasizmus, fiát, Péter Andrást, a jónevű műtörténészt, elhurcolták és meggyilkolták a nyilasok.

Talán nem kell bizonygatnom, hogy én magam sem jobboldali, sem fasiszta, sem mély-magyar vagy antiszemita nem voltam soha életemben, úgyhogy ezt a könyvemet természetesen – szégyellem, jobban, mint Gárdonyi szégyellhette a Göre-könyveket, s még annyi nevet tudnék ide sorolni – nem mentségül, hanem a rideg tények magyarázataként. A kor embertelen nyomása alatt nem egy haladó szellemű, ugyancsak megbélyegzett pályatársamnak jutott hasonlóképpen megszágyenítő feladatként, hogy kenyérkeresetből egy-egy, meggyőződésével teljesen ellentétes munkát lefordítson. Keserű kényszerűségből vállalt bémunka volt ez, semmiféle más előnyünk belőle nem származott, „jó fiúk” mi abban a rendszerben nem lehettünk. Ez emlékbeszédben önmagam felett, hadd említsem meg még apologetikusan, hogy e rosszemlékű könyv is részletüzlete volt a Franklinnak, könyvkereskedői forgalomba sohasem került, tehát valószínűleg senki sem olvasta el, s így „lélekmérgező” hatása nullával egyenlő – bár stréberségből, félelemből, kényszerűségből hivatásos katonák, állami alkalmazottak lelkesen rendelték, Weisz Oszkár ellenállhatatlanul meggyőző szavaira. 45-ben, első igazolásomkor még nem szegezték a könyvet vádként ellenem: később annál többen jelentgették különböző fórumokon; teljesen hiábavalóan, mert részletes életrajzomban erre is rátértem.

(Újabb időkben jutott el hozzám Vas Zoltán véleménye, aki azt üzenete nekem, hogy Horthy-könyvéhez végzett kutatásai során pompás adatokat talált a túlírt, émelygős könyvben: a kétségtelenül pontos adatok mögött meglátszik és fellelhető a filológus pontossága: tehát legalább ennyi haszna volt...)

Harminchat év múltán hadd búcsúzzam egy lábjegyzet ismertetésével, magyarázható, de mégis, nehezen menthető ballépésemtől:

Az iratok az ellenforradalom történetéhez című, kétkötetes, több mint ezeroldalas alapvető munkának (Nemes Dezső, Karsai Elek, Kubitsch Imre, Pamlényi Ervin szerk.) is szolgáltatott néhány adatot a Gömbös-könyv. Igazi feloldozást, megkönnyebbült sóhajt váltott ki belőlem az a lapalji jegyzet (kívülről nem tudom pontosan), amely így értékeli írásművemét: „...Révay Józsefnek egész munkásságára egyébként nem ez a szerencsétlen, rossz emlékű mű a jellemző...”

Magam is így érzem – s ezzel lezárom bértollnokságom e legmélyebb pontjáról szóló tudósításomat.

Nem hiányzott azonban ebből az időből sem a barátok és pályatársak összeszokott köre, az állandó összejövetelek mindig új, sohasem unalmas frissessége. Ebbe az áramkörbe tartozni igen jó és erőt adó

érzés volt. Törzshelyünk pedig nemcsak a Centrál ebben az időben professzor barátaimmal (Marót Károly, Moravcsik Gyula, Eckhardt Sándor stb.) például a Belvárosi Kávéház is volt a találkozások színhelye; Laczkó Gézával egy Veres Pálné utcai kis borozót részesítettünk előnyben. A Kárpátiában világfiassabb összejövetelek tartattak, s végül nem restelltünk rendszeresen Óbudára járni, a híres Kéhli-féle vendéglőbe. Ebbe a társaságba tartozott többek között Márai Sándor is.

Ez a szép szokás, amely talán sajátos nemzeti jellegünkhöz is tartozik: asztaltársaságok, még hozzá irodalmi asztaltársaságok virágzása, nem szűnt meg 45 után sem. Erről majd később még írok... De most, előrevetítve, közlök egy versélményt, amelyet 70. születésnapomon nyújtott át a Belvárosiban Zolnai Béla. (Ő is meghalt 1969-ben.) Nyoma sincs önmagam ünneplésének a tényben, hogy közlöm itt a verset, inkább azért kívánom ide tenni, hogy összejöveteleink hangulatából adjak valamit; a kiváló nyelvész és stilisztista „panegyriusa” tömören foglalja össze életutamat. Bár e fejezet tanúsága szerint ekkor még csak az emberélet útjának felén jártam, álljon itt az erre a korra is jellemző, 1951-ben született megemlékezés:

Hetven év

Klasszikus filológus professzor, Révay,
De – mondják mint író: egy kicsit dévaj...
A tudomány papja, kihez a Sors kegyes
S bár nő: a Múzsával hatvan éve jegyes!
Ő a jegyes atya, sőt jegyes nagyatyja,
Bár Attika a söt sójegyre nem adja...
Vers, próza, Boccaccio, Petronius, Plautus
Nála gyorsan pereg, mint úszó, ha crawl-t úsz
De, mivel nem ér fel egész világ kínja:
Hiába van ujjában tudás csínja-bínja,
Professzorból lett ő Franklin Benjaminja,
Ott pedig címe nem „magnifice rector”:
Schöpflin mellett szerkeszt, mint fő-vicelektor...
Tartja vállain, mint Atlas, az éggömbös
(Ki maga is unja s mondaná már: Gömb, höss!)
-Vállain nyugszik százfajta korrektúra,
A TÜKÖR-ből látszik: a szó korrekt ura.
Minden műfaj ága-boga, ia-fia,
Születik tollán a dal, sőt biográfia.
Modern olvasó vagy? Ha sietsz, még jókor
Megtudhatod tőle, milyen volt az ókor.
Modern és klasszikus kettős-arcú Jánus,
France-ot idéz, tárgya a Commodianus.
(Egyik tizenkilenc, másik egy híján húsz.)
Tizenkilenc óta kit annyi balsors űz,
Az ma is, aki volt: Pártjában maradt szűz.
Humanista nem lesz Rómagyújtó Néró
Lett is a jutalma negyvenötben: zéró.
Mátyásföldön művel humaniőrákat,
De szereti a pest-budáni órákat.
Ilyenkor nem bántja hír, dicsőség, hóbort,
Megiszik egy korsót s rá két deci óbort.
Szelíd, nyájas ember, sosem hetvenkedik,
Ifjú-titán képpel most is hetven pedig.

Szükségem volt rá, csakugyan, hogy baráti szívek közt embernek érezhessem magam: annyi csalódás, megaláztatás, kedvezőtlen fordulat ért ezekben az években, hogy e barátságok megtartóereje nélkül talán belerokkanok.

Munkámban egyre nagyobb teret hódított – a hivatali robot mellett – a kenyérkereset céljából végzett fordítás. Mégis, mindemellett, nagy nehézségek közepette, folytattam újra a tudományos munkát is. Lassacskán összeállt és elkészült Jupiter, Mithras, Krisztus című nagy terjedelmű művem kézírata. A legújabb kutatások figyelembe vételével készült el ez az összefoglaló munka: a római császárság vallás- és társadalomtörténetének önálló szintézise.

Ha szó esett arról, hogy nemcsak vér szerinti, hanem szellemi gyermekeink közt is lehetnek kedvesebbek a többinél, akkor átvihetjük ezt a gondolatot az elveszett gyermek miatti fájdalomra is. Ez a művem – nehéz időkben, emberfölötti erőfeszítés árán született – sok ideig hevert kéziratban, nem volt eléggé népszerű tudományos, nem találtam rá kiadót. Végre, már a háborús években, a Franklin szerződött velem kiadására. E célból természetesen bent volt a kézirat mindhárom gépelt példánya az Egyetem u. 4-ben. Az épület az ostrom alatt repülőtámadás következtében ízzé-porrá vált és kiégett. A kéziratból több másolatom nem volt. Életem magnószalagjáról így törült le a sors igen jelentős szöveget, visszahozhatatlanul.

*

E korszak könyvkiadását tehát hivatalból jól ismertem; a mai olvasó számára ez már történelem. Jó eligazítást és találó jellemzést ad a Klebelsberggel kezdődő és Hómannal folytatódó kultúrpolitikáról Darvas József, *Város az ingoványon* című művében: „Lillafüredi Palota-szálló, szegedi Dóm tér, halbiológiai intézet, komoly népoktatás és demokratikus kultúrpolitika helyett az egyetemi oktatás egészségtelen túlméretezése, hortobágyi, bugaci és mezőkövesdi idegenforgalom, Potemkin-építkezések, hivalkodó kultúrfölény, a magyar elmaradottság egzotikumma, sőt cirkuszi produkcióból való lealázása – mindez nagyon jól sommázza a bethleni reakció szellemét.”

A Horthy-korszak negyedszázadában a kapitalista könyvkiadás híven szolgálta ezt a szellemet: sikerült olyan jellegű és arányú selejtirodalmat kitermelnie, amely méltán vetekedhetett a „legműveltebb” nyugati ország égiszében tornyosuló könyv-szemétdombjával.

Alighogy a fehérterror vérbe fojtotta a Tanácsköztársaságot, a kapitalista könyvkiadás azonnal felismerte a népbútítás szinte korlátlan lehetőségeit. A háború s a forradalmak megrázkódtatásai után a megriadt emberek jó része a misztikumba menekült, másik fele pedig a szörnyű haláltánc után a könnyű szórakozást kereste: a pénzt hajszolta, a táncot, a szerelmet, a kalandot, az „úri” életet irigyelte, s amit nem érhetett el a valóságban, azt olvasmányjaiban akarta átélni és fenéig élvezni. Így támadt az óriási kereslet kalandos, izgalmas, érzelmes, bűnügyi, detektív, vadnyugati, alvilági tárgyú regényekben.

Érdemes megnézni kiadók lihegő, habzószájú vad hajszáját a profitért. Hatalmas arányokban megindul a tömegek alantas ösztöneinek megnyergetése. A külföldi, főleg amerikai selejt- és szennyirodalom roppant áradata zúdul az olvasókra, a legcsábítóbb, lehangzatosabb könyvcímekkel. De a könyvkiadás nemsokára áttér az önellátásra és már hazai iparosokkal és bértollnokokkal gyártatja a hamisítatlan amerikai ízű selejtet.

Az igazi hajrá akkor indul meg, mikor a Pesti Hírlap fölcsap könyvkiadónak, s megindítja a 28 filléres sárga könyvek sorozatát, tíz-, húszeszes és ennél is nagyobb példányszámban. Volt itt kaland, izgalom, förtelem, vadnyugat, s amit akartok, rogyásig! Az Athenaeum, amely előbb Papini *Krisztus*-könyvével lefölözte a tömeg misztikus hajlamait, most az alantas tömeg-ösztönökre építette kék rémregényeinek sorozatát. De a selejt utolérhetetlen terjesztője a Singer és Wolfner-cég volt, számos harmadrangú, de nagyvilági, érzelmes, vallás-erkölcsös és hazafias kisiparos-író kiadója. A mérsékelten művelt magyar középosztály, a kritikátlan kis- és nagyburzsoázia csak úgy falta léha és értéktelen kiadvány-sorozatait (Külföldi Regények, Új Idők Könyvtára, Milliók Könyve).

Látni is lehangelő, hogyan kapnak szimatot a régi kiadók, s hogyan burjánzanak föl a profit szagára egyre újabbak és újabbak. A lihegő és mohó hajszát a sorozatok címei tükrözik leghívebben.

Az olcsóság hangoztatása a hírverés egyik legbiztosabb eszköze: Hárompengő-harminchéromfilléres Regények, Kétpengős Regények, Másfélpengős Regények, Pengős Regények, Félpengős Regények, Filléres Regények...

Nem rossz fogás azt sem elhitetni, hogy százezrek és milliók vásárolják ezeket az irodalmi termékeket, tehát Milliók Könyve, Százezrek Könyve, Mindenki Könyve, Mindnyájunk Könyvtára, Világvárosi Regények.

Jó balek, illetve olvasó-fogó eszköznek bizonyult a könyvek színének ügyes megválasztása és feltűnő ríkoltozása. A sárga és kék regények mintájára volt Színes Regénytár, Pepita Regények, Csíkos-sarkú Regények, Tarka Regénytár, Napsugár Könyvek, Százszorszép Könyvek stb.

Jönnek aztán a tetszetős, csábító, izgató és megtévesztő című sorozatok: Nova Kalandos Regényei, Kaland Regénytár, Érdekes Regények, Legjobb Könyvek, Kitűnő Regénytár, Szórakoztató Regények, Csillagos Regény, Népszerű Regény, Koronás Regények, Tízperces Regények, Misztikumok Könyvtára, Vasárnapi Regénytár, Hétfői Regény stb.

Gombamód szaporodtak el a könyvkiadók, elnevezésük többnyire félrevezető: Kultúra, Magyar Könyvbarátok, Magyar Népművelők Társasága, Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadó, Magyar Szépirodalmat Pártoló Egyesülete, Közművelődési Könyv- és Lapterjesztő.

S kivétel nélkül valamennyi ilyen sorozat és kiadó csak selejtet termelt és árusított!

Egész sereg új kiadó is alakul az alantas ösztönök kiszolgálására és a minél nagyobb haszon bezsebelésére: Hárfa, Gong, Aesopus, Aurora, Helikon, Alfa, Palatinus, Duna, Centrum. Ezen a nem éppen hazafias vagy hitbuzgalmi területen megjelennek – valláserkölcösre mázolt ponyvairodalmat előállítva és terjesztve – a Szalézi Művek, a Forences Világmissziók, a Korda, a Szent István Társulat, a Szív-gárda, a Pallas, az Élet, s mindenekfölött a Központi Sajtó-vállalat, a jezsuita Bangha kedves gyermeke. De nem marad el a protestáns fél sem, a Bethániai-nyomda Füzetes Regényeivel.

Ilyen szervezete épült ki néhány év alatt annak a „földalatti” irodalomnak, amelyet a kiadók élelmessége, cinizmusa, üzleti mohósága teremtett meg.

Ez a mohó, éhes és lelkiismeretlen társaság egy húron pendül a Vörösmarty emlegette szennyirodalom hőseivel:

.....a többi rongykereskedővel,
Ez únt fejek e megkorhadttal szívekkel,
Rossz szenvedélyek oktatóival.

*

Az az irodalom, amelyeket ezek az úgynevezett könyvkiadók az olvasónak táltak vagy a közönségre rásóztak, a legszenyesebb ponyva volt. Gondosan megkülönböztetendő a régi vásári ponyvától, amelyen némi selejteket közt mégiscsak ott volt Tinódi, Ilosvai Selymes Péter, Gvadányi, Sárosi, sőt Petőfi, Arany és Jókai is. Azonban a ponyvának ez, a Horthy-korszakbeli fertőzete az igazi irodalom álarcában jelentkezett, hangzatos és megtévesztő fedőneveken. Móricz Zsigmonddal beszélgettem egyszer erről: megdöbbenett a szennyirodalom elburjánzása; jó könyveket, igazi irodalmat akart helyette a tömegek közé szórni, százezres példányszámban. Ismeretes hősi szélmalomharca, sok hiábavaló fáradozása e nemes ügy érdekében; ismeretes kiadójának rideg álláspontja is. Tehát Móricz figyelmeztető cikket íratott velem (Nyugat, 1931, 843. lap), de a cikkekével együtt az ötletet is elsöpörte az alantas ponyva dantei rondabugyra, az érzelmes, a detektív, kalandos regények „*Hömpölygő tűzfolyama*”, hogy egy efféle műalkotás címét idézzem.

A kor ponyvájának tárgyköre az alantas emberi indulatok, szenvedélyek, vágyak ösztönök teljes képzetanyaga. Ennek az irodalomnak szereplői: hercegek, grófok, általában arisztokraták és dzsentrik, léha tisztok és selyemfiúk. Még selyemfiú szerzőről is van tudomásom. Díszlete: az előkelő élet és környezet, a főúri vagy akár burzsoá életforma; könnyfacsaró szerelmek, érzelmős giccsek, nagy örökségek, főnyeremény, sikkasztás, a pénz és vagyon megszerzése minden eszközzel – akár erőszak árán is. Az akkor még nyomdafestéket tűrő szex is kellő mennyiségben volt adagolva. Tehát ez az „irodalom” előképe volt annak a ma nyugaton erősen dívó irányzatnak, amely az olvasásigényt az erőszak és a szexualitás gátlástalan ábrázolásával kívánja kielégíteni.

Itt a felelőtlen erőszak, amelyet mindig fényesen igazol a siker. Jönnek az ártatlan kowboyok, de mögöttük már a gengszterek istenülnek, a rablók, gyilkosok, rendőrök és mesterdetektívek, jön a zsebből-lövés, az érvek érve: a colt! Jön az ájult Amerika-imádat, életformájuk bálványozása, az agyafúrt és pokolian leleményes amerikai tömegirodalom rugalmas és lázas utánzása. A gombnyomásra termelő fürge magyar bértollnokok futószalagon ontják a műveket. Ott fortyog ezekben az amerikai gyilkosságok, rablások, vérbosszúk és egyéb mészáros-munkák közt India, Egyiptom, Kína, Japán, Dél-Amerika minden koholt misztikuma, varázslata, kísérteties, titokzatos és fantasztikus embere vagy állata, mellettük az idegenlégió hamis romantikája. (Egy több mint tizenöt éve kiadott „Elavult könyvek jegyzéke” ürügyén, és azt nézve bukkanak fel emlékeim a kapitalista könyvkiadás dicstelen fegyvertényeiről.) Nézem ennek a léha, érzelmős irodalomnak ebbe a furcsa „könyvtárba” – könyvjegyzékbe – internált alkotásait: itt minden és mindenki talpig előkelő, „tip-top úriember”, itt a kaszinói viselkedés az úri ma-

gatartás szabályozója, egy-egy izgalmas kártyacsata vagy párbaj, egy-egy viszony vagy nászút, lóverseny vagy nagy estély tartja izgalomban a Társaságot: s olvasót és vásárlóját, a filléreken tengődő kis munkáslányt... Itt már a hősnők neve (Livia, Sylvia, Hella, Thyra) is elárulja, hogy ez más, finom, szép, kivételes és kíváncsú világ.

Egyik regénynek a tartalmát sem kell elmondani, a címük mindent elárul. Íme, az irigyelt világ: *Őfelsége szerelme; Három szép grófkisasszony; Két asszony egy fedél alatt, vagy egy hercegnő csodálatos története; Beleznay Miksa gróf és leánya, vagy a barlangligeti kastély titka; Igazi úrilány; A hercegnő mosolya.* És – merész téma! – a félvilág és az éjszakai élet ilyen cím alatt: *Hogyan lehet pénz nélkül jól élni?; Mosolygó bestia; Ezüstróka- Leányálom; Rongy de selyemből: egy dizőz és 8 férfi története; Könnyek királynője; A végzet asszonya; Pipszinek múltja van; Szeress ma éjszaka; Matildből démon lesz* – de a legeslegszebb: *A gyehenna csókja.*

Ez gyönyörnek is sok, ez a címköltészet netovábbja, ez maga a megtestesült kéjgáz! Meg se kottyán mellette az olyasmi, mint a „*Szekszipil királynője*”. Ez igen, azért ez is valami finom perverz dolog lehetett, a Világvárosi Regények igazi gyöngyszeme. Méltón csatlakozik a többi kor- és kórtünethez: Guido da Verona, Pitigrilli és Újhelyi Nándor mesterműveihez. A pornográfiában is kivételes hely illeti meg bizonyos Bordácsy Pál (Mayer Árpád) korszakalkotó művét: „*Eszter és Viola, vagy asszony, aki lányt szeret. Erkölcs és idegkórtani színjáték*”. (Diderot jobb. Csakhogy abban az időben nem lehetett volna kiadni.)

Nem utolsó élvezet kitapogatni, kik is a szerzői a szívdöglesztő címek alatt rejtőző remekműveknek? A Klebelsberg-féle kultúrfőlny idején diadalmas külföldi szerző a magyar olvasóközönségnél (a középosztálynál is, természetesen) Hedvig Courts-Mahler őnagysága, nem kevesebb, mint 157 műve jelent meg magyarul. Nagy számban jelennek meg Glyn Elinor, Vicki Baum művei, mindketten a magyar íróiparosok eszményképei: felkapott, nagy keresetű írók. Bizonyos magyar követőik megközelítik a Courts-Mahler-i világcúcsot; ebben az időben hazai íróink közül viszont kétségbeesetten küszködött gyötrelmes adósságaival Móricz Zsigmond; ebben a korszakban nem akadt pénz és papiros Déry Tibor nagy regényére; ezekben az években árult ócska könyveket egy Nagymező utcai böngészőben Nagy Lajos, mert keserű és gyilkos, leleplező írásai általában sehol sem voltak keresettek vagy kíváncsúak.

*

„Nem is kendő, ha nem bécsi, nem is követ, ha nem Péchy” – a régi kortesnóta mintájára megkockáztatom, hogy nem is cím, ha nincs benne: rémület, borzalom, éjfél, pokol stb. (*Borzalmak éjszakája; Gyilkosság éjféلكor; Az iszonyat hajója; A véresarcú kísértet; Suttogó végzet; A halál angyala*) Mily szívesen olvashatott a munkanélküli ilyen címeket: *A gyilkos arany; Az ördög aranya; A 2 000 000 frankos gyöngysor; Gyémántrablók* stb. Nem kevésbé érdekfeszítő élmány lehetett a *Nevető halál bandája*, a *Préri vörös ördöge*, *Lódd, ahol éred*, s a színekben pompázó címek mögött is biztos izgalom rejtőzött: *A sárga banda; A fekete mámor; A kék sárkány; A vörös sátán völgye*, s végül az „állati címek: *A préri párduca; A brixeni hiéna; A prériskál; Texasi keselyű; A sakálember* – sorakoznak a többi remekmű mögé.

Elég is ennyi a sokezerből, eléggé híven jellemzik ezek azt a kapitalista könyvkiadást, amely nyaklól nélkül öntötte el a piacot művekkel, miközben a magyar írók, az igazi írók kézíratai az asztalfiókban fulladoztak, és szerzőik koplaltak. E sikeres művek eladhatása könyvügynöki fáradozást nem igényelt. Nagy fogyasztói voltak a munkásosztály, a kispolgárság, és – kikapcsolódás címén – az úgynevezett művelt középosztály is szorgalmasan olvasta.

Tehát a klerikális kiadók is kézzel-lábbal utánózták, fordították, írták és kiadták ezt a fajta szennyirodalmat: derűs élményem, hogy a katolikus Új Élet regénytár klasszikus szerzői amerikanizált névvel pompás címek és művek kiagyalói, pl. Steven Woolf – Farkas István, címszüleményei pedig: *A kék halál pálmái; A halál aranya; Kígyók pokla* stb. A pénznek nincs szaga, tehát mindegy, hogy jámbor legendák, missziós történetek, Kaszab István-életrajzok, vagy üvöltő és lélekmérgező kalandregények révén csordogál a pénz a kegyes könyvkiadói zsebekbe, minél dúsabb ereken és zuhatagokban.

*

Ez infernális könyvkiadói utazásnál hadd figyelmeztessenek még egy jelenségre: a szemétdombon kivirul és buján tenyészik a szovjetellenes és általában kommunistaellenes szennyirodalom. A Dante

százezreket keres Bahmanova naplóján, a Révai Irodalmi Intézet Nagyiványi Zoltán propagandakönyvén hízik, s kiadja Hoyos Miksa gróf „*Spanyolország megmentőit*” című fércmunkáját. A Singer és Wolfner sem marad el a többitől: kiadja R. Aldington híres regényét: *Európa a Cseka árnyékában*; a Palladis félpengős sorozatban árasztja bizonyos M. Zwick regényét: *A Szovjet hálójában* címmel; s tősgyökeres nemzeti és szívvel-lélekkel irredenta Stádium könyvkiadó Rodionov: *Nincs kegyelem* és Ealabanoff: *A cseka szolgálatában* című szennyiratokkal kíván jó fiú lenni, de a spanyol polgárháborút is kiaknázza kommunistaellenes izgatásra: G. Forster: *A vérző Barcelona*; E. A. Rodriguez: *Az alcazari máglya*.

De minden kiadón túltesznek e nemes versenyben ismét a klerikálisok. A Pázmány Péter Irodalmi Társaság adja ki a Vigilia-Könyvek sorozatában Kúhnelt-Leddin hírhedt könyvét: *Jezsuiták, nyárspolgárok, bolsevikok*. A Központi Sajtóvállalat csak úgy ontja a szovjetellenes, gyalázkodó könyveket. Bizonyos Kisházy-Bulcsu Bertalan korrajzot írt „az orosz forradalmak idejéből”; könnyen elképzelhető, mekkora szakértelemmel s mily elfogulatlanul.

Egyébként is edzette, óvta a magyar olvasók lelkét a korabeli könyvkiadás: mikor nem alantas ösztönöket ébresztgetett, nem más népeket gyalázott, akkor valami eufóriás szédületben ünnepelte önmagát. *Kicsordult a magyar lélek* címen jelent meg antológia – mi minden ki nem csordul az ilyen nekibúsult magyar lélekből! Egy másik nekibúsult magyar viszont kijelenti, hogy „*Elhítem a turáni átkot*” – persze, versben hinti el, s könnyű kitalálni, hogy kikre hinti legjobb minőségű turáni átkait.

Ordítanak, bömbölnek, üvöltenek a címek: *Gyönyörű Magyarország; Átmegek a Királyhágón; Magyar mennyország; Magyar tavasz, Nem, nem, soha, Szent bokréta, Szép magyar jövő; Ámokfutó Bukarest, Vissza a Felvidékre!, A levente rózsája*. Ezt a cserkész-árvalányhajás, leventés, kongregációs, álhazafias és mindig irredenta uszítást is elsősorban és természetesen a klerikálisok folytatják. De ez legalább kiadói és világnézeti profiljukba tartozik – no, de kérem, *A kék halál pálmái*?

S a nép, az istenadta nép, hogyan jelentkezik ennek az irodalomnak a tükrében? Munkáshősök, munkásregények természetesen nincsenek. *Klárka hercegnő* van, *Álomlovag* van. Ez az irodalom nem is akarta meglátni a munkát és a szociális problémákat, s ha mégis leereszkedik erre az egyáltalán nem „comme il faut” szintre, akkor is a beletörődést, a fatalista megnyugvást, a „szegények mindig lesznek köztetek” evangéliumi propagandáját hirdeti. Chernoch János hercegprímási szelleme sugárzik e munkák eszmei mondanivalójából; ő mondta: „Amit az emberi bölcsek kitaláltak szabadságról, az általános testvériségről, a társadalmi egyenlőségről, az uzsorás kizsákmányolás megszüntetéséről, a demokráciáról: az mind haszontalan, üres ideának bizonyult.” Ő sem bizonyult tehát megbízható jósnak. Ez aztán a próféta, ugyebár?

De mégsem hiányzik a nép, a paraszt ebből az „irodalomból”; illetve alkotnak olyan parasztfigurákat, mintha a régi népszínművek parasztkliséit elevenítették volna föl, ezüstpitykés ünneplőben, rózsaszínű felhők közt, szirupos tálalásban mutatja be a boldog, gondtalan falusiakat. Másik módja természetesen a göregábori módszer. Ezeknek a műveknek falusi alakjai együgyű, bárgyú, nevetséges fajankók. Félszegséget, egyszerű észjárást – mindent kifiguráznak a szerzők. Íme, néhány ilyen tárgyú műremek címe mutatóba: *Andris bá csodálkozik; Nevelni kő az asszonyt; Börcsök a tecchalott; Egy nadrág kőne; A házassági boldogságról átajjába; Rozi nem akar kisasszony lenni; Gödrös András gramofonja...* Természetesen egyformán pórul jár a cigány is (*Cigány a bíró előtt, Cigány mint halál* stb.) E paraszt-cigány csúfolódást a jeles szerzők többnyire jelenetekben, egyfelvonásosokban űzik. E népellenes szennyirodalomnak majdnem egyetlen kiadója Kókai Lajos. Csak a Szalézi Művek „A mi színházunk” című sorozata versenyezhet vele, oly mű kiadásával, mint pl.a „*Kővé meredt Kátsa*” című vígjáték.

Mindjárt szép is, jó is, okos és kedves is a magyar paraszt, ha kakastoll lengedez a csendőrkalapján; erről tanúskodik a buzgó Stádium *Kakastollak* című, a csendőrségre dicsfényt árasztó kiadványa. Megirigylési ötletét a Magyar Nemzeti Könyv-és Lapkiadó, s kiadja ugyanannak a szerzőnek másik csendőrhimnuszát: *Szemtől szembe. Apróságok a csendőréletről* címen. S a magyar paraszt katonakorában még vígjáték főhős is lehet: erről tanúskodik sokatigérő címével a *Hapták Bundás!* címet viselő darab.

Igazi könyvcsemegét jelentett e korszak álirodalmának huszonöt kövér esztendejében Muráti Lili és Karádi Katalin színésznők könyve... De jutott papiros és kiadó Zbkov Sándor selyemfiú-könyvére is, címe: *Életem és szerelmeim*. Így volt ez rendjén, hisz mindez – társadalmi esemény volt.

És fűzfapoéták uralkodóházból való kollégájának, Őfelsége József Ferenc királyi hercegnek betolakodása irodalmunkba hogyan történt? Ennek a műveletlen, még habsburgnak is bárgyú és tehetségtelen fenségnek nem kevesebb, mint hat verseskötete jelent meg tizennégy év alatt, ami valóságos merénylet volt a jó ízlés ellen. A hat kötet öt kiadónál jelent meg, s ez nyilván bizonyítja, mily kapós irodalmi cse-

mege volt a főherceg egy-egy kézírata. Íme a kötetek: *Magyarföld dalai*; (Stephaneum, 1930); *A költő és a halál* (Korda, 1932); *Vágyak hegedűjén* (Korda, 1932); *Szavak a tó fölött* (Kapisztrán, 1940); *Tűzhely* (Turáni Társaság, 1944). Végül is megelégtelte eme csip-csup kiadók dicsőségét a hatalmas Franklin Társulat – egykor bizonyos póri származású költő, pl. Arany János, Vajda János kiadója –, és sikerült megszereznie kiadásra a fenséges szerzőnek *Szüreti szózat* című verseskötetét 1937-ben. A jelképes hasábkorrektúrára őfelsége személyesen kegyeskedett elfáradni a kiadó székházába, majd kézjegyével méltóztatott ellátni a kész korrektúrát, igazgatók, méltóságos és kegyelmes igazgatósági tagok sűrű és hódolattól csöppögő hajbókolása közepette.

Ebben az évben egy másik József Balatonszárszón a vonat elé vetette magát, nem bírva tovább elviselni a szégyelletes nyomort és megaláztatást, amit e kor ráért. A Franklin Társulatnak eszébe sem jutott, soha, kiadni József Attila-verseskötetet.

*

Huszonöt év irodalmi Augiasz-istállójának szemetét így kívántam még egyszer magunk elé idézni. „*Az elavult könyvek jegyzéke*” című, szívós és gondos munkával összeállított kiadvány olvasgatása adta az impulzust e visszaemlékezésre: sorra feltámadtak nyomasztó élményeim a jegyzék olvastán. Pedig e kiadvány szerény címe utáni római I. azt jelenti, hogy még sokkal nagyobb mennyiségű, szinte áttekinthetetlen az a szennyirodalom, amely a felszabadulás után kisöprésre várt. Ez a visszaemlékezés felidézte azt a kiadói szellemet, amely irodalmilag értéktelen, tartalmilag silány műveket jelentetett meg, kizárólag saját jól felfogott haszna érdekében. Ezek bizony nem érdemesíthetők arra, hogy a kulturális felemelkedés útján járó dolgozó népünk olvasmányává legyenek; jegyzékük azonban több egyszerű selejt-listánál: egyúttal megdöbbenően hű és kétségbeejtően igaz tükre a negyedszázad kultúrpolitikájának. Saját tapasztalataimmal kiegészítve, mondhatom, infernális kép bontakozott ki előttem. Megkeményített szívvel, idegenkedésemet legyőzve merészkedtem be „az emberiség elhányt rongyai” közé: úgy érzem, kalauzolásom szolgált némi tanulsággal. Seregestül rebbentek föl gondolataim e furcsa „könyvtárban”, amelyre mindenestül ráillik Vörösmarty ítélete: „Országok rongya, könyvtár a neved!”

A kapitalista könyvkiadás alkalmazottjaként több mint tizenégy évet töltöttem e szakmában: elsajátítottam a szakma minden csínját-bínját. Alkalmam volt még a felszabadulás utáni könyvkiadásban is aktívan dolgozni: 1947-ben szerkesztettem a kétkötetes *Révai-lexikont*, illetve átvettem a szerkesztés munkáját. Később a könyvkiadás azelőtt sohasem remélt megbecsüléssel és intenzitással foglalkoztatott. De ez már egy másik fejezetre tartozik.

Emlékezetes pályámra még egy pillantást vetve, nem hallgathatom el azt az elismerő méltatást, amellyel az 1956-os parlamenti kiadói konferencián nevemet az előadó (Köpeczi Béla vagy Simó Jenő, erre már nem emlékszem) megemlítette. Az előadás mintegy történelmi visszapillantást vetett a múlt és félmúlt neves szerkesztőire, s ez alkalomból Péterfy Jenő, Gyulai Pál, Schöpflin Aladár és mások után engem is felsorolt. Jutalomként ért idős koromban ez a jóleső elismerés; hogy tettem-e valóban némi szolgálatot a magyar kortárs-irodalomnak a nehéz harmincas-negyvenes évek során, azt a TÜKÖR szerkesztőjeként végzett munkám felmérésénél ítélni meg kedves olvasóm. Ott kívánok erről az időszakról sok mindent elmondani.

Hosszú és fárasztó utamból, az idő labirintusából a mához közelítve – fogytán az erő, a lendület –, halhatatlan ókori árnyak mellett próbálok megpihenni.

XVI. HALHATATLAN ÁRNYAK (Politikai irodalom az ókorban)

A politika, a mindennapok mestersége, az ókorban még úgy mondhatjuk: művészete; művelőik, a politikusok nevét pedig valami makacs hűséggel őrzi a népek története. A politika szó a görög polis-ból származik, ez pedig várost vagy államot jelent; politika tehát – az államkormányzás mestersége, vagy – ismétlem – ha az ókorra alkalmazom: művészete.

Az állam vezetése alapján véve gyakorlati feladat, s eszerint a politikusok el is tűnnének a feladatok megoldása után; művükben csak az a maradandó, hogy az állam maga megmarad. A nap hősei ők, gyorsan árnyakká foszlanak, de a történelem különös szeszélyéből gyakran halhatatlan árnyak. Az ókori politikusnak külön szerencséje, hogy legtöbbször hadvezér és államfő is volt, mint Periklész, Alkibiadész, Julius Caesar, Cicero, Augustus, s így annál több mód volt rá, hogy nevét megőrizze az utókor.

Nem véletlen, hogy az ókori politikus ily sokoldalú. A politizálás szigorú kötelesség volt abban az időben; Görögországban megverték azt a polgárt, aki húzódozott politikai kötelességei teljesítésétől, Rómában pedig megvetéssel sújtották, sőt nemegyszer felségsértéssel vádolták azokat, akik – mint például a keresztények – visszavonultak a közügyektől (infructuositas in negotiis) és teljesen közömbösek voltak a politika iránt (contemptissima inertia). A politika az ókori ember életeleme és létformája; a mai polgár műkedvelő, hozzá képest az ókori demokrácia polgára hivatásos politikus. Ezért érdemes a mai olvasónak belepillantania azokba az ókori könyvekbe, amelyek feltárják előtte a görög és a római politikai élet titkait, mesterfogásait és elméleteit.

Ott, ahol a politika ennyire átszötte a polgár életét, hamarosan meg kellett szólalnia az elméletnek is. Az államkormányzás helyes módszerének kérdése gyakorlatilag szenvedélyes és véres belpolitikai villogásokat eredményezett. Az ókori politika legfőbb eszménye a szabadság; ennek nevében küzd Harmodiosz és Arisztogeiton a zsarnokok ellen, ennek nevében gyilkolják meg Brutusék a monarchiával kacérkodó Caesart. S mégis, az első görög államelmélet, amely ma is időszerűen hat, éppenséggel a szabadságnak üzen hadat. Platónnak az államról írt nagyszerű munkája ez, a *Politeia*. Ebben a műben Platón megrajzolja egy oly eszményi állam berendezését, amelyben az igazságosság uralkodik. Miután részletesen kifejtette, hogyan kell megfelelő testi és szellemi nevelést adni az állam jövődő őrinek, foglalkozik a különféle államformák bírálatával, és felállítja a nagy állam eszményét. Ebben az új államban vagyonszövetség uralkodik, hasonlóképpen nő- és gyermekszövetség, feltétlen engedelmisség: mindenkinek megvan a ridegen kiszabott munkaköre; háttérbe szorul az egyéniség és a szabadság, mert a túlságos és korlátlan szabadság csakhamar féktelenségbe és zsarnokságba csap át. Csak a filozófusok segítségével valósítható meg az államban a négy legfőbb erény: az igazságosság, a mértékletesség, a bölcsesség és a bátorság. „Amíg vagy nem a bölcsességkedvelők királykodnak az államokban, vagy az úgynevezett királyok nem megfelelően bölcselkednek és az államhatalom és a bölcsességkedvelés nem forr össze, mindaddig nem lesz vége a bajoknak az államokban” – szól a tanítás. Hogyan győzzük meg már most erről az uralkodókat és alattvalóikat? – veti fel a kérdést Platón, és mindjárt meg is felel rá, egy igen mély értelmű mesével, amelyen ma is érdemes elgondolkozni. „Ti mindnyájan testvérek vagytok itt az államban, de mikor az isten benneteket alakított, akkor mindazokba, akik uralkodásra alkalmasak kötöttek, létesülésük aranyat kevert; ezért is ők a legbecesebbek; azokba pedig, akik az ő védőik, ezüstöt, míg a földművelőkbe és más egyéb munkásokba vasat és ércet. Az uralkodóknak azt hagyja meg az isten, hogy utódaiknak legyenek jó őrői, s ha utódjuk érc- vagy vastartalmú találna lenni, semmi áron meg ne könyörüljenek rajta, hanem megadva neki a természetből megillető rangot, a munkások vagy a földművelők közé taszítsák le őt; míg viszont ha valamelyikőjük arany- vagy ezüsttartalmúnak született, tiszteljék meg őt, s emeljék fel, az egyiket az őrésbe, a másikat a védők közé, mert van egy jóslat, amely szerint akkor pusztul el az állam, mikor a vas és az érc fog őrködni felette.” Íme, a kiválásnak, a vezetésre temett tehetségnek platóni elmélete!

Arisztotelész a filozófia legszebb feladatának tartotta a legcélszerűbb és a legjobb államforma és államberendezés megállapítását. Politikai iratai közül magyarul szerencsére olvasható az egyik, a *Politika* (fordította Szabó Miklós, 1923). Az állam célja szerinte az erényes, szóval boldog, szép és független élet megvalósítása; mivel pedig egy emberben ritkán van együtt a vezetéshez szükséges minden erény, az államot ne egy ember vezesse, hanem a legkiválóbbak tanácsa. Az athéni államból írt műve Athén poli-

tikai történetét adja, második részében pedig az államkormányzás szerveinek működését ismerteti és bírálja. Józan tudományos munka, nyoma sincs benne Platón képzelőerejének és költőiségének, de mivel minden ízében görög, nincs benne nyoma Platón vilámpolgárságának és nemzetköziségének sem. Elítéli ugyan az attikai demokráciát, főképpen a demokrata demagógiát, de nem küszöböli ki államából a törvényszéket s a görög hagyományhoz marad hű, mikor a családot és a családi otthont teszi meg az állam alapjának, mindenféle utopisztikus és végzetes nő- és gyermekközösség helyett.

A görögök hű tanítványa, Cicero, általánosabb, elvi szempontból határozta meg a politika célját a törvényekről írt munkájában: „*Salus reipublicae suprema lex – A legfőbb törvény az állam üdve*”. Ez a műve platóni becsvággyal készült, de római veretű; talán a legmerészebben önálló Cicero minden munkája közt. Az eszményi állam gyakorlati berendezése a tárgya e műnek, amely tulajdonképpen folytatása az államról írt, és sajnos csak töredékesen ránk maradt munkájának. Ez a munka Platón *Politeia*-jának római mása.

Bírálja a különféle államformákat, megállapítja, hogy az állam alapja az igazságosság, legfontosabb feladata a nevelés, különösen az államvezető (*rector rerumpublicarum*) kiképzése. Nincs ebben semmi meglepő: amennyire a töredékekből megítélhetjük, Platón szellemében ír, de a végső lépéseket nem meri megtenni. Ez a megalkuvás egyébként jellemzi Cicerót, a gyakorlati politikust is. Nincs nála jellegzetesebb képviselője az ókori politikusnak. Ha igaza van Arisztotelésznek, hogy az ember közéleti lény, akkor Cicero a megtestesülése ennek a típusnak. Szenvedélyes és nyugtalan, hangos és harcos, gyakran töprengő és határozatlan. Igazi politikus, ügyvéd, a szó művésze, az előadás mestere; tud játszani a tömeglélekkel, szava izgat, felkorbácsol, lenyűgöz, meggyőz, megszedít: mindig sikere van. Nem csoda, hogy elkapja a nyilvános szereplés s a vele járó siker forrataga. A politika édes méreg, aki megízlelte, rabja is már. Cicero abban a korban élt, amikor világtörténelmi átalakulásokban vajúdott a római világ; Caesar és Pompeius hatalmas alakja súlyosodott a közéletre s a lelkekre, a politikusok riadtan szimatoltak, melyiké a jövő. Valóban, nehéz lehetett akkor dönteni. Cicero nem tudott tájékozódni, de aki ismeri a ceasari kor izgalmas és gyakran véres válságait, ezt nem írhatja a rovására. Annak, aki helyesen akarja Cicerót megítélni, tekintetbe kell vennie e kivételes tehetségű államférfi sokszínű egyéniségét, érzékeny és ideges lelki világát is.

A mai olvasónak valóságos csemege ez az ókori politikai pályafutás. Cicero levelei, politikai beszédei, a Catilina elleni és az Antonius elleni beszédek (az úgynevezett filippikák), szóval politikai vonatkozású műveinek egész gyűjteménye: a közéleti nagyratörés, a patetikus politikai szereplés, a fanatikusan érzett hivatástudat magaskiskolája. Beszédeinek pátosza, leveleinek kíméletlen s néha cinikus őszintesége, az egész ember megmutatkozása, hibáival és erényeivel, erkölcsi komolyságával és hiúságával együtt: mind jellegzetes politikus-tulajdonság. Sajnos, éppen leveleinek fordításával adós irodalmunk; válogatott leveleket többen is fordítottak az utóbbi évtizedekben, de teljes levelezésének egyetlen magyar fordítása, Fábrián Gábortól, több mint száz éve jelent meg. A teljes magyar Cicero fájdalmas tartozás és már elodázhatatlan; kezébe kell adnunk a mai magyar olvasónak, hogy mindenestül megismerje Cicerót, az embert az író és a politikust, hogy kétezer év messzeségében ráismerjen benne a politikusok örök típusára. Cicero – bárhogya ítéljük meg jellemét – mindig érdekes: ember volt és író, ügyvéd, államférfi és politikus, hát nem lehetett hibátlan. Volt idő, hogy nemzete tömjénezte, a haza atyjának nevezte; dicsőségben fürdött, mikor a forradalomtól megmentette hazáját; tehetséges ember volt, nagy szellem, a szó és a stílus mestere. Erényeiért és hibáiért is életével fizetett. Zárt és teljes élet ez, ma is időszerű, minden sorában az ember örök szívverése lüktet. Ha majd kezébe adjuk, kedves olvasóm, a magyar Cicerót – reméljük, hamarosan – meglátod: nagy értékekkel és tanulságokkal gazdagodol.

Ki tudná összeszedni és sorra idézni Cicerónak azokat a politikai aranymondásait, amelyek kétezer év alatt sem veszítették el érvényességüket? Az európai politika azóta is az ő szókincséből él, a szónoki művészet az ő fogásait használja. Csak két mondatát szeretném idézni, bizonyosságul, mennyire mai, mennyire mindig-érvényes egyik-másik politikai megállapítása. Mind a két mondását a filippikákban találtam. Az egyik: „*Si pace frui volumus, bellum gerendum est – Ha biztosítani akarjuk a békét, háborúskodnunk kell.*” Mondanom sem kell, hogy a „*si vis pacem, parabellum*”- mondás innen származik, Vegetiuson, a híres hadtudományi írón (i. sz. 385 körül) keresztül: „*Qui desiderat pacem, praeparet bellum – Aki békét akar, készüljön a háborúra.*” A másik: „*Nervus belli – pecunia infinita – A háború idege: a mérhetetlenül sok pénz.*” Sajnos ki kell ábrándítanunk Montecuccoliból, de ez a híres mondás csakugyan Cicerótól származik.

Csak azért idéztem éppen ezt a két szállóigét, hogy megmondjam: az első igazi politikus, aki mind a két mondást megfogadta, Octavianus volt, a későbbi Augustus, a római birodalom első császára.

Octavianus, március véres Idusa után Caesar politikai örököse, egyébként fogadott fia, 19 évesen jutott fontos politikai szerephez. A mi fogalmaink szerint kissé korán; de ne feledjük, hogy Caesar mellett tanulta a politika művészetét, s bizonyára rendkívüli tehetség lakozott benne, hogy alig 32 éves korára már megalapította a római világbirodalmat. Húszéves korában lett konzul, vagyis az állam feje (i. sz. 43 aug. – 19), olyan időben, mikor javában dühöngött a polgárháború, és senki sem tudta volna megjósolni, mikor lesz vége, s ki kerül ki belőle győztesen. Csak ő tudta. Ez a fiatalember nem vesztette el a fejét az általános kavardásban, tisztában volt céljaival, mérlegelte a lehetőségeket, s mindenekelőtt kiirtotta magából a szenvedélyt, minden politikus megölő betűjét.

Politikájának alapelve az az azóta is bevált módszer volt, hogy külön-külön igyekezett végezni ellenségeivel. Bámulatos az a higgadt megfontolás, az az érett ítélőképesség, amellyel munkához látott. Első szövetségese, Antonius, a legremekebb és legszerencsétlenebb rómaiak egyike; csupa tehetség és csupa szenvedély. Octavianus hamarosan észreveszi benne a veszedelmes vetélytársat; előbb közös erővel elteszik láb alól ellenségeiket, hogy otthon tiszta helyzetet teremtsenek, aztán megsemmisítik Philippinél Brutusékat, s ekkor Octavianus félretolja az útból Antoniust is: megteszi a Kelet korlátlan urának. Mesterfogás volt. S mikor aztán Antonius valóságos keleti császár módjára él Kleopatra trónján, és már Róma meghódításáról álmodozik, az időközben megerősödött Octavianus őt is megsemmisíti (actiumi csata, i. e. 31. szept. 2.) Harminckét éves és nincs többé ellenfele. Ez a nap az Imperium Romanum születésnapja. Ez a politikus új típusa, szöges ellentéte Cicerónak: majdnem semmit sem beszélt, de mindig cselekedett.

A költők nemcsak úgy magasztalták Augustust, mint a béke császárját, s egy új kor megalapítóját, hanem versenyt hirdették azt a történelmi érdemét, hogy megalapította Róma világuralmát. A béke és az új aranykor varázsa elszongította és szinte megbénította a nép esetleges ellenzéki, függetlenségi, köztársasági ábrándjait és berzenkedéseit, a világuralom megcsillogtatása pedig feledtette Rómával, hogy zsarnoki uralom alatt él. Vergilius így fogalmazta meg ezt a világuralmi hivatást: „Tu regere imperio populos, Romane, memento – Ne feledd, római, hogy küldetésed a világuralom!” Ez a világuralmi küldetés alkalmas káprázat volt elfeledtetni Róma népével a mondat második felét, amelyet Augustus elhallgatott, Vergilius pedig óvakodott leírni: „...sorsod pedig a szolgaság.”

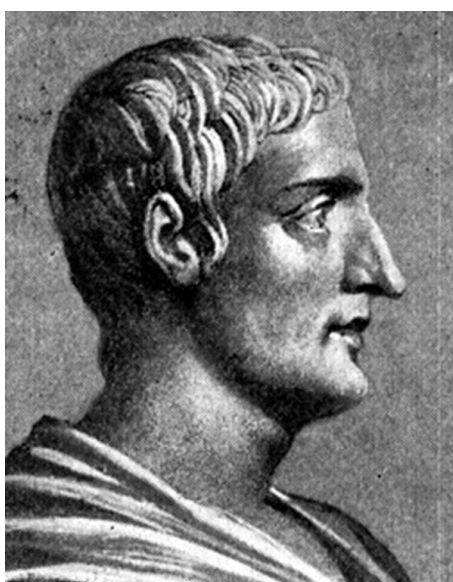
Azonban egy ötven évnél hosszabb uralkodás, amely évszázadokra fénybe vonta Augustus alakját, mégis okvetlenül hozott bizonyos eredményeket. És itt Tacitus emlékezetes elvét kell szem előtt tartanunk, s valóban „sine ira et studio”, elfogultság és ellenszenv nélkül kell szemlélnünk ezt az uralkodást is, hogy igazságot szolgáltatassunk annak az Augustusnak, aki éppen Tacitus más nyilatkozatai szerint semmiféle kíméletet nem érdemelt.

Uralkodásának értékei közé tartozik a társadalmi erkölcs megújítása, amelyről önéletrajzában bizonyos büszkeséggel emlékezik meg. Ez az erkölcsi megújulás abban állt, hogy új házassági törvényeket alkotott, amelyeknek célja volt a közerkölcs megnevelése és ezen a réven a társadalom újjáalakítása; ide tartozott a római ifjúság testi nevelésének gondozása, erős és friss új nemzedék nevelése céljából. Természetesen, ennek az intézkedésnek is elsősorban az volt a célja, hogy talpraesett, használható, szívós és jellemes tisztákat és hivatalnokokat neveljen. Ebben a tekintetben értékes volt a költők és írók támogatása (azokat az írókat, akik dicsőítették és istenítték, bőségesen megjutalmazta, pénzzel, földbirtokkal, nyaralóval, viszont azokat, akik bírálni merészelték vagy bármiképpen kereszteztek az „ősi erkölcs” feltámasztására irányuló kísérleteit: kegyetlenül üldözte); ámbár kétségtelen, hogy a népet semmiféle hellenisztikus költeménnyel nem lehetett a földművelésre edesgetni, vagy a császár isteni eredetének elismerésével gyönyörködtetni, mégis bizonyos, hogy azok az arisztokraták, akik Horatius vagy Vergilius költeményeit olvasták, mindenesetre ráeszméltek a császár politikájára: itt a rómaiság új arcának és új jellemének kialakításáról van szó. Ebből a szempontból nem lényeges, hogy egyébként Augustus a nép minden baját és ezzel együtt a társadalmi jelenségeket is csak tüneti kezelésben részesítette.

Augustus politikájának lényegét tudatosan hangsúlyozta híres önéletrajzában, amely bronzba vésve hirdette emlékezetét római mauzóleumának oszlopain. Politikai végrendeletnek szokták mondani ezt az önéletrajzot, amely ma *Monumentum Ancyranum* néven ismeretes, mivel egyik példányát az ókor Ancyra (a mai Ankara) Róma-templomának falán fedezték fel (1555-ben). Felsorolja ebben életének nevezetesebb alkotásait, eseményeit; elmondja, mit tett a régi erkölcsök helyreállítására, a birodalom külső tekintélyének emelésére; feljegyezi, hány külföldi herceget hurcolt meg diadalmeneteiben, hány királyt vett partfogásába, hány külföldi követség kereste kegyeit, még a mesés Indiából is, és hangsúlyozza gyarmati politikájának alapelvét: a meghódított népeket nem kipusztítani, hanem hű fiaivá tenni a

birodalomnak. Ez a szépen hangzó gondolat visszhangzik aztán Senecánál: „A rómaiak leghűbb barátai éppen azok lettek, akik legmegátalkodottabb ellenségei voltak.” S hogy mily tudatos volt Augustus egész politikája, mutatja halálos ágyán tett nyilatkozata: „magammal viszem síromba azt a reményt, hogy Róma rendíthetetlenül megáll azon az alapon, amelyet én vettem.” A Monumentum Ancynarum megmutatja a politikus császár emberi arcát is: valóságos történelmi vallomás.

Ma Tacitust olvastam, éppen azokat a megrendítő fejezeteket, amelyekben beszámol a forrón szeretett Germanicus végtisztességéről. Tiberiust a szóbeszéd azzal gyanúsította, hogy némi része van a 24 éves, népszerű tábornok hirtelen halálában. Tiberius kiáltványban rendelkezik Germanicus temetéséről, s ebben mondja ezeket az emlékezetes szavakat: „Principes mortales, respublica aeterna – A fejedelmek halandók, az állam örök.” Ugye, mennyire illenek e szép szavai Augustus politikájára is? Ezt hoztam ma jutalmul neked, kedves olvasóm, türelmedért.

Gaius Cornelius Tacitus (55 – 117)

XVII.

MOST CSENDET KÉREK!

(Emlékek a TÜKÖR szerkesztőjeként)

MOST CSENDET KÉREK! – szövegű volt a TÜKÖR szellemes fejléc-rajzához tartozó felirat (Lányi Imre munkája): az utolsóelőtti lapon volt ez, a szerkesztői üzenetek és a rejtvényrovat előtt. Sakkrovat, bridzs-feladványok voltak hivatva sokszínűvé, érdekessé tenni az 1933 novemberében indult havi folyóiratot. Természetesen elsősorban irodalmi lap óhajtott lenni, képes magazin mivolta nem jelentett alacsony színvonalat; színikritika, film- és hanglemezzemle mellett még grafológia-rovata is volt; mivel azt a feladatot kellett megoldanom: minél több embert érdeklő, minél kelendőbb lapot előállítani.

A borítékrajz Gábor Pál pályanyertes műve; a Franklin jeligés pályázatán joggal nyert ez a valóban-blickfangos megoldás. A kiállítás egyébként is színvonalas volt, az ára pedig elérhető: egy évre 8.40 pengő az előfizetési díj, egyes szám ára 80 fillér. (Igaz, hogy Illyés sajtópert kapott a nyakába *Kacsalábon forgó vár* című költeményéért, ahol is ez a sor szerepel: „Mert minálunk hetven fillér most a napszám...”)

De hát ez a harsány reklám, hangos hírverés és nagy nekigyürkőzés megint csak nem széles tömegekhez, hanem csak bizonyos vékony rétegekhez szólt: ezeket kívánta a vállalat képes havi folyóiratával még jobban érdekkörébe vonni, lapjában is állandóan kiadványait hirdetve.

A második számban megjelent reklámszöveg a kor hírveréséhez simuló stílusban dicséri a TÜKÖR-t: a sok mindent ígérő szövegek (saját elmeművem) közül azonban a legtöbb meg is valósult; ezzel szemben az „ételreceptek”-rovatot később elhagytuk, a grafológiával együtt; ezek más, családi folyóiratok ügykörébe tartoztak. Az én lapomnak lassacskán kialakult sajátos és nem érdektelen arcéle.

A reklámszöveg egyik sokat ígérő bekezdése így hangzik: „A TÜKÖR azt akarja, hogy a magyar közönséget ne csak szórakoztassa, hanem nevelje is, a komoly színvonalon álló irodalomhoz szoktassa, és ezért hasábjain a legjobb magyar írókat és költőket szólaltatja meg.”

Ezt a nemes célkitűzést, szép programot majdnem maradéktalanul tudtam teljesíteni egész szerkesztői működésem alatt; viszont az eleinte beígért „...a divat és a konyha újdonságai”-val hovatovább adós maradtam: nem kaptak helyet a lapban.

A Franklin Társulat eleinte teljesen rám bízta a munkatársak kiválasztását, állandó rovatok vezetőinek felkérését. A kapitalistát csak annyiban érdekelte a lap, hogy egyrészt nyereséges legyen, másrészt propagandaeszközként szolgáljon könyvkiadói termékeinek terjesztésében.

Ez az az eset, amikor a tőkés – akaratán kívül – jól tesz az irodalommal (volt egy ilyen szakasza az EST-lapoknak is!), s amikor ily módon – tudtán kívül – segíti a jó és igazi írókat műveik megjelentetésében. Szándékán kívül történik ugyan ez, de mégiscsak megvalósul, s egy fórummal többje van a nélkülözhető, létbizonytalanságban tengődő írónak a megjelenhetésre. Vezérigazgatóm kívánságára meg kellett ugyan később jelentetni egy-egy hivatalos nagyságot, arisztokratát, közéleti férfit vagy dámát, „vitéz” katonát stb. – de ez inkább később, a fasizmus előretörésével erősödött. Most még, 1933-ban, úgyszólván szuverén módon alakítom ki és erősítem meg a folyóirat gárdáját, kérem föl állandó rovatok vezetésére a legjobb neveket.

Az első számot szemügyre véve, hátlapjának tanúsága szerint

MI VAN EBBEN A SZÁMBAN? – cím alatt a következő műfajok és nevek szerepelnek:

NOVELLA	Kosztolányi Dezső Hunyady Sándor Szabó Pál
---------	--

HUMOR	Balázs Sándor Török Sándor Zágon István
-------	---

VERSEK	Erdélyi József Falu Tamás Illyés Gyula Mécs László
--------	---

RIPORT	Dallos Sándor Dutka Ákos Rónay Mária
SZÍNHÁZ	Hevesi Sándor Schöpflin Aladár Lányi Viktor
RAJZOK	Gedő Lipót Lányi Imre Pohárnok Zoltán Simon János György Végh Dezső
FÉNYKÉPEK	Lengyel Lajos Pécsi József Székely Ferenc Tabák Lajos

E tartalom alatt az érdekesebb közleményeket még egyszer kiemeli egy felsorolás, alatta ez a felírás: SZÁZ KÉPPEL (bizonyísten nem számoltam utána; lehet, hogy kevesebb.)

A gazdag és változatos szépirodalmi anyag továbbra is a legjobb szerzőktől áramlik felém: az első évfolyam második száma novellát hoz Tersánszkytól, humort Török Sándortól, Szabó Páltól; verseket Sík Sándortól, Nadányi Zoltántól és Fenyő Lászlótól. Riportot dr. Bárány István és Sásdi Sándor tollából közöl (hűséges jó barátommal, Sásdival, ekkor kezdődött barátságunk: még pécsi újságíró volt, olvastam riportjait, és levélben kértem tőle anyagot. Mióta mátyásfüldei lakos lett, sűrűn találkozunk); a művészetet Glatz Oszkár, Bálint Lajos és Péter András képviselik. Ezek a kiragadott példák is, úgy hiszem, jelzik a színvonalat. De vegyünk csak egy sokkal régebbi számot, találomra: Weöres Sándor, Képes Géza, Kéry László versei; Brelich Mario és Magyar Bálint novellái; Keresztury Dezső portréja Kemény Zsigmondról, Paulovics István *Savaria Sacra* című írása Szombathely ókeresztény emlékeiről, Váry István, a lelkes kecskeméti helytörténész (egyben tb. Főügyész) riportja a „Csengő barack”-ről, Náday Pál tanulmánya: *A fogadótól a nagyszállóig*; Kozocsa Sándor magyar kézírásokat közöl, Rexa Dezső *Régi jó magyarok furcsa magyarsága* című mulatságos eszmefuttatásában visz el nyelvújításkorabeli nyelvészeti szemlére; útleírás Fiesoléról, megragadó felvételekkel Gogolák Lajostól, Szűcs László színpadi jegyzete Shakespeare *Vihar*-járól, a filmkritikus Boldizsár Iván ebben a számban, a hanglemez-szemle Polgár Tiboré, s a végén némi visszatérés a „konyhareceptekhez”: Kádár Erzsébet ír „*A saláták dicsérete*”-ről, de ez több is, mint konyharecept: igazi írói remekelés is egyben.

A zenei figyelőt még ezek a nevek is fémjelzik: Dr. Bartha Dénes, Szabolcsi Bence, Lányi Viktor, Jankovich Ferenc, és – Kodály Zoltán. Később a TUDOMÁNY is kedvelt műfaj lesz, munkatársaim ilyen tárgyú cikkeknél: Baktay Ervin, Rapaich Rajmund, Lambrecht Kálmán, Ybl Ervin, Trócsányi Zoltán, Kardos Tibor, Koltai-Kastner Jenő, Gerevich László, Hoffmann Edith, Tolnai Gábor, Ortutay Gyula, Huszti József. A tudományos népszerűsítésben kiváló munkatársaim voltak Ráth-Végh István, Rexa Dezső, Csatka Endre, Kertész Róbert, Máthé Elek, Nagy Lenke, Pukánszky Kádár Jolán, Szombathy Viktor, Supka Ferenc – de vajon ki győzné mindegyiket felsorolni? Filmkritikát, könyvszemlét, színházi rovatot ilyen nevek „szállítottak”: Hevesi András, Szerb Antal, Schöpflin Aladár.

Kodály eredeti cikkén kívül kaptam cikket Bartók Bélától is; verset József Attilától (mindössze egyszer járt nálam, szótlan és levert volt, kérésem és biztatásom ellenére sem hozott többé verset) ez a vers *Múlhatatlan* címmel jelent meg először a TÜKÖR harmadik évfolyamának 6. számában (az összes költemények közt *Ajtót nyitok* címmel szerepel). Valódi embarras de richesse – ahogy sorra lapozgatom a bekötött évfolyamokat.

Természetesen mi magunk is, a Franklin háromtagú szerkesztősége, kötelesek voltunk cikkeket írni; ezért a munkáért csak akkor járt külön pénz, ha nagy terjedelmű, többoldalas írás volt a szóban forgó alkotás: a különböző rovatokba, naplókba és figyelőkbe munkaköri kötelességünk volt a cikkek gyártása. Schöpflinnek húzódik meg szerényen ily módon nem egy találó, rövid kritikája, megemlékezése; magam

is gyártottam a recenziókat, szükség szerint. Egy időben az Asszony-rovat melegszívű Balogh Emmája látta el jó tanácsokkal a nyaralás vagy őszi utazás megpróbáltatásai előtt álló hölgy-olvasókat: a megértő asszonyi lélek nem volt más, mint Komor András. Ironikus-csúfolódó természete pompásan megbirkózott azzal a feladattal, akárcsak Heltai felejthetetlen *Princesse Églantine*-je. Külső munkatársaink – mint már említettem – egytől egyig az irodalom színe-javából kerültek ki. Nem akarok, nem is tudnék itt teljes névsorokat adni, ezt a feladatot bibliográfiai feldolgozás már megtette, de a már említetteken kívül hadd sorolom fel még a következő állandó szerzőimet: Tatay Sándor, Laczkó Géza, Pap Károly, Sárközi György, Török Sophie, Gyergyai Albert, Molnár Ákos, Illyés Gyula, Halász Gábor, Nagy Lajos (állandó rovata volt), Kolozsvári Grandpierre Emil, Soós László, Passuth László, Radnóti Miklós, Thurzó Gábor, Illés Endre, Németh Antal, Molnár Kata, Cs. Szabó László, Dékány András, Hont Ferenc, Mándy Iván, Bóka László, Aszlányi Károly, Szobotka Tibor, Bisztray Gyula, Karinthy Frigyes, Füst Milán, Zelk Zoltán, Bohuniczky Szeffi, Fenyő László, Somlyó Zoltán, Vas István, Szenes Piroska, ezt a névsort számról számra haladva, időrendben egymásután állítottam össze, semmiféle értékítéletet nem tartalmaz, semmiféle rendszerezés nincs benne, hisz ilyen szempontok egy ilyen emlékiratszerű műfajnál nem is vezethetnek – íme, ők voltak – s jórészt még ma is ők – élő irodalmunk máig ható tehetségei, nagyjai, megvalósult ígéretei. Nem egy közülük már életében klasszikus; de feladatom nem az irodalomtörténészé, csupán a krónikásé.

Ilyen megbízható Tinódija kívánok most lenni folyóiratom tíz gazdag évének, mégpedig – történelmi visszapillantás formájában – a századik szám alkalmából írt visszaemlékezésem segítségével. Tehát: 1942 februárjában az olvasó a TŰKÖR-nek éppen a 100. számát tartotta kezében.

Ha végiglapozza ezt a számot, ősi szokás szerint előbb megnézi a képeket és a címeket, s mindjárt utána megfogalmazza ítéletét: a szám jó, rossz, gyenge, érdekes, unalmas – ahogy tetszik. De a legkevesebb olvasó gondol arra ilyenkor, hogyan is jutott idáig, hogy egyáltalán ítéletet mondhatott erről a számról? Vajon hány olvasó tudja vagy sejtí: mennyi gondolat, ötlet, tépelődés, szellemi és testi munka ég el addig, míg egy ilyen folyóiratszám elkészül?

Sokan talán úgy gondolják, hogy a szerkesztő ül az íróasztalánál és vár; megjön a posta, meghozza a kéziratok tömegét, aztán jönnek az írók és a költők személyesen, hozzák a kéziratokat garmadával, verset, prózát vegyest; jönnek a képügynökségek, a rajzolók, és csak úgy ontják a képeket és rajzokat. Mi sem egyszerűbb tehát ezek után, mint hogy a szerkesztő kiválasztja mindebből azt, ami neki legjobban tetszik, odaadja a szedőknek, azok kiszedik, a nyomda kinyomja és kész.

Azonban a dolog nem ilyen egyszerű.

A szerkesztés nem foglalkozás, nem is hivatali munka, hanem inkább állapot. Állandó szellemi tevékenység. Az igazi szerkesztő, akárhol van, akármit lát, hall, olvas, tesz, mindig szerkeszt. Akkor is, ha mai szóval élvén, kikapcsolódik. Olyan ez, mint a katolikus papság szentelésének bélyege: character indeletitia, eltörölhetetlen jel. Láthatatlan bélyeg a lelken.

(Értsük meg egymást: csak a TŰKÖR-höz hasonló folyóiratok szerkesztéséről beszélünk. Egy irodalomtörténeti adattár vagy fizikai szemle, egy szaklap vagy egy tudományos folyóirat szerkesztése egészen más munka. Szinte elegendő hozzá a jó tájékozottság és a hibátlan kritikai érzék.)

A képes irodalmi és művészeti folyóirat szerkesztése, mint mondtam, állandó állapot. A szerkesztő és szerkesztőségének minden tagja éjjel és nappal mindent mindig csak a folyóirat szemszögéből néz. Ez rendkívül nyugtalanító állapot lehetne, ha nem volna oly nagyon színes, érdekes, változatos és alapjaiban véve kellemes.

Nézzük csak meg a szerkesztő, a segédszerkesztő vagy főmunkatárs egy-egy napját a műhelyben és a műhelyen kívül. Reggel a szerkesztő újságokat olvas, tájékozódik, olvas színházi, irodalmi, művészeti, közéleti és politikai eseményekről, egy-két jegyzetet firkant a jegyzőkönyvébe, érdekes cikket olvas a munkáskérdésről: az az ötlete támad, hogy képes beszámolót írhat ezzel a jótollú fiatalemberrel a munkások szórakozásairól vagy művelődési intézményeiről, aztán hirtelen eszébe jut, hogy jó volna magáról a munkáról is cikket íratni, hiszen sok érdekes fényképe van hozzá máris, s még rendelni is lehet hozzá. Aztán bemegy a szerkesztőségbe, megnézi a postát: a szokásos napi versadag, cikk, az első pillantásra a legtöbb – dilettáns munka.

A szerkesztő és vele a folyóirat csakugyan nem bízhatja magát a postájára, vagyis a véletlenre, hiszen a beérkezett kéziratoknak alig öt százaléka származik igazi íróktól. Az írókat a szerkesztőnek kell megkeresnie, s gyakran meghajszolnia kéziratért.

Ez is állandó munka: társaságban, kávéházban, főpróbán, felolvasásokon, gyűléseken, mindenütt, ahol írókkal találkozik, „megbeszél valamit”. Gyakran onnan támad a cikk ötlete, hogy meglátta az író,

gyakran előbb van meg az ötlet, és amikor megpillantja az író, összeházasítja vele, gyakran pedig az íróhoz keres cikktárgyat. Sokszor megtörténik, hogy a szerkesztőségben összeverődik öt-hat író; a beszélgetés a többieknek lehet kellemes vagy kellemetlen, a vita lehet szenvedélyes vagy előkelő, a szerkesztőnek mindez alkalom arra, hogy ötleteket kapjon el röptükben.

Íme, a szerkesztő legfőbb feladata: a műhely legelső titka; kiválasztani a megfelelő író a megfelelő tárgyhoz, vagyis kiküszöbölni azokat, akik a maguk kontárkodásával kizökkentenék a folyóiratot egyenes útjából. Igaz, a műkedvelő is írhat elfogadható cikket, de ez mégiscsak megalkuvásokra kényszeríti a folyóiratot. A folyóiratnak tudniillik határozott iránya és programja van: a szerkesztő arra vigyáz, hogy ennek a kereteiben dolgozzanak munkatársai, viszont a dilettáns mindig a maga programjának keres helyet és nyilvánosságot.

Sajnos, az irodalomnak ez az élősi hada, „ötödik hadoszlopa”, a dilettánsok – az utóbbi évtizedekben ijesztő módon elszaporodott. A nagy világrengések hajótöröttjei általában az irodalom mentőkötelébe kapaszkodnak, mert úgy gondolják, hogy ehhez a foglalkozáshoz nem kell képesítés, nosza hát, írjunk, valami majd csak csöppen, ha nem is csurran. Kifelejtik szegények, hogy ehhez a foglalkozáshoz is kell képesítés, csakhogy ezt sehol sem lehet megszerezni, ezzel születni kell.

Ez a képesítés a tehetség.

Már együtt van a következő szám anyaga; van időszerű cikk, mondjuk Kínáról, van történelmi, művelődéstörténeti háttérű útleírás, gyönyörű fényképekkel, van irodalmi érdekesség, van művészeti cikk, van népszerű tudományos írás, vannak novellák és versek, és most kezdődik a másik, nem kevésbé fontos munka: a tálalás.

A mintalapokon elkészül a folyóirat tükre, a tördelés tervezete, feltéve, hogy a képanyag is együtt van már. A képanyag, sajnos nem kerül sültgalambként a szerkesztő asztalára, hanem sokszor valósággal Sherlock Holmes-i leleményesség kell a megszerzéséhez. Lassankint egész titkos hálózatot épít ki így a folyóirat: vannak ebben fényképügynökségek, hivatásos fényképészek, amatőrök, tudományos intézetek és magánosok, külföldi követségek, idegenforgalmi irodák, filmvállalatok – és ha minden kötél szakad, és még sincs kép, akkor jön a rajzoló, és hát a cikk rajzokkal fog megjelenni, és nem képekkel.

Előkerül a centiméter, a tördelő mintafüzet és a képméretező kerék, megállapítjuk a képek nagyságát, a kicsinyítés vagy nagyítás arányait, a szedés és a címek tipográfiáját, s ha mindez itt van, képek és rajzok a cinkográfus kezébe kerülnek. Mikor a kész klisék megérkeznek, következik a tördelés, vagyis a képekkel együtt a szedés (a szöveg) elosztása lapokra. A szedést gépek végzik, kéziszedéssel alig dolgozunk, viszont a tördelés elejétől fogva kézimunka: a tördelőgépet még nem találták fel. (Nem is hiszem, hogy egy gép valaha is megközelíthetné azt a tudományt, ami munkatársamnak, a felejtethetlen Fischer úrnak úgyszólván a kisujjában volt!). Bár a tördelő előtt ott a mintalap, a tördelés mégis különös szakértelmet kívánó, nehéz munka; sok ügyesség, nagy áttekintés és ötletesség kell hozzá. Így is megy, hogy az egyik cikk a kelténél rövidebb, a másik hosszabb lesz néhány sorral. A szerző nincs jelen, tehát ki töröljön a cikkből, vagy – ki írjon hozzá? Ilyenkor a szerkesztő és a tördelő az emberi leleményesség minden fogását végigpróbálja, hogy kiegyeztessen a csávából. Eddig még mindig sikerült.

A tördelés befejezése után következik a levonatok kijavítása. A javítást ritkán végzi maga a szerző, de ez jól is van így: más hamarabb észreveszi a szedéshibákat, közismert szóval: a sajtóhibákat. A kijavított szedéstáblák aztán lekerülnek a nyomógépekhez, és ott a beigazítás és egyengetés után megkezdődik a nyomás: a kinyomott ívek a könyvkötészetbe kerülnek, ahol korszerű gépek naponta ezrével ontják aztán a folyóirat kész példányaikat.

Bizonyára lesznek romantikus érdeklődők, akik megrónak majd, hogy mindeddig egyetlen szót sem ejtettem a szerkesztőség két legendás műtárgyáról: a papírkosárról és a szerkesztőségi ollóról. Ezek a kellékek ma már csak humoreszkekben és karikatúrákban fordulnak elő. A romantikus érdeklődőket sajnos ki kell ábrándítanom: mind a két eszköz a mitológiába tartozik. Mióta szerzőjogi törvény van, azóta „ollózni” nem szabad, vagy legalábbis nem tanácsos; az eredeti cikk még mindig olcsóbb, mint a jogbitorlásért esetleg fizetendő kártérítés. Az olló visszatért eredeti hivatásához: leveleket vágnak fel vele. A papírkosár is a múlté: a mai szerkesztő nem dobálja papírkosárba a visszautasított kéziratokat, hanem egy-két hétig megőrzi, külön e célra készült dobozokban, hogy ha a bánatos szerző eljön, visszakaphassa szeretett elmeszüleményét. Mikor a doboz megtelt, betelt a várakozás mértéke is, a visszautasított remekművek az egyéb papírhulladékkal együtt a papírzúzóba kerülnek. Sajnos, megint papiros lesz belőlük, és megint csak remekműveket fognak írni rájuk elszánt titánok és ifjú lángelmék... De hát mindig így volt e világi élet.

Még érdemes egy pillantást vetnünk az „őskorba” is, a TÜKÖR elődjére, a *Vasárnapi Újság*-ra. Mikor az ő, a *Vasárnapi Újság*, 1863-ban, alapításának tizedik évfordulóját ünnepelte, Pákh Albert, a szerkesztő, két érdekes cikkben számolt be a szerkesztőség és a nyomás munkájáról. Különös érdekessége a két cikknek két kép: az egyik a *Vasárnapi Újság* nyomdáját, vagyis a Heckenast-féle nyomdát mutatja, a másik a szerkesztőséget. Itt van előttem mind a kettő. Érdemes figyelmesen végigvizsgálni ezt a másodikat: az ódon szobában heten tartózkodnak, két munkatárs éppen ír, a sakkrovat-vezető valami feladványon elmélkedik; Jókai a főmunkatárs, kéziratot olvas, Pákh Albert, a szerkesztő, nyomdai levonatot vizsgál, s a nyomdászinas éppen most érkezett új levonatokkal. Ez már „modern”, sőt nagyvárosi szerkesztőség: az íróasztal fölött gázlámpát fedezhetünk fel.

Legérdekesebb az a végtelen nyugalom, amely a képen előmlik. Ma már nincs ekkora nyugalom a szerkesztőségekben. Akkor még nem volt telefon, nem volt villanycsengő és nem volt írógép. Azóta a régi szerkesztőségek idilli csendjét villanycsengők berregése, telefoncsilingelés és írógépek zakatolása verte fel, a toll és tinta eltűnt az asztalról. Helyüket elfoglalta a töltő-, majd a golyóstoll, és a színes ceruza; a férfias és heroikus csizmát kiszorította a vérszegény félcipő, a méltóságos és nemes magyar ruhát a jellegtelen és nemzetközi „öltöny”, amelyben mindenki egyformán jó megjelenésű lehet, sőt egyformán daliás.

A műhely külső képe valóban lényegesen megváltozott. De büszke voltam és vagyok rá, hogy akkor, majdnem nyolcvan év múltán folyóiratom éppen úgy az irodalmi és tudományos élet színét-javát nyerte meg munkatársul, mint derék őse, a *Vasárnapi Újság* tette egykoron.

Nagyhatalmú vezérem kívánságára természetesen kellett engedményeket tennem, illetve köteles voltam teret adni a rendszer kiválóságainak: a fasizmus előretörésével egyenes arányban jelennek meg a „vitéz” szerzők, arisztokraták mellett v. b. titkos tanácsosok, sokszor a Franklin igazgatósági tagjainak kedveltjei stb. Nem sokkal a lap megszűnése előtt történt, hogy volt szerencséje a Társulatnak a már említett fenséges rímkovács kötetét megjelentetni, ekkor József Ferenc ő királyi fensége is leereszkedett hozzánk...

Nepotizmus dolgában sem Péter Jenő, sem én nem túloztunk: fiának, Péter Andrásnak jelentek meg jó művészettörténeti cikkei; én magam a tíz év alatt egyszer közöltem fiam egy érdekes útirajzát, *A két Algír* címmel; grafikus leányom műveiből talán három fejléc és két fényképfelvétel jelent meg; másik leányomnak pedig Schöpflin fogadta el egy versét, amelyet álnéven küldött be (azon is jelent meg). Igen büszkék voltak az így szerzett babérokra és pengőkre, de aztán mindketten más, bár némileg rokon-„szakmát” választottak.

Máig is jóleső érzésem, hogy a harmincas-negyvenes évek fojtogató légkörében módomban volt fórumot, állandóságot biztosítani irodalmunk jó néhány „feketelistán” lévő képviselőjének. Erről van egy tanulságos történetem is, amely egyben rámutat arra: a visszaemlékezések tükre sokszor torzító tükrök, és így nem nevezhető a leghitelesebbnek. Előljáróban csak annyit, hogy kitűnő és kedves barátomnak, Nagy Lajosnak, amellettt hogy sűrűn közöltem novelláit, állandó rovata volt a folyóiratban; először Olvasom az újságot, majd a Hónap tükre címmel. (Nagy Lajos egyik kiváló ismerője, életművének sajtó alá rendezője is tudta ezt, tőlem kérte kölcsön azokat a TÜKÖR-évfolyamokat, amelyek a Széchényi Könyvtárban nem találhatók meg, lévén ott hiányosak.) Talán ez az érv is eléggé rávilágít, hogy Nagy Lajost szívesen és sűrűn kértem fel közreműködésre.

Ezzel szemben 1954-ben megjelent egy Nagy Lajos-i emlékezés, ebben keserű hangon emlékezik meg szegény arról, hogy mily nehezen élt meg írásaiból, mennyire mellőzték; Révay József, a TÜKÖR szerkesztője sem volt különb – de álljon itt ez ügyben folytatott levelezésem Dalos Lászlóval:

„Kedves barátom!

A Csillag decemberi számának 2303. lapján megírsz egy történetet, amelyet emlékezésed szerint Nagy Lajos beszélt el neked. Tudnod kell, hogy Nagy Lajos legalább három évtizede jó barátom volt, nagyon tiszteltem, nagyrabecsültem, szerettem, és a TÜKÖR című folyóiratban külön rovatot biztosítottam neki, amelyben erős társadalomkritikát gyakorolt, ezen felül pedig igen sűrűn közöltem tőle novellákat.

Mindezek után az igazság érdekében meg kell mondanom neked, hogy vagy szegény Nagy Lajos barátom emlékezett rosszul az esetre, vagy te emlékeztél rosszul az ő elbeszélésére. Én valóban tíz évig szerkesztettem a TÜKÖR-t, és Nagy Lajos mindvégig dolgozott folyóiratomban, de olyasmi nem fordulhatott elő, hogy akármilyen X. Y. vagy Z. ezredes kedvéért ne közöltem volna az ő novelláját, azon a címen, hogy

hátha ő plagizálta az ezredestől... Ez nem felel meg a valóságnak. A valóság a következő: Lajos valóban három novellát hozott be hozzám egy alkalommal, amelyek közül kettőt közöltem is, a harmadikról derék jó barátom és szerkesztőtársam, Komor András megállapította, hogy már máshol megjelent, ennél fogva kénytelen voltam visszaadni Nagy Lajosnak, tehát nem ő kérte vissza. Egyébként ilyen eset napirenden volt abban az időben, Karinthy Frigyessel, Surányi Miklóssal is s másokkal is akárhányszor megesett.

Mindezt nem azért írom meg neked, hogy cikked téves elbeszélését helyreigazítsd a lapban, csak azért, hogy ilyen legendás állítások ne terjedhessenek el az írói közvéleményben. Természetesen nincs jogom beleavatkozni abba, hogy a Csillag szerkesztősége kiket kér meg valódi vagy nem valódi Nagy Lajos-émlékek megírására, de mindenesetre helyesnek tartottam volna, ha véletlenül engem is megkér arra, hogy írjak arról a tíz esztendőről, amely alatt Nagy Lajossal, igenis haladó szellemben, mindvégig a legnagyobb egyetértésben és barátságban sikerült együtt dolgoznom, és az ő szellemes írásai segítségével a haladó gondolatot a Franklin Társulat folyóiratába becsempésznem. Őszintén szólván, azt a figyelmet – természetesen ezt a Nagy Lajos iránti figyelmet – megérdemeltam volna a Csillag szerkesztőségétől. Ennek a levelemnek a másolatát közöltem a Csillag szerkesztőségével is.

*Régi és őszinte barátsággal stb.
Budapest, 1954. December 12.”*

Dalos László készséges és kimerítő levelére a következőt válaszoltam:

„Kedves barátom!

Köszönettel vettem december 14-én hozzám írt leveledet. Természetesen nem vagyok meggyőződve róla, hogy a „legendát” nem te költötted, hanem Lajos, viszont te is légy meggyőződve róla, hogy az eset úgy, ahogy ő előadta, teljesen legenda. Soha semmiféle katonatiszt nem hozott próba-kéziratot a TÜKÖR-nek (verset hoztak a vályinagyvezérek és mások), hanem az igazság az, hogy Lajosnak fájt a leleplezés; pedig akkoriban nem számított szégyennek, ha az írók már megjelent novelláikat újra „elsütötték”. Legendájában csak az a baj, hogy magát menti ugyan, de engem úgy tüntet fel – éppen engem, aki az első számtól kezdve külön rovatot adtam neki, és folyton közöltem írásait! – mintha én feltételeztem volna róla, hogy ő plagizál egy ezredestől, s mintha én valaha is hasravágódtam volna bármiféle ezredesek előtt. Ebben a legendában én vagyok a reakciós fiú, s ez nagyon „jól jön” azoknak, akik úgyis folyton rajtam rágódnak és csámcsognak, s éppen ezért nagyon sokat ártott nekem.

Te azonban nem tehetsz róla, s éppen ezért sietek közölni veled, hogy valóban, leveled után, ellened semmi harag vagy neheztelés nem maradt bennem.

A régi barátsággal szívesen köszönt stb.

Budapest, 1954. December 24.”

Nem voltam pedig „reakciós fiú”, helyesebben ez az elnevezés a szerkesztőség egyik tagjára sem illett volna. Mert nézzük csak Schöpflin kritikáját egy 1934-es, színházi Móricz-bemutató után. A *Rokonok*-ról ír:

*„Móricz Zsigmond egy hírlapi nyilatkozatában azt mondta, hogy a témái kétélűek, éppúgy lehet belőlük regény, mint színdarab. Ezt nem érezzük új vígjátékában, a *Rokonok*-ban. Az ezzel azonos című és tárgyú regény erős és éles társadalomkritika volt, nyomatékos erkölcsi ítélettel, a vígjáték ezt egészen elejti, illetőleg háttérbe szorítja, a témának a komikus oldalát fogja meg, és bevallottan nem akar semmi mást, mint csak szórakoztatni. Ennél fogva a téma is olyan a színpadon, mintha Prokrustes-ágyba volna préselve. Nem tudja teljesen mellőzni a cselekménynek a közéletre célzó elemeit, de csak rekvizitumokul használja fel őket, nem akar belőlük csinálni semmit. Minden mulattató vígjátéki hangra van transzponálva, és azok a motívumok is, amelyekből komolyabb konzekvenciák volnának vonhatók, a komikumba torkollnak.”*

Elítélhető-e Móricz, megalkuvóként, hogy csontig metsző társadalomkritikájú regényéből vígjátékot kerekített, szelidített? Csöppet sem: hisz máskülönben nem került volna színpadra. Schöpflin bátor kritikája sem az író fölött tör palcát elsősorban. (Zseniális Karinthynek a „*Nosztalgia-fiú esete Tóth Marival*” című Mikszáth-művel, illetve annak színpadi metamorfózisaival foglalkozó írása; a végső (Harsányi Zsolt-féle) átdolgozás után természetesen ez a befejezés: „...valamint Bubenik is megkapja a szobalányt” – happy-end kellett annak a másíknak, ugyanolyan keserűen-őszinte műnek is ahhoz, hogy színpadon szívesen lássák.)

Schöpflin TÜKÖR-beli kritikái külön tanulmányt érdemelnének; nem kevésbé értékesek – bármily mulandó műfajról ítélkeznek – Komor András filmlevelei. Érdekesség ebből az időből egy-két cikk, amelyekben arról van szó: mi is az a televízió, jelenthet-e majd veszélyt rádióra, színházra, mozira, könyvre?

Kéthasáros, szerény, de jelentős cikkben számol be a Színházi Tükör-rovatban Váradi Tibor az orosz színházról. 1935-ben ez a méltató hangú, őszinte, tárgyilagos írás, gondolom, eléggé egyedülálló jelenség, egy kapitalista vállalat folyóiratában. A szerző nagy színházi rendezők és nagy sikerek mellett, néhány szó erejéig, a joggal világhírű Eizensteint és Pudovkint is méltatja. Ekkor még a cenzúra nem szimatolt mindenütt és feltétlenül kommunista veszélyt; pláne egy ilyen jólfészült, magyar úricsaládok asztalára illő orgánumnál. Baloldali lapoknál természetesen egyre növekvő éberséggel ellenőrzött minden „gyanús” hangvételű vagy tárgyú cikket; ez a mindenekfölött éber testület viszont megőrizte minden korok cenzorainak rokonszenves tulajdonságát: műveletlenséget, némi korlátozott ostobasággal párosulva.

Így nem szűrt szemet a kitűnő újságíró, Bálint György *Barcelonai emlék* című cikke sem (Goya: *Bikaviadal* c. rézkarcával illusztrálva) az 1937-es áprilisi számban. Az átlagos olvasónak valóban csak érdekes, színes útibeszámoló, a vizslató szemek sem találtak benne semmi kivetnivalót. Értő olvasónak azonban sokatmondó, figyelemébresztő, megrázó, hibátlan írás – a toronyór komoly figyelmeztetése, aki a magasból jobban látja a ránk rohanó veszedelmet. Sajnálom, hogy ez a kitűnő írás itt még részleteiben sem idézhető, nem illenék bele az emlékirat-műfajba. Ezzel szemben remélem, hogy Bálint György szellemi örökének őrzői tudnak a cikkről és gondoskodtak már megjelentetéséről.

Állandó rovattal szerepelt Szabó Pál is, „*Falusi képeskönyv*” volt a címe; Laczkó Géza az „*Ó azok a nők! – Na és a férfiak?*” – kezdetű, örök és mulatságos szópárbaj vitavezetője volt. Török Sándor *Tizenkét szoba* című budapesti krónikája, *Az albérlő regénye* is itt jelent meg először, folytatásokban.

Németh László hivatkozik egy helyütt, nagysikerű pedagógiai esszéinek előszavában, hogy szerkesztői kívánságra kezdte meg a friss akvarellek rögzítését lányairól; ezekből állt össze szép kötete, amelyben már az unokákról is hírt ad. A szerkesztő, annak idején – én valék...

A fiatal Devecseri Gábor is indulásától kezdve szerepelt nálunk költeményeivel. 1938-ban, az Írók-Könyvek című kritikai rovatunkban, Kornis Gyula könyvének hivatalos méltatása és a kitűnő költőnő Hajnal Anna szívvel értékelése közt szerepel talán az első kritika, amit az ifjú műfordító kapott. A kritikát részben közlöm, szerzője én vagyok, de nem magam-mutogatás a célom, hanem mert benne összefoglalva olvasható hitvallásom a műfordításról (erről még egy helyen beszélek részletesen, a saját írói műhelyemről szóló fejezetben.) Tehát:

„Nemsokára hatvan éve, hogy Csengery János Catullus-fordítása megjelent és javított és bővített magyar Catullusa is 37 éves már. Az a kérdés, amelyet határozottan vitat Csengery, akadémiai Catullusának előszavában, hogy ti. eredeti vagy szabadon választott versmértékben fordítsuk-e az ókori írókat: ma már elintézettnak tekinthető. Az ókori versnek a forma legalább annyira hozzátartozik a lényegéhez mint a tartalom; meglehet, hogy nehéz mindenütt szépen, költőien s mégis híven fordítani az eredeti versmértékben, de éppen ezért nem elég a fordítónak csupán filológusnak lennie, bizony költő kell ehhez a munkához! Éppen így igaz ennek a megfordítottja is: filológiai tudás nélkül a legkitűnőbb költő fáradozása is meddő marad, ha ugyan nem mond teljesen csütörtököt. Devecseri Gábor szerencsére költő, és örömmel mondhatom, hogy filológusnak is általában jó, legalábbis annyira, hogy néhány fordításának elolvasása után meggyőződhetünk becsületes készültségéről. Ezen a szűk helyen nem boncolhatom szét alaposan és minden szempontból fordítását: ezt a munkát más helyen fogom elvégezni. Most csak általánosságokra utalhatok. Meg kell dicsérem Devecseri Gábort a fordítás hangjáért. Ez a hang feltétlenül és elvitathatatlanul catullusi. Érezzük a magyar versben is a költőt, s érezzük, hogy latin költő versét olvassuk; s ez talán a legnagyobb dicséret, amit a fiatal költő munkájáról elmondhatok. S talán még öröndetesebb, hogy ez a belsőleg igazi Catullus külsőleg is Catullus és római minden ízében. Devecseri szerencsés kézzel mindenütt megtartotta az eredeti versformát, és a legmakacsabb kételkedőknek is bebizonyította, hogy igenis nemcsak kell, hanem lehet is így fordítani, csak ember kell hozzá. És kiderül, hogy íme Catullus versei az eredeti versmértékben „is” élvezhetők... De meg kell mondanom, hogy fölösleges egyes versek „kritikus”, kényes sorainak kipontozása, vagyis elhagyása a fordításban. Ez komolytalan eljárás: vagy hagyjuk el egészen a verset, vagy pedig mondjunk ki mindent magyarán. Bizonyára nem vitatható, hogy egyes kihagyott sorok miatt elvész az egész vers értelme és lényege. Ha kihagyhatók volnának, akkor Catullus szószátyár volna, akinek versei megcsönkítva is érthetők!... stb.”

Ebből a vázlatosan közölt kritikából több lényeges, a korra igen jellemző körülmény derül ki. Nem térek most ki arra, amit műfordítói hitvallásomnak nevezek én és minden igazi pályatársam; a formahűség tiszteletben tartására és a többi műfordítói kötelemre, csupán a kipontozott sorokhoz akarok fűzni valamit. (Még egy szót a formát semmibevevő fordítóról Baksay Sándorral kapcsolatban; ő eléggé népszerű református lelkész-író volt, tehát rimes-magyaros formában elkövetett Homérosz-fordításáért nem róta meg, s a sujtásos szöveget nem utasította vissza erélyesen a korabeli kritika.) Nos a kipontozott sorok miatt természetesen nem vonható felelősségre az ifjú műfordító. Ez volt a kiadó kívánsága. Mint már írtam róla, a némileg becsomagolt, adjusztált és tálalt pornográfia megjelenhetett: az életörömet, őszinte vágyakat, emberi szenvedélyeket leplezetlenül ábrázoló ókori irodalom cenzúra alá esett. Magam is így jártam Apuleius *Aranyszamár* című regényének fordításakor; a felszabadulás előtti kiadásból, felsőbb kívánságra, ki kellett hagyni bizonyos részeket, melyek félre nem érthetően a szerelmi életéről szólnak, sőt azt ecsetelik.

(Már esett szó a cenzúráról, amely erőszakosan és ugyanakkor elég ostobán nyirbált vagy törölt; ezzel szemben gyakran átsiklott „veszedelmes” szövegeken. Pethő Sándor kitűnő Magyar Nemzet-jébe írtam néhány ókori tárgyú cikket, értő olvasók azonban kihallották a mondanivalót: az „Őrült a trónon” simán megjelent Hitler uralomra jutása, rádióban hangzó rikácsoló beszédei idején; valamint a „Kétezer-éves Kutuzov” is napvilágot látott akkor, mikor a fasiszta hadsereg véres fejjel kotródott visszafelé szovjet földről.)

Tehát a humoros írások, a szórakoztató, de nem érdektelen olvasmányok mellett volt komoly kritikai rovatunk is; emellett igen színvonalas figyelő volt és jó olvasmányt adott a hésziodoszi ihletésű címmel ellátott rovat, a *Munkák és Napok*. E kulturális és szépirodalmi figyelő után igen érdekes rovat indult *Ki tudja?* címmel. Ebben – álnév alatt – lehetett érdeklődni történelmi adatok, irodalmi kurióziumok lelőhelyeiről, anekdoták forrásairól, helytörténeti nevezetességekről stb.

Magamnak is volt felderíteni valója, s mivel álnéven ment a „nyomozás”, én is kérdéssel fordultam az olvasótáborhoz. Ifjúkoromban hallottam és félig-meddig meg is jegyeztem, hogy Ecsedi Kovács Gyulának, a fehéregyházi síkon tragikusan elhunyt híres kolozsvári színésznek (1839–1899) volt egy verse, amelyet (körülbelül negyven évvel ezelőtt /1900-ban!/ hallottam és le is írtam, azonban a kéziratot elvesztettem. A vers, emlékezetem szerint, három strófa, összesen 24 sor, és teljesen összefüggéstelen és értelmetlen sorok zagyvaléka. Szóval úgy látszik, az első irodalmi halandzsa Magyarországon. Hallottam, hogy E. Kovács Gyula ezt a verset a kolozsvári Iparoskörben óriási hatással szavalta el – eddig tartott Turdus álnéven fölvetett kérdésem, s hozzáfűztem, hogy „ki tud erről a versről? Ki tudná szövegét közölni velem? Emlékeztetőül közlöm azt a néhány sorát, amely fejemben megmaradt:

Az aszteroidok kétes létjogával,
Te ne törődj, ha dől a bajadér... stb”

Pompás és eredményes játéknak bizonyult ez az irodalmi nyomozás, mert még ugyanazon évfolyamban, néhány számmal később, kimerítő és pontos felvilágosítást kaptam, eképpen:

„A költő álma. – A töredékesen közölt vers szerzője aligha lehet E. Kovács Gyula. A verset tudtommal Kozma Andor és a ma is élő Vészi József együtt írták. Azt is hallottam, hogy az egyik élclap – talán a Borsszem Jankó – közölte több évtizeddel ezelőtt.”

(Szerkesztőségi megjegyzés: t. munkatársunk helyes nyomon járt. Megkérdeztük Vészi Józsefet és tőle tudjuk, hogy ezt a verset csakugyan ő költötte, rögtönözte a Borsszem Jankó kedélyes összejövételén a Kagélban, és tollba mondta Márkus Józsefnek. A vers valóban megjelent a Borsszem Jankóban, 53-54 évvel ezelőtt. Ha megtaláltuk, közöljük.)

Úgy látszik, ez a nyom mégsem volt az igazi, mert következett a döntő forduló (fenti adatokra Vészi József 1938-ban már úgy látszik, nem jól emlékezett); ám itt van a nyomozás eredménye:

„A Költő álma című tudakolt verset, mint a Szilágy című lap egy régi szerkesztői üzenetében olvassuk: elkövette a 80-as évek elején két debreceni diák, akik is – mivel húsvétra legációjuk nem akadt – igen meg voltak szorulva, különösen pénz dolgában. A verset eljuttatták Vadnay Károlyhoz, a Fővárosi Lapok szerkesztőjéhez, hogy adja ki. Vadnay küldött a két diáknak hét forintot, de a verset nem adta ki. A Szilágy szerkesztői üzenete azonban örömmel kapott rajta. Íme a kért vers teljes szövege (tehát nem a Borsszem Jankó volt a lelőhely):

Az esti szellő bús mosoly-homálya
Ha déli sark sóhaján átvonul,
Enyhén mosolyg az esti fény sugára
És csábítóan önmagába hull.

Ne emlegesd a pálmafák dagályát,
Hol bús zsiráf kéjjel suhanva száll,
Keresd oázban Mohamed szakállát,
Az aszkézisben dörg az ideál!

A mirmidónok oceán- honától
Hő szárazságba ful a Golgota,
Merengő bércek méla fátyolától
Megbokrosul a néma hahota.

Kerengő bércek roskatag homályán
A szfinksz dübörgő álma repedez,
Míg bus mosollyal ingoványra szállván
Mély alkonyatba vásik a tegez.

Az aszteroidok csalfa létjogával
Te ne törődj, ha dúl a bajadér.
A Veszta-szűz, ha kedvesére rávall,
Logaritmus egy lesz a pályabér...

A Pyréneknek Bráhma-mosta bérce
Meg nem fogant Olimpi gyászdalt kacag,
Az esti szellő, görögül nem értvén
A dallamot visszhangoztatja csak.

Ne kérdd tehát: a Számum léthonában
Zengő talányok mért sereglenek
S a déli félgömb mért lejt szaporábban,
Ha gerleszóra bűg a permeteg.

Mert ha az éjfél Hetairák danáján
Prometheusként láncát szétveti,
Babért lövell még szirt-övezte pályám,
Nekem, neked, nekünk, nektek, neki...

Ez a nyomozás izgalmas és sokféle volt, és szép eredményeket hozott. (Véleményem szerint fenti halandzsá-vers is nyeresége effajta termékek gyűjtőinek.) Tehát ilyenekről érdeklődtek az olvasók: Ismeretlen német-magyar írók; A zenit – sajtóhiba? Stendhal és Pálffy grófnő; Madách franciasága; A Genuai Köztársaság magyar birtoka; a Plágiumperek-ről érdeklődő levelezőnk (P. P.) mindjárt kimerítő választ is kap, amennyiben ezt az alapvető, bár csak 80 lapos művecskét ajánlja neki Hallományi X.F. álnevű nyomozótársa: *Meister des Plagiats oder die Kunst der Abschriftstellerei* von Dr. Paul Englisch, Hannibal-Verlag, Berlin stb.

Mindent összegezve: ha a száz év előtti *Vasárnapi Újság* idilljét nem is érhattük utol, azért a magunk idejében volt időnk nekünk is egy kis játékra, amely nélkül minden felnőtt ember élete szegényes és sivár. Milyen fiatal arcok néznek rám a borító belső oldaláról. Későbbi időkben ugyanis szokás volt a munkatársak fényképét közölni. De hiszen a legtöbbször most is ifjú, sőt örökifjú – nemcsak a folyóirat hasábjain elmúlhatatlanul jelenlévő, hanem alkotóereje teljességében van és dolgozik még most is az a nemzedék; kivéven azokat, akiket elvesztettünk.

Tovább lapozgatva a bekötött évfolyamokat, érdekes plágiumperről olvasok Illés Endre tollából, a

címe: „*Baj Bérczyvel*”. Olyan izgalmas a remekműví kis írás: ez is felér egy nyomozással, a pompás történet fordultatos tálalása: irodalmi párbaj Bajza és Bérczy között.

Ez eddig olyan örömteli szemeztetés volt, mint amilyent Mme Sévigné érezhetett, Lafontaine meséinek olvasása közben. A kitűnő levélíróhölgyet ugyanis megkérdezték, melyik Lafontaine-mese tetszik neki legjobban? A hölgy, a halhatatlanság pózába vágva magát, mintegy kacintva az utókorra, azonnal egy franciásan szellemes aforizmat mondott, amolyan „feljegyzésre méltót”: egy kosár gyönyörű cseresznyéhez hasonlította a páratlan mesegyűjteményt, melyben válogatva, egyre csak még kíváncsabb szemek bukkannak elő.

A szép, szívetvidámító, egészséges termés szemeztetésén túl vessünk mi most egy pillantást az éretlen, fanyar, hullásra ítélt gyümölcsökre is: a LEVÉLSZEKRÉNY-ben válaszoltam a mondhatatlan mennyiségű beküldött kéziratra. Schöpfung különösen sokat segített az olvasásban, egyedül nem is győztem volna. Komor Bandi verset nem, inkább prózát olvasott és bíralt.

Közismert Koroda Pál híres mondása, hogy „Magyarországon húszezer titkos drámaíró van...” – de hát akkor mennyi volt az önjelölt novellista és lírai költő? Elmondhatatlanul sok. Íme, néhány üzenet, az áradat megfékezésére:

„Máriához. Csak úgy csinállok. – Versei színtelenek, semmitmondók, hiányzik belőlük az igazi költészet, hidegen hagynak. Az ér: őszinte közlése még nem vers, ha versszerű sorokban írjuk is. Minden érzésnek megvan a maga sajátos egyéni versformája, amely mindig művészi szíven szép, gyönyörködtet, s egy kicsit mindig fölemel. Ezt nem találtuk ezekben a versekben... stb.”

Dunához. Eső. – Ha nem akarna könnyedén és erőltetés nélkül jó verseket írni, talán sikerülne egyik-másik verse, hiszen tehetsége fölismerhető. De... versei kuszá, zavarosak, helyenkint majdnem érthetetlenek. És baj van a formával is: nyers, csiszolatlan, s ami még nagyobb hiba, mesterkélts. Hasonlatai, az „eperfa-fogsora”, az ég „egy meggyült seb”, amely kifakad, mikor esik az eső – kissé kellemetlenek. Olvasson jó magyar lírikusokat.

S. J. Egy cigaretta. – Az írásában egyetlen vonás sincs, ami tehetségre mutatna.

K. Gy. A kezeidet nézem. A negyven évvel ezelőtti első Nyugat-szabadversek idejétmúlt hangja és szólamkészlete.

M. Gy. Édes parasztasszony stb. A versben nagyon sok az utánérzés, a meglehetősen elhasznált költői szólamkincs. Szabadverset is szabad írni, de a szabad vers sem jogosít fel a pongyolaságra.

S. J. Mohács, Árva őszirózsa. – Kis versében a tehetségnek legcsekélyebb nyomát sem fedeztük fel.

Művész vagy csavargó, Pécs. – Azt kérdezi: „Tehetség-e az, ami bennem van, vagy csak önellfogultság?” Őszintén megmondjuk: nem tehetség. Tizenöt éves korában az ember tanuljon meg előbb fogalmazni.

Ráskai Lea. – Kezdetleges írásműve jellegzetes példája annak a járványnak, amely a leküzdhetetlen közlési vágygal verte meg hazánk sok ezer dilettánsát.

Gianicolo. – Írásait gondosan elolvastam, bár a kéziratok szinte olvashatatlanok. Egyik írása sem haladja meg az átlagot. Nagy baja, hogy válogatás nélkül ír mindent, ahelyett hogy előbb szigorúan megrostálná novellatárgyait.”

De természetesen így is szólt üzenet (elég ritkán):

„Az öreg lámpa. A hangulatos kis versben mindössze néhány zökkenő akad; valószínűleg érne kel-lene még, hogy a szép gondolat megkapja a hozzá méltó szép külső alakot is.

Sz. G. – „Elnyelte az ingovány” című elbeszélésének ugyanaz a baja, mint egyéb eddigi írásainak. Laza szerkezet, anekdotikus beállítás. Ezúttal stílusa is kifogásolható (pl. az ilyen kifejezés: „fifikus kis bürokrata”).

K. Á. – Alkonyi kaland. Napnyugati mese. Kép szöveg nélkül. – Elbeszélései tisztességes igyeke-zetről tanúskodnak, de meg kell tanulnia szerkeszteni, egyúttal pedig stílusát fésülni és csiszolni. „Nonum prematur in annum” – mondta már Horatius.

J. A. E. – Szerdától szerdáig. – Kényes tárgy, túlságosan elcsépelt perdita-romantika. Stílusa közepesen olvasható, de színtelen stb.”

Tehát – összefoglalva – Pallas Athénéként egyetlen tehetség sem pattant ki a sok beküldött írás-műből, de ígéretes adottságú tehetségnek akár csak némi nyomait mutató szerzőnek tanácsot adtunk,

bíráltuk és biztattuk, amint ez minden irodalmi folyóirat szerkesztőségének tartozó kötelessége. Kétségtelenül volt egy pillanat, mikor a LEVÉLSZEKRÉNY útján felhívással fordultam hazánk költőihöz (a titkos lírikusokhoz), hogy – legalábbis egy ideig – ne árásszanak el kéziratokkal, már valósággal lehetetlen volt tárolni. Pedig akkoriban az irodalomból megélni – különösen költőnek – amúgy sem lehetett; ez a túlméretezett írásdüh egyébként sok minden másnak volt a takarója. Utalok a már említett, gyakorlatban megvalósítható eljárásra: a fiatal költő előfizetők toborzása után hadd adja ki költeményeit, a költségeket akként előteremtve.

Még csupán annyit szeretnék elmondani, az immár minden szerkesztői „trükkbe” beavatott olvasónak, hogy mennyire tanácstalan ez a mindenhez egy kicsit értő szerkesztő abban az esetben, ha nem irodalmi, hanem valóságos életteli probléma megoldásához kéri segítségét. Egy szép napon a következő szövegű levelet kaptam:

„Kedves szerkesztő úr, segítsen rajtam, borzasztó bajban vagyok. Egy férfi erőszakot követett el rajtam, és ez így megy hat éve. Már négy gyerekünk van, de még mindig nem vesz el... stb.”

Tanácstalan voltam az erőszak ilyen újszerű meghatározása és permanenssé válása előtt; erre még melegszívű Balogh Emmám sem tudott semmiféle tanácsot adni. Én sem tudtam; lapomból egyébként is hiányzott a (mind a mai napig kedvelt) lelki klinika. Itt különben is a felvilágosítással kellett volna kezdeni.

*

A papírhelyzet gyors romlásával, a háborús években kisebb terjedelmű lett a TÜKÖR. Ezzel szemben előfizetési ára – tekintettel a gazdasági helyzetre – 9 pengő 60 fillérre emelkedett. Meg kell mondanom, hogy az áremelés nem járt a belső tartalom emelkedésével, sőt már nem is volt oly kedves „sajátom” ez a lap, mint ahogy sikerült kialakítanom, évekkel ezelőtt. A jó pontokért versengő gazda, a Franklin, egyre több teret szentelt az irányított, sugalmazott anyagnak: ránk nem is nagyon kellett ránk „kényszeríteni”: a Franklin jó fiú akart maradni. A német követség amúgy is értésére adta a vezérigazgató úrnak, hogy társulatának lapja alig-alig, s akkor sem kellő intenzitással foglalkozik a Nagy Német Birodalommal; mintha tudomást sem akarna venni a vele határos szövetséges nagyhatalomról. Bár nem sikerült bennünket teljesen gleichschahtolni, de hol volt már, hová lett a TÜKÖR régi arculata...

Nagyon szerettem, szívvel-lélekkel, és úgy érzem, kellő hozzáértéssel is szerkesztettem a lapot, de amikor magam is válófélben voltam a Franklintól, s amikor a folyóirat már nem volt a régi – nem éreztem különösebb fájdalmat a megszüntetés miatt. Az 1942-es decemberi számba írtam a búcsúsorokat, ezekből idézek:

„A Franklin Társulat igazgatósága nyomós okokból úgy határozott, hogy a TÜKÖR további megjelenését szünetelteti. A folyóirat 1933 novemberében indult, tíz évfolyamot ért meg. 110 számot adott, 470 ív, 7520 lap terjedelemben.

Bármily fájdalmas is, hogy a kényszerítő körülmények hatása alatt egyelőre megszűnik a TÜKÖR további megjelenése, mégis úgy érezzük, hogy az a tíz esztendő, amelyben a TÜKÖR-nek is volt szótára a magyar irodalmi élet szimfóniájában, nem múlt el nyomtalanul.

Indulásakor abban jelöltük meg célunkat, hogy a TÜKÖR utóda és szellemi örököse akar lenni a Vasárnapi Ujságnak. A *Vasárnapi Ujság* fennállásának hosszú évtizedei alatt a művelt magyar szellem szolgája és harcosa volt, írókat és közönséget nevelt, s két emberöltő ízlését irányította tévedhetetlenül. A TÜKÖR azzal indult, hogy átveszi a fáklyát, amelyet az első világháború és a nyomában következő zűrzavar kiűtött a Vasárnapi Ujság kezéből. Sajnos, lázas időket élünk, az új staféta mindössze tíz évig hordozta a fáklyát, és azt hiszi: becsülettel és hűséggel.

Nem a mi feladatunk megállapítani, hogy milyen eredménnyel szolgáltuk kitűzött céljainkat. Sohasem dolgoztunk hangos hírveréssel, sohasem kerestük százezrek kegyeit, mindig csak a művelt közönség szellemi igényeit szolgáltuk.

Vörösmarty Mihály szavaival búcsúzunk az olvasótól: „Ez jó mulatság, férfimunka volt!”

*

Még egyszer hadd idézlek vissza, kék cigarettafüstben úszó, puritán-kopott szerkesztői szobám: az akkori élő magyar irodalom sokszor le sem tudott ülni nálam, úgy összegyűltünk. Ha többen összejöttünk,

bizony a falat támasztotta vagy íróasztalom szélére telepedett egy-egy ifjú szerző – s ki nem volt ifjú akkoriban? Még jómagam is fiatal ötvenes voltam csupán.

Akkoriban még szokás volt megköszönni az egymásnak küldött tp-t; s még ez sem történt holmi szürke hivatalos stílusban; egyik könyvemet Illyés Gyula ugyancsak könyvvvel (*Csizma az asztalon*) köszönte meg, s a következő sorokat mellékelte:

Budapest, 1942 dec. 26.

„Kedves Tábornokom,

Köszönöm a szép kitüntetést. Mint szerény iparos viszonzásul csak egy dísztagsági helyet ajánlhatok fel az „Országod is gyorsan megtalpalják” c. csizmakészítő céhben.

Boldog Újévvel és katonás tisztelettel, igaz híved

Illyés Gyula.”

Lapalji jegyzet helyett: ekkoriban már megalkottam énem ókori alteregóját, Raevius ezredest. Ilyen minőségben tartottam nagysikerű rádióelőadásaimat, majd *Raevius ezredes utazásai* címmel ifjúsági könyvem jelent meg. A helyszíni közvetítések az ókorból sikeres műfajnak bizonyult; barátaim éppen ezért előléptettek, miután a katonáskodásom a valóságban minden rang nélkül múlt el fölöttem, s már kilátásom sem volt az avanszálásra... A könyv, amit én küldtem, a „*Megtanulok latinul*” volt; ezen a munkámon olyannyira fellelkesült ifjú író barátaim elhatározták, hogy csakugyan megtanulnak latinul, vezetésemmel, mert ha annak idején humán gimnáziumba jártak is, hol volt az már? De az idők sodrában semmi se lett e kedves tervünkből, s a „*Megtanulok latinul*”-al kapcsolatban nekem volt új elsajátítanivalóm a kiadónak packázásaiból. (Ezt még a Műhelytitkok c. fejezet taglalni fogja.)

Még csak annyit, hogy Illyés Gyuszinak nem kellett volna újratanulnia Horatius nyelvét: tudta ő azt mindig. Későbbi időkben természetesen ritkán találkoztunk; de egy-egy esemény újra összekapcsolta az áramkört, mint pl. egy-egy kötetének szíves dedikációja, vagy ez a levélváltás:

„Drága Gyulám!

A római ezredes még mindig őrhelyén áll és éberen figyeli, miként sáfárkodnak az írástudók az évezredes kincsekkel. A magyar Ilias láttán és olvastán fölcillant a szeme és kihúzta magát, de most, mikor az Irodalmi Ujság friss számában elolvasta „pesszimista” remeklésedet, s benne a két Tibullus-sor gyönyörű magyarítását, nemcsak a szeme csillant föl, hanem a szíve is megmelegedett. Egy régi tanár-mesterember, Latkóczy Mihály, 1882-ben elcsikorogta már magyarul az egész Tibullust, a versedben ragyogó két sort imígyen:

*Rád nézek, mikoron végső óráam beközelget,
Téged ölel majdan holtra hűlő kezem is.*

Hol van ez a te Tibullus-verseid édes költészetétől. Ha ráérnél, milyen jó volna Tibullust „fordítanod”, így, szívből, „angyal fölénnel”, jelenvaló és késői nemzedékek szívbeli gyönyörűségére!

A római ezredes tiszteleg és a távolban melegen karol téged 73 éves, lassan-lassan lankadó keze. Szeretettel... stb.

Budapest, 1954. Január 17.”

Igen, így volt érdemes élni és égni – ezekről az évekről bizvást elmondhatom –, így voltunk mindnyájan ifjabb éveinkben: „Baráti szem művészi gonddal függött a dalnok ujjain...”

S ma, tizenöt évvel a szívedhez szóló tibullusi sor után – majdnem kétszerannyival TÜKÖR-beli szerkesztőségem megszűnte után még jobban átérzem annak a sornak fölemelő, vigasztaló, elringató „pesszimizmusát” – örök szépségét – az öregedő ember támaszt kereső esdeklését – „Téged karoljon lankadó kezem...”

XVIII. NE ZAVARD KÖREIMET! (Ókori tudósok)

Pihenésképpen ezúttal a tudomány ókori szentélyébe lépünk, a különös elefántcsonttoronyba, melyet oly nehéz megközelíteni, oly nehéz újra felépíteni az évezredek viharaiiban szétszóródott törmelékeiből.

De nem szabad zúgolódnunk, hiszen ma is olvashatjuk az ókor filozófusait, olvashatjuk Hippokratészt legalábbis töredékeket a filozófus-orvos műveiből; a nagy technikusok egyes munkáit, az utazók és felfedezők egy-egy írását s egészében ránk maradt a római tudomány örök alkotása, a jog, Gaius kézikönyvében és Justinianus császár hatalmas gyűjteményében. Bár mindabból, ami a görög és római tudomány alkotásai közül máig megmaradt, keveset olvashatunk magyarul, mégis érdemes benézni ebbe a szentélybe, érdemes csatlakozni egy-egy tudós vezetőhöz, mivel olyan alkotásokkal ismerkedhetünk meg itten, amelyek a mai olvasót talán még a magánélet érdekességeinél is jobban megragadhatják.

A filozófia csarnokait már megjártuk; akkori beszélgetéseinkhez még csak azt kell hozzátennünk, hogy a filozófia az egész görög és római tudományosság kulcsa és alapja. A római ugyan inkább gyakorlatias, de megőrizte a görög tudomány filozófiai alapvetését. Ennek a hagyománynak máig is csodált és tisztelt emléke Lucretius (i. e. 96-55) nagyszerű filozófiai költeménye a természetről, Epikurosz tanításának ez a teljes és pompás latin tolmácsolása (magyarra fordította Fábrián Gábor, 1870). Az atomelmélet, az antropológia, a kozmogónia, a meteorológia, s a lélek, szellem és test viszonya sohasem talált a latin irodalomban ily művészi, teljes és filozófiaiilag is tökéletes kifejezést. Alapgondolata: „nincs miért félni a haláltól – niligitur mors est”, legszebb részlete pedig az, amelyben az emberi művelődés fejlődéstörténetét adja a római történelem fonalán. Lucretiust érdemes olvasni: tiszta költészetet s mély, vigasztaló bölcsességet nyújt a ma emberének. Kétezer évvel ezelőtt írt: műve idegen a keresztény felfogástól, azt mondhatnánk, haladó. Éppen ez adja eredeti, egyéni jellegét és értékét.

Még egyszer szeretnék utalni itt, a tudomány csarnokában, Arisztotelészre, a filozófusra: egyetemes tudása és érdeklődése felölelte az etikát, az ismeretelméletet, a lélektant, a politikát, a metafizikát, a logikát, az aritmikát, a geometriát, a fizikát éppen úgy, mint az esztétikát, vagy akár a meteorológiát, az asztronómiát s az állattant. Ez az enciklopédizmus valósággal lenyűgözte a középkort: egész tudományossága, főképpen teológiája, Arisztotelészen alapult, s belőle élt. A latin irodalomban az idősebb Plinius természettudományi kézikönyve, a *Naturalis historia*, mutat ilyen óriási érdeklődést, természetesen Arisztotelész eredetisége és szelleme nélkül. Plinius ezt a 37 könyvnyi munkáját 2000 szerző könyveiből szedegette össze, tehát magától értetődik, hogy nagyon egyenetlen és kritikátlan, de hatalmas univerzalizmusával rendkívül értékes az ókori művelődés ismerete szempontjából. Sajnos, nincs magyar fordítása.

A görög orvostudomány nagymestere, Hippokratész (i. e. 460-377) több volt, mint orvos: óriási tudományosságával kora egész szellemi életére rányomta egyénisége bélyegét, de éppen így megtermékenyítette az utókor is. Neve alatt 53 mű maradt ránk; egyikről sem bizonyítható be, hogy valóban az ő tollából származik, de valamennyinek az ő neve adott tekintélyt már az ókorban. Szülőföldjén Kósz szigetén világhírű orvosi egyetem volt már az ókorban, s jellemző, hogy az orvosi rendtartást és a híres orvosi eskümintát is az ő neve alatt hagyományozta ránk az ókor. Sajnos, magyar Hippokratészünk nincs, de – ezúttal kivételesen – egy magyar könyvet ajánlok, amelyből Hippokratészt és korát alaposan megismerheted: olvasd el Hornyánszky Gyula tudós, szép és élvezetes könyvét Hippokratészből (*Hippokratész, a görög felvilágosodás, tudomány*, 1910; benne van egyebek közt az ókori orvosi eskü szövege is, a 165. lapon), megtanulod belőle, hogy az orvostudomány terén is a görögök mondták ki az első komoly szót, és a mai orvostudományunkban is él még mindaz, amit ők megláttak és tanítottak. Hippokratészre is érvényes saját mondása; (amelyet Seneca őrzött meg számunkra az élet rövidségéről írt munkájában): „Vitam brevem esse, longam artem – Az élet rövid, a tudomány örök.” Íme: élete elmúlt, tudománya túlélte a századokat. Az ókor egész orvostudományát összefoglalta és rengeteg munkájában az utókorra hagyományozta Galenosz görög orvostudós (i. sz. 130-210), aki mint professzor és császári udvari orvos Rómában működött. Kiváló elméleti orvostudós volt és híres műtősebész, műtéteiről valóságos legendák keringtek a római birodalomban. Mintegy 83 munkája maradt ránk, de ezek már csak orvostörténeti szempontból érdekesek, bár a mai olvasó előtt az ókori tudományosság óriási területeit tárják fel.

Ha Hippokratészre joggal alkalmazhatjuk Vergilius híres mondatát: „Carpent tua pome nepotes –

Az unokák szedik majd almáidat” sokszorosan érvényes ez a megállapítás a görög és római technikusokra: az ő tudományuk ma is teljes mértékben virul, s tulajdonképpen csak korunkban hozza meg igazán érett gyümölcsseit. Korunkat szeretjük a technika századának nevezni, s valóban, az emberiség meghatotlan bámulja önmagát, hogy milyen sokra vitte: íme szédületes sebességgel rohan a földön, a levegőben, a vízen és a víz alatt; irdatlan nagy gépeivel tör, zúz, rombol, épít és alkot, lefilmezi a szívedet, szétrombolja az atomokat, egy gombnyomással fényeket gyújt az Óceánon túl, felfogja az éterben szállongó hangokat, s már-már a csillagokkal vált üzenetet. S nézzünk csak bele ennek a szédületes technikai tökéletességnek a mélyébe: mi az, amivel ezeket a csodálatos eredményeket elértük? Semmi egyéb, mint a gőz, a gáz és a villamosság alkalmazása. Az ókorban ezek az energiák vagy ismeretlenek voltak, vagy csak kísérleti és játékos célokat szolgáltak. Korunk éppen ezeknek az energiáknak a gyakorlati alkalmazásával tett óriási ugrást a technika területén, elsősorban azzal, hogy a közlekedést hihetetlenül meggyorsította, s ezzel fokozta az egész mai élet ütemét, másodsor pedig azzal, hogy megteremtette a gépi gyáripárt s ma módjában van percek alatt annyi kereskedelmi cikket termelni, amennyit az ókorban csak évek alatt tudott termelni ezer meg ezer rabszolga. Az ókorban tudniillik nem ismerték azt az elvet, hogy az idő pénz; bőven volt idő is, munkaerő is, tehát bizonyos határon túl nem volt érdekükben fokozni az élet és a termelés iramát. Ha alaposan megvizsgáljuk a kérdést, meg kell állapítanunk, hogy technikailag az ókor sokkal, többet tett, mint mi; egyszerűen azért, mert egészen kezdetleges eszközökkel elképzelhetetlenül bonyolult és nagyszerű feladatokat oldott meg, s olyan műveket alkotott, amelyek a mi híres korunknak sem válnának szégyenére. Az ókori utakra, hidakra, vízvezetékekre, csatornarendszerekre, emlékszerű épületekre, hadihajókra, hadigépekre, automatákra és városépítésre büszkék lehetnek azok a technikusok, akiknek úgyszólván mindent köszönhet a mai mérnöki tudomány. A technikának valóban csak két nagy korszaka van: az egyik az ókor, a másik korunk.

Thalész, a híres milétoszi csillagász és matematikus (i. e. 639-546), a hagyomány szerint, megjósolt egy napfogyatkozást; innen kezdve a csillagászat szüntelenül foglalkoztatta a görög tudósokat; Kleosztratosz az első, akiről feljegyezték, hogy csillagvizsgáló állomása volt; ugyancsak csillagász és matematikus volt Püthagorász s már itt feltűnő a görög tudományosságnak az a jellegzetessége, hogy elejétől végig szoros kapcsolatban marad a filozófiával, Hamarosan szóhoz jutnak a mérnökök is: Mandroklész már az i. sz. VI. században hidat ver a mai Boszporuszon Dareiosz király hadainak, s néhány évtizeddel utána Harpalosz épít ugyanott hidat Xerxész seregének; Ezt a hidat még száz esztendő múlva is az ókor egyik technikai csodájának emlegették. Ugye hallottad, hogy hány város versengett Homéroszért, hét görög bölcs volt, és hét csodája volt az ókornak? Mind a hét a technika nagyszerű alkotása: Babylon falai, Phaidiasz Zeusz-szobra Olümpiában, Semiramis függőkertje, a rhodoszi kolosszus (világítótorony), az egyiptomi piramisok, Mauszolosz király síremléke Halikarnasszoszban (mauzóleum), Artemisz (Diana) epheszosi temploma, amelyet a hírhedett Herosztratosz felgyújtott, hogy nevét megörökítse. Akármelyikre gondolunk, bámulnunk kell a görög szellem technikai készségét. Néhány görög építész neve máig megmaradt, sőt az egyiknek egy pompás alkotását is ismerjük; Hippodamosz ez, aki Athén kikötőjét, Pirasust tervezte, és tervezett még egy kisázsiai görög kisvárost, Prienét is, az i. e. IV. században. Priene maradványait alig nyolcvan éve ásatták fel a berlini múzeumok: szabályos alaprajzával, józan városépítészeti elveivel, szép magánházaival eszményi mintája lehet akár a mai kisvárosnak is. Dinokratász nevét is szárnyára vette a hír: Nagy Sándor építész volt, Alexandria városát tervezte és építette. A hagyomány elképzelhetetlen arányú terveket jegyzett fel róla: egyebek közt azt, hogy az Athosz hegyet emberalakra akarta kifaragtatni, egyik kezébe csészét adott volna, s ebben egyesítette volna az egész környék folyóit, a másikba pedig várost épített volna. Szerencsére inkább Alexandriát építette meg. Az Akropoliszra, a Propülaiaira, Menszikliésznek, a kitűnő építésznek remekművére bizonyosan éppen úgy nem kell figyelmeztetni a mai olvasót, mint a római építészet nagyszerű alkotásaira. Bámulnunk kell, ha meggondoljuk, hogy mindezt a modern technika eszközei nélkül s főképpen vasbeton nélkül alkották meg.

A görög fizikusok és feltalálók közül talán a legrégebbi az a Dinüsziosz, aki az i. e. IV. században hadi találmányairól volt híres; legérdekesebb hadigépe a polybolos, vagyis az ókori gépfegyver, amely hihetetlenül gyorsan és nagy tömegben ontotta magából a nyilakat vagy a dárdákat. Ugyanabban a században élt az az Archütasz, aki feltalálta a „repülőgépet”: galamb alakú alkotmány volt ez, és csavarok, huzalok, fogaskerekek bonyolult szerkezetével sokáig tudott a levegőben úszni, szóval – repülni. Adjunk azért becsületet Daidalosznak a krétai ezermesternek: mondája mélyén bizonyára az első repülőkísérletek rejtőznek. S ha már a mondák mélyén is kutatjuk a valóságmagvakat, gondoljunk Homéroszra: az *Iliász* XVIII. énekében két gépember (robotember) szolgálja ki Héphaisztoszt, a nagyszerű technikai művek

isten mesterét. A IV. század technikájáról feljegyzik a források, hogy a templomokban az istenszobrokat olyan készülékekkel szerelték fel, amelyek segítségével a szobrok szemüket forgatták, fenyegető hangokat adtak. És villámokat szórtak. I. Dionüszoszról, Szürakuza türannoszáról jegyezték fel, (i. e. 405-367), hogy Delphoiban a szent helyen magától mozgó kocsin jelent meg; természetesen ezt az „asztomaton”-t is súlyok, huzalok, fogaskerekek mozgatták. A III. század nagy matematikusa és fizikusa, Arkhimédész (i. e. 287-212), legközelebb áll a mai matematikai gondolkodáshoz, a szállógék, amelyek neve alatt járnak, mind egy-egy nevezetes tudományos tettehez kapcsolódnak: „Heuréka! – Megvan!” – kiáltotta, mikor egyik híres tételére rájött; „Adj egy pontot, ahol megállhatok – mondta az uralkodónak –, és kimozdítom a földet sarkaiból!” ; „Ne zavard össze köreimet” – kiáltott rá a római katonára, aki berontott dolgozószobájába, s mindjárt le is dőfte az agg tudóst, aki gyújtótükrével rengeteg kárt tett az ostromló rómaiak hajóiban. Cicero mondja róla, hogy „lángelméje nagyobb volt, mint amekkorát az emberi természet el tud viselni”. S még csak Heront említem meg, az ókor legnagyobb feltalálóját (i. e. II. század), a híres feltaláló, Ktészibiosz tanítványát. Ez a Heron valósággal az ókor Edisonja volt; feltalálta a távcsövet, az automata színházat, a szenteltvízautomatát, az útmérőt, amely tökéletes mása a mai taxaméternek; készített gyermekjátéknak kalitkában röpdöső és éneklő madarat; tucátjával ontotta a találmányokat, amelyek közül némelyiket, például az automatát, évezredek múlva újra fel kellett találni (Evaritt 1885). Heron különösen a gőz és a meleg levegő hajtóerejének kihasználásával alkotott maradandót. Ezek után nincs mit csodálkozni azon, hogy az ókori orvos zseb-vízórát vagy zseb-napórát vett elő, mikor betegének az érverését figyelte. Egyébként az ókori orvosi műszerek (pl. a nápolyi múzeum műszergyűjteményének darabjai) kísértetiesen azonosak a maiakkal. És hogy a matematikusoknál maradjunk: Euklédész nélkül ma sem tudna dolgozni a geometria; „*Elemek*” című munkáját két magyar fordításban is olvashatja az érdeklődő (Brassai Sámuel, 1865; Baumgartner Alajos, 1905). Jócskán elmúlt kétezer éve, hogy élt, tanított és írt (i. e. 323-285 közt); ma is tanít,

A józan, gyakorlatias és logikus római szellem legnagyobb alkotása a jog, legeredetibb tudománya a jogtudomány. A tudatos római jogalkotás már a XIII. Táblás törvényekkel megkezdődött (i. e. 451), s már száz évvel időszámításunk előtt alapvető művet írt a polgári jogról az első római jogtudós, Mucius Scaevola. Innen kezdve az az eredeti római tudomány egy pillanatra sem hallgat el: fejlődésének fénykorát az időszámításunk utáni 120-230 évek közt éri el. Ez a római jogtudomány aranykora; a századok óta felgyülemlett anyagot a törvényeket, a törvényt magyarázatokat és elméleteket akkor foglalta össze egyetlen alapvető könyvben a híres Gaius (i. sz. 138-161 közt írt). A magyar olvasó fogalmat alkothat magának a nagy jogász és rendszerező műve, az *Institutiones* alapján a római jogrendszeréről: magyarra fordította Bozóky Alajos (1887). Ez a kézikönyv ma is nélkülözhetetlen alapvetése a jogi oktatásnak és jogalkotásnak. A római jogtudomány legnagyobb mestere, Papinianus (megh. i. sz. 212). Tanítványai, Ulpianus és Paulus tisztázták a jogi fogalmakat, apróra kidolgozták a római jogrendszert, a jogi gondolkodás szabályait és az ítélkezés módszereit. Végre Justinianus császár (i. sz. 527-565) az egész római joganyagot egyetlen hatalmas gyűjteménybe foglaltatta össze: ez a mű, a *Corpus Juris*, kereken ezer év jogfejlődésének lezárása. A mai népek jogrendszere közvetlenül a római jogon alapul; elegendő arra utalni, hogy pl. a római jogrendszer Németország érvényes jogrendszere volt egészen 1900-ig; Olaszország jogrendszerének ma is a római jog a főforrása. Az államszervezet és közigazgatás mellett a jog Róma legértékesebb hagyatéka és egyik legnagyobb ajándéka az utókornak.

Amint látod, kedves olvasóm, aligha van igaza Senecának, aki azt mondta, hogy „maiores non inventa nobis reliquerunt, sed quaerenda – eleink nem annyira megoldásokat, mint inkább problémákat hagytak ránk”. Kétségtelenül maradtak megoldandó kérdések is bőven, hiszen minden kor újabb és újabb kérdéseket vet fel, de maradtak megoldások is. Az ókor számára legalábbis megoldották tudósai a fizika, a geometria, a matematika, az orvostudomány és a haditudomány kérdéseit, s mint láttuk, sok megoldásuk ma is érvényes. Vedd a kezébe egyszer, kedves olvasóm, Augustus kortársának, Vitruvius Pollio mérnök úrnak az építészetéről írt, de címénél jóval többet tartalmazó könyvét (magyarra fordította Fuchs Béla, 1898), s meglátod, mily haladott, mily gazdag, mily „modern” volt az ókor technikája, különösen építésze,

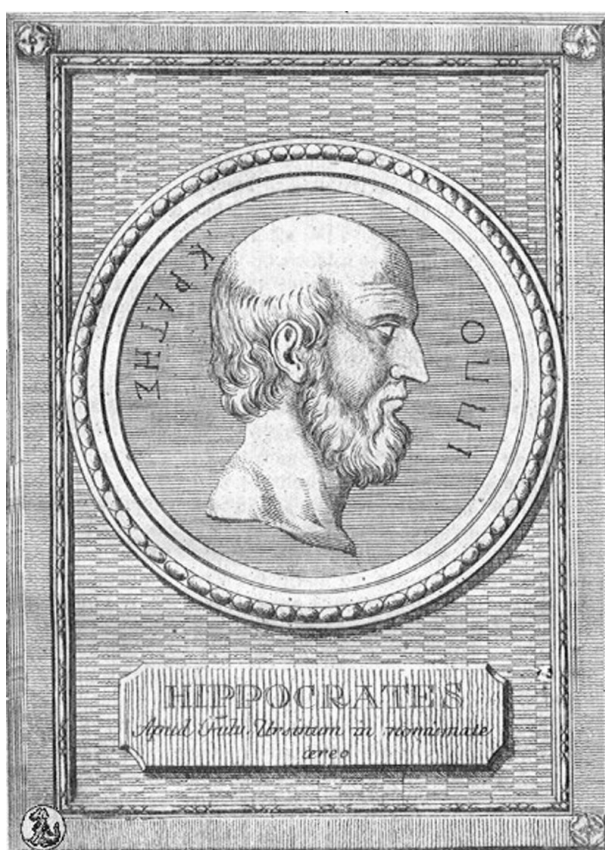
Szeretném kezébe adni az ókori földrajztudomány könyveit is, különösen az útleírásokat; sajnos, csak Hérodotoszt ajánlhatom, ő ad fogalmat az ókori világjárók adatgyűjtésének és elbeszélésének módjáról. És még talán az *Odüsszeia*; egy francia tudós feltevése szerint Odüsszeusz kalandjai tulajdonképpen az ókori világjáró hajósok útikönyveinek s meséinek költői feldolgozásai. Sajnos, az útikönyvek közül egyiket sem fordították le eddig magyarra, pedig remek élvezet volna olvasni egy-egy ókori

világjáró megfigyeléseit és leírásait. Hanno (i. e. 460), Pütheász (i. e. IV. század), Sztrábón (i. e. 64-19), Pomponius Mela (i. sz. I. század) és ptolemaeus Claudius (i. sz. II. század) útleírásai ma talán izgalmasabb és érdekesebb olvasmányok, mint az ókorban voltak. S most húzzunk jó vastag rovást, nagy mulasztás, hogy Pauszaniász (i. sz. 115 körül) görögországi útleírása, ez a műtörténeti szempontból is megbecsülhetetlenül értékes ókori Baedekker, nincs meg magyarul.

Ma megint Senecát olvastam, a természettudományi kérdésekről írt munkáját, s egy nagyon érdekes mondatra bukkantam benne. Íme: „Vanet tempus, quo postari nostri tam aperta nos nescisse mirentur – Eljön az idő, amikor utódaink csodálkozni fognak, hogy egészen nyilvánvaló dolgokat nem tudtunk.” Erről aztán eszembe jutott, hogy Fábián Gábornak már említett akadémiai értekezésében meglepett egy másik Seneca-idézet, *Medea* című tragédiájából, s ez félig-meddig összefüggésben van most idézett jóslatával. Hallgass meg, ezt hoztam neked zsákmányul: „Vanient annis saecula saris, quibus Oceanus vincula rerum laxet et ingens pateat tellus... nac sit terris ultima Thula – Távoli időkben jönnek majd századok, amikor kitágulnak az Óceán határai, óriási földrész tárul fel... s nem Thule (a mai Shetland-szigetek) lesz a világ vége.”

Lám, igaza van: az emberiség egyre tanul, és csodálkozik, hogy elődei mi mindent nem tudtak; ezekben a sorokban például az éles eszű Fábián Gábor Amerika felfedezésének jóslatát fedezte fel.

Sajnáljuk Senecát, hogy nem tudott Amerikáról? Ne sajnáljuk, inkább nevezzük boldognak, hogy megsejtette. És főképpen ne azon csodálkozzunk, hogy a régiek mi mindent nem tudtak, hanem inkább azon, hogy – mi mindent tudtak, Mert ez a legnagyobb csoda.

Hippokrates (i. e. 460 – 377)

XIX.

JAJ, DE FURCSA SZERELEM...

(Színházzal kapcsolatos emlékeim)

Nagykanizsai tanítványaim emlékezetében fennmaradt hatvanöt évvel ezelőtt írt „*Bimbilla*” című remekművem, a műkedvelő előadás céljaira költött diáktrefa. Sűrű homály fedi ezzel szemben az Oidipus-tragédiának Henri Bernstein-ízű átdolgozását; pedig több mint hatvan évvel ezelőtt jól megnevettette szeretett késmárki közönségemet; bizony ebből csak a „Nagysád, a borzalmak tanyája ez” – kezdetű tirádára emlékszem. A balsors üldözte király utalt e szavakkal saját megmásíthatatlan végzetére. Számomra viszont összes színpadi kísérletem egyenlő a „borzalmak tanyájá”-val, amennyiben a legtöbbel kudarcot vallottam, illetve – ilyen irányú ambícióimat szerencse alig kísérte.

A felszabadulás előtti Nemzeti Színház – sokan megírták már – erősen ráfizeteses, súlyos összegekkel szubvencionált intézménye volt a magyar államnak. Igazgatók mentek, igazgatók jöttek – csak a siker nem jött el. A század elején forró hangulatú előadásokat jelentett két kivételesen nagy művész egymás utáni feltűnése és tündöklése: Jászai Marira és Márkus Emíliára gondolok (egyetemista éveim alatt az Élektra sorozatosan ment, az 1899-1902-ig terjedő időben sokszor megnéztem Jászait nagy klasszikus szerepeiben.) Ők határozottan fellendítették a Nemzetit. Jászai fénykorában sikert sikerre halmozott az egyébként elfeledett és – enyhén szólva – unt klasszikusok eljátszásával, azóta sem volt olyan görög hősnő az ország első színpadán. Márkus Emília sikereinek pedig még szemtanúi élnek közöttünk, hiszen ő késő öreg korában is szerepelt, nagy sikerrel lépett fel még a 30-as, 40-es években is. A Nemzeti tehát nem volt, kivételes esetektől eltekintve, a nagy sikerek színháza, mégis nagy kitüntetés volt a Nemzeti színpadán szerzőként szerepelni. A színházat bizonyos állandó és enyhe unalom lengte körül; szerző számára itt a siker többnyire erkölcsi volt, nem pedig anyagi. A színházban a nagy színészek jelenléte ellenére nehezen, igen kis mértékben alakult ki igazi együttes. Comédie Française-i értelemben; Csathó Kálmán, Kellér Andor, Bálint Lajos – e tárgykör kitűnő ismerői, tisztelt barátaim – nem is egy munkájukban „emlékeznek régiekről”. Én nem is ártom bele magam a színháztörténelembe, csak a színházzal kapcsolatos személyes emlékeimet – csalódásaimat – szeretném a következőkben elmondani.

Játékos emlékü műkedvelő-szerzői múltam után fordítóként debütáltam a Nemzetiben, Plautus *Mos-tellaria*-ját játszották fordításomban. Háromszor vagy négyszer került összesen színpadra: ez esetben nem az előadás, a rendezés vagy a szöveg döntötte el a sikert, tehát az előadások számát, mindez mellékes volt a színház kötött játékprogramja, bérletesei számára hirdetett műsorai mellett. Ez a szigorú program ennyit engedett meg, ennyiszor volt előirányozva; forró siker esetén talán többször játszották volna? Valószínű, de annyi bizonyos, hogy érdeklődés nem volt a darab, egyáltalán az ókor iránt. A görög tragédiák sikeres színrevitelének Jászai letűnésével vége volt, ennek a műfajnak teljesen befellegzett; a római vígjátéknak pedig még csak nem is hajnallott... Már nem emlékszem, milyen volt az előadás, nyilván egy délutáni diákelőadás enyhén langyos unalma áradt a színpadról a nézőtérre – a színészek is unták, a közönség is – semmi okom sem lehetett arra, hogy sikeres színpadi embernek érezzem magam. Plautus-fordításommal járt viszont az a tagadhatatlan előny, hogy ettől kezdve „háziszerzőnek” számítottam, s miután ezt a rangot elnyertem, állandóan volt szabadjegyem a főpróbákra. (Később a TÜKÖR szerkesztőjeként amúgy is megilletett a szabadjegy, a „K” széket kaptam meg: ez körülbelül ott volt, a színház, ill. a nézőtér közepén, ahol most az autóbuszok melletti lejáró nyílik. Ha családostul mentem, a bal IV-es páholy volt a miénk.)

A siker később mégis eljött, mikor a színház új igazgatót kapott Németh Antal személyében. Az ő működése új korszakot nyitott a színház életében. Ritka alapos képzettségű szakember, s emellett, hogy a színház tudománya a kisujjában – birtokában volt még valaminek, amit megtanulni nem lehet. Ez a valami a tehetség. Ő egyébként – híve a merész újításoknak és hűséges őrzője az értékes hagyományoknak – ő sem szorul már rá, hogy én fölfedezzem, vagy megvédjem. Szerepét tisztázták; méltatlanul mellőzték, vádolták, sokáig tétlenségre kárhoztatva, elfeledve élt, majd élete utolsó idejében kapott újra magához méltó feladatot. (Sajnos, ő sem él már.)

Több mint harminc évvel ezelőtt elfogadta és előadatta fordításomban Arisztophanész *Madarak* című vígjátékát. A rendkívül szellemes és ötletes rendezés már előre kizárta a langyos unalmat, igazi siker született. A Nemzetinek akkor is megvolt a kötött műsorterve, mégis huszonöt-ször ment, telt házakkal. Ez megfelelt az akkori Nemzetiben egy mai százas szériának (a nyilas Magyarország természetesen meg is támadott, nagy cikkben: „A Nemzeti Színház kommunistával fordította le Arisztophanészt!”)

Érdemes a kor jobb megértése szempontjából közelebből szemügyre venni egy ilyen, politikai színezetű hírlapi förmedvényt, amely a kritika álarcában jelent meg. Le style c'est l'homme – néme-lyik lap címe, sőt a cikk mögött névtelenül meghúzódnó szerző is könnyen kitalálható az illető írásmű stílusából. Mielőtt magam-mentségére fölhoznám, hogy miért is fordítottam le Arany János után Arisztophanészt, hadd szólaljon meg, ez az – (több hangon is ugyanazt lihegő) – enyhén szólván: ellenséges – kórus. Tehát a Magyarország című jeles lap 1938. november 22.-i számából idézem a kritikát:

„MADARGÖRLÖK ÉS ARISTOPHANES. – A hétfői lapok közleményeiben olvassuk, hogy a Nemzeti Színház küszöbön álló „klasszikus” felújításának szereplői közt lesz majd vagy harminchat tollas görll, boj és miegymás! A színházi kommuniké úgy harangozza be Arisztophanész remekének Révay József kommunbeli iskolaügyi népbiztos által Arany János után „szabadon” elkövetett fordítását és átdolgozását, mintha modern revüt igyekezne a közönség előtt népszerűsíteni. Hírlik is a színház tájáról, hogy a minden erővel újítani akaró Németh Antal revüvé készül formálni a görög vígjáték klasszikus remekét!

Szigligeti és Kisfaludy után tehát Arisztophanész sem kerülheti el sorsát, és úgyszólván állami segédlettel és az állítólag legelőkelőbb színház színpadáról a modernség hamis jelszavával, eredeti klasszikus alakjából kiforgatott „madarakat” fog látni az a közönség, amely a Nemzeti Színházról a klasszikus hagyományok ápolását várja.

A klasszikus remeknek ilyen tálalása mellett még jobban gondolkozóba kell hogy ejtse a klasszikus műveltség minden barátját az a körülmény, amelyre már egyszer felhívtuk az illetékes körök figyelmét: hogy Németh Antal sutba dobta Arany János nemzeti értéknek számító fordítását, és Révay Józseffel, a kommun alatti kultusznépbiztosság iskolaügyi főnökével új fordítást csináltatott!

Hogy mi pattan majd ki a pénteki bemutatón, arról ízelítőt kaptunk már az állásából kommunbeli dolgai miatt felmentett egyetemi magántanár úrtól, aki az egyik vasárnapi lapban eleve alibit igyekszik bizonyítani máris nem a legjobb hírnévnek örvendő fordításának.

A „tanár úr” diktatorikus módon jelenti ki, hogy Arany János „nyelvét már nem bírja el a színpad. A színpad nyelve az élet nyelve. Ötven-száz év előtti nyelven alig lehet beszélni a színpadon”!

Eszerint Katona *Bánk bán*-ját sem szabad többé színpadra vinni! Vagy az angolok dobjanak el minden Shakespeare-t. mert annak nyelve több mint háromszáz éves! Ilyen hallatlan sértést is csak a kommunben szerepelt egyén vághat a magyarság fejéhez!

Révay volt középiskolai népbiztos úr azonban még tovább is merészkedik. Kijelenti, hogy az Arisztophanésznél „nagyrészt hatástalan korszerű vonatkozásokat és célzásokat más tréfákkal, humoros helyzetekkel, kiszólásokkal vagy viccekkel helyettesítette” és egyúttal mindjárt önmagát megdicséri, amikor hozzáteszi, hogy az ő viccei „egészen görög ízűek és megvan a ma is élvezhető, érthető és értékelhető örök aktualitásuk”, sőt végül megvallja, hogy a „humor harmadik tényezőjét, a szójátékot a lehetőséghez képest sűrűn alkalmazta – bár néha nem éppen ugyanott, ahol Arisztophanész!”

Tisztelettel megkérdezzük, elolvasta valaki ezt a hencegő önvallomást a kultúra őrtállói közül? Az irodalmi tanács? Az Akadémia? Az egyetem? A nemzeti szocialista tömegek olvasták és nem tűrik se azt, hogy a kommunben szerepet vitt egyént Németh Antal a nemzet színházának fordítójává avassa, de azt se, hogy ilyen fordítói elvek honosodjanak a Nemzeti Színházban.”

Következzék az inkriminált cikkem, némi kiegészítéssel, hisz nem „előzetesnek”, hanem visszapillantásként közlöm:

„Mikor a *Madarak* új fordítására vállalkoztam, egyik kitűnő írónk barátságosan figyelmeztetett, hogy elkészülhetek a legszigorúbb támadásokra, mert a közfelfogás szerint Arany János fordítása egyszer s mindenkorra fölöslegessé tett minden egyéb kísérletezést, s ennél fogva Arisztophanész új fordítása szentségtörés és merénylet a magyar irodalom egyik örökkévaló értéke ellen.

A görög szellem alkotásaiért lázasan rajongó Hegedűs Istvánnak szárnyai alatt olvastam egész fiatalon, tizennyolc éves fejjel, először Arisztophanész remekművét, párhuzamosan Arany fordításával, s azóta nekem így együtt ez a kettő nélkülözhetetlen szellemi poggyászom. És azóta ismerem mind a kettőt, mondhatnám: alaposan. Láttam a roppant nehézségeket, amelyekkel Aranynak meg kellett küzdenie, s láttam, hogy megküzdött velük diadalmasan; láttam amint a magyar nyelv rejtett kincsei felbuggyantak Arany tolla nyomán, Arisztophanész kényszere alatt, ismeretlen mélységből.

Így mindenki megértheti, hogy a fordítás vállalásának pillanatában első dolgom volt lelkiismeretvizsgálatot tartani: az volt a kérdés, vajon szükség van-e új fordításra? A másik kérdés pedig

az volt, Horatiusszal szólván: quid valeant humeri, quid ferre recusent? Vagyis: lesz-e erőm megbirkózni ezzel a hatalmas feladattal? Mondanom sem kell: megtorpantam a vállalkozás nagysága előtt. Hogyan mérhetném erőmet Arisztophanészhez? És Aranyhoz? Vajon nem kárhoztatom-e magamat eleve az Apollóval vetélkedő Marszüasz sorsára? Ekkor azokra a műfordítói feladatokra gondoltam, amelyeket eddig sikerült megoldanom: Apuleius, Petronius, Lukianosz, Suetonius, Seneca-fordításaimra, Catullus, Horatius, Martialis néhány versére, amelyekkel eljátszadoztam, gondoltam teljes Boccaccio-fordításom izgalmaira és problémáira, s végül úgy határoztam, hogy ha az első kérdésre azzal kell felelnem, hogy szükséges az új fordítás: nekivágok, megfeszítve minden erőmet, s ha e roppant tour de force meghaladja erőmet, leteszem a tollat. S miután valóban meggyőztem magam, hogy csakugyan szükség van új fordításra, vállalkoztam is rá, éppen Arany János biztatására. Arany maga írja 1878. november 25-én, mikor az Akadémia felszólította, hogy adja be Arisztophanész-fordítását kiadás céljaira: „Megvallom, hajlandóbb vagyok az egész diletáns munkát kéziratban hagyni, mint becses anyagot valamely szerencsésebb és bátrabb fordító használatára.” Nyilvánvaló ebből, hogy Arany János, ha élne, nem ítélné el vakmerő vállalkozásomért.

És itt kell rátérnem az első kérdésre. Igen, Arany János 1871–74-ben készítette fordítását: saját véleménye szerint nem volt vele irodalmi célja, és át akarta javítani és simítani az egészet. És bár a fordítás – hiába Arany minden szerénykedése – mégis irodalmi remekmű, nem lehet szemet hűyni az előtt a megmászhatatlan tény előtt, hogy ez a munka kb. hatvanöt évvel az én fordításom előtt készült! S vegyük hozzá, hogy Arany nem gondolt színpadi előadásra; maga mondja: „Csupán beteges állapotomban szórakozást s mintegy szellemi gimnastikát kerestem” a fordításban. Fordítása filológiai szempontból kifogástalan, költői szempontból pedig átmentette bele Arisztophanész eredetijének minden szépségét. Ezek után tehát joggal veheti fel bárki a kérdést: miért nem lehet hát előadni mai színpadon?

Az eddig felsorolt adatok megfelelnek erre a kérdésre. Az a görög szöveg, amelynek alapján Arany fordítása készült (Bothe, 1845) kilencvenhárom éves az én fordítói elhatározásom idejében; azóta jobb és érthetőbb Arisztophanész-szövegünk van már. Arany segítségül Dommer és Droysen német fordításait használta: az egyik 1862-ből való, a másik 1869-ből. Arany szövege, mint említettem, ekkor hatvanöt éves. – Bár Arany költői nyelve önálló költői műveiben ma is zavartalan gyönyörűséggel élvezhető (gondoljunk csak a több mint százéves *Toldi*-ra), sőt régiességei talán még fokozzák varázsát – a színpad ezt a nyelvet már nem bírja el. A színpad nyelve az élet nyelve: ötven-száz évvel ezelőtti nyelven alig lehet beszélni a színpadon. Ami akkor kellemes, kedvelt, elfogadott fordulat, vagy újszerű kifejezés volt, ma már régiesnek, idegenszerűnek, mesterkéltnek hangzik a színpadon. Mit szólna a mai közönség Arany fordításának ilyen szavaihoz és kifejezéseire: „aszat”, „szodé”, „súly a száradba”, „szájongva”, „agyon-górálták”, „johet ad”, „mit lőn tennie”, „tirajtatok kíll” stb. Kétségtelen, hogy mindez archaizmus-ízű, márpedig Arisztophanész a maga idejében minden ízében „modern” volt, tehát mai nyelven kell megszólaltatni, hogy a mai közönség megérezhesse benne a görögség i. e. V. századának időszerűségét.

De apróbb simításokkal talán ezen a bajon túltehetné magát a színház, mondhatná valaki. Nos, az Arany-fordítás színpadi nyelvének régiessége valóban nem a legnagyobb baj. Hogy meglássuk a nagyobb bajokat, oda kell képzelnünk a *Madarak* (vagy bármely más Arisztophanész-darab) Arany-féle fordítását a mai színpadra. Lelkiismeretvizsgálatom során gondosan végigmentem így az egész vígjátékon, és úgyszólván végigjátszottam a mai színpadon, mai közönség előtt, s minden egyes jelenetnél felvettem a kérdést: mit értett meg belőle a Nemzeti Színháznak akár legműveltebb közönsége is, a görög szakos tanárokat kivéve? Meg kellett állapítanom, hogy édeskeveset. Arisztophanész vígjátékai kivétel nélkül a politika, az irodalom, a filozófia, a vallás időszerű kérdéseivel foglalkoznak, keményen és kíméletlenül támadják a demokrata és demagóg Kleont, a „szofista” Szokratészt, a „művésztelen” Euripidészt, a nőemancipációt, az athéni bíraskodást, a közéleti szószátyárkodást. Ennek a célnak és szándéknak következménye, hogy teli vannak időszerű vonatkozásokkal, célzásokkal bizonyos kortársakra, magányosok és közéleti férfiak viselt dolgaira, politikai és közéleti pletykákra: s ezek között egyetlenegy sincs, amelyet a közönség, még akár a legműveltebbek is, magától megértene; mindegyikhez magyarázat kell, s bizony még a filológusok tudománya is csődöt mond ilyenkor. Arany János filológiai fordítást ad, tehát mindezeket hűségesen lefordítja, s aztán a jegyzetekben a lehetőségekhez képest megmagyarázza. Ha csak magát a szöveget halljuk vagy olvassuk, az illető sorok érthetetlenek maradnak s mivel éppen az ilyen időszerű célzásokban robbant ki a darab humora, elvész a humor is, mert a színpadi dikciót nem lehet jegyzetekkel kísérni. Találomra ragadjunk ki egy-két ilyen helyet Arany fordításából: *Hát Lepreonba nem jó volna lakni, Elisbe. Nem, bizisten, úgy utálok Melanthios miatt:* ehhez tudni kell, hogy a Lepreon szó a bélpoklosságra emlékeztet, Melanthios pedig valószínűleg ebben a nyavalyában szenvedett. *Hát van oly madár*

is, amely nyír? *Hogyne ott van Storgilos*: ti. Storgilos borbély volt. *A mint szájátva hanyatt fölnézek, lenyelém az obolt*: ti. Szájukban hordták az aprópénzt. *S ő hozta szokásba meghengergőzni a héja előtt*: ti. ezt tették tavasszal, mikor az első héját meglátta valaki. *Lempon ma is azt teszi, esküdvén folyvást a lúdra, mikor csak* (érthetetlenül mosott görög szójáték). *Ditrephes vesszőszárnnya*: ti. D. kosárfonó volt. *Hazatalálnál innen? Innen még Exekestides sem*: ti. E. afféle világcsavargó volt; de ki tudja ezt a mai közönségben? Az athéni színházban az ilyen mondások harsogó hahotát gyűjtöttak: *Orestes rabló*. – *Phrynichos ambroziás dala*. – *Barbár, akárcsak Spintharos*. – *Pintymadár és Philammon rokona*. – *Sohse hagynak el Laurion baglyai*: ti. Mindig lesz pénzed, mert laurioni ezüsből verték a baglyos ezüstpénzt. Ugyancsak harsogó kacagás verte fel az athéni színházat, mikor a hírnök felsorolta, hogy melyik madárnév illenék bizonyos athéni polgárokra: *Menippos fecske*, *Opuntius világtalan varjú nevet visel*, *Pipiske Philokles*, *rókalúd Theaganes*, *Íbisz Lykurgos*, *denevér Chairephos* stb. Ki ért ebből ma valamit? *Íris a nevem*. *A Paralos vagy a Salaminia*? (Athéni hajónevek.) Vagy képzeljük el, hogy a színpadon ezt mondja a karvezető: „*Van az Árnyéktalpúaknál egy tó, hol mosdatlan Sokrates szellemet idéz: Oda ment Pisan-der is, hogy lássa önnön szellemét. Mely még életében elhagyá, S áldozatkép egy tevének a bárányát ölte le Távozék, mint egy Odysseus; és feljött az alvilágból Vérszagára a tevének Chairephon, a bőregér*”: ehhez a hét verssorhoz legalább hét jegyzet szükséges, és a humora még akkor is nehezen élvezhető.

A fordításnak ezt a módszerét Arany János nyugodtan alkalmazhatta, hiszen művét csupán könyvfordításnak szánta, nem pedig színpadra. Annak azonban, aki színpadi előadás céljaira fordítja Arisztophanész valamelyik vígjátékát, számot kell vetnie a közönség filológiai tájékozatlanságával; számot kell vetnie azzal, hogy ha egészen híven fordít, nemcsak érthetetlen szöveget ad a színészek szájába, hanem közömbösíti az egykorú és időszerű tréfákat, vicceket, szóval letörli a darab minden humorát. Az arisztophanészi humor három tényezéből adódik: trágárságok, időszerű célzások és viccek, szójátékok. A trágárságokat a mai színpad nem tűri meg, még vaskos kétértelműségek alakjában sem, a szójátékokat még az olyan művész, mint Arany János, sem tudta mindig ízesen lefordítani, s ha az időszerű célzások és viccek poénjait is letördeljük: a néző joggal kérdezi majd, hogy hol és mikor kell nevetni ezen a vígjátékon és hogy miért olyan nagy költő ez az Arisztophanész?

Én tehát, úgy érzem, Arany János szellemében dolgoztam, mikor fordításomban igyekeztem az ő utasítása szerint „bátrabb” lenni, az időszerű célzásokat mindig egy-kétszavas kommentárral fordítottam, vagy más egykori, de általánosan érthető célzással helyettesítettem, vagy szükség esetén egészen elhagytam; nem riadtam vissza attól sem, hogy kiélezzek egy-egy humoros fordulatot, cserébe olyan viccért (trágárságért vagy célzásért), amit el kellett hagynom; azt is számba kellett venni, hogy a darab humora nemcsak a szavakban volt, hanem a színészek mozdulataiban is, tehát ezt is pótolnom kellett. De úgy érzem, semmit sem vétettem az arisztophanészi vígjáték szelleme ellen azzal, hogy a ma már nagyobb-részt hatástalan korszerű vonatkozásokat és célzásokat más tréfákkal, humoros helyzetekkel, kiszólásokkal, vagy viccekkel helyettesítettem, amelyeknek azonban – mint ez az előadáson kiderült – egészen görög az ízük s emellett megvan a ma is élvezhető, érthető és értékelhető örök aktualitásuk. Így, midőn az újonnan alapított Felhőkakukklakba, a madárvárosba, egymás után tódultak a földi kalandorok és szerencsevadászok, a nézők élő politikai szatírának érezték a Költő, a Jogász, a Mérnök s a többiek ajánlkózását és bizonykodását, hogy ők már régen madárpártiak! Az opportunusok, a konclesők, a konjunktúralovagok, a törtetők örök típusai loholnak és tülekednek ezen az én arisztophanészi színpadomon, s a hangjuk mégis egészen – mai. És ehhez elég volt egy-egy szóval megtoldani, kiegészíteni vagy helyettesíteni Arisztophanész eredeti szövegét. El kellett hagynom a parabasisok személyes jellegű és egészen napi aktualitásokkal foglalkozó szövegeinek java részét; a parabasisban (amelyet a kar levett álarc- a közönség felé fordulva, a költő nevében mondott el), rendszerint a bírák és a közönség kegyét igyekezett elnyerni a szerző, kérve, hogy ezt a darabját tüntessék ki első díjjal, s ebben kegyetlenül gúnyos megjegyzésekkel sújtott le a közélet piócáira, a maga vagy a nép ellenségeire: ezeknek megértéséhez bőséges kommentárra lett volna szükség. S a mai közönséget a görög világból nem is ez érdekli: Arisztophanészben is azt keresi, ami jellegzetesen görög s mégis általános és örök emberi érvényű, tehát – mai is. A *Madarak* az emberi légvárépítés, ábrándozás, könnyelműség és állhatatlanság irreális komédiája, ironikus tündérvjáték, valóságos görög *Szentivánéji álm*, csupa könnyed és kacagó költészet, csupa jókedvű csipkelődés, madarak, istenek és emberek játéka. Az i. e. V. század végének Athénje kavarog itt a nézők előtt, a felhők magasságában, kalandorok, törtetők, emberek és istenek felelőtlen nyüzsgésében. A tréfa, szatíra, jókedv és irónia e tarka és fölségesen költői világát kellett megelevenítenie és megéreztetnie a fordításnak. Fordításom tehát nem tapad filológiai hűséggel a szöveghez, ahol a költőiség, az érthetőség és az

élvezhetőség úgy kívánta, hogy ezekért feláldozzam a grammatikát és a scholiasták és kommentátorok tudóskodásait. De azt hiszem: éppen így mentettem át a mai színpadra Arisztophanész szellemét.

Ugyancsak fel kellett áldoznom a vígjáték legtöbb mitológiai vonatkozását is, mert ezek a mai közönség számára javarészt érthetetlenek. Itys, Zan, Kronos, Demeter, Porphyrión, Kebrionea, Lakedaimon, Amron, Kolania, a Sorsnők (Moirák) s a Chaos, Tartaros és Erebos bonyolult mítosza megtörné a közönség érdeklődését, és szürke unalommal borítaná el a nézőteret. Mindössze olyan mitológiai neveket hagytam meg, amelyeket általában mindenki ismer: Zeus, Hermes, Bacchus, Apollo, Aphrodite bizonyára nem akasztja meg a szöveg zavartalan megértését. És végül a humor harmadik tényezőjét, a szójátékot, a lehetőségekhez képest sűrűn alkalmaztam, bár néha nem éppen ugyanott, ahol Arisztophanész. Arany a szójátékokat vagy a jegyzetben magyarázza meg, vagy magyarájtja (*dalolmány* – *dolmány*; *bajváriak* – *jajváriak*). Itt is helyénvaló az Arany-emlegette bátorság: ha lehetett, ugyanazon a helyen robbantottam ki én is a szójátékot, ahol Arisztophanész.

És még egyet: mellőznöm kellett Arany János ízes népiességeit – Arisztophanész vígjátéka polgári komédia, szereplőinek kilenczized része polgár, közéletti szereplő, tisztviselő, nem pedig paraszt. Sehogy sem illenek tehát szájukba az ilyen kifejezések: *forgódom attá, Zeus uttartsd, Dionys uccsegen*, és ugyancsak nem szabad a görög ruházatot véges-végig a magyar paraszti öltözködés műszavaival jelölni (kődmön, gúnya, suba, dolmány stb.) És általában, végig az egész vígjátékon, kerülni igyekeztem azt a népies hangot, amelyen Arany fordításában beszélnek Arisztophanész hősei. De ugyanakkor el kell mondanom, hogy az összefüggő személytelen részekben, főleg a kardalokban, Arany János fordításának nyelve a költőiség utolérhetetlen magasságában lebeg, szikrázó tisztaságban és tökéletességben.

Lelkiismeretvizsgálatom végén tisztán látom és megvallom bűnömet: vakmerő volt ez a vállalkozás! Jóval meghaladta erőmet – én tudtam ezt! S érzem: mégsem voltam lázadó, mint az Olümposz ellen támadó Titánok, nem volt és nincs bennem semmi hybris. Erre a bűnre a dura necessitas kényszerített, s én alázatosan és Arany János numen-je iránt érzett áhítatos tisztelettel követtem el s a munka végén boldogan tekintettem vissza a lázas éjszakák mélyén görnyedő magamra.

De megszenvedtem érte. Qui nescit orare, pergit ad mara, mondják a régiek, s én azt mondom: aki nem tudja, mi a műfordítás, próbáljon versenyre kelni Arany Jánossal! Fordítani Arisztophanészből és Aranyból egyszerre! Izgató és gyötrelmes próbatétel, alázatosságra vezérlő kalauz. Mikor Arany a *Szentivánéji álom* fordítását ötvözte, Petőfi éppen a *Coriolanus* fordításával küszködött; ezt írja Arany: „Baromi, kegyetlen nagy munka ez, nem igaz?” Bizony kegyetlen munka, de egyúttal kegyetlen gyönyörűség. S ha bárhogyan sikerült, boldog vagyok, hogy első lehettem Arany János utódai között, aki a nagy mester után hozzá mert nyúlni Arisztophanészhez. Goethe mondta: „Doch Homeride zu sein, auch nur als letzter, ist schön.”

Én ezt a fordítást, minden jó szándékával, és minden hibájával együtt, alázatosan leteszem Arany János lába elé...”

Álljon itt a nyomtatásban megjelent szöveghez fűzött jegyzetem: „A *MADARAK* itt következő szövege teljesebb, mint az, amely a Nemzeti Színházban színre került. De nem szerepel benne az eredeti görög szövegnek mintegy 300 sora: ezeket kényszerítő okokból el kellett hagynom. Viszont szerepel itt négy személy, akik az eredetiben nem fordulnak elő: Theorosz, Szosziasz, Pasziasz és Lüszilla; Ezekre szükség volt, hogy kitöltssem az elhagyások következtében keletkezett hézagokat.” Igen, hát vettem magamnak a bátorságot, és – műfordítói elveimet el nem vetve, feltétlenül formahűen dolgoztam – ahol kellett, kihagyással éltem; ahol szükség volt rá, kiegészítettem a szövegeket. (Újabb időkben ilyen szerencsés vállalkozásnak éreztem Devecseri Gábor *Lüszisztraté*-ját.)

Színészbarátaim nagy kedvvel mozogtak csőrös-tollas ruháikban, s a szigorú versmértékbe öltözött, kacagtató szöveget élvezettel mondták. Máig is emlékezetes számomra Maklár Zoltán pompás Peiszthetairosz; Euelpidész, athéni polgár – Matány Antal, Theorosz rabszolga – Major Tamás, Szosziasz rabszolga – Várkonyi Zoltán, Banka – Gózon Gyula volt. Fontos női szereplő Olty Magda, Lüszilla szerepében. Az eredeti görög szövegből elhagyott mintegy háromszáz sort úgy sikerült pótolnom, hogy senki sem vehette észre a trükköt; a hézagpótlásra szolgáló új szöveg egyúttal jól eligazította a nézőt.

Tovább nézem a színlapot: Költő – Apáthy Imre; Jós – Baksa Soós László, Mérnök – Rajczy Lajos, Jogász – Balázs Samu, Följelentő – Tapolczai Gyula. Az istenek (Prometheus, Poszeidon, Héraklész) fenséges hármasa Bodnár Jenő, Gabányi László és Forgács Antal fergeteges jókedvvel uralkodott és tett igazságot esténkint, Jaschik Álmos gyönyörű díszletei közt. A III. felvonás díszlete – Felhőkakukklak – nyíltszíni tapsot kapott minden este.

Triballosz barbár isten (Rubinyi Tibor) végig halandzsaszöveget mondott; jóízűket kacagott rajta a közönség. De megértette a darab kevésbé direkt humorát is, a nyíltszíni tapsok jófúlú hallgatóságról tanúskodtak. A birtokomban lévő példányon (a Színházi Élet darab-mellékleteként jelent meg nyomtatásban, 1939-ben) megjelöltem a „tapsviharos” helyeket, pl. ezt:

THEOROSZ: Hitvány rabszolga, hogy dőlnek belőled
Sallangos, cifra, kongó nagy szavak!
Látszik, hogy államférfi volt a gazdád,
Én nem tudok mást, egy szót csak: „Szabadság”!
Boldog vagyok, hogy megszenvedtem érte
S nincs annyi bor, pecsenye és arany
Hogy rabszolgának újra visszamennék.

A vidám Euterpe helyeslő mosollyal figyelhetette művészetének effajta újraélesztését:

SZOSZIASZ: Arany szabadság, ó be szép lehetnél,
Ha töltött hassal zenghetném dalod!

THEOROSZ: Csak semmi zengés! Boldog Athenaeban
Pallaszra! Művész a költő zeng elég!
Hasad megtöltöm, Sosias, ha némán
És áhitattal hurkámot nyeled.

SZOSZIASZ: Ó hurka, hurka, édes szó fülemnek!

THEOROSZ: Hasadnak édes zengzet ez, füles!

SZOSZIASZ: Nos, hol van ő?

THEOROSZ: A hurka?

SZOSZIASZ: Hol van ő?

THEOROSZ: Ehol ni! (Hátizsákjából kisedi a vastag hurkát.)

SZOSZIASZ: Asztalkám terülj!

THEOROSZ: No látod:
Athén, szabadság, zengzet – cifra szó csak,
Tömör valóság egy, csak egy...

SZOSZIASZ: A hurka!

THEOROSZ: A hurka!

SZOSZIASZ: Hurka!

THEOROSZ: Hurka!

SZOSZIASZ: Hurka! (Falnak.)

THEOROSZ: Na végre, látod, nem vagyok akárki,
A hurka s bor jogán enyém hasad!

SZOSZIASZ: A szívem érted menten meghasad.

THEOROSZ: Értem. De értem a hasad hasadjon.

SZOSZIASZ: Hasam hasad s a szívem is hasad.

THEOROSZ: Ó haslagok haslagja, szent Herkules,
Hasíts hasába e hasontalannak!

SZOSZIASZ: Jajjaj, gebedj meg, átkod rám ne hasson,
Herakles bűsz haragja hasztalan.
Míg hasam van, nem vagyok hastalan!

THEOROSZ: Gazember, játszol a szavakkal!

Hallgass, zabálj: a szolga dolga ez.

SZOSZIASZ: Jajj, a bokorba bújj velem, bogárkám,
(Kifelé mutat.)

Tán üldözők, kik ott közelgenek?

Ki ott az a keszeg madárijesztő?

(A belépő Peiszhetairoszra mutat.)

THEOROSZ: Madárijesztő? Ijesztő madár.

SZOSZIASZ: (ámulva körülnéz.)

Be furcsa itt, a fellegekbe járunk!

THEOROSZ: (a karra mutat.)
Amottan nézd csak, tarkatollú tábor.

SZOSZIASZ: S embermadár ez nyilván!

THEOROSZ: Peisthatairos!

SZOSZIASZ: Kopasz madár.

THEOROSZ: De csőre szép.

SZOSZIASZ: S begyes.

THEOROSZ: Felemás, mondjuk.

SZOSZIASZ: Hát kissé vegyes.

THEOROSZ: (Peisthatairoshoz.)
Uram, madár, madárúr, úrmadár,
Megmondanád, minek tiszteljelek?

PEISZTHATAIROSZ:
Királynak mondhatsz és felséges úrnak.

SZOSZIASZ: Ejha, mióta két szárnyad kinőtt,
Be kinyílt szemed s be megnőtt a szarvad!

PEISZT.: (ijedten.)
Szarvam kinőtt? Ó jaj, láttál-e már
Szarvasmadárt?

SZOSZIASZ: Bizonyal senki még.

THEOROSZ: Szarvatlan ökröt is csak most először.

PEISZT.: Nos, mit kívántok, szárnyatlan szegények?

SZOSZIASZ: Mindent, amid van. Ételt és italt,
Szerelmet, hurkát, dalt és pénzt, sokat,
Csak épp Athént nem, népgyűlést, bírót,
És államférfit, mert ebből elég volt!

PEISZT.: Madárpolgárnak jöttök-e közénk?

THEOROSZ: Polgárnak a tengeren s a fellegekben!
S Elíziumban? Én bíz felcsapok!

SZOSZIASZ: Menten lecsaplak! Csönd! Most én beszélek!
Madárnak állunk, szárnyas jó uram,
Ha tarka tollal tollazol be minket.

THEOROSZ: Ne tollakodj, tolmácsod én leszek! stb.

E jelenet során, feljegyzéseim szerint, több helyütt „taps, újrázás” volt, mint még jó néhány más helyen is; ezekkel már nem kívánom olvasóimat untatni; hiszen kiragadva, összefüggés híján, amúgy is legfőljebb távolról idézik fel azokat a valóban forró színházi estéket. De talán némi ízelítőt adnak az arisztophanészi módra űzött, vidám komédiázásról.

Még egy színdarabfordításom hozott nagy sikert: Dario Niccodemi *Scampoló*-ját kellett a lehető leggyorsabban lefordítani. Egy éjszaka alatt megvoltam vele. A Nemzeti Kamaraszínházában játszották, 1940-ben; száznál egészen bizonyosan többször, de már nem emlékszem a szériára. Egy fiatal szegedi színész nő ugrott ki ebben a szerepben: Mészáros Ági. Még arra is emlékszem, hogy ez a darab végre nemcsak erkölcsi, hanem anyagi sikert is hozott: 8000 pengőt kerestem vele, már nem tudnám megmondani, hány előadásával. (A Déryné Színház játssza mostanában, s örökifjú *Tacskó*-m – erre magyaráztam a szó szerint „Tökmagot” jelentő címet – még ma is hoz valamit, hellyel-közzel a konyhára.) Újabb időkben készült egy német film a Niccodemi-darabból; ezt is *Tacskó* címmel adták nálunk; tiltakoztam ez ellen a Szerzői Jogvédő Hivatalnál, közbelépésem azonban eredménytelen maradt: azt a felvilágosítást kaptam, hogy egy szóból álló címet, bármennyire is egyéni lelemény szülte, nem véd a szerzői jog. Tanácsadóm szerzőjogi ügyekben pedig a legkiválóbb szakember: Palágyi Róbert dr. volt, nyugdíjazásáig a Jogvédő vezetője.

Fordításomban játszotta a Nemzeti Goldoni *Mirandolina* című vígjátékát. A bemutató 1956 októberében volt; így hát a felfordult világban – csak néhány előadást ért meg a darab. Emlékezetem szerint ebben is Mészáros Ági volt a címszereplő. A *Két úr szolgája*-t is játszotta a Nemzeti fordításomban, az ötvenes években; ezzel szerencsém volt, mert a nemzeti színházi előadásain kívül sorozatban játszotta a

Déryné Színház is, sőt egy romániai magyar színtársulat is ebben a fordításban adta elő több ízben. Nos, a továbbiakban mégiscsak kiűzettem e paradicsomi állapotokból, a következőképpen: Goldonival eléggé mostohán bánik a műsorpolitika, holott talán nem kell bizonygatnom, hogy egyike az élő klasszikusoknak. Magyar színpadon mégiscsak hébe-hóba gondolnak rá, ellentétben a nyugati és keleti világ színházaival, ahol sokkal rendszeresebben veszik elő. Így hát örömmel értesültem arról múlt ősszel, hogy a Két úr szolgája-t ismét játssza az egyik budapesti színház: úgy gondoltam, mégsem volt hiábavaló az a jobb ügyért vívott harc, amelyet én Goldoni magyarországi előadása érdekében vívok. Hosszú évek óta levelezek a velencei Casa Goldoni vezetőjével, Nicola Mangini professzorral, jóvoltából kezembem vannak az adatok kedves szerzőm kedveltségének dokumentumai Nyugat-Európán kezdve s a Szovjetunió végéig, mindenütt összehasonlíthatatlanul sűrűbben veszik elő, mint nálunk. Végre, gondoltam, Goldoni legyőzte az érthetetlen tartózkodást, amivel itthon kezelik; ekkor jött a híre, hogy játsszák ugyan, de nem az én fordításomban. Nocsak, gondoltam, talán született frissebb, jobb magyarsággal megáldott, mondhatóbb szöveg? Bár nézetem szerint az enyém sem évelt még el, de hát az idősebb korosztály nem állhat a fiatalok feltörekvésének útjába. Igen ám, csak hogy ellenkezőleg történt: a színház visszanyúlt a derék irodalmi iparos, Harsányi Zsolt hagyatékához, aki nyilván eredeti németből fordította le a darabot, színházi bedolgozó korában. Jogdíj, jogdíj, jogdíj – te vagy az oka mindennek?

Az új kezdeményezéseiről méltán ismert veszprémi Nemzeti Színház rendezője jó szemmel választotta ki Carlo Goldoni életművéből azt a gyöngyszemet, amelynek előadásán nem kisebb ember fogta oldalát a nevetéstől, mint Goethe, olaszországi útja alkalmából; ezt ő maga mondja el útbeszámolójában. Ez a vígjáték, a *Chioggiai csetepaté (Le baruffe Chiozzotte)* nehezen kimondható címe helyett a – kissé iskoladrámához illő – *Mindnyájan jegyesek vagyunk* címmel került előadásra, körülbelül három éve; s a társulat egyszer a MOM Művelődési házba is feljött, eljátszani: elmentem megnézni, és jólesően állapítottam meg először is, hogy a tv is kint volt és fölvette, későbbi előadás céljaira, másodsor pedig azt, hogy a költőfejedelem harsogó kacagását teljesen indokolja ez a mulatságos, kerekded felépítésű, ragyogó jellemvígjáték, népi ereje és bája mit sem veszített a századok alatt; friss párbeszédei, helyzetkomikumainak spontaneitása élvezetes élménnyé teszik. Az előadás méltó volt Goldonihoz (meg is küldtük a műsorfüzetet, színlapot és a fotókat Mangini professzornak), s a szerző és a színészek után hadd vesztegessek egy szót a fordítóra is: ez a darab velencei dialektusban íródott, tehát hiteles visszaadását nyelvünkön, joggal sorolom sikeres műfordítói megoldásaim közé.

Némi vigaszt jelentett számomra néhány éve a *Legyező* tévébeli színvonalas előadása, ez azonban természetesen nem hasonlítható egy színházi bemutató élményéhez.

A *furfangos özvegy (La vedova scaltra)* című Goldoni-vígjátékot Bajor Gizi számára dolgoztam át; testére szabott, sokszínű művészetéhez méltó főszerepe lett volna benne – de a második világháború egyre sötétebb évei következtek, nem került sor a színrehozatalra. S aztán – úgy hozta a sors – nem ő játszotta el, nyári darabként, váltakozó sikerrel ment, s nyomtalanul tűnt el. Polgár Tibor bájos kísérezetével még most is fel-felcsendülnek a darabba írt dalaim a rádióban. Így, bár *Furfangos özvegyem* egyszer s mindenkorra letűnt a színről, a *Velence gyöngye* s a többi dallam időnkinti fel-felhangzása visszahozza azt az időt, amikor – átmenetileg – reményteljes színházi szerzőnek érezhettem magam.

A színházi berkekben felszabadulásunk után sem várt rám semmiféle örömteli meglepetés vagy elismerés, inkább csalódások sorozata. Szinte csodálkozom ma már – procul negotius – azon a naiv s egyben fanatikus erővel vívott szélmalomharcon, amelyet folytattam, nem csüggedve, hogy egy-egy arra érdemes eredeti darabom vagy fordításom színre jusson. *Antigonéről* már másutt szoltam (bár ez még mindig „fáj, hiszen élek”), most hadd említsek meg egy másik fiaskót, ezúttal nem Sophoklészszel kapcsolatban.

1950-ben tiszta meggyőződéssel ajánlgatni kezdtem Arisztophanész *BÉKÉ*-jét, amelynek aktualitása természetesen nem múlt el még ma sem; s mi lett belőle? A következőkben feltárt levelezés ellenére az eredmény, a reformáció hitvitáiból vett erőteljes fordulattal: bennsült vörös kolop. Íme a levelezés, az értő és jó szándékú rendezővel:

Mátyásföld, 1950. Október 31.

„Kedves barátom!

Tegnap a következő szövegű levelet intéztem Major Tamáshoz:

„Kedves elvtársam és barátom! Most, hogy az Írószövetségi pártszervezet békekongresszusi felajánlásai során megírtam felajánlásul EGY ÓKORI BÉKEHARCOS c. kis Arisztophanész-tanulmányo-

mat, szükségesnek tartom felhívni szíves figyelmedet a BÉKE c. vígjátékra, amely nemcsak a budapesti és sheffieldi békekongresszus idején aktuális, hanem – azt hiszem – szüntelenül folytatott békeharcunk egész ideje alatt mindig. Úgy gondolom, hogy ezt a vígjátékot a Nemzeti Színház műsorára vehetné és adott alkalmakkor mindig sikerrel adhatná. Felajánlom a Nemzeti Színháznak, hogy Arany János fordítását átdolgozom (mert mai alakjában sok helyütt használhatatlan és a nézők számára egyszerűen érthetetlen), közérthetővé teszem, régiességeitől és elavult nyelvi különlegességeitől megszabadítom. Ezt a munkát, mivel a darabbal alaposan foglalkoztam, nagyon gyorsan tudnám elvégezni. Véleményem szerint a darabhoz vagy rövid prologust kellene írni, amely a történelmi helyzetről felvilágosítja a nézőket, vagy pedig magába a darabba kellene betoldani ilyen felvilágosító sorokat...stb.” Tekintettel arra, hogy Tamás rossz levélíró és embertelenül elfoglalt ember, téged kérlek meg, hogy hozd előtte szóba ezt az ügyet, akkor mindjárt eszébe jut majd a levelem. Ti bizonyosan naponta tartotok megbeszéléseket...stb.

Erre a kérésre elsősorban az bátorított fel, hogy tavaly te voltál az, aki az én évek óta néma (és, úgylát-szik, a Nemzeti Színház számára örökre meghalt) Antigonémat megszólaltattad, és oly felejthetetlenül érdekes és izgalmas előadásban színre hoztad. Bizonyára megérted ennek az ajánlatomnak a jelentőségét is, és azt is, hogy az ilyen klasszikusokat megszólaltatni, az ilyen haladó hagyományokat ápolni, valóban nemes hivatása éppen ennek a színháznak... stb.”

Gellért Bandi válasza:

Budapest, 1950. November 8.

„Kedves barátom!

Válaszolva úgy hozzám, mint Tamáshoz intézett leveledre (Tamás pártiskolán van, én helyettesítem), köszönettel vesszük figyelmeztetésedet a BÉKÉ-vel kapcsolatosan. Dramaturg-ülésem majd sorát ejtjük a vele való foglalkozásnak és azután majd megkeresünk téged...stb.

Igaz híved”

Hát ez nem sikerült, Gellért Bandi valódi segítőkészsége, hozzáértése és jóindulata ellenére sem. (E levélváltást egyébként éppen úgy stílustörténeti érdekességként közlöm, mint egy jóval előbbi fejezetben egy működési bizonyítványt, fentebb stíljá miatt. Az ilyen, politikus hangú levél ma már kuriózumként hat, de akkor így leveleztünk.)

Visszatérve a harmincas évekre: eredeti színművel is próbálkoztam, hiszen a színház már egyszeri találkozás után is megfogja, rabjává teszi az embert. Büvkörétől nehéz elszakadni, még ha ez a szerelem viszonzatlan is maradt. Tehát én is – ezúttal elszakadva klasszikus szerzők tolmácsolásától – indultam egy nemzeti színházi jeligés drámapályázaton. A kiírás Mátyás-korabeli történelmi vígjátékra szólt. Saját szakterületemből eléggé messze eső világba kellett tehát témáért mennem; a Borbála-motívumot írtam meg, címe: *A király csókja*. Pályázatokon nem szokásom nyerni; ez most is megtörtént, mindössze azzal a flastrommal, hogy a fáma szerint – legalábbis suttozták – nem is volt nagyon „titkos” a jeligés pályázat, a nyertes, a kurzus kedveltje, közismerten gyenge és unalmas, bukott darabok szerzőjeként vívott ki nevet magának. Díjnyertes műve sem termelt számára babért; de hát hiába vagyok kárörvendő, mert saját művem még csak efféle hivatalos elismerésben sem részesült. Végül körülbelül harmincéves íróasztalban való pihenés után – szülővárosom színházának ajánlottam fel. Akkoriban sűrűbben jártam le, többször lent voltam jól sikerült író-olvasó találkozón, a Katona József könyvtár vendégeként, meg családi látogatást is tettem. Ilyen alkalmakkor értesültem arról, hogy a kecskeméti színház magyar szerző darabját éppoly epedve várja, mint általában színházaink. Benyújtottam. A Petőfi Népe című helybeli lap riportere már úgy hallotta, hogy a következő évadban színre is fog kerülni, de az az idő elmúlt, darabomat nem adták elő. Végre – érdeklődésemre – nagy sokára kaptam meg a színház udvarias kifogásokba csomagolt elutasítását. Így hát az sem segített rajtam, hogy Városunk Szülötte voltam, bár én nem is ezen a réven és jogcímen szerettem volna Kecskeméten színpadon látni művemem. Mentségemül szolgáljon, hogy vérbeli dramaturg barátom Szűcs László, épkezláb alkotásnak nyilvánította.

Volt még egy *Világszép asszony*, *Margaréta*-m : ez a háromfelvonásos színművem arról szólt, hogy apa és fia versengenek a szépasszony kegyeiért, s a generációs ellentét során az apa marad a győztes... Ezt a darabot állástalanságom szűkös idején írtam, minden összeköttetés nélkül próbáltam elhelyezni itt-ott, ez sem sikerült. Ma már talán nincs is meg a kézirata sem, oly sokfelé küldözgettem.

Újabb próbálkozásom története – ezúttal ókori témát választottam – még hosszabb, s számomra még több tanulságot tartalmazott. Megírtam verses formában *Melitta furcsa éjszakája* címmel az *Amphytrion*-témát; kamaraszínpadra ideális darab. Mondanivalója, humora, pikantériája örökéletű. Ez már felszabadulás után volt, s éppen abban az időben, amikor nemcsak filmen játszottak egy *Amphytrion*t, hanem emlékezetem szerint valamelyik budapesti színpadon Heinrich Kleist tenyeres-talpas, igazi német *Amphitrupe*-jét is előadták, s éppen ezzel érvelve utasították vissza először. Kleist nem volt nagy siker, megpróbáltam másodszor. Harmadszor egy művésznő, akinek nagy sikere volt ifjúkorában egyik fordításomban, ígérte meg, hogy el fogja játszani, kiharcolja neki a színpadot; ez sem történt meg. Kiderült az is, hogy a mikszáthi mondás, mely szerint Magyarországon minden a nexus, nem érvényes: ifjú költő jóbarát, kis színház vezetője, szintén jó barát, akárhány, pártolta, ajánlotta, ígérgette – semmi se lett belőle. Utolsó reményem, a tévé sem harapott rá, holott a kettős szerep egyenest kínálja magát képernyőre, a humor forrásának egy tényezője itt a vizuális élmény.

Ismétlem: szélmalomharc, annak minden Don Quijote-i tragikumával, ha nálunk valaki, gyanútlanul, nekiindul, s drámai művei fegyverzetében megvívni készül és bevenni óhajtja a színházi fellegrákokat. Mindig így volt e világi élet: a színház világa külön világ, külön törvényekkel. Bejutni – szinte lehetetlen; ezt tanulgattam már, saját bőrömön, sok-sok éve, amikor természetesen újra harcba szálltam. Ultima ratióként, levélben ostromoltam immár az illetékeseket. Mozgásomban az utóbbi két évben már erősen korlátozva vagyok, nem járok sehová, tehát ezt az utolsó kísérleti offenzívát csak innen, íróasztalomtól indítottam el.

A Szegedi Szabadtéri Játékok vezetőségének indítványoztam egy teljesen görög drámából összeállított estet; hasonlóan az ókorhoz, amikor egy-egy este nemcsak egy darab került színre, hanem váltokozva tragédia vígjátékkal. Az ókorban ugyan nagyobb teherbírású és befogadóképességű közönség ült a színházban, mert nemcsak hogy nem ismerték a darabok felvonásokra osztását, hanem egy ilyen színházi esemény három napig is tartott egyfolytában. Némi rövid megszakításokkal, természetesen, amikor is a közönség felfrissült, új erőre kapott. Én úgy gondoltam, egy tragédia s egy vígjáték nem túlságosan sok a mai nézőnek, egy mai színházi esten. (Természetesen saját *Antigoné*-mat és a *Madarak*-at ajánlottam. De felhívtam a figyelmet még néhány számbajöhető jó fordításra, ezekből nincs sok). Ekkor az a csoda történt, hogy a Játékok vezetőségétől kedves és biztató levelet kaptam, tervem érdekelte őket, részletesebb ismertetést, szaktanácsot kértek tőlem az illetékesek. Örömmel és postafordultával válaszoltam; erre viszont már semmiféle válasz nem érkezett.

Tehát „klasszikus álmom” – álom is maradt.

A „Szeged híres város” kürtjele sohasem fogja harsonázva bejelenteni dédelgetett fordításaim valamelyikének előadását, erről egyszer s mindenkorra le kellett tennem. Egy sokkal szerényebb szünetjel felcsendülése a rádió láthatatlan színpadán azonban sok mindenért kárpótolt annak idején.

1930. december 31-én a régi tilinkó-szünetjel elhangzása után először hangzott el nevem a rádióban előadóként; ekkor olvastam fel első ízben. Előadásom címe: *A kétezer éves Vergilius* volt. Ez az előadás sikeresnek volt mondható, mert hiszen ide se volt összeköttetésem vagy ajánlóm, de ez után egyre sűrűbben kértek tőlem előadásokat, sőt az akkoriban újszerűnek számító hangjátékoknál is jelentős szerephez jutottam, kedvelt háziszerzőként. És ez az a láthatatlan színpad, ahol némi sikert is elkönnyelhettem, s ahol rendszeresen fordultam elő, többféle minőségben is.

Tizennyolc éven át voltam a Magyar Rádió munkatársa. Utoljára 1948. december 8-án olvastam fel *Az olajoskorsó*, ugyancsak ókori tárgyú novellisztikus előadásomat. Ez alatt a hosszú idő alatt, főleg a harmincas években, gyakran szerepeltem „Raeuius ezredesként”; énemnek ez az ókori mása adta az ötletet ahhoz, hogy helyszíni közvetítések formájában adja a rádió egy-egy klasszikus remekmű előadását, s én nézőtéri riporterként vezessem be, majd kommentáljam az eseményeket, ekként tájékoztatva a hallgatót a „tudnivalókról”. Így került sor két Plautus-vígjáték előadására; a szövegbe mulatságos verses-énekes betétek is helyet kaptak, lévén ez így az eredeti római vígjátékban is. Emlékszem a fősvényről szóló Plautus-vígjátéknak egyik dalbetétyéből (Polgár Tibor zenéje) erre a két sorra:

Girikének rossz a sora,

Nem üzlet már az uzsora... stb.

Sikeres volt a *Hetvenkedő katona* (*Miles gloriosus*) rádiószínpadi előadása is: a klasszikus darab felfrissítve, kísérezzenével megtalálta az utat a közönséghez. Így közvetítettem a mának Szophoklész is, Arisztophanész is; ezenkívül voltak önálló hangjátékaim: – a műfaj annak idején még csak alakult, még

csak gyermekcipőben járt, de egyre erősödött, formásodott – e hangjátékaim tárgya is ókori volt: *Mosolygó Hellas és Mulató Róma* címmel mentek. Egyszóval – befutottam.

Azonban semmi sem tart örökké. Egyszer csak a rádióból is kikoptam, 1948 után. Ekkor sem éltem valami fényes anyagi helyzetben, amit a későbbiek során elmondok majd részletesebben, tehát nagyon is jól jött volna a rádióban egy-két előadás. Gyanútlanul ajánlgattam fel újra meg újra – szerintem érdekes – előadásaimat, s egyre inkább tapasztaltam az elzárkózást, illetve kaptam ugyan a magyarázó-levelek sorozatát, válaszul érdeklődésemre, hogy „maguk sem értik, miért vették le, miért nem tűzték ki, miért nem válaszoltak idejében” – de hát ezek semmitmondó kifogások voltak. Rádiós barátaim, Schöpflin Gyuszival az élen, egyre válaszolták mentegetődző hangú levelekben, hogy tanácstalanul állanak e jelenséggel szemben s egyre kevésbé értik. Én viszont egyre jobban értettem a dolgot. Így aztán sohasem hangzott el, ma is íróasztalfiókban pihen pl. *Priscos Rhetorról* szóló előadásom, s egyik legkedvesebb témám is hasztalan íródott meg *Bresciai Arnoldról* szól, s *Pápák ostora* a címe.

Tehát 45 után már alig-alig fordultam elő, s ha mégis kaptam valaminő megbízást, azt egyrészt azért kaptam, mert sürgős volt, és más nem „szállította” volna oly hamar, másrészt lehet, hogy nem is volt efféle munkákra vállalkozó. Anyagi okokból el kellett vállalnom az ilyen nemszeretem-munkákat is, így pl. elkészítettem Diderot *Apácájának* rádióváltozatát (dramatizáltam) 1952-ben; csekély lelkesedéssel és mérsékelt sikert aratva.

Immár nem klasszikus remekművek fordítója – vagy helyszíni közvetítőjeként, hanem saját elmeművem – egész estét betöltő hangjáték szerzőjeként – álltam a mikrofon elé, s adtam, természetesen, az előzetes, színes és érdeklődést keltő nyilatkozatot, több képpel ellátva. Tehát a RÁDIÓÉLET 1937. augusztus 27-i számában így fest, nyilatkozatomból megszerkesztve a riporter által, *Ave Caesar!* című hangjátékom „előzetese”:

„*AVE CAESAR! GLADIÁTORI JÁTÉKOK RÓMÁBAN*, Kr. u. május 3-án. Dr. R. J. hangjátékának előadása a Stúdióban szeptember 2-án.

Üdvözlégys császár, a halálba indulók köszöntenek! – ezzel a kiáltással léptek porondra az ókori amfiteátrumban a gladiátorok, hogy életre-halálra mérkőzzenek egymással. A kétezer évvel ezelőtti Róma népének cirkuszi kocsiversenyek, a gladiátori játékok és versenykocsisok még a színészeknél s a politikusoknál is népszerűbb emberek voltak. – Panem et circenses! – Kenyeret és játékokat! – ez volt a császárkori Róma népének úgyszólván mindennapos követelése, a politikai érvényesülés útja és lépcsője pedig a legtöbb esetben a játékok rendezése révén szerzett népszerűség volt. A gladiátori játékok mindig izgalmas napjai voltak Rómának: ötvenezer ember zsúfolódott össze ilyen napokon a Colosseumban, Róma legnagyobb amfiteátrumában, és dühös szenvedéllyel leste a remekül kiképzett és népszerű gladiátorok véres viaskodását. Változatos volt a műsor, változatosak voltak a gladiátorok fegyverei is: rövid, görbe kard, hosszú hegyes szablya, kis kerek vagy nagy négyszögletes pajzs, pikkelyekkel kivert bőrpáncél, tarajos vagy lapos sisak, lándzsa, háromágú szigony, háló, amelyet cowboy-ügyességgel vetettek az ellenfél nyakába. Ujjongó tömeg üvöltése, harsonák és orgonák hangos zenéje, haldoklók hörgése kísérté a szörnyű küzdelmet, amelynek során mindig voltak derűsebb pillanatok is: bohócok mókáztak, törpék vagy nők viaskodtak komikusan, voltak remek felvonulások, volt iskolavívás fakardokkal vezényszóra, volt hatalmas ponyva a nézőtér felett, hogy a forró naptól óvja a nagyérdemű közönséget, voltak szökőkutak, hogy hűsítsék az amfiteátrum fülledt levegőjét, s a közönség fojtott izgalmát, voltak árusok, akik programot és ennivalókat kínáltak, s végül, ha igazán bőkezű volt a játékrendező, akkor volt ingyembéd is: a nap és az élvezetek fénypontja!

Ezen a nevezetes napon Domitianus császár uralkodásának 15. évfordulóját ünnepli Róma s a császár nagyszerű gladiátori játékokat ad a népnek. Révay József hangjátéka nem egyéb, mint ezeknek a játékoknak közvetítése a római Colosseumból. Raevius Joscus, a pannoniai II. Legió ezredese, Rómába érkezik, barátai elviszik a császárhoz a hivatalos gratulációra s utána az amfiteátrumba a gladiátori játékokra. Az ezredes ilyen fényes játékokat még nem látott, s ezért mindenről lelkesen és izgatottan beszámol – a rádió hallgatóinak. Valóságos sportközvetítés ez és külön meglepetés lesz a magyar rádió közönsége számára Raevius Joscus szerepének megtestesítője: a közönség egyik dédelgetett kedvencét fogja mintegy két órán keresztül hallgatni; izgatott, lüktető, szenvedélyes, lelkes és gyakran humoros előadásában fogja végig „drukkolni” a „mérkőzéseket”.

Ezeket a modern szavakat nem ok nélkül használtuk: Révay József előadása nem unalmas és száraz archeologia, hanem eleven és modern élet. Ennek a hangjátékának éppen úgy, mint eddig rádióelőadásainak, épp az a célja, hogy megéreztesse a mai kor emberével a kétezer évvel ezelőtti római világ embe-

riességét, természetességét, maiságát, megéreztesse az örök embert a változó formák mögött. R. J. hangjátéka belevisz bennünket a római élet kellős közepébe: ott vagyunk a szenátus küldöttségében, amely a császárt köszönti, részt veszünk a császári reggelin, hallgatjuk a falusiak beszélgetéseit, benne vagyunk a Floralia ünnep virágcsatájában, fülünket hasogatja az utcai árusok rikoltozása, tanúi vagyunk a katonai parádénak, látjuk és halljuk a rendőrök hatalmaskodását és nemcsak az előadást élvezzük végig az Acta Diurna szerkesztőjének, Javolenus Priscusnak szakszerű magyarázatai kíséretében, hanem kihallgatjuk a közönség soraiban ülő és izguló kisemberek megjegyzéseit és kritikáját is. A kőfaragó mester, az aranyműves, a fegyverkovács, a nyerges, a posztós, a falusi ispán, a tanár hangjában és véleményében az ókori világváros lelke szólal meg mai közvetlenséggel. Az ókor, amelyet a száraz középiskolai tanulmányok után a közönség holmi merev, ünnepélyes, rideg és minden emberségtől idegen világnak képzel, élettellel telik meg, megelevenedik s a nagyváros és a játékok színes kavargásában, a hanghatások szemléltető és szinte vizuális közelségében sorstársunknak és testvérünknek érezzük az ókor emberét. Meggyőződésünk, hogy az előadás ebből a szempontból is nagy élménye lesz minden rádióhallgatónak.”

De most – még messze vagyok a következetes és baráti mellőzésnek ettől a korszakától: még keresett, sőt sikeres, állandó szerző vagyok. Még egy nagysikerű hangjátékra, az *Ave Caesar*-ra emlékszem ebből az időből, ezt a fentebb említett formában, a császárkori Colosseumból „közvetítettem” ; nézőtéri zajokkal, beszélgetésekkel, gyorsinterjúkkal, árusok hangjaival adva meg a szükséges adag ismeretterjesztést. Ezek a riporter beszéletek mind-mind ezt a didaktikus célt szolgálták, ugyanakkor a művészi élményt a későbbiekben nem zavarták, viszont a korról és műről közöltek annyit, hogy a hallgatót jól felkészítették a megértésre és a befogadásra. Ez bizonyult sikeresnek, ez a forma, amely a benne rejlő anakronizmus segítségével fájdalommentesen, némi humorral és csöppet sem fárasztó módon juttatta el a közönséghez a szükséges ismereteket. Napjainkban, megfigyelésem szerint, ez már teljesen megszűnt és idejétmúlt megoldás; szerény véleményem azonban az, hogy a népszerűsítésnek kevésbé sikeres eszköze, amikor egy-egy klasszikus műnek pl. tévébeli előadása előtt, nehézkes szakmai tolvajnyelven ismertetés céljából hosszasan felolvasnak, utána vagy felvonásközben pedig unalomba fulladó ankét van hivatva az elhangzottak vagy látottak megértésére, magyarázatára.

Nagyon szívesen gondolok vissza egy, szorosan vett témakörömtől ugyan szintén messze eső „közvetítemre”, illetve átdolgozásomra: az első magyar nyelvű színházi előadást keltettem életre a rádióban, a 150 éves évfordulón, 1941 januárjában. Ekkor hangzott el az „*Igazhízi*”, a lehetőség szerint portalanítva, megemlékezésül a derék szerzőre, Simai Kristófra, és a még derekabb direktorra, Kelemen színigazgatóra.

Miután több ízben bebizonyítottam azt is – riporteretelkedő nélkül – , hogy a „mai témák” közvetítésére is alkalmas vagyok, újabb teret nyitott előttem a rádió. Egyre-másra jöttek a megbízások, immár nemcsak a képzeletbeli epidauroszi vagy római helyszínről, hanem valóságos eseményekről adtam helyszíni riportot. Az olasz könyvkiállításról 1939 májusában oly jó eredménnyel közvetítettem, hogy teljesen „befutottam” mint riporter; ekkor megtisztelő feladatként Lengyelországba küldtek ki, több riport céljából. Krakkóból június 21-én, Zlakówból 29-én, Varsóból pedig július 5-én közvetítettem. Talán az utolsó európai riporter voltam, aki a feledhetetlen szépségű, akkor még ép lengyel fővárosból közvetítettem. A varsóiak már minden idegszálukban érezték a közelgő fasiszta támadást, bár annak borzalmai túlhaladták a képzeletet, valamint senki sem sejtette, hogy nyugati szövetségeseik mennyire cserbenhagyják őket. Néhány hét múlva tört rájuk a hitleri hadigépezet, Varsót rövidesen porrá bombázták.

A negyvenes években specializálódtam: riportjaim könyvnapokról szóltak, vagy írók dolgozószobájába vezettek; ilyen című is volt: *A könyv útja az írótól az olvasóig*. Akkoriban gyorsan készültek a könyvek: manapság hosszú az átfutás. A vidéki könyvnapok közvetítése után kezdődött „*Négyszemközt*”-sorozatom, sorrendben: Zilahy Lajossal, Kárpáti Auréllal, Kolozsvári Grandpierre Emillel, Halász Gáborral, Laczkó Gézával, Márai Sándorral és végül – Homérosszal (ez természetesen előadás volt, interjú formában).

Ezeknek az éveknek a külső közvetítései nem hasonlíthatók a mai, fejlettebb technikával készülő riportokhoz; sok zavart, kényelmetlenséget, előre nem látott akadályt kellett leküzdeni, sokszor a helyszínen megoldani. Ha nem egyenesből ment a közvetítés, a megörökítés módja a romlékony viaszlemez volt; egyik vidéki riportom viaszlemeze birtokomban van; jelentéktelen pannonthalmi beszámoló, csupán mementóként érdekes számomra. Úgynevezett biztos, nyelvbotlás nélküli beszélőnek tartottak számon, mégis, ebben a riportban elhangzott ez a mondat, egy templomi festmény ismertetésekor: „...és itt látható, kedves hallgatóim, a kutyát kergető nyúl...”

S ami végül is rádióval kapcsolatosan a kárpótlás és beteljesülés volt: hadd zárja emlékeimet máig feledhetetlen élményem: két szereplésem Bajor Gizivel. Méghozzá csak mi ketten beszélünk, tehát közelről élvezhettem és láthattam csodálatos lényét, nem holmi statisztaszerepből. Már nem tudom, kinek az ötlete volt a rádióban, hogy Gizinek írni kellene egy „csevegő” műsort, párbeszédes formában: mindkét alkalommal én írtam aztán a szöveget; úgy rémlik, az elsőnek, *A csillagos ég mesevilágá-*nak a sikere után született meg a második, az *Őszi erdő* – de ez ma már teljesen lényegtelen.

Ez az előre megírt szöveg a mikrofon előtt úgynevezett spontán beszélgetésként hangzott el; a művésznő természetesen nem olvasta, hanem megtanulta, s aztán játszott vele, alakította, átélte. Lényéből áradó átszellemítő képességével még próbák közben is formálta, ízlelte a szavakat. Hogy úgy mondjam, az én szerepem, természetesen, az adogatóé volt: a labdát ő ütötte vissza, hiszen ez is volt a cél. E közös fellépés előtt többször találkoztunk, éppen emiatt; Bajor Gizi rendkívül kényes volt arra, hogy milyen szöveget mond (meg volt elégedve velem, ami máig jóleső érzés), és igazi hozzáértéssel kívánt rövidítést vagy valami bővítést. Kívánsága szerint történt minden. Nem hiszem, hogy ez a két párbeszédes szereplés megmaradt volna viaszlemezen, a rádió háborús pusztulása után; sajnos, ebből, az ő feledhetetlen hangjával, nekem sincs példányom. Csodálatos hangját csak az emlékezet őrzi, de az elhangzott szöveg, természetesen birtokomban van. Mivel ez a szöveg sehol sem olvasható vagy hozzáférhető (azt hiszem, nem adtam belőle még a Bajor Gizi-múzeumnak sem), idézek belőle egy keveset; akik még hallhatták Bajort, talán hozzá tudják hallani a szöveghez.

Így köszöntötte, a Csillagvizsgáló tövében állva (mert valódi szabadtéri séta volt!) az eget: „Jó estét, csillagok! Jó estét, Tejút! Jó estét, Göncölszekér!”, majd az én szavaim után: „Nekem az ég nem fekete, a csillagok nem koporsószegek. Élnek, lüktetnek, reszketnek: testvéreim. Ezért melegíti meg mindig a szívemet Kosztolányi látomása a Hajnali részegség-ben – könyv nélkül tudom:

Egy csipkefátyol
látszott, amint távol
homályból
gyémántosan aláfoly,
egy messze kéklő,
pazar belépő,
melyet magára ölt egy drága szép nő
és rajt egy ékkő
behintve fénnel ezt a tiszta békét,
a halovány ég túlvilági kékét
vagy tán egy angyal, aki szűzi
szép mozdulattal csillogó fejékét
hajába tűzi
és az álomnál csendesebben
egy arra ringó
könnyűcske hintó
mélyébe lebben
s tovább robog kacér mosollyal ebben...”

és végigmondta, csodálatos zengéssel. Szó esett séta közben a magyar s a görög mitológia csillag-legendáiról, sőt a művésznő a Holdból is vizsgázott, mégpedig kitűnően. A Tejútról ugyan állandóan a Kosztolányi-vers jutott eszébe, a „*patyolatfátyol*”, de örömmel hallgatta és kommentálta ezt a mesét is: „Ilyennek látta bizonyosan a nép is, különben nem nevezte volna Szépasszonyvásznának. Mert így is nevezik a Tejutat. Hát volt egyszer egy kikapós menyecske, a férje megneszelte a dolgot, jól képentörölte – úgy-hogy az asszony hatot bokázott, s egyenesen beleesett a Kristálytóba. Ottan sír és vár ezer éve már; keserves könnyei a földre peregnek, s ez a harmat! Mennyi költészet egy nyaklevesben!” – és ilyenkor szívből kacagott egyet – így mentünk végig az augusztusi csillagos ég mesevilágán, 1939. augusztus 21-én este – összehasonlítva a görög mondavilágot a csillagnéző magyar pásztorok meséivel; csevegőpartnerem megjegyzései csakugyan teljesen természetesnek hatottak, mintha valóban abban a pillanatban

születtek volna. Például a Perseus és Andromeda csillagkép bonyolult magyarázatánál, mikor odaértem, hogy ez a királyné nagyon hencegett a szépségével, s büntetésül az istenek gyilkos Cethalot küldték országára” – kis sóhajjal szakított félbe: „Gyilkos Cethal? Mi mindent szabad összehazudozni a mitológiában!”

S végül, mikor a legszebb mítoszhoz, Berenike hajához értünk, teljesen övé lett a szó: „Ide hallgasson, azt hiszem, tudom a folytatását: Ptolemaiosz csakugyan megérkezett, Berenike pedig állta fogadalmát, amelyet férje szerencsés hazatértéért tett: levágatta kincses haját, és feláldozta Venus templomában. Másnapra azonban – eltűnt a haj. („szőke fejecske haja” – a költő szavaival.) Ptolemaiosz éktelen haragra gerjedt – mint általában a királyi férfiak ilyen esetben –, és keserves halált esküdött a tolvaj fejére. Csak melleleg jegyzem meg, hogy a tolvaj az egyik apród volt, aki halálosan szerelmes volt a királyné aranyhajába. Már eléggé hangosan suttoztak erről az udvarnál, és szinte órák kérdése volt csupán a botrány kitörése és a kis apród lenyakaztatása (ekkor én közbevágtam: „Bocsánat, ezt maga költötte hozzá” – aminthogy valóban az ő ötlete volt), és így folytatta: „...nem, nem az apród nélkülözhetetlen szereplő, legalább százmillió fényév óta. Tehát ebben a pillanatban jelentkezett a mentőangyal, Konón udvari csillagász személyében. Konón okos ember volt, atyai barátja a kis apródnak, aki régóta kerestette már vele a csillagokban, hogy remélheti-e a királyné szerelmét. Konón tehát lelkendezve berohant királyurához, és jelentette neki, hogy az égen, az Oroszlán és a Bootes között felfedezte – a királyné aranyhaját: nyilván maga Venus istenasszony helyezte az égre, hogy a legtündöklőbb szépség legyen a csillagok között. A király boldogan ölelte magához hűséges feleségét, a kis apród pedig, szobája titkos mélyén, ezüst szelencében rejtegette az imádott királyné aranyhaját...”

Szebben mondta el, mint a költő – mondtam akkor, s mondom még ma is. És nem kevésbé emlékezetes számomra a következő séta, ugyancsak annak az évnek október 22-én. Ez is valódi környezetben játszódott, hangkulisszára nem volt szükség (a csillagos ég alatti sétánál is oly buzgón hegedültek a tücskök, mintha érezték volna, hogy szerepelnek). Ekkor, beköszöntőül, egy Vajda János-verset mondott el:

Erdő, mező, merre nézek,
Egy nehéz, bús előérzet:
Hosszú árny kísért a réten,
Szél sóhajt az erdőn mélyen...

Valami nagy rejtett bánat
Fogja el az egész tájat;
Az a bánat, mit az ember
Érez és nevezni nem mer;

Az a nagy bú, amely téged
Vádol, örök nagy természet;
Mely kiégett szívvel kérdi:
Mért születni, minek élni?

Szó esett ezen az erdei sétán – két öreg tölgy láttán – Philemon és Baucis szívmelegítő meséjéről, szó esett a Normafánál hajdanában felcsendülő Casta Diva-áriáról; bizonyára csodálatos volt az a régi-régi, szabadtéren szárnyaló ária – de csodálatosabb Bajor Gizi hangjánál az sem lehetett.

Ennek a két rádiószereplésnek köszönhettem barátságát, s Germán Tiborét is; barátságunk tragikus halálukig virult, s életem egyik váratlan ajándéka lett. Mikor 1945 után Márkus Emíliaval rokonságba – igaz, csak afféle magyar sógorságba – kerültünk, az akkor már jó nyolcvanas, de friss, rendkívül szellemes, mozgékony művészasszony sűrűn „megjátszotta”, hogy féltékeny Gizire, akivel csillagos nyári estén és őszi erdőben bolyongtam. Erre az évődésre úgy kerülhetett sor, hogy rokonságunk fennállása alatt olykor-olykor meglátogattak bennünket, s ekkor ismertem meg személyesen egyetemi hallgató korom távolról imádott szőke csodáját – debuisset pridem! Így is felejthetetlen marad számomra az egykori Mona Vanna, amint dolgozószobám egyik karosszékében ül, kereszttbeveti még mindig valóban kifogástalan szépségű lábát, és döntőbírói, valóságos pariszi nyilatkozatot kíván tőlem: „De ugye, a lábam még most is szebb, mint a Gizié?” Többek közt ez a bűbájos kacérkodás tette örökifjává Emíliát, aki még déd-

mama korában sem érezte magát öregasszonynak, de azért rajongott a kis Kingáért. Pompás humorú, nagyvonalú, imponáló embernek ismertem meg közelebbről – hajdani rajongó diák – álmaim aranyszőke istennőjét.

Bajor Gizivel kapcsolatban – levelei s a személyes együttlétek drága valósága mellett – van egy emlékem, amely talán adatként használható emlékmúzeuma rendezésekor, leltározáskor. Egyszer, mikor történetesen ebédre voltam hivatalos, az asztalnál tárcámat elővéve, névjegyemre akartam firkantani valamit Tibor számára: a művésznő egy levelezőlap nagyságú képet pillantott meg a levéltárcámban. Azonnal elkérte: ellenállhatatlanul hízelegve tudott kérni bármit, amivel kíváncsiságát ki akarta elégíteni, ez is örökösen-játszó lényéhez tartozott. Természetesen tudni akarta, kinek a fényképe van nálam? Ekkor már nyolc unokám volt, éppen ezért mindig csak a legkisebbről, az éppen legkisebbről hordtam magamnál képet, mindig csak egyet. Ez alkalommal egy kilenc hónapos, gömbölyű, gödrös arcú kislánykép volt nálam, szőke feje pirospöttyös kendővel bekötve. Gizi kérdésére megadtam a felvilágosítást, mire ő így felelt: „Ez nem Marianne, hanem Kati, és nem is adom vissza, kell nekem” – ezzel, megfellebbezhetetlen döntésként, már el is rakta a képet. Tehát ha előkerül a kép – 1948-ban kérte el – nem egy keresztgyermek a sok közül, hanem – ez a magyarázata.

Több együttes rádiószerelésre már nem került sor, de még arra sem, hogy eljátssza a már említett, megzenésített Goldoni-átdolgozás neki szánt, testére szabott főszerepét. Pedig örömmel fogadta a figurát: a négy udvarló közt csalfa bűbájjal csintalankodó fiatal özvegyet. Az átdolgozás során a következő megoldandókkal álltam szemben: minden Goldoni-darab a *commedia dell'arte* határán áll, természetes tehát, hogy nem igazi dráma mai értelemben vett cselekménnyel, hanem a mostani publikumhoz nem is méltó mókák sorozata, ahol az előadó színészek rögtönző hajlamára sokat számít a szerző. Ebben a „*Furfangos özvegy*”-ben mindössze a harmadik felvonásban van némi, ma is használható, ma is használatos cselekményanyag. Amikor a Nemzeti Színház megbízásából az eredeti szöveget lefordítottam, kiderült, hogy sovány ez a mese... De Németh Antal az ő kivételes színház-érzékével így is rendkívül hatásos és átdolgozásra egyenesen kínálkozó anyagot fedezett fel benne, s nekem adta azt a feladatot, hogy ezt az átdolgozást az akkori és a mai kor ismeretében, elvégezzem. A darab tárgya: egy angol, egy francia, egy spanyol és egy olasz lovag versenye Rosaura, a fiatal özvegy kezéért. Mindegyik lovagot saját nemzetének egyik érdekes vonásával jellemzi: a francia csélcsap, az angol rideg, üzleties és száraz, a spanyol büszke és gőgös. Mindegyik ajándékot küld az özvegynek, hogy meghódítsa. Az angol gyémántot, a francia saját arcképét, a spanyol nemesi családfáját prezentálja a szépasszonynak, de az olasz csak olaszosan egyszerű és szívből jövő ajándékot küld: szerelmes levelet. Hogy a nagy tolongásban tájékozódjék a hölgy, a lovagokat „próbára teszi” egy farsangi estén olyan módon, hogy négy ruhában jelenik meg. A francia lovaggal francia toalettben táncol, és szemére veti, hogy miért nem saját fajtájabeli nőbe szerelmes? Persze már ezzel is leveszi lábáról a csélcsap férfit, aki azzal mentegetődzik, hogy az olasz özvegygel egyszerűen csak flörtöl, de imádni csak őt imádja. Ugyanígy reagál ügyes trükkjére a spanyol is, az angol is. Egyedül csak az olasz lovag menti magát azzal, hogy ő már Rosaurába szerelmes. Mindez azonban csak egy felvonásra való anyag, tehát a darabot – hogy úgy mondjam: – meg kellett írnom! Az volt a *modus precendi*, hogy a meglévő cselekményanyaghoz hozzá kellett költeni még két felvonásravalót. És még egy! Goldoni például egyik jelenetében azt is csak egyszer jelzi, hogy most dal következik, de szöveget nem ad hozzá – ezt is csak a szereplő színészek rögtönözhatték. Goldoni helyett és az extemporizáló színész helyett tehát írnom kellett egy francia sanzont, egy menüettet és Rosaurának egy külön dalt. A darab nagyon hasznos és nagyon eredeti csontvázát tehát ki kellett hússal is töltenem, Ugyanígy a *commedia dell'arte* jellegzetes epizódfigurái köré is mesét kellett körítenem. Arlecchinót, a vendégfogadós inasát, ezt a bajkeverő „intrikust” hozzáadtam Marionettéhez, a *commediák* megszokott *Colombinájához*, a szerelmes nőcskéhez, aki itt szobalány személyében jelentkezik.

Rosaura szerepe természetesen egyetlen színésznőre volt elképzelve és megírva: Bajor Gizire. Itt nem ő játszott volna négy asszonyt, mint egyik sikeres parádé-szerepében, hanem neki udvarolt négy férfi – tehát „*A furfangos özvegy*” eredeti címe helyett az átdolgozásban ez kínálkozott volna legjobban: „*Négy férfit szeretek!*” Ugy gondoltam, átdolgozás közben, hogy ez is parádés, nagysikerű szerepe lett volna. Szokása szerint irányította az átdolgozást, ihletet és ötletet adva hozzá, ízlelgette a már megzenésített dalbetéteket. Akkor is páratlan volt, amikor énekelt: kisterjedelmű, bűbajos hangján.

A rádió még ma is el-eljátssza a darab dalait, Polgár Tibor zenéjével, s ha felcsendül a Velence gyöngye – a férfifőszereplő „belépője”, utána következik a szép *furfangos özvegy* dala, ezen át én mindig az ő felejthetetlen hangját vélem hallani:

Négy férfi nem csekélység,
S mind ifjú, egy se vénség!
Négy férjem, ugye, nem lehet?
A többi három elmehet!
A szív, a szív, a szív, hiába,
Egyet kíván, egyet szeret...

Az egyik – száraz angol,
Mindig derűre hangol,
A másik – művelt francia,
Emez Spanyolhon nagy fia,
S a gróf, a gróf, a gróf hazája,
A tündöklő Itália...

Jaj, de furcsa szerelem,
Mind a négyet szeretem... stb.

És a végén a csattanó: Jaj, de furcsa szerelem, ezt az egyet szeretem! – eljátszotta, elénekelte nekünk, belefeledkezve ringott a zene ütemén.

Soroljak-e el még néhány balsikert? Balettszöveget is írtam – politikai balettet mégpedig. Ilyen is van? – kérdezheti joggal az olvasó, aki abban a meggyőződésben élt mindeddig, hogy a muzsika a szellemi magaslatok ritka és kiváltságos világa s nem szívesen látja, ha lehúzzák a zenét a politika kissé mindig ragadós kavargásába. Új műfaj? Igen, új műfaj lett volna ez a balett, s mégis a régi: lényegileg nem más, mint allegória, a némák költészete, az elnyomottak és gúzsbakötöttek jajkiáltása. Így próbálkozott valamikor Tompa és Arany, így írták meg az igazat a sorok közt a múlt háborúban a „Világ” híres vezércikkei, s így festett e sorok írója is több ízben megdöbbenő arcképet az elvetemedett seprőbajszos gonosztevőről, akinek a nevét is jobb lesz elfelejteni. Legnagyobb örömeim egyike az a felismerés volt, hogy a cenzúra nemcsak gonosz, hanem ostoba is: nem is sejtette, mit engedélyezett.

Az író, amikor megtette ezeket a kétségbeesett kísérleteket, tudta, hogy kiáltania kell, de mint a lidérces álomban, nem jött hang a torkára: vergődött és a lelke ökölbe szorult.

És egyszerre csak, emberfeletti erőfeszítés árán, feloldódott a varázs, a hang felszabadult s az író – elkezdett kacagni.

*

Lajtha László balettszöveget keresett. S mivel a tárgy úgyis csak olyan lehet, amely ügyesen leplezi a szerzők és a muzsika szándékait hozzám fordult. Igen, csak az allegória nyelvén beszélhetünk, és hol keressünk ilyen tárgyat, ha nem a görög mitológiában? Mitológia? – töprengtem el egy pillanatra.

És ekkor majdnem egyszerre ejtettük ki Arisztophanész nevét. A politikai vígjáték megteremtője bizonyára segít minket abban, hogy megírassuk a politikai balettet.

Miről is van szó? Megmutatni, mily nevetséges és aljas a buták diktatúrája: megmutatni nagyzolasát, pökhendiségét, komikus berzenkedését, öblös színfalhasogatását, gyávaságát, a tömegek szolgálalkúságát, meghunyászkodását, a gerinctelenség tragikomédiáját.

Senki sem látszott alkalmasabbnak a germán őrült jelképezésére, mint az athéni Kleon, a varga és demagóg, Arisztophanész halhatatlan figurája, a ködevők és népbolondítók első történelmi őse. Csak éppen fel kell ragasztani rá a seprőbajuszt, egy hajtincset a homlokába rántani és kész, mert ugyan mi is volt – az ellenszenvesen rikácsoló hangon kívül – jellegzetesebb az újkori Kleonra? Így. Képzeletünk azonban tovább színezte Arisztophanész színpadi figuráját: mi nemcsak a tündöklését, hanem a bukását is meg akarjuk eleveníteni az őrült demagógnak. Tehát: nem elégszik meg az állami „hatalomátvétellel”, hanem isten is akar lenni! Hiszen ez is így játszódott le, szemünk láttára, fülünk hallatára. Hiszen éveken keresztül harsogták modern Kleonok, hogy az isten (azaz bocsánat, a „Gondviselés”) küldte és – mint a vallástörténetből tudjuk – innen már csak egy lépés az apoteózis! Szóval Kleon istenné válik, magát Zeust ítéli trónvesztésre és elfoglalja helyét. De a trónon derül ki, hogy nem isten, hanem suszter: a csoda nem sikerül, villámain hiába rázza, csak nyekeregnek, végül is az igazi Zeusz lerúgja a trónról, s jön a

varázsló Kirke és számárrá változtatja. Hephaisztosz pedig kötőféken levezeti a pokolba: mellső jobb lábát még ott is „népi” köszöntésre merevíti.

Íme, homéroszi elemek is vegyültek már az arisztophaneszi alapanyagba. Ebből az anyagból gyúrtam Brentegorgos vezértábornagy pocakos alakját. A szájhő és hetvenkedő örök típusa ez; rengeteg rendjéről, sallangos egyenruhájáról mindenki nyomban ráismer. Csak sütkérezik az őrült diktátor árnyékában, maga is próbálkozik holmi kis megistenüléssel, de a bukás pillanatában szeretne ügyesen átnyergelni, ám hólyaggá fújják fel és kilyukasztják. A katonák, Kleon testőrei, ezek a dróton rángatott, merev bábok, ügyesebbek nála: az igazolás előtt egy pillanatra eltűnnek, megszabadulnak fegyvereiktől s átöltöznek; nincs már rajtuk sem barna, sem zöld egyenruha, karjuk nem lendül köszöntésre: tessék rájuk ismerni!

A balett politikai vonalának egyik legfontosabb szereplője a tömeg, az ingatag és gyáva csorda, amely vakon fetreng a diktátor lábainál, de mikor ki kell józanodnia a szörnyű dárídó után, hamarosan megtalálja az új tájékozódást.

A féltve dugdosott jegyzetek egyre szaporodtak s most már csak arra volt szükség, hogy valami tetszős, kedves, és nem satirikus, hanem hangulatos és tréfás anyagba ágyazzam bele a politikai mondanivalót. És hát most következett a mitológia. Kleon istenné válásához úgyis istenekre volt szükség: így támadt a „*Négy isten ligete*”, az Athén melletti Lykabetos-hegy babérerdejében. Persze, a négy isten között ott van Zeusz, hiszen Kleon éppen az ő helyébe akar ülni, kisebb olümposzi állással nem éri be; ott van Zeusz titkára és kiruccanásainak cimborája, a tolvaj Hermes; ott van aztán a zord hadisten Ares, és hogy a romantikus vonal is gazdagodjék, ott van Aphrodité.

És ott vannak az emberek, akik a görög virágünnep májusi kavargásában játszanak, csintalankodnak egymással és az istenekkel. Ott van Chrysilla, a táncosnő, aki magába Zeuszba szerelmes; ott van Philotis, a fuvoláslány, aki Hermessel flörtöl, ott van Melitta, a rablány, aki szomjasan keresi a felszabadító nagy szerelmet és ott van az isteni Aphrodite és Ares kudarcra végződő szerelmi kalandja! Ott vannak a Silenosok, a gépemberek, az isteni kovácsok, ott az isteni szerelmesek kelepcéje, az automata nász-ágy (ez is homéroszi motívum), ott az egész tarkabarka kavargás, istenek és emberek összevisszasága: egy darab athéni, vagy ha úgy tetszik: mai élet.

És az istenek kalandozása és földi szórakozása is allegória: íme, a világot igazgató hatalmasságok, királyok, miniszterek, politikusok, közéleti szereplők igazi arca! Olümposzi nyugalomban ülnek márványtalapzatukon és fogadják az emberek hódolatát és ajándékait, de ha rájuk borul a titkokat rejtő éjszaka, levetik a hazug álarcot, a farizeus szenteskedést, és emberekké válnak maguk is. Olyanok ezek a vizet prédikáló borissza istenek, mint a négy isten ligetében Hermes: a szobra csak tok, amelyből kibújik, amikor kedve tartja, s a tok tovább játssza az isten szerepét.

...A balett mitológiai és arisztophaneszi mondanivalóit könnyen megérti majd a közönség – hiszen a legismertebb közhelyeket és alakokat választottam –, de a téma ízét és értelmét a zene adja meg.

...És a muzsika fogja megmagyarázni azt is, hogy ez a balett – a politikai balett, ha új műfaj is, nem csupán szórakoztatni akar, hanem tanítani és tudatosítani is.

Így tervezgettem-színezgettem magamban ezt az érdekes tervet; meg is írtam *Négy isten ligete* címmel, mindenkinek tetszett, afféle Istenek a tilosban-hangulatú volt, s egyben a német fasizmus karikatúrája – senki se fogadta el; a már említett, néhány alkalommal rám köszöntő sikereken kívül a színpadon nem termett számomra babér. Tudom, hogy ebben nem állok egyedül, sőt azt is tudom, hogy elsősorban nem színpadi szerző volnék. Nem keveslem azonban a sorsnak azokat az ajándékait, amelyeket kísérleteim, csalódásaim és reménykedéseim között itt-ott juttatott nekem. Pályámon az igazi elismerést, a beteljesülést az írói munka, annak eredménye hozta meg – a színház, hát igen – „jaj, de furcsa szerelem!”

Így hát – függönyt minden előadásra –, s mint a régi római komédiában, én is így búcsúzó: Plaudite! – Tapsoljatok!

XX. KÉT INTERJÚ AZ ÓKORRAL (Raevius ezredes emlékezései)

Utolsó pihenőként, kedves olvasóm, Raevius ezredesként hívlak magammal: együtt élvezhetjük kitűnő kollégám, Lukianosz segítségével a találkozást Homérosszal, majd magával a fürge ős-riporterrel.

Már régóta gyanakszom, hogy nemcsak az élő írók érdekesek, hanem a halottak is. Az élő író önmagáról beszél, szellemesen és persze tárgyilagosan, senki sem szólhat közbe, legkevésbé a kritikus és az utókor – minthogy utókor még nincs is. A halott sokkal érdekesebb, ha ő egyszer megszólal, vitatkozhat a kritikussal, sőt odamondogathat az utókornak is. Ezért szerette kitűnő ókori barátom, a szamoszatai Lukianosz, ébresztgetni a halottakat. Sorra feltámasztotta régi korok híres embereit és isteneit, s költött beszélgetéseket adott a szájukba, persze a maga szája íze szerint, közben pedig csúffá tette valamennyit és a kort is, amelyben éltek. Hegyes nyelvű ember volt ez a Lukianosz, ez az ókori újságíró, vagy helyesebben az ókor Voltaire-je: cinikus, kaján, kárörvendő: mérget fröccsentett minden szava. Valóban igaz, amit az ókorban mondtak róla: „Sem istennek, sem embernek nem irgalmazott.”

Akármelyik művét olvassuk, mindegyiknek a hangja olyan, mint egy mai újságcikké: friss, színes, csípős, fölényes, könnyed és kissé felületes. Ennek az embernek a szatíra az életeleme, minden írásának alapja a csúfolkodás.

Körülbelül 1800 évvel ezelőtt, Marcus Aurelius császár korában írta azt a kacagtató munkáját, amelynek *Csodálatos utazás* lehetne a címe; ő maga azonban csúfolkodásból az Igaz történet címet adta neki. Az ókori olvasó pokoli élvezettel forgathatta az antik utazási regényeknek ezt a szemtelen paródiáját. A hazugságok könyve ez, és abban is van egy kis gonoszkodás, hogy éppen Igaz történet a címe. Ebben a könyvben aztán kikap mindenki: a hadvezérek, a filozófusok, az írók, a tudósok. Az író elmondja, hogy kalandos utazásba keveredett, megfordult a világ minden zugában, földön, égen, föld felett és föld alatt: olyan hihetetlen kalandokat talál fel, hogy az olvasónak szeme-szája eláll a meglepetéstől. A cél: kicsúfolni eleveneket és holtakat, főképpen pedig: „épetér le bourgeois”. Hát ez teljesen-tökéletesen sikerül is neki.

...Éppen a boldogok szigetén jár most, mikor találkozunk vele, és meglessük: miben is mesterkedik? Nos, mindenekelőtt: milyen is ez a sziget? Valóságos tündérország, szakadatlan lakoma; madárdal, napsütés, virágözön, ének, tánc, boldogság, szerelem. Ott lakmároznak a híres emberek, költők, politikusok, hadvezérek, mitikus hősök és szépasszonyok, ott van a kacér „Szép Heléna”, akit mindjárt meg is szöktet egy fiatalúr, mivelhogy a gyönyörű hölgy nem élhet szökés nélkül. Persze, itt fülön fogják, még mielőtt szerelmesével bevezethetne a Tejestengerbe. Ebből a szökésből Trójában nem lesz háború.

Lukianosz barátomnak itt, a boldogok szigetén, egyik legnagyobb élménye: találkozása Homérosszal. Az agg dalnok itt pompásan érzi magát, vidáman lakomázik: nincs már semmi gondja, miután remekműveit megalkotta: pihen babérjain. Mellette heverész a leleményes Odüsszeusz, és ami a fő: fiúk és leánykák kara énekli a saját hőskölteményeit. Ő pedig – boldogan hallgatja. Az énekkarokat híres költők vezénylik: Arion, Anakreon. Így élvezi az isteni dalnok a tulajdon halhatatlanságát.

No – gondolja magában Lukianosz –, most végére járok annak a sok elméletnek és tudós magyarázatnak, amit az ókori és újkori egyetemi tanárok összefirkáltak és összefecsegték Homéroszról és a homéroszi eposzokról. Alig várja, hogy Homérosz felkeljen az asztaltól, és visszavonuljon a túlvilági könyvtárszobába – utánapódzkodik és el is csípi, még mielőtt az öreg leheverednék a kőrisfából faragott, karcsú lábú, valódi görög rekamiéra, sziesztázni. Ritka jó alkalom ez: nemhiába leskelődtünk mostanig, besurranunk Lukianosz után – és szinte négy szemközt Homérosszal – kihallgatjuk a beszélgetésüket.

Nagyon is nevezetes beszélgetés ez: a világirodalom első interjúja.

– Kedves mester – így kezdte Lukianosz, mert hát ő ilyen modern ember volt –, kedves mester, igaz, hogy hét helyen születél?

– Ejnye már no – dörrent rá Homérosz –, még mit ki nem talál az ilyen firkász!

– Nem én találtam ki – vágott szavába Lukianosz –, már az iskolában erre a versre tanítottak:

Hét város nevezé vetekedve fiának Homerost:

Smyrna, Rhodos, Kolophon, Salamis, Ion, Argos, Athenas.

Az alexandriai egyetemi tanárok köteteket írtak össze erről a fogas kérdésről, és a hallgatók úgy buktak sorra a vizsgákon mint a pinty.

– Mint a pinty? – álmélkodott Homérosz, aki még nem látott bukott pintyet, és nem értette az ilyen nyegle kiszólásokat.

– Igen, mint a pinty, vagy ha akarod, mint a vöcsök. Nem tudták, hogy a hét várost szimbolikusan kell magyarázni: a városnevek és szigetnevek a homéroszi költemények elterjedésének útját jelzik.

– Lárifári – fortyant fel az öreg. – Én megmondom neked őszintén, de kezet rá, hogy nem írod meg!

– Jójó – legyintett Lukianosz elnézőn, mivelhogy ismerte már ezt az ócska műfogást.

– Tehát – folytatta a költő –, ide hallgass: Babylonban születtem.

– Óriási! – lelkenedett Lukianosz. – Megpukkadnak az egyetemi tanárok! A legközelebbi szerzői estemen, talán az olümpiai versenyeken, erről tartok előadást. Tombolni fog a nép! Óriási! Ki hitte volna: Homérosz Babylonban született!

– Pszt! Dehogysis Homérosz – hűtögette az öreg –, hisz nem is Homérosz a nevem, hanem Tigranész! Igen, igen, mit bámulsz? Egy csatában a görögök elfogtak, túsul elhurcoltak, és csak közöttük görögösítettem a nevemet Homéroszra. Ezen a néven kerültem bele az irodalomtörténetbe.

– A legjobb az egészben – gonoszkodott Lukianosz –, hogy a tudós professzorok még csak nem is álmodtak erről. Még a költők sem! Horatius sem tudta, Vergilius sem. Remek!

És most már együtt kacagtak. Valódi és hamisítatlan „homéri kacaj” volt ez.

– Hát igen, beszéljünk csak a tudósokról. Az alexandriai tudósok az *Iliász* és *Odüsszeia* néhány száz verssoráról kimutatták, hogy nem származhatnak Homérosztól. Mit szólsz ehhez?

– Ugyan, ugyan! – tiltakozott az öreg. – A két hősköltemény minden sorát én írtam. Odanézz: ott van Zenodotosz meg Arisztarkhosz tanár úr könyve: irtózatosan nagy tudománnyal bebizonyították, hogy halálom után rengeteg idegen vers került bele eposzaimba – és nincs igazuk. De ha könyveimet olvasom, már néha magam is kételkedni kezdek magamban.

– Ez a tudomány hatalma, mester – gonoszkodott tovább Lukianosz. – A tudomány azt is megmagyarázza: miért kezdted az *Iliászt* éppen Akhilleusz haragjával, holott természetesebb lett volna a szépséges Helena megszőktetésével kezdeni. Erről szó sem lehetett, mondták, mert a költő művészi szándékossággal mellőzte a Helena-motívumot: tudatosan építette a hőskölteményt Akhilleusz személyére, hogy ekként szublimálja az epopea hieratikus-heroikus karakterének a...

– Elég, elég! – vágott Lukianosz szavába az agg költő, és befogta mind a két fülét. – Hisz ezek a tanárok mindent jobban tudnak. Eddig azt hittem: tudok görögül, de most látom, hogy újra meg kell tanulnom, ha a rólam írt méltatásokat meg akarom érteni.

– Nem erről van szó, kedves mester – makacskodott a riporter –, hanem inkább arra felelj: miért kezdted az *Iliászt* Akhilleusz haragjával?

– Tudom is én – legyintett az öreg. – Csak úgy eszembe jutott, mindenféle művészi szándék nélkül.

– A tudósok azt is bebizonyították, hogy előbb írtad az *Odüsszeiát*, és csak utána az *Iliászt*.

– Pont fordítva! Előbb írtam az *Iliászt*, ami logikus is, mert előbb voltak a harcok Trója alatt, és csak azután következett a hősök hazatérése.

– Ejnye – csettintett az ujjával Lukianosz –, hát csakugyan mindent újra kell tanulnom. No még csak egy kérdést: igaz-e, hogy vak vagy?

– Mesebeszéd! A vak is láthatja, hogy látok – méltatlankodott a költő, és lekapta fejről a rózsakoszorút, s földhöz vágta – Hát ilyen butaságokat beszélnek rólam? Hallatlan! Így legyen az ember halhatatlan!

– Búcsúzás előtt még egyetlenegy időszzerű kérdést: mi lett a vége a Tharszitész-pernek? Talán emlékszel erre a hősdre? Az *Iliász* második énekében szerepel: ott ezt írtad róla (én már csak úgy idézem, ahogy egy derék magyar költő, Baksay Sándor lefordítja majd néhány ezer év múlva):

Nem volt rútabb nála az egész seregben,
Sanda is, sánta is, két váll a kerekben,
Tekenő a melle, egy-két haja-szála
Csúcsos feje-búbján egymást kiabálja.

– Emlékszem én, hogyne emlékezném – bólogatott Homérosz.

– Szóval igaz, hogy a torz Therszitész beperelt becsületsértésért? Valljuk meg, kissé rosszindulatún írtál róla! Nos, mi lett a per vége?

– Fölmentettek. De azért még most is dühös vagyok: hát már semmiről sem szabad írni? Mégiscsak botrány, hogy az érdekeltek nyomban tiltakoznak és perelnek! Szerencsére vannak még független bírók Görögországban!

– És ha megírtad volna a szép Heléna megszöktetését?

– Amilyen rátarti a becsületére, az is beperelt volna. Csakhogy ezt a pert aligha úszhattam volna meg ilyen simán. Úgy elítéltek volna mint a pinty!

– Mint a pinty? – kapta föl a fejét Lukianosz.

– Úgy van – vágta rá az öreg erélyesen. – Látod, milyen tanulékony vagyok?

Harsány nevetés csattant a szobában. Sejtettem, hogy mindjárt vége a beszélgetésnek, hát igyekeztem észrevétlenül eloldalogni. Nesztelenül kinyitottam a könyvtárszoba ajtaját, de előbb félrehúztam a függönyt, és még hallottam Lukianosz utolsó mondatát:

– És most, kedves mester, szabad kérem a szokásos autogramot?

– Hát nem olvastad az egyik leghíresebb alexandriai tudós könyvét, amelyben napnál világosabban bebizonyította, hogy nem tudtam írni, és nagy eposzaimat csak szájról szájra terjesztettem, a vándorénekesek révén?

– Ezt a bölcsességet igazán nem bírom bevenni – nevetett Lukianosz. – Már hogy lehetne ennyi verset könyv nélkül tudni és elmondani? Tudod, hány verssor az *Iliász*? Meg az *Odüsszeia*?

– Már honnan tudnám? Hiszen én nem olvastam meg, én csak megírtam.

– De én megolvastam ám! 15 693 az *Iliász*, 12 106 az *Odüsszeia*. Összesen 27 799. Persze hogy írtad! Igenis, ragaszkodom az autogramhoz!

– Isten neki fakeszt – adta meg magát a jó öreg –, majd beleírom az autogramkönyvedbe azt a híres verset a hét városról, jó?

Homéroszi kacagásuk még sokáig kísért a halhatatlanok csarnokának márványoszlopai között.

*

De megidéztem én fürge ókori kollégámat ide, saját dolgozószobámba is; a következőképpen történt: egyszer megint jó napom volt, Lukianosz barátommal szórakoztam, a kitűnő görög újságíróval. Szeretem gúnyolódó és fölényes szellemét, véres iróniáját, kegyetlen döfködéseit. Ha részletekben akarom élvezni az emberi butaság történetét, hozzá menekülök. Most is így történt. Nem kellett hozzá semmi hókuszpókusz, csak egyszerűen odaszóltam a könyvtáram sarka felé, ahol a könyvei nyugtalankodtak, és máris jött. Kilépett a könyvtárból minden póz nélkül, leült az egyik karosszékre, és rágyújtott. Szereti a Csongort, ezt a szivart csak az ő kedvéért tartom. A konyakosüveget is egészen természetes mozdulattal emeli fel ilyenkor, két poharat teletölt, koccintottunk, és könnyedén felém emelte poharát.

– Szervusz, öreg!

– Szervusz – feleltem izgatottan, mert én nem tudok olyan fölényes lenni, mint ő, nekem az ilyen antik látogatás mindig különös élményt jelent. – Örülök, hogy megint itt vagy – tettem hozzá.

– Én örülök — vágott szavamba, és bonyolult füstkarikákat fújt ki szivarjából. – Ez a gazember Jacobitz, aki összes műveimet kiadta Lipcsében, két narancsszínű vászontáblába szorított: hát képzelheted, milyen jó, hogy egy kicsit kinyújtózkozhatom. Rettenetes börtön a modern könyvtár. Régen tekercsbe csavartak, hát hagyján, legalább levegőhöz jutott az ember. De itt, Zeuszra – akiben egyébként nem hiszek –, megfullad az ember ebben az örökös vigyázzállásban! Még szerencse, hogy az öreg Lucilius mellé kerültem, olyan magamfajta ember, jól megértjük egymást, és sokat bolondozunk; életében satírákat firkált a derék római, szóval újságíró-fajta. Néha szinte szétreped a kötésünk, akkorákat röhögünk: ilyenkor a tragikus Lucanus balról és a bölcs Lucretius jobbról, megbotránkozott és korholó tekintettel mér végig bennünket.

– Szóval, mikor úgy nyikorog meg pattog a könyvespolc, akkor...

– Igen, akkor mi kacagunk, olyan történeteink vannak... Petroniustól, Az *epheszoszi özvegy*, meg aztán A *nemes paripa*... nem ismered véletlenül? Csípős csattanója van mindkettőnek, és ahogy ti mondjátok: merész témájúak.

– Véletlenül jól ismerem, mindkettőt én fordítottam magyarra.

– Akkor megérted jókedvünket. Remélem, nem haragszol?

– Eszem ágában sincs – tiltakoztam. – Örülök, hogy éltek. De be kell vallanom: néha, különösen éjszaka, hogy úgy mondjam, némileg kísérteties.

– Hohó, csak nem vagy babonás? – kacagott a feltámadt szerkesztő, és leverte szivarja hamuját.

Töltött, újra ittak.

– No, szervusz! Ne szakíts félbe, gyönyörködni akarok egy kicsit a hangomban. Hallgasd meg történeteimet a babonáról és az emberek másfajta ostobaságairól...

(És itt ókori kollégám hosszú és érdekes elbeszélésbe fogott. Jónéhány babonás szokást, varázslatot, bűvölést ismertetett meg velem; nem kevésbé bőven ontotta rám hajmeresztő históriáinak zuhatagát. Mitagadás, az ókori ember is szerette az érdekfeszítő, borzalmas, váratlan eseményeket hallgatni, nemcsak a fenséges eposzokat és ódákat...)

*

Lukianosz kollégám így folytatta:

– Mikor fiatalkoromban Egyiptomban utazgattam, megismerkedtem Pankratesszel, a híres tudóssal, aki könyv nélkül tudta az egyiptomiak minden bölcsességét. Elmondtam neki, hogy személyesen beszélgettem a Memnon-szobrokkal, mire nagyon megkedvelt. Megkért, hogy csatlakozzak hozzá, s utazzunk együtt tovább, szolgálmat is bocsássam el, mert nem lesz rájuk szükségem. Elfogadtam ajánlatát, s innen kezdve olyan csodálatos élményekben volt részem, mint egyetlen halandónak sem. Pankratesz szent ember volt, hódoltak neki az állatok, sőt az élettelen tárgyak is. Így bebizonyosodott, hogy csakugyan nincs szükségünk szolgákra, mert ahol csak megszálltunk, Ő maga teremtett nekünk szolgákat: seprűnyelet vagy mozsártörőt emberi ruhákba öltöztetett, s aztán parancsolt nekik; ezek jártak helyettünk bevásárolni és vízért, takarítottak, megfőzték és felszolgálták az ebédet, mondhatom, pompásan éltünk. Szerettem volna én is eltanulni tőle a varázstudományt, hát egyszer meglestem, amikor a seprút megelevenítette, s megjegyeztem a varázsigét. Később egyedül maradtam otthon, s fogtam a seprút, felöltöztettem, ráolvastam, mire megelevenedett. El is küldtem mindjárt vízért. A seprű szorgalmasan hordta a vizet; Zeuszra, csak akkor rémültem meg, mikor sehogy sem akarta abbahagyni. Próbáltam lefogni, nem sikerült; a fejszével ketté hasítottam, akkor meg két seprű lett belőle, s most már ketten hordták a vizet. Nem tudtam a feloldó varázsigét. Már az egész ház vízben úszott, már magam is majdnem megfulladtam, mikor végre hazajött Pankratesz, és feloldotta a varázst. De aznap este el is tűnt: sohasem láttam többé...

*

Lukianosz elhallgatott.

– Te – mondtam riadtan –, ez az utolsó amit elmondtál... ezt én olvastam valahol...

– Goethe: *Zauberlehrling* – mondta Lukianosz fölényesen, és nagyot ásított.

– Igen, igen – feleltem kissé ködösen már a sok konyaktól. – Ha így együtt hall az ember ennyi hazugságot, csakugyan nem rezzen össze, ha a könyvszekrény roppan egyet. No, szervusz.

Koccintottunk.

– Szeretnék lefeküdni, öregem – szólalt meg most antik kollégám –, de ne szoríts be, kérlek, a könyv szűk tábláiba. Tedd az asztalodra a könyvemet, és nyisd ki – hadd nyújtózzam ki kényelmesen.

Szivarja még egyet parázslott, aztán behullt a hamutartóba. A karosszék üres volt.

Mikor reggel fölébredtem, a Lukianosz-könyv ott hevert nyitva az íróasztalomon.

*

Így – és még sok másféle ókori élményen és helyzeten át vezette az író – Raevius ezredes – jómagam – a mai olvasót...

XXI. MŰHELYTITKOK I. (Műfordítói működésem)

Boccaccio születésének 650-ik évfordulóját azzal ünnepelte a magyar könyvkiadás, hogy *DEKAMERON*-fordításomat ebből az alkalomból két kiadónál is megjelentette, miután előző kiadása (Európa, 1951) 20 000 példányban egészen rövid idő alatt elfogyott. Ez kézzelfogható bizonyítéka annak a megállapításnak, hogy a *Dekameron* az örökké élő, vagyis örökké időszerű könyvek közé tartozik. Ez a tény világosan utal arra is, hogy a *Dekameron* elmúlhatatlan értéke minden irodalomnak; ezért kívánja minden nemzedék újabb és frissebb fordításban olvasni. Ez ugyan minden klasszikus műre érvényes, a *Dekameronra* azonban fokozottabban. Hiszen Boccaccio elbeszélés-gyűjteménye nem csupán az olvasók legkívánatosabb olvasmánya volt, hanem ugyanakkor az író „tankönyve”, iskolája, ars poeticája. Ebből tanultak az írók elbeszélni, ebből tanulták meg az elbeszélő-műfaj, elsősorban a novella törvényeit, tematikáját, stílusának művészi alakítását. Ez a stílus a novella hajnalkorában még kissé dadog ugyan, de már ekkor a távoli XIV. században kihallik belőle az új hang, a klasszikus cicerói körmondatok átszelídülése a dolce stil nuovo bársonyos moll-hangzatává.

És a retorikai stílusnak ez az áthangolása – szépirodalmivá – a világ minden irodalmában megteremtette nemcsak a műfajt, hanem az új műfaj új stílusát is, amely egyszerre szólalt meg az életérzés minden regiszterén, az érdekes, izgalmas, szerelmes, humoros és satirikus, de minden ízében szellemes előadás minden változatában. Minden európai prózairodalom a *Dekameron* stílusán nevelődött és nőtt fel, és pedig éppen a Galeotto herceg nevezetű novellagyűjtemény: a *Dekameron* volt a mintája. Világirodalmi hatását egyformán köszönhette ezerszínű tematikájának és egészen friss, újszerű stílusának.

A *Dekameron* magyarországi diadalútja meglehetősen későn kezdődött, úgyhogy óvakodnunk kell azoknak a korai adatoknak a túlbecsülésétől, amelyek hangosan hirdetik, hogy a *Dekameron* már a XVI. század elején, körülbelül 13 évvel a mohácsi tragédia után, megkezdte diadalútját hazánkban. Csakhogy az adatok alapos vizsgálatából hamarosan kiderül, hogy az első novellák nem Boccaccio könyvének olasz szövegéből készültek, hanem a magyar humanisták latin vagy latinból fordított feldolgozásaiból, úgyhogy a téma boccacciói, a feldolgozás azonban humanista. A XVI. századból négy Boccaccio témának magyarországi feldolgozását ismerjük: az első a *Voltér és Grizelda* című „széphistória” (1539), a *Dekameron* X. napjának 10. novellája, a padovai egyetem egykori hallgatójának, Istvánffy Pálnak a műve. Második a *Vitéz Francisco*, Ráskay Gáspár verses széphistóriája (1574), *Bernabo és Zinevra története* (II. nap, 9. novella). Alig néhány év után jelent meg Enyedi György jól megverselt széphistóriája *Tancredus király leányáról, Gismundáról, és Gisquardusról* (1577). Mivel Enyedi Olaszországban tanult, valószínű, hogy ezt a széphistóriát a *Dekameron*ból (IV. nap, 1. novella) fordította. Ugyancsak a század hetvenes éveiben (1578) jelent meg Szegedi Veres Gáspár átdolgozásában a *Szép rövid história két nemes ifjakkal igaz barátságokról, Gisippus és Titus története* (a *Dekameron* X. napjának 8. novellája).

Érdekes megfigyelni, hogy a XVI. században javarészt a heroikus, tragikus témák érdekelték az átdolgozókat, és ez talán összefügg a század viharos viszonyaival és pesszimizmusával. De sem ez, sem más történelmi vagy irodalmi adat nem magyarázza meg, hogy a széphistóriákat kedvelő és a *Dekameron* tematikáját kiaknázó XVI. század után a feltámasztás a rendkívül szorgalmas Császár Ferencnek (1807-1838) köszönhető. Petőfinek ez a hírhedt kritikusa, sőt konok üldözője, kiválóan tudott olaszul, de sem bőven ontott versei és elbeszélései, sem olasz fordításai nem emelkedtek felül a gyenge átlagon. Közepes tehetségű író volt, állhatatlan és nyugtalan ember; az olasz irodalom jó ismerője és népszerűsítője, de ebben is kapkodó; fordított Dantéból, Alfieriből, Silvio Pellicoból és Boccaccióból; ez utóbbtól mindössze a *Dekameron* öt novelláját, amelyek a *Divatcsarnok* című folyóirat 1853. és 1854. évfolyamában jelentek meg, és szokványos, száraz stílusukkal negyedszázadra elvették a magyar olvasók kedvét a *Dekameron*tól, egészen addig, amíg a névtelen s egyúttal stílustalan – az egykori kritika szerint pornografikus – „száz víg elbeszélés” fel nem hívta az olvasóközönség figyelmét a *Dekameron* kivételes érdekességeire és értékeire. Ezt az érdeklődést elsőül a műfordító-nagyiparos Zempléni P. Gyula sietett kielégíteni *Dekameron*, vagy száz elbeszélés címen kiadott hevenyészett fordításával. Az ilyen Zempléni-féle mesteremberek irodalmi kiruccanásainak igyekezett gátat vetni a sokirányú érdeklődésű Szász Károly, akinek csonka *Dekameron*-fordítása először 1896-ban jelent meg, és 1910-ig tizennégy kiadást ért

meg. Szász Károly kiváló költő, író és műfordító volt, és óriási arányú írói és főleg műfordítói munkásságából elsősorban versfordításai emelkednek ki (*Divina Commedia*); prózafordításainak előnye a mindig érthető, pontos szöveg, a tiszta magyarság és a választékos irodalmiság: de éppen ezért *Dekameron*-fordítása színtelen és íztelen, sőt jellegtelen; mindazonáltal jól olvasható, bármennyire is nélkülözzük benne a mű stílusának humorát, szellemességét, nyelvi árnyalatait és finomságait. Ez ugyan nem az az árnyalatos és hajlékony művészi próza, amelyet a *Dekameron* megkövetel, de a századvég közönsége nyilván olvashatónak érezte, hiszen ez a kötet: Boccaccio száz elbeszélése száz érdekes képpel, a 14. kiadás koszorújával, hangosan tanúskodik a vitathatatlan tény mellett, hogy ekkor már követelően jelentkezett a magyar olvasóközönség *Dekameron*-igénye.

A század utolsó éve (1899) ennek az igénynek kielégítésére két *Dekameron*-válogatást is hozott: az egyik Radó Antalé, az mindössze hat novellát tartalmaz; a fordítások stílusa lapos és szürke, s éppoly kevésbé méltó Boccaccióhoz, a stílusművészhez, mint Rényi Gyula jóval bővebb válogatása.

Ezek az elégtelen és stílustalan fordítások érlelheték meg a fiatal és tudós brassói tanárban, Bokor Jánosban, azt az elhatározást, hogy szemelvények és antológiák helyett végre valóban teljes *Dekameront* ad a magyar olvasók kezébe. Ez a fordítás 1909-ben jelent meg (teljes fordítás, életrajzzal, jegyzetekkel).

Az életrajz és a bevezetés 90 lap, a szöveg 691 lap terjedelmű: már a mű roppant arányaiból is sejthető, hogy Bokor komoly felkészültséggel és alapos anyagismerettel végezte el munkáját, amelyről az egykorú kritika tisztelettel ismeri el, hogy az első, számba vehető kísérlet és „mindenesetre mint sarokkő fog szerepelni Boccaccio-fordításainak történetében”. Egyik szakmai bírálója elismeréssel állapítja meg, hogy a fordításban „az olasz szöveg valamelyik helyének félreértését lámpással keresve is alig találjuk, csakhogy ebben a hűség-re-törekvésben a fordító túllép a határon”. Nem értünk egyet a bírálóval abban, hogy kifogásolja Bokor körmondatait, és helyteleníti, hogy a fordító a *Dekameron* „archaisztikus kifejezőmódjának idegenszerű báját is éreztetni akarja a magyar olvasóval, ez pedig a lehetetlenséggel határos feladat, mely elől a francia és német fordítók bölcsen kitértek”. A bírálónak ezt a felfogását alapján tévesnek kell minősítenem. Először is azért téves, mert Boccaccio kifejezőmódját „archaisztikusnak” nevezi, holott Boccaccio korában ez a stílus egyáltalán nem volt archaisztikus, hanem a volgare-nak, a korabeli beszélt nyelvnek irodalmi változata. Hogy pedig a francia és német fordítók kitértek a körmondatok, e régies és állítólag idegenszerű „báj” megoldása elől, az csak annyit jelent, hogy kitértek az igazi nehézségek elől, mert nem voltak urai és művészei a stílusnak olyan mértékben, ahogy azt Boccaccio kongenialis tolmácsolása megköveteli. Az egykorú bíráló kifogását én inkább Bokor dicséretére fordítanám, mert éppen fordításának stílusművészetbeli fogatékosságai hívták fel hangosan az utána következő fordítók figyelmét (s elsősorban az enyémet) arra, hogy a hibátlanul helyes szövegmegértésen túl minden *Dekameron*-fordításnak első és fő követelménye – a stílus művészi alakítása. Ő maga ugyan nem tudta visszaadni vagy megéreztetni Boccaccio stílusművészetét, de tiszteletre méltó kísérletével megtörte a jeget az utána következő „longus ordo idem petentiom decus” *Dekameron*-fordítók előtt. Legyen ez a néhány sor, legalább ily későn is, elismerés a fiatalon elhunyt (1872-1910) kiváló italianista emléke és munkássága iránt.

Bokor János úttörő és értelmileg kifogástalan teljes *Dekameron*-fordítása után egymást érték a „teljes” *Dekameron*-fordítások, amelyek közül kiválik Balla Ignáz ötkötetes *Dekameronja*. Az Olaszországban élő szorgalmas újságíró jól tud ugyan olaszul, de fordítása művészi szempontból nem méltó Boccaccióhoz, és a fordítónak nincsenek is stílus-ambíciói, bár fordítása még mindig külön és komolyabb teljesítmény, mint az olcsó pornográfia jegyében összeállított és Bayros csábító rajzaival díszített, Forró Pál és Szini Gyula-féle *Dekameron*-antológia, amely a Bokor teljes és értékes fordításához képest sarlatánok gyenge és inkább üzleti érdekek szolgálatában összetákolt kísérlete; s azon a téves elgondoláson alapul, hogy Boccaccio erotikus író, s ennél fogva kiválóan alkalmas az úgynevezett „pikáns” olvasmányokat kedvelő és hajszoló olvasók igényeinek kielégítésére.

*

Ennyi előtanulmányt folytattam, mielőtt ehhez – talán legnagyobb sikerű fordításomhoz – hozzákezdttem volna. Ezek után a magyar *Dekameron*-fordítások történetében olyan adatok következnek, amelyek szorosan összefüggenek személyemmel, illetőleg *Dekameron*-fordításommal, amely Bokor úttörő és teljes *Dekameronja* után pontosan húsz évvel jelent meg (1929), és pedig a Franklin Társulat kiadásában. A nagymúltú társulat erre az alkalomra a „Könyvbarátok kiadása” impresszumot nyomatta a háromkötetes

fordításra, és ez kortörténeti és irodalomtörténeti szempontból oly jellemző és fontos, hogy – bár már egy helyütt utaltam rá – emlékiratszerű részletességgel kell újra elmondanom, annál inkább, mert a *Dekameron*-ügy akkori szereplői (Péter Jenő vezérigazgató, Péter András dr. kiadóhivatali igazgató, Motsidlov-szky Elek dr. igazgató, Balogh Zoltán részletosztály igazgató, Schöpflin Aladár irodalmi igazgató, Komor András lektor, Fenyves Pál dr. tankönyvlektor és Rába Leó, a könyvkereskedés vezetője) közül már csak magam vagyok életben, s éppen ezért tartozó kötelességemnek érzem az ügy hiteles történetét elmondani, mert immár én vagyok az egyetlen, aki ezt még elmondhatja.

Az ügynek két előzménye van: az egyik tárgyi, a másik személyi. Mind a kettő fontos.

1. A Franklin Társulat még a húszas években is egyik leghatalmasabb tankönyvkiadónk volt; mellette csak az Athenaeum, a Szent István Társulat, a Singer és Wolfner s az ugyancsak a Franklin tulajdonában levő Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) cégek jöhettek számba. Nos, híre járt, s a hír igaznak bizonyult, hogy a kormány korlátozni fogja az óriási profitot jelentő tankönyvkiadás jogát. Erre ádáz verseny, sőt tülekedés indult meg a nagy kiadóvállalatok közt a tankönyvkiadási koncesszióért: ebbe pedig a legnagyobb erővel éppen a Franklin Társulat vetette bele magát. Igen, de a hatalmas Franklin Társulathoz (évente négy millió pengőt) jövedelmező részletüzlete is volt, tehát azt is anyaggal kellett ellátnia, mégpedig drága anyaggal, mert csak olyan anyaggal dolgoztak szívesen és eredményesen a könyvügynökök, amelynek révén nagyobb jutalékot kaphattak. Így történt, hogy bár a könyvpiac általában pangott, a részletüzlet virágzott; a F. T. (mint már más helyütt említettem), sorozatokat állított össze kiadványaiból: Olasz Regényírók, Angol Regényírók, Osztrák Regényírók, Felvidéki Regényírók, sőt különféle hangzatos címen erdélyi, református, evangélikus és egyéb sorozatokkal árasztotta el a hatalmasan nekilendült részletüzletet. De mindezzel nem érte be: veszedelmes tankönyvkiadó vetélytársát, a Szent István Társulatot azzal szorította háttérbe, hogy katolikus vallásos könyveket kezdett kiadni, pompás képekkel és rajzokkal, dúsan aranyozott, misekönyvszerű vaskos és drága kötetekben. Ennek a sorozatnak én voltam a már említett háziszerzője, így jelent meg a F. T. kiadásában – mindenkor a katolikus egyházi főhatóság „nihil obstat”-jával *A Szentek Legendái*, a *Zarándokút a szenthelyekre*, az *Árpádok virága*, *Szent Imre herceg*, a *Boldogságos Szűz Mária* és a kétkötetes *Katolikus hittérítés története*, rendszerint valamelyik püspök vagy más főpap előszavával. Az egyházi jóváhagyás és a püspöki előszavak jóvoltából ez a túlzottan kenetes könyvsorozat milliós üzletnek bizonyult, és megszerezte az F. T.-nek az ugyancsak dúsz jövedelmet jelentő tankönyvkiadói koncessziót. Ezek a milliomos könyvkiadók, így a F. T. is, sohasem tüntették fel kiadványaikon sem a megjelenés évét, sem a könyv árát, kiadványaik örökké újak maradtak, s évek múlva is úgy lehetett eladni, mintha abban a pillanatban jelentek volna meg; de a megjelenés példányszámát sem tüntették fel, úgyhogy a szerző sohasem tudta meg, hány példányban sokszorosították könyvét. Nekem csak két fontos adatom van erre a rablógazdálkodásra: a *Megtanulok latinul* című, igen népszerű és kapós könyvem szerződése 3000 példányra szólt, meg is jelent a könyv ennyi példányban, első ezer, második ezer, harmadik ezer jelzéssel; a felszabadulás után azonban antikvár példányokat vásároltam könyvemből, s ekkor olyan példány került kezembe, amelyen – legnagyobb meglepetésemre – a „hatodik ezer” jelzést fedeztem föl. Mondanom sem kell, hogy a honorárium-fizetés a „harmadik ezer”-rel megszűnt.

A második adat: tizenöt éves Franklin-szolgálatom alatt egyetlenegyszer volt alkalmam bepillantani a részletosztály főkönyvébe, s éppen az én *Árpádok virága* című könyvem bevételi elszámolását pillantottam meg. A rajzokkal, könyvdíszekkel és képmellékletekkel pazaron illusztrált, kék-arany díszkötésű, nagy negyedréti alakú díszmű terjedelme 25 ívnyi volt, ára 40.- pengő, a kiadó tiszta bevétele 96 000 pengő. Vajon hányszor van meg ebben az összegben a szerződésben biztosított 3000 példány? (Hozzáteszem, hogy a 25 ívért az én szerzői honoráriumom 2500 pengő volt.)

A századeleji magyar könyvkiadás bizonyos rejtelseinek feltárását hadd toldjam meg néhány beszédes adattal. *Szentek legendái* című művem volt az első kötet az említett katolikus díszmű-sorozatnak, bértollnokságom idején. Ez eredetileg a *XIII. Századi Legenda Aurea* c., szent legendakönyv fordítása volt, a részletüzlet szakemberei azonban rájöttek, hogy az ilyen könyvet csak úgy lehet vidéken s főleg falun eladni, ha benne vannak a későbbi korokban élt „népszerű” szentek is; ennél fogva a Jacobus de Veragine *Legenda Aurea*-ja után élt nevezetes szentek életét is fel kellett venni a kötetbe. Ez természetesen nagy mértékben fokozta a díszes, pazarul illusztrált, arany-vörös díszítésű könyv elterjesztését, amelynek az ára „mindössze” 30 pengő volt. Hogy ezt a könyvet a szerződésben megállapított

háromezres példányszámon felül hány kiadásban és hány példányban sikerült a részletüzletnek eladnia, sohasem tudtam meg.

2. A *Dekameron*-ügy személyi előzménye pedig a következő. Miután a katolikus sorozat első kötete, a *Szentek legendái*, 1926-ban megjelent, már a következő évben, 1927-ben (június 17-én) szerződést kötött velem a Franklin Társulat a katolikus zarándokhelyek történetének megírására, s ez a 32 íves pazar kötet 1928-ban meg is jelent. Viszont a F. T. éppen személyem miatt, kellő óvatossággal járt el, amikor az ilyen hitbuzgalmi jellegű s mindig egyházi jóváhagyással kiadott könyvekre vonatkozó szerződéseimbe ezt a záradékot iktatta be: „Hozzájárulok, hogy amennyiben jónak látják, művemet más szerző neve alatt bocsáthassák közre.” Ez több ízben meg is történt. De a „személyi előzmények” már a *Szentek legendái* megjelenésekor megkezdődtek: ugyanis a Franklin Társulat éppen ennek a hitbuzgalmi könyvnek kiadása idején kötött velem szerződést Boccaccio teljes *Dekameron*-jának lefordítására. Én a fordítás munkáját 1927. január 9-én meg is kezdtem, úgyhogy – megfeszített munkával – május 17-én már be is fejeztem; fordításom azonban, részben a képanyag kiválogatása és megszerzése, részben a nevem körül támadt huzavona miatt csak 1929-ben jelent meg, három nagy nyolcadrét alakú kötetben. A Franklin Társulat éppen az én nevem alatt nem vállalta Boccaccio kiadását, hanem úgy igazolt alibit az erotikusnak bélyegzett *Dekameron* miatt, hogy egyszerűen koholt egy ál-kiadót, s így a könyv a „Könyvbarátok kiadása” impresszumot viselte.

A Franklin vezetőségének még ez az alibi is kevés volt: áldozatul követelte a nevemet is, tehát a fordításomnak más név alatt, vagyis álnéven kellett megjelennie. Én hevesen tiltakoztam nevem elsikkasztása miatt, de a kapitalista vállalat érdekei súlyos megsértésének minősítette tiltakozásomat, és szerzőségem védelmezését, hajlandó lett volna engem azonnal elbocsátani és az ügyet bíróság elé vinni. Úgyis az utolsó pillanatban Komor András barátomnak és kollégámnak sikerült a kényszerhelyzetben szellemes ötlettel megoldania a kérdést; azt javasolta, hogy ha már a nevem nem szerepelhet a *Dekameronon*, nyomassuk oda a fordító nevét ebben az alakban: R. Vay József. Ebbe a megoldásba kényszerből én is belenyugodtam, az igazgató is; így is jelent meg, s ezzel a Franklin Társulat szerzőségemet 32 évre elsikkasztotta; a teljes fordítás saját nevem alatt csak 1961-ben jelenhetett meg az Európa kiadásában, mivel a néhány évvel korábban kiadott (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1954) Világirodalom Klasszikusainak sorozatban mindössze 26 ív terjedelemben és csak 8000 példányban jelentették meg, mindazonáltal ezen a címen: Boccaccio: *Dekameron*. Válogatás. Ehhez, elvi szempontból, újra meg kell jegyeznem, hogy egy ilyen összefoglaló című és igényű sorozatba nem volna szabad szemelvényes gyűjteményeket beiktatni, hiszen ez a válogatás – a keret és a versek nélkül, csupán a meglehetősen egyoldalún összeválogatott 51 novella révén – nem ad hiteles és helyes fogalmat Boccaccio művészetéről.

Ezek az előzmények – úgy hiszem – reflektorfénnyel világítanak rá a műfordítói műhely „titkaira”, valamint arra is, hogy mennyire fontos a lefordítandó mű egész hazai életének tanulmányozása – a reflektorfény azonban élesen megvilágítja a kapitalista könyvkiadás sötét útvesztőit is, fényt vet gátlástalan módszereire. (E fordításom tanulságos és viharos történetét, a magyar könyvkiadás kutatói számára baráti körben magnószalagra mondtam, interjú formájában. A „riporter” korán elhunyt kitűnő barátom, Gerézy Rabán volt. A szalag tulajdonosa – Dr. Szőke Sándor ny. könyvtárigazgató – a Munkásmozgalmi Intézettel ellentétben, nem törölte le nyilatkozatomat. Végül is ez került a rádió hangmúzeumába, hozzá irányítottuk ugyanis a csüggedt riportert. Érdekes tényeket rögzítő, korfestő beszélgetés ez, de korántsem versenyezhet annak az elsőnek fontosságával.)

Ezek után végre rátérhetek újszerű és új ízű *Dekameron*-fordításom sorsára. Előbb azonban hadd idézzem a fordításul választott legjobb alapszöveg igazolásául az első (1929-es) kiadáshoz adott utószó – a fordító megjegyzése – néhány mondatát:

„A *Dekameronnak* már több magyar fordítása van, de ez az új, teljes fordítás azért talán mégsem lesz fölösleges. A fordító, hogy az új fordítás szükségességét igazolja, olyan kísérletre szánta rá magát, amelyre elődei nem gondoltak: régies árnyalatú magyar nyelven adja a legrégebbi olasz próza mesterének elbeszéléseit, abban a meggyőződésben, hogy ez a szelíden archaizáló stílus teljesebben és hívebben érezteti Boccaccio művének eredeti zamatát, s egyik legfőbb irodalmi értékét. A forma áhítatos tisztelete vezette abban az eljárásban is, hogy megtartotta Boccaccio hosszú, gyakran sallangosnak és mesterkéltnek tűnő mondatszerkezeteit, hadd érezze a magyar olvasó is a nagy mesternek úttörő küszködését a még szűz forma roppant kincseivel és lehetőségeivel. A fordító igyekezett mindkét dologban mértéket tartani, s úgy érzi, hogy kísérlete nem ment a könnyen érthetőség és a művészi folyamatosság rovására. Reméli: írók, olvasók és kritikusok megérzik, hogy a komolyan meggondolt és elvégzett munka révén az eddigieknél művészebb és igazabb *Dekameront* kaptak a kezükbe.

(Két további megjegyzésem: a nyelvért – Pázmányhoz nyúltam vissza; érdemleges stílselemző kritikát egyet kaptam, Herczeg Gyulától, a felszabadulás utáni teljes kiadás után. A műfordítás méltatása hazai kritikánkban fehér holló, pedig a fordítások már nem név nélkül jelennek meg.)

A fordítás és a stílus-alakítás módszeréről és gyakorlatáról ott (az első kiadásban) kifejtett és megvalósított elméleti felfogásomat az újabban megjelent és „átdolgozott és javított” kiadásokban is következetesen érvényesítettem. Ennek a megítélését most már a kritikusokra és az olvasókra bízom. Egy kérdésben azonban magyarázattal tartozom, és ez a magyarázat a „pro domo” jellegen túl irodalomtörténeti érdeklődésre is számot tarthat.

Az Európa Kiadónál 1961-ben megjelent második teljes kiadás két újítást hozott: egyik az, hogy ezt a kétkötetes *Dekameront* már nem a Boucher-Leclerc-Eisen-féle szellemes, bár kissé már elcsépett metszetek illusztrálják, hanem egészen modern, és mégis reneszánsz-ízű színes rajzok (Szántó Piroska rajzai), a másik az, hogy egyes novellák szereplőinek neveit magyarra fordítja, vagy legalábbis magyarította s néha megokolatlanul új neveket ad az olasz szereplőknek. Ilyen újításra eddig még egyetlen *Dekameron*-fordító sem szánta rá magát. Én is csak nehezen álltam rá, s nem kis rábeszélésre. Nos, ezúttal a fordítás kézírata ügyében folytatott megbeszéléseken egyre tovább terebélyesedett a fölmerült ötlet, hogy bizonyos olasz személyneveket amelyeknek jelentésük és értelmük van, le kellene fordítani magyarra, az értelem hangsúlyozása és a humor kiélezése érdekében. Mivel a szerkesztőség a kiadóval együtt, természetesen érezte ezt az ötletet (amely nem tőlem származott), kénytelen voltam elfogadni, és szövegemet ennek értelmében átdolgozni.

Az 1981. évi illusztrált Európa kiadást három év múlva újabb követte, s ez elegendő idő volt arra, hogy ismételten meggondoljam az úgynevezett „beszélő nevek” kérdését, és arra az elhatározásra jussak, hogy esetleges új kiadás céljára mindenütt mellőzőm a magyarított neveket, és visszaállítom az eredeti, Boccaccio-féle olasz neveket. Az új kiadásnál hamarosan nyílt is erre alkalom, sőt az új szövegű *Dekameron* már 1963 novemberében meg is jelent az Európa Kiadó A világirodalom remekei c. sorozatában, két kötetben, illusztrációk nélkül, 67 000 példányban. Ebben már a visszaállított olasz nevek szerepelnek; mindössze a kézirat margójára javításként jól olvasható zsinórírással kiírt CalandRínót (Maflajankó eredeti neve) szedte a nyomda következetesen CalandNínónak. Ugyanezt a szöveget hozta a Magyar Helikonnál megjelent Boccaccio összes műveit tartalmazó bibliofilkiadvány is, 1964-ben. A nevek visszaolaszosítását mindkét kiadó helyesnek tartotta, megbízott a magyar szöveg megfelelő átdolgozásával, úgyhogy az új kiadásokban már a helyesen visszaállított olasz nevek szerepelnek.

Az új kiadások szövegén ezt a műtétet végre kellett hajtanom, már csak azért is, mert az ún. „beszélő nevek” használata igen kényes stilisztikai műfogás, és inkább csak olyan esetekben alkalmazható, ha a név – hangzásával vagy jelentésével – határozottan utal az illető szereplő egyéniségére és jellemére; így a magyar néző megérti, hogy Kisfaludy Károly vígjátékában a Perföldy névvel humorosan vagy szatirikusan utalni akar ügyvéd szereplőjének foglalkozására és jellemére, éppúgy, mint ahogy a római nézőközönség a nagyhangú és hősködő katona, Pyrgopolynices (Bástya- és Városlegyőző) nevével (Plautus *Hetvenkedő katoná*-jában) már szinte szájába rágja közönségének a szájhős, pökhendi katona jellemét.

A Boccaccio-novellák szereplőinek ún. beszélő nevei azonban csak az olasz közönség fülében asszociálnak – elsősorban hangzásukkal – humoros vagy szatirikus képzeteket. Éppen ezért a magyar fordításban semmi értelme sem volt a frate Cipolla (Cipolla testvér) nevét „Hagymási barát”-ra magyarítani: a cipolla szó ugyan hagymát is jelent, de ez a jelentés semmiféle belemagyarázás árán sem utal a csalafinta barát egyéniségére (V. nap, 10. novella). De így vagyunk úgyszólván valamennyi beszélő névvel: ezek a nevek némi és gyakran erőszakos belemagyarázás árán „beszélnek” ugyan, de majdnem mindig másról, nem pedig az illető szereplőről. Így Ciappelletto uram neve (I. nap, 1. novella) Jámorka urammá magyarosodott, holott igen gonosz ember volt, és csak hazug gyónásával sikerült belopnia magát a szentek közé, tehát éppenséggel nem volt sem Jámor, sem Jámorka, sem Jámoriusz, sőt maga Boccaccio is annyit játszik a névvel (kalap, kalapka, kalapocská, tökfödő, süveg, satyak stb.), hogy a Jámorka elnevezés teljesen idegen Boccaccio írói szándékától.

Hogy pedig a nevek lefordítása, vagyis erőszakos beszéltetése elvileg is helytelen volt, kiderül az ilyen nevek „megszóltatásából”; mint Spinelloccio Tanena és Zappa di Minó (VIII. nap, 8. novella) az előbbinek Taszajtó Muki, az utóbbinak Döfi Jákó lett a magyar neve, s ez éppoly kevésbé magyarázható meg, mint a Nicolo da Cignano magyarítása Szorítódsi Mikire (VIII. nap, 10. novella), vagy a Salabaettóé Furkócira, s a Jancofioro névé Liliomszálra (uo.). Érthetetlen, miért lett Scannadióból (IX. nap, 1. novella) Dúvadi, a Biondellóból (ami legfeljebb Szókécskét jelenthetne) Pöttöndi, s megfjethetetlen, miért lett

a Ciacco-ból Haslagi (IX. nap, 8. novella), ugyanígy érthetetlen a Gianni di Barolo megmagyarítása Borissza Janira, a Peitro Tresanti névé Szentesdi Petire; megokolatlan, miért és hogyan változott a Zita Caraprena di Giudice Leo egyszerűen Jópipa Zitára, és miért kellett Gyöngyike komaasszonyra lefordítani a comar Gemmate nevet? (IX. nap, 10. novella). Ezeket a neveket tehát mind visszaállítottam.

Feltétlenül vissza kellett állítanom az olasz neveket azokban a novellákban, amelyek három, akkoriban szélteben ismert, firenzei festő gyerekes és mulatságos csínyjeit dolgozzák fel. A három tréfamester, Caladrino, Bruno, Buffalmacco, szinte közmondásos típus volt, sőt egyes kutatók szerint történeti személy, és bár nevük „beszéltetése” (Maflajankó, Gézenguzi, Mókási) nagyjában szerencsés, mégis úgy döntöttem, hogy ezeket a félig-meddig hiteles neveket visszaállítom olasz alakjukban; a három név olasz alakja ti. nem „beszél”, viszont a magyar fordítás megfelelő nevei már magyarázzák a három említett szereplő jellegét és jellemét, humoros nevek, holott az eredeti olasz nevek semmi humort nem hordanak. E három név a Dekameron öt novellájában szerepel (VIII. nap 3; VIII. nap 6; VIII. nap 9; IX. nap 3; IX. nap 5), s így nyilvánvaló, hogy Boccaccio állandó figurái, és egyéniségükben, nem pedig nevükben hordozzák a humort. A felhozott okokon kívül az is a nevek lefordítása s általában magyarázása ellen szól, hogy az olasz nevek a magyar szövegben lépten-nyomon éreztetik és hangsúlyozzák az eredetinek olaszságát, holott a sokszor erőszakos magyarázás megtöri a szöveg eredeti ritmusát és hangulatát.

Szívemnek kedves és fontos műhelyproblémák és gondok voltak ezek; hát még a következők! Az előzőekben fejtegetett, következetesen véghezvitt fordítói gyakorlatot csak a VIII. nap 9. novellájának esetében kellett felfüggesztenem, s ebben sem a beszélő nevek miatt, hanem azért, mert Boccaccio itt a „naturalia” fejtegetése közben oly szellemesen, annyi találékonysággal, oly páratlan nyelvi leleménnyel és játékos humorral nevezi meg az – ebbe a koprofil tárgykörbe tartozó – fogalmakat, hogy itt, a humor és a szellemesség érzékeltetése kedvéért kénytelen voltam „beszélő neveket” alkalmazni, bár ezek nem igazi személynevek, hanem csak a naturalia-tárgykör fogalmainak ravasz és humoros megnevezései. Buffalmacco nagy tirádájában egymás után hangzanak el az „Árnyékszékhelyi grófné” (contessa di Civillari), a „Hasmenéssy” (Tamagnin della porta), a „Don Kisrakáss” (Don Meta), a „Doronghy-Vas-tagh” (Manico di Scopa), a „Híganereszthy” (lo Sparchera) nevek, mint olyanok, amilyenek csak úgy hemzsegnek Buffalmaccónak ebben a halandzsájában, nem ugyan a naturalia körültáncolására, hanem csak az egetverő hazudozás hitelesítésére. Ilyenek: a Szakállrengetők úrasszony (donna diBarbanicchi). A Haslagok királynője (la reina dei Baschi), Pletykócia Locsikátája (la Ciancianfera de Normicca), Eldorádó Félnadrágja (Semistante di Berlinzona), KelekótyiaTenyerestalpasa (la Scalpedra di Narsia). Ez már csak csupa idétlen szójáték a lódítások valószínűsítésére, és a becsapott doktor Oktondi megszédítésére. Ezért éreztem megengedhetőnek, sőt szükségesnek itt, ebben az egyetlen novellában, az olasz neveknek néha vaskosan koprofil, néha szelíden humoros lefordítását.

*

Azt hiszem, egy műfordítás minden titkait megírtam, Boccaccio-fordításom hiteles történetének ismertetésével; a kapitalista könyvkiadó packázásaitól a szocialista könyvkiadás adta erkölcsi-anyagi megbecsülésig. Az olasz irodalom klasszikusaiból lefordítottam még Manzoni *I pronessi sposi*-ját (Jegyesek) és válogatást Goldoni műveiből.

Manzoni-fordításom megjelent felszabadulás előtt is, a Franklinnál; felszabadulás után az Európa Könyvkiadó adta ki, 1955-ben. A mű feltétlenül illett a Világirodalom Klasszikusai-sorozatba; alapvető jelentőségű nemcsak az olasz, hanem a világirodalom szempontjából is. Megjelentetésének mégis „ára” volt, amennyiben beleegyezésemet kellett adnom ahhoz, hogy Goldoni-fordításaim közül az egyikről lemondjak, hogy a helyére egy Szabó Lőrinc-fordította darab kerülhessen, a *Hazug* fordítása. Nem szívesen egyeztem bele, s a Szabó Lőrinc-i életmű egy kevésbé sikerült vállalkozásának tartom a helytelenül urambátyámos-sujtásos stílusba áttett művet, holott ez – semmiképpen sem Goldoni hiteles megszólaltatása magyarul; úgy hiszem, nyersfordításból készült a munka, és alapos stílus-félreértésen alapszik. De ez, az akkor sérelmesnek érzett, rám erőszakolt „társítás” ma már nem bánt személyemben, legföljebb Goldoni védelmében volt fontos elmondani – ma, amikor a *Két úr szolgája*-t a már említett író-iparos fordításában játsszák...

Ettől az egyetlen esettől eltekintve, akár a *Nyomorultak* új meg új kiadásairól volt szó, akár ókori antológiáim fordításairól, mindig a legteljesebb összhangban dolgoztunk együtt a kiadók lektoraival. A műfordítás megbecsülése felszabadulásunk után, nem csekély vívmánya könyvkiadásunknak; emlékszem

egy jó hangulatú előadásra, amit Lányi Viktorral együtt tartottunk a Műfordítói Szakosztály felkérésére az Írószövetségben, természetesen a műfordítás műhelytitkairól... Ehhez a közös Victor Hugo-fordításunkhoz még csak annyit, hogy mindketten óriási levelezést, valóságos kutatómunkát folytattunk, a jegyzet-apparátus tökéletesítése céljából – természetesen sok esetben fény derült arra, hogy a lángelme, a romantika óriása, megengedte magának azt, hogy rengeteg történelmi, földrajzi, ókori és egyéb hivatkozása nélkülözze a hitelességet, gyakran csupán költött alakra vagy eseményre hivatkozik, Ez természetesen mit sem von le műve értékéből.

Más kiadónál is egyre-másra jelentek meg fordításaim. Apuleius *Aranyszamár* című műve, az egyetlen teljes egészében ránk maradt ókori regény, számos kiadást ért meg felszabadulás után a Magvető Kiadónál – immár teljes, kihagyásoktól mentes szöveget adva, ellentétben a kapitalista könyvkiadás már említett álszentségével, Az ókor irodalmának ez a páratlan darabja első ízben a Genius Kiadónál jelent meg, 1924-ben. Még két ízben jelent meg felszabadulás előtt, a Franklin Társulat kiadásában, az 1942-esből kellett kiadói kívánságra két „illetlen” részt kihagynom. 1959-ben már ötödik kiadásban lát napvilágot, ekkor teljesen átdolgozott szöveggel jelenik meg, úgyhogy szinte új fordításnak tekinthető. Az átdolgozást azért tartottam szükségesnek, hogy az eredetinek metrikus clausuláit (időmértékes sorzáradékait) még több helyen érvényesítsem, mint az eddigi kiadásokban, mert ezek adják meg Apuleius stílusának igazi költői zengését. Úgy érzem, hogy ez az átdolgozás javára vált a fordításnak. A VI. kiadásban is javítottam és csiszoltam ott, ahol a tökéletesítésnek szükségét éreztem; mert meggyőződésem szerint nincs oly tökéletes fordítás, amelyet nem lehetne még tovább tökéletesíteni. Ez a megállapítás fokozottan érvényes Apuleius túldíszített, sokszor mesterkélt és barokkos szövegének tolmácsolására.

Ez a szöveg főleg az időmértékes sorzáradékok tekintetében szorul szüntelen javítgatásra. A latin prózában oly fontos metrikus zengés Apuleius prózájának éppoly jellegzetes és elengedhetetlen művészi eleme, mint a klasszikus cicerói prózának.

Maga a mű, az *Aranyszamár*, úgyis minden magyarázatnál többet tud mondani: örök mintája a tragikus embernek, aki látja, érti és érzi az emberek kicsiségét, értetlenségét és gonoszságát, szenved és gyötrődik közöttük, amíg nem eszik az élet viruló rózsáiból, és nem iszik a megismerés titkos vizéből...

Milyen jó is volna néha elbújni a számbőrbe, s pillanatokra legalább őszintének látni az embereket, a maguk meztelenségében! Alapjában ezt kell meglátni az *Aranyszamárban*; a keserű pesszimista gondolatot, amely ott vigyorog és sír Apuleius ragyogó regényében éppúgy, mint Le Sage *Sánta Ördögében* vagy Swift *Gulliver-jében*.

És még egyet kell meglátnunk: a stílus utólérhetetlen művészetét. Szeretik Apuleiust dekadensnek, barokknak, mesterkéltnek nevezni. Igaz, stílusa körmönfont, cifraságokkal, retorikai pompával különös szavakkal és kifejezésekkel teli; egymást váltogatják – pontos szabályszerűséggel – a két-, három- és négytagú asyndetonok, hömpölyögnek az alliterációk, a szójátékok, s lüktető stílusának nincs egyetlen mondata sem, amely ne zárulna a legtökéletesebb időmértékes sorvéggel. A creticus a szerelme; ebben tobzódik, ezzel varázsol elő olyan ritmikus hatásokat, hogy ez már több, mint mesterség, ez a legpazarabb művészet, amely szerelmes a nyelvbe, játszik vele, muzsikál rajta és megrészeget. Apuleiust felmentették a mágia vádjá alól, de azért meg kell mondanunk, hogy bűvész, bűvésze a latin nyelvnek, amilyen nincs hozzá fogható. És ha dekadens, ha barokk, ha mesterkélt – nem vagyunk hajlandók elítélni őt a cicerói elegancia nevében. Úgy kell vennünk, amint van: nulli nugarum laude secundus – nincs nála senki szellemesebb s mulatságosabb.

Ez a viharzó, hömpölygő, áradó, sodró, hízogató, szikrázó, villogó, enyelgő, csipkedő, hol csintalan, hol fenséges, hol szatirikus, hol kenetes, de mindig mesteri, minden árnyalatában kifejező és mindig káprázatosan dús stílus határtalan készséget, önmegtagadást és szeretetet követel a fordítótól. Fordításom az R. Helm-féle, legmodernebb latin szövegkiadás alapján készült. Komolyan vettem feladatomban: igyekeztem ennek a nyugtalanul remegő, sallangos, ünnepléses, máskor meg nyers, hétköznapi, szándékosan faragatlan stílusnak minden különös szépségét, színét, csillogását, minden nyersségét, vaskos tréfáját, kiszólását, minden szójátékát, asyndetonját, alliterációját, metrikus sorvégét az eredetihez simuló hűséggel megszólaltatni magyarul. Az olvasó, ha nyugodtan és figyelmesen olvassa a fordítást, élvezni fogja az alliterációk csengését, a szavak lágy ritmusát, a sorvégek zenébe zendülését, s ahol kell: a népi kiszólások nyersségét, a paraszti beszéd zamatosságát, a leírások nyugodt fontoskodását. A stíluson van itt a hangsúly, nem az eseményeken: ezek szórakoztatnak, mulattatnak, izgatnak – a stílus elringat, elragad, elvarázsol...

Ez az ő művészete – és ezek vele kapcsolatos műhelytitkaim.

1948-ban jelent meg Josephus Flavius-fordításom.

A magyar olvasó ekkor kapta első ízben kezébe a *Zsidó Háború* teljes, hiteles magyar fordítását a görög eredetiből. A magyar Flavius Josephus olvasója megállapíthatja, hogy a fordító itt is, mint a *Zsidó történelem* fordításában (1946-ban, a Káldor könyvkiadó adta ki) igyekezett beleélni magát a hellenisztikus retorika stílusának szellemébe és művészi magyar nyelven visszaadni a görög szöveg ízeit és zamatait, a művelt hellenisztikus stílus előkelő szépségeit. Ennek a stílusnak, egyéb retorikai elemeken kívül, legfőbb jellegzetességei a művészi leírások és az úgynevezett történeti beszédek. A művelt ókori olvasó művészetlenségnek minősítette, és olvasatlanul félredobta azt a történelmi művet, amely elszalasztotta egy-egy hely, szokás, természeti jelenség és érdekesség, épület, műalkotás leírását, vagy nem tarkította előadását a szereplő történeti személyek ajkára adott költött szónoki beszédekkel. Nagy elhatározások és döntő ütközetek előtt, nagy diadalok után, izgalmas törvényszéki tárgyalásokon okvetlenül el kell hangzania a művészen megírt történelmi műben a retorikus próza minden kellékével felsallangozott történeti beszédnek. Josephus egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy ragyogó retorikai művészetét meg ne csillogtassa: részletesen leírja a római tábornok, a menetelést, a várostromot, a hadigépeket, a diadalmenetet, Samariát, Judeát, Jericho áldott környékét, a Holt-tengert, Jeruzsálemet, az Antonius-várat, a templomot, a papok ruházatát, az egyházi kincseket és templomi felszereléseket. Római kortársai kétségtelenül mohó érdeklődéssel olvasták a hellenisztikus köntösbe öltöztetett zsidó tárgyú, tehát egészen újszerű leírásokat, éppen úgy, mint a költött történeti beszédeket, amelyeket javarészt zsidók ajkára ad. Különleges ízt ad művének, hogy zsidó szereplők a hellenisztikus retorika szabályai szerint megalkotott művészi beszédekkel pompáznak ezen a heroikus-egzotikus történelmi színpadon: páratlan fordítói feladat volt visszaadni Agrippa király beszédét, a római birodalom nagyságáról és hatalmáról szóló magasztalást, a hellenisztikus retorika e kimagasló remekművét; nem kevésbé kedvemre való volt Josephus beszéde a jeruzsálemi zsidókhoz: ez a hatalmas és szívbemarkoló kiáltás a szent város és a templom végzetes pusztulásának tragikus éjszakájából; Josephus jopatai beszéde az öngyilkosság ellen pedig klasszikus párja Eleazár beszédének, amely a szabad halál zengő stoikus dicsőítése egy zsidó szabadsághős ajkán. A politikus, hadvezér és teológus mellett így mutatkozik meg a finom veretű hellenisztikus stílus szépségeinek ötvöse, az író is.

A *Zsidó Háborúnak* és az *Önéletrajznak* ezzel az új, illetőleg első magyar fordításával Flavius Josephusnak három műve vált immár a művelt magyarság közkincsévé és a triptychon élvezését felejthetetlen élménnyé avatja az a tanulság, amely Flavius Josephus, a nagy „római zsidó” egész élete művéből sugárzik: az a forró vallomás, amellyel nyíltan hirdetett rómaiságának császári fényében is büszkén megvallja végzetes és örök zsidóságát, meggyőződéssel hirdeti, hogy a zsidó a legrégebbi kultúrnép, törvénye a legeszményibb törvény, és a görög filozófusok tanításai egytől egyig Mózes bölcsességében gyökeredznek. Flavius Josephus trilógiájában így olvad megnyugtató szintézisbe az író szüntelenül érzett és lépten-nyomon kiütköző kettőssége: ősi zord hite és fiatal rómaisága. Egyéniségének és élete művének ez a kettősség adja meg történelmi és emberi érdekességét, művészi teljességét és varázsát.

Szívesen időzöm fordításaim történeténél, azonban félek, hogy hosszúra nyúlik a látogatás: olvasóim megsokallják a művekhez fűzött megjegyzéseket, a fordítások előtanulmányainak még ily vázlatos bemutatását is; mindez, alaposabb betekintés esetén, külön kötetet tehetne ki. Hiszen igaz, némi változtatással a Kiss József-i sor: „A csókot gyakorold, ne magyarázd” – A műfordítást olvasd, élvezd és ne magyarázd meg apróra; az olvasót nem biztos, hogy érdeklik a nehézségek, amivel a – könnyed megoldásokat elérted...

Még csak – utolsóul – egy igen kedves művemnek, az *Ókori dekameron*-nak is nevezett *Szerelmes delfin* című gyűjtemény születéséről essék egypár szó. Először *Boldog vadászok* címmel a Magvető jelentette meg a 22 görög novellából álló kis kötetet, ennek latin szerzőkkel történt kiegészítése adta a Delfin-t; a kétségtelen siker sarkallta a kiadót egy újabb bibliofil köntösben való megjelentetésre; újra csak a görög anyag jelent meg, *A lány meg az isten* címmel. A görög novella korának társadalmát nem kizárólag méltóságosan szónokló és férfiasan harcoló polgárok gyülekezetének festi, mint tette ezt Taine „*A görög művészet bölcselése*” című hírneves könyvében: ő csak Hellas fényes egét, a kék tengert, a nagyszerű ünnepeket és pompás látványosságokat s a mintaszerű állami intézményeket látja; elvakítja szemét az i. e. V. század irodalmának és művészetének ragyogó csodája, és nem veszi észre az igazi életet, a kisemberek hétköznapijait, általában a jellemző kicsinységeket; vagyis átszellemült rajongással egy eszményi görögséget alkot magának, és nem tud eljutni az antik ember megérzéséig. Pedig a görög vázák egy-egy játékos

képe, Tanagra szobrocskái, a komédia kincsei, az anekdotairodalom maradványai, a rómaiaknál Pompeji csintalan falfestményei, bronzai és humoros graffitói, a mimusok csipkelődő gúnyverse, a paródiák és a szatirikus csúfolkodások hozzá igazán közel korunkhoz az antik görögséget (és rómaiságot), csak ezek mutatják meg a hangzatos szónoklatok méltóságos körmondatain túl a hétköznapi saruiban ügyes-bajos dolgai után lóto-futó, küszködő, dolgozó és élvező, anyagi és szerelmi gyötrelmekben vergődő, síró és nevető, húsból és vérből való igazi antik embert.

Nos, a görög novella ezt az embert mutatja meg a maga valóságában (mert a görög szellem mindig hajlamos volt az élet reális ábrázolására); ezért fordítottam oly kedvtelve és bőségesen ebből a novellakincsből. A görög novella tárgya minden, ami érdekes és izgalmas: mindennapi esemény, rablóhíсторia, misztikum, csoda, utazás, romantika vagy szerelem, s főképp a szerelem. De amikor görög novelláról beszélünk, rá kell mutatnunk a lényeges különbségre antik és modern novella között: a modern novella egy-egy helyzet vagy probléma meglepő, kiélezett, drámai megoldása, viszont az antik novella egy-egy érdekes eseménynek mulatságos, vagy a tárgyhoz illő esetleg komoly elbeszélése. Amott a pszichológiai megokolás a lényeg, emitt az eseményeken van a hangsúly; amott az élet problémái szabnak határt a fantáziának, emitt élet és misztikum, realitás és csoda egyformán szárnyra lendíti az író és leköti az olvasót, csak az a fő, hogy érdekes legyen.

Természetesen a könyvben közölt 22 novellának akár a kétszeresét is fölvehettem volna a kötetbe, de ez a 22 novella is bőségesen jellemzi a görög műfajt. (Az olvasói igény viszont kívánta a kiegészítést és az újabb kiadást.) Felvehettem volna még számos olyan elbeszélést, amelynek tárgya máig is él a világ-irodalomban; ilyen Hérodotosz története Gügész gyűrűjéről, ez az ősi keleti mese; ilyen az i. sz. II. században élt Hyginus elbeszélése, amelyet Schiller dolgozott fel a *Bürgschaft*-ban.

Hadd említsek még egy adatot annak bizonyítására, hogy már a rómaiak mennyire kedvelték a novellát: ennek egy hadi esemény a bizonyága.

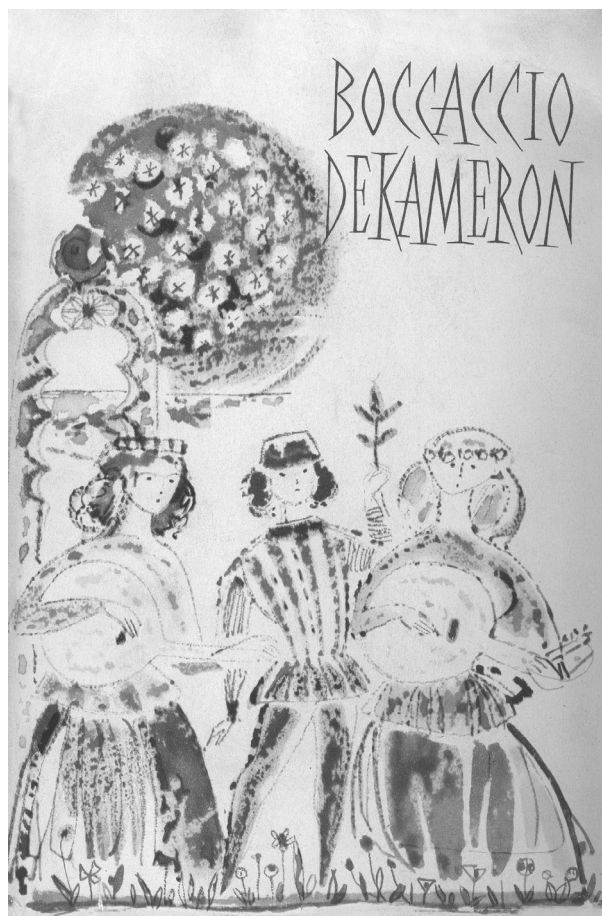
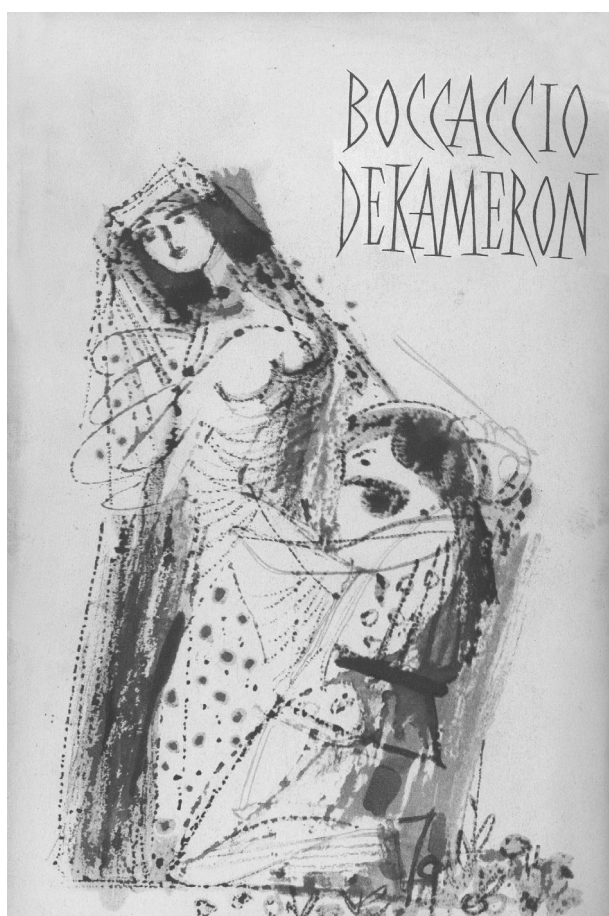
Ennek a hadi eseménynek – a carrhaei csatának – részleteit Plutarkhosz mondja el *Crassus életrajzában*: mikor a csata után a zsákmányolt málhás szekereket átvizsgálták, a római tisztek személyes holmija közt sok-sok példányban ott találták bizonyos Atiszteidesz nevű görög írónak elbeszélés-gyűjteményét, latin fordításban. A fordító pedig nem volt más, mint Lucius Cornelius Sicenna tábornok, aki a latin fordításnak ezt a címet adta: *Fabulas Milesiao* (Miletoszi mesék). Az én fordításom ízelítőt adott abból: milyen is lehetett hát javarészt az a híres novelláskönyv, amelyet a rómaiak a csatába is magukkal vittek, mint egykor a magyar nemzeti felkelők a maguk kedvelt Horatiusát...

Ez után az ízelítő után következett a *Szerelmes delfin*. Anyagának összeválogatásában Boccaccio *Dekameronja* volt a mintám: valamint ezt a klasszikus novellagyűjteményt egyéb műfajok termékei is tarkítják; mese, anekdota, csattanós, elmés mondás, szellemes visszavágás, humoreszk, csiklandós erotika, romantikus nagy elbeszélés, tanulságos példázat – úgy ez a görög-római dekameron is bőven szórja az efféle mazsolaszemeket az igazi novellák, elbeszélések, regényepizódok, novellisztikus jellegű levelek és dialógusok közé. (Azt hiszem, hogy maga a „dekameron” cím nemcsak jelzi, hanem egyúttal fémjelzi is fordítás-gyűjteményem műfaját.)

Harmincnál több szerzőnek száznál jóval több írása képviseli ebben a kötetben az antik művészi elbeszélő-prózát, mert a regény- és novellatémák verses feldolgozásainak közlése legalább ugyanakkora terjedelmet igényelt volna. Azt hiszem azonban, hogy ez a prózai antológia is hitelesen mutatja be az antik szórakoztató irodalom legértékesebb emlékeit, s olyan összeállításban és terjedelemben, hogy minden külföldi antológiánál teljesebb és tájékoztatóbb.

S ha nem is pontosan tíz nap száz novelláját tartalmazza, remélem, hogy nem méltatlan utódja a nagy mintaképnek, Boccaccio *Dekameronjának*. Mindeme nagyarányú fordítói vállalkozásaim közben nem került el figyelmemet az a tény, hogy nálunk a valódi műgonddal és hozzáértéssel készült műfordítói munkának alig van visszhangja, ezt szinte hiába várja a fordító. Igyekeztem ebben is utat mutatni: Devecseri Gábor kongeniális Homérosz-fordításával a nagy mű érdeméhez és súlyához méltón, kimerítő tanulmányban foglalkoztam. (Sajnos, Lakatos István Vergilius-fordításának hasonló méltatására már erőm nem engedte vállalkoznom.) Én magam egyetlen méltatással dicsekedhetem mint műfordító: a már említett kiváló italianista tanulmányával. Az effajta stíluselemző, alapos kritika nagyon is szükséges visszhangja volna a műfordítói munkának.

Nyolcvanéves születésnapomon a televízió helyszíni közvetítés formájában interjút készített velem: a kamera – csekélységem bemutatása után (íróasztalomnál ülve, hátulról, az állólámpa fénykörében) – előlről végigpásztázta és hosszabb ideig megmutatta azt a könyvszekrényt is, amelyet kizárólag saját műveim, fordításaimat is ideértve, foglalnak el és töltenek meg. Ezeknek a felsorolása könnyen unalmassá válhatnék az olvasó előtt; csak annyit szeretnék még a műfordítói múltra való visszapillantáshoz fűzni, hogy végre elérkezett életemben az az idő, amikor nem hajszásan, hanem élvezettel, odaadón, kellő előtanulmányok után foghattam hozzá ehhez a fontos és számomra különösen kedves munkához. (Az ötvenes években – ismét anyagi okokból – vállalom kellett még néhányszor fordítói „postamunkát” ; ezeket azonban igyekszem elfelejteni.) Igaza lett kedves János barátomnak, Heltainak – úgy érzem, tettem valamit a magyar műfordítás-irodalomban –, igaza lett, mert a jó műfordító sem születik, hanem lesz azzá.

Boccaccio: Dekameron I. - II.
Révay József fordítása
Európa Könyvkiadó 1961

XXII.

MŰHELYTITKOK II

(Emlékezés saját művek születéséről)

Ha a műfordításnak nem is valamennyi csínját-bínját, de azért elég sokféle oldalát, buktatóját, útvesztőjét, de egyúttal sikerélményt adó eredményét is megmutattam kedves olvasómnak: essék most szó az eredeti művek műhelymunkáiról, „titkairól” is. Elsősorban, elsőnek nem szépirodalmi műveim születéséről, visszhangjáról, ezekkel kapcsolatos emlékeimről szeretnék beszélni, hanem egyik tudományos ismeretterjesztő könyvemmel kapcsolatos élményeim kérnek szót – nem véletlenül. E műfajban ez a legkedvesebb könyvem, róla szeretnék sokat beszélni. Címe: *Séták a római Magyarországon*. Első kiadása: 1948. Második kiadása a Móra Ferenc Kiadó Kozmosz-sorozatában: 1965.

Tehát a könyv születése, az ötlettől a megvalósulásig: könyvem ötlete már azóta kísértett bennem, hogy ifjú éveimben repeső gyönyörűséggel olvastam és élveztem Boissier könyveit (*Proménades archéologiques: Rome et Pompéi – Nouvelles proménades archéologiques: Horace et Virgil*). Bizonyára a francia szellem ragyogása és a stílus világossága ragadott el ezekben az írásokban, amelyek a tudomány előkelő és művészi népszerűsítésének örök mintaképei maradnak. Évtizedekig senki sem tudta megközelíteni ezt a francia eszményt, míg végre a közelmúlt években a latin szellem egy másik kitűnő képviselője Amadeo Maiuri, a *Passeggiate Campane* és a *Breviario il Capri* lenyűgöző köteteiben túlhaladta Boissier művészetét is; új műfajt teremtett, a „peripatetikus archeológia” műfaját. Boissier csak átvitt értelemben, „sétált”, Maiuri valósággal végigjárja olvasójával Campania római emlékhelyeit, sőt nemcsak a térben „sétál” velük. Hanem az időben is: visszaviszi őket az ókorba, amely így már nem kívülről szemlélt tárgy vagy tantárgy, sőt nem is régiségtan, hanem mély és maradandó élménye mindenkinek, aki Maiurival, az archeológia költőjével és művészeivel járja az elsüllyedt ókor néma rommezőit. Mert ez az archeológus nemcsak tudós, hanem költő és rajongó is, és valami rejtelmes evocatio csodálatos adományával tudja megérezni és feltámasztani rég elmúlt korok lelkét és életét.

Abban a tanulmányban, amelyben Maiuri ragyogó munkásságát részletesen ismertettem (Budapesti Szemle, 1939. 119-138), felvettem azt a gondolatot, hogy szükséges volna a magyarországi római emlékek és az egykori pannoniai római élet ismertetése, Maiuri modorában: népszerű találásban, lírai és novelisztikus elemekkel átszőtt művészi előadásban, színes és vonzó stílusban, s már akkor megadtam ennek a kíváncsú könyvnek a címét is: *Séták a római Magyarországon*.

Mikor 1942 decemberében Olaszországba utaztam, hogy az Istituto Ungherese di Cultura per l'Italia programjának keretében előadásokat tartsak a római-magyar kapcsolatok köréből, éppen ezt a tárgyat választottam, s ugyanezt a címet adtam előadásomnak is (*Passeggiate archeologiche nell' Ungheria Romana*, Corvina, 1943). Ezekből a csírákból sarjadt könyvem, amelynek egyetlen célja: megszólaltatni Pannonia néma köveit. (Természetesen megjelent a támadó cikk jobboldali lapban, „Miért éppen ezt a kommunistát küldik?” stb; Olaszországban, a fasizmus járma alatt sínylődő Rómában pedig lépten-nyomon olvasható volt már a Porco Duce (disznó D.) felirat, amely legalább olyan merészség volt, mint az ugyancsak előforduló Parca Madonna.)

A római Magyarország kutatása régi keletű: már több mint másfél százada folyik rendszeresen. A tudomány az adatok és emlékek ezreit hozta felszínre; magyar tudósok támogatásával maga a nagy Mommsen adta ki a latin feliratok monumentális sorozatában Pannonia latin feliratait, amelyek a régi római életnek ezer arcát világítják meg a mai közönség előtt. Korszerűen képzett magyar archeológusok lelkes és tudós gárdája hozza felszínre szinte napról napra az érdekesebbnél érdekesebb emlékeket és leleteket, úgyhogy az utóbbi évtizedekben nemegyszer az egész világ érdeklődése Budapest felé fordult, különösen az aquincumi orgona felfedezésekor. (Kellő propagandával igen nagy idegenforgalmi vonzórőrt jelenthetnének hazánk római kori emlékei.) De fel kell vetni a kérdést: általában mit tud a magyar és külföldi közönség a római Magyarországról? Igaz, egy-egy érdekes és meglepő lelet híre az újságok révén feltűnést kelt, de másnapra az érdeklődés az újsággal együtt meghal. A magyar, sőt a budapesti közönség java része még nem látta Aquincumot, és nem látta a legújabb, világraszóló érdekességű leleteket sem. A tudósok munkájának eredménye így nem megy át a köztudatba; a magyar közönség nem tudja, hogy mit jelentett ez a föld a rómaiaknak, és mit jelentettek a rómaiak nekünk.

Pedig fontos érdek belekapcsolni múltunkba a rómaiságot – azt kívántam megértetni könyvemmel –, hiszen amúgy is szerves része művelődésünknek. Kötelességünk átvinni a köztudatba az archeológiai

tudomány legújabb magyarországi eredményeit, mégpedig olyan módon, amely alkalmas a mai közönség közönyének megtörésére: mindig összekapcsolni a múltat a jelennel, nyomon kísérni a kövek sorsát az évszázadokon keresztül, és a romok közé mindig odaképzelné a régi embereket, úgyszólván feltámasztani őket poraikból, megeleveníteni régi életüket. Átélni örömeiket és bánataikat, hogy a mai ember végrehalóban közel érezze magához az ókori testvéreit.

De a magyar archeológiai tudomány nem ért rá elvégezni ezt a nemesen népszerűsítő munkát, mert annyi a dolga a feltárással és a rendezéssel, az anyag számbavételével és vizsgálatával, hogy egyelőre teljesen lekötik a tudományos feladatok. Azonban már az eddig feltárt anyag is oly nagy terjedelmű, hogy megérett az összefoglalásra. Könyvem ezt a munkát végezte el. Nem akart egyebet, mint feltámasztani azt az ókori életet, amely itt lüktetett valaha földünkön, az egykori Pannoniában. Ez a könyv is az embert keresi mindenütt a kövek mögött, az embert és az életet. Nem kézikönyv, nem leltár, nem lexikon, nem a pannoniai emlékek pontos és száraz leírása – hiszen ez könnyen hozzáférhető tudományos kiadványokban –, hanem inkább azt a módszert választja, hogy a kövek, emlékek és feliratok mögött megkeresse az ókori pannoniai ember arcát és lelkét, megszorítja rég halott testvérei kezét a távoli századok ködein keresztül, és mintegy varázspálcájával megeleveníti az évezredek köveibe fagyott életet.

A műemlékek Országos Bizottsága és az illetékes minisztérium kb. negyedszázaddal ezelőtt hozzásegített, hogy bejárhassam a magyarországi római emlékhelyeket és múzeumokat. A könyvekből ismert kövek és emlékek ezen a felejtetetlen körutamon egyszerre megelevenedtek előttem: láttam a régi római telepeket, őrtornyokat, táborokat és városokat a mai táj és a mai élet keretében; megéreztem a kövek lelkét és hangulatát, visszaálmódtam a rég elmúlt életeteket, s a színes és friss élmények gazdag aratását hoztam magammal. Ez a személyes élmény adja meg könyvem igazi jellegét: minden fejezetének az egyéni átélés ad külön ízt, színt, hangulatot. (És két találkozás utam során: Festetich /azt hiszem Tasziló/ herceg merev elzárkózása bármiféle segítségnyújtás előtt, kiutasít Fenékpusztáról; más, Keszthely környéki emlékhelyen – az ő birtokán – sem kereshettem a római nyomokat: alkalmazottja útján értésemre adja, hogy nem járul hozzá semmiféle „újságírói kíváncsiság kielégítéséhez”; ezzel ékes bizonyítékát adva annak, hogy milyen messze esett derék, kétszáz év előtti őseitől. És Szőnyben, az ásatást vezető archeológus kérésére a legértelmesebb, legrégebbi kubikust, az ásatás és feltárás igazi szakértőjét, behívta hozzám egy kis beszélgetésre. A kubikus Dobi István volt. Legközelebbi találkozásunk nyolcvanéves születésnapomon volt, a Parlamentben, amikor ő nyújtotta át nekem a Munka Érdemrendet.

Az előbb már említett, külön ízt, színt, hangulatot nyújtó személyes élmények prizmáján átbocsátván az anyagot, ez nem annyit jelent, hogy elsekélyesítettem tudományos értékeit. A magyar archeológusok európai színvonalú, fáradságos, jelentős és gazdag munkásságának eredményeit jól ismerem, könyveiket elolvastam, áttanulmányoztam, s ámbár könyvem legfőbb célja az anyag írói alakítása és művészi találása volt, azért ez az anyag mégis mindig megbízható, mindig a legújabb tudományos eredményeket hozza. Mellesleg: arra is jó a tudomány és művészet kézfogása, hogy ráédesgesse a közönséget a régi emlékek megbecsülésére, a magyarországi római műveltség és élet hagyományainak értékelésére.

Hálásan gondolok vissza a munka hónapjaira, amikor a magyar archeológusok társadalma valósággal a maga ügyének tekintette ezt a könyvet, és szinte válllvetve járt a kezemre mindenben. Nagyon jól megérezték, hogy erre a könyvre fontos hivatás vár, nagy szolgálat itthon és külföldön. (Újabb időben németországi kiadó érdeklődött a művem iránt, annak az Autorreferatnak alapján, melyet kérésükre az ottani Tudományos Akadémiának megküldtem.)

Szeretném, ha könyvem valóban betöltötte volna hivatását, ha jól szolgált volna a nemes ügyet; ha az olvasó új és ragyogó élményekkel gazdagodnék általa; szeretném, ha megérezné az ókor lelkét, s úgy szemlélné Róma elnémult köveit és szunnyadó emlékeit, mint Giovanni Battista Strozzi, a reneszánsz költő, Michelangelo szimbolikus Éjjel szobrát a Mediciek síremlékén szemlélte – s a költővel együtt mondaná: *Perchè dorme, ha vita – Alszik, tehát él.*

*

Csaknem negyedszázada, hogy könyvem a Franklin Társulat kiadásában megjelent. Hogy hivatást teljesített, az is bizonyítja, hogy abban az éppen nem könyvszerető korban szokatlanul élénk visszhangot keltett, és szinte az egész kiadás elfogyott. Igaz, hogy a sietésre hajszolt szerkesztés következtében akkor nem kapott meg az olvasó néhány olyan segítséget, mint a részletes térkép, és az illusztrációk is önkényesen voltak csoportosítva. Ezek persze inkább szépséghibák, de az átdolgozásnál erre már ügyeltünk.

Az átdolgozásra elsősorban azért volt szükség, mert az elmúlt negyedszázad alatt nagyot lépett a magyarországi archeológia: sok minden világos már, ami akkor még érthetetlen volt, és hatalmas új emlékanyaggal gazdagodott a Dunántúl csaknem minden múzeuma. Itt ugyan meg kell jegyezni, hogy az újonnan foltárt emlékek nem szerepelnek valamennyien részletesen ebben az új, 1964-es kiadásban sem, hiszen ezeknek teljes feltárása gyakran még be sem fejeződött, értelmezésük körül még vitáznak a régészek, a legtöbbjük tudományos feldolgozásához még hosszú évek kutatómunkájára lesz szükség.

Még egy műhelytitok: az átdolgozáskor, a második kiadásnál, a segítségemre volt Mócsy András, egyetemi docens – annak a régésznevezettségnek a tagja, amely könyvem első kiadását még mint kisdíák olvastam. Nem lehetek elég hálás neki, a kiváló szakértőnek, azért a páratlan gondosságért, mindenre kiterjedő figyelemért, s nem méltathatom eléggé a fiatal tudósra azt a pompás írói teljesítményt – azt a horatiusi eloquium insolitumot –, amellyel kifogástalanul beleélte magát könyvem hangulatába, sőt stílusába: átdolgozásában ez a könyv teljes mértékben megőrizte eredeti színeit és ízeit. Ismétlem: a második kiadás célja ugyanaz, mint az első volt, de tárgyában gazdagodott, úgyhogy az olvasó azzal az érzéssel veheti ismét kezébe, hogy megbízhatóan tájékoztatja majd a római Magyarországról.

Még mielőtt a *Séták*-ban megörökített, páratlan felfedezésem újra-átélására magammal vinném az olvasót, hadd hajtom meg tiszteletem és megbecsülésem zászlóját az archeológusok előtt. E könyv megszületésének legalábbis bábái – de sokszor múzsái is voltak. A régész – vagyis az archeológus – semmi esetre sem olyan „földhözragadt tudós”, amilyennek sokan elképzelik. Bizonyára sokan hajlandók azt hinni, hogy a régész afféle tudományos bányász, eszköze az ásó meg a csákány; elegendő feltúrnia a földet, talál is mindig valamit, amiről aztán egyre-másra írhatja a tudományos értekezéseket. Hát ez bizony nem így van.

Először is a régész nem mindig talál valamit: a föld sokszor megmakacsolja magát, és konokul rejtja régi kincseit; másodszor az ásót és a csákányt nem lehet szabadjára engedni, mert a megvadult szerzők már sok bajt okoztak, ami magyarán azt jelenti, hogy a régésznek, az ásatásnak is megvan a maga technikája, tudományos módszere, technikájának ezer meg ezer csínja-bínja: ember és régész legyen a talpán, aki megállja a próbát. De azt sem szabad elfelejteni, hogy a régész nem vaktában dolgozik, nem találomra túrja a földet, hanem legtöbbször tudja mit keres, és mit kell találnia. Kétségtelenül nagyon hatásos, ha valaki belevág a földbe, és mindjárt egy milói Venust ás ki, de az igazi archeológusnak nagyobb öröm és siker, ha megállapíthatja valamely ókori temető, épület, tábor vagy út helyét, helyzetét, beosztását méreteit; ha találhat az épület korára és sorsára fényt derítő feliratot vagy pénzdarabokat. Hosszú volna elmondani, hogy a tudományos felkészültség, az ásatás technikájának alapos ismerete mellett mi mindenre kell még ügyelnie! A lelet konzerválása, meghatározása – ehhez alaposan ismernie kell a görög és latin irodalmat, még a legrejtettebb irodalmi maradványokat is, mert sohasem tudhatja, hogy miféle irodalmi adattal tudja majd hitelesíteni valamelyik leletét. Természetesen ismernie kell a történelmet is, különösen pedig a hadtörténelmet, és mindenekfelett ismernie kell a mitológiát. Ha nem tudja, milyen jelvényekkel ábrázolta a görög-római művészet Mercuriust, Herculest, Bacchust, Silvanust vagy Aesculapiust és Hygiát vagy Venust, Mithras perzsa napistent vagy Attist: az első lépésnél megakad. Egy óriási aquincumi mozaiknak mintegy kilenctized része elpusztult, s a megmaradt tenyérnyi nyomokból mégis sikerült Nagy Lajosnak megállapítania, hogy a mozaik Dirce bűnhődését ábrázolja. Néha egyetlen betű elegendő a további következtetésre; egy aquincumi csontfésű egyetlen betűjéből meg lehetett állapítani, hogy ez volt valamikor a felirata: „Utere feliciter!” – (Használd szerencsésen.)

Sohasem szabad a régésznek elszigetelten dolgoznia, mindig bele kell kapcsolódnia az egyetemes régészeti munkájába. Ha ókori orgonát talál (ez eddig csak egyetlen régésszel esett meg: Nagy Lajossal), nem elegendő örülni, nem elegendő világgá kürtölni, hanem pontosan és főképp szakszerűen le kell írni, ismertetni kell az ókor egész orgonatudományát stb.

Nagyon fontosak a sírmellékletek: ezek a régész képeskönyvei, úgy olvas bennük, mint a vízfolyás. Nemcsak az igaz, hogy „sunt lacrimae rerum”, hanem az is, hogy „Iunt voces rerum”. A tárgyak beszélnek és vallanak. De még a tárgyaknál is világosabban beszélnek és hangosabban vallanak a feliratok. A feliratok gyűjteménye a régész képeskönyvének a szövege. Ezer meg ezer apró fogása van a feliratok olvasásának, a rejtelmes rövidítések feloldásának: a régész folyékonyan olvassa a régi kövek abrakadabrait. A sírköveken a D. M. (Dis Manibus) betűk azt is elárulják, hogy az illető sírkő legkorábban a II. század elejéről való, viszont a H.S.E. (Hic situs est – Itt van eltemetve) kifejezés az I. századra utal. Ha három név szerepel a sírkövön, az annyit jelent, hogy a sírban római polgár nyugodott; ha csak egy név s mellette az apa neve, akkor a sír bennszülött emberé. Általában a feliratos szarkofágok korábbiak, mert

később betemették a szarkofágokat a földbe, hogy a barbárok ki ne rabolják, s ezért nem volt érdemes feliratot vésetni rájuk. Vigyázni kellett arra is a régésznek, hogy ne higgyen rögtön a köveknek; sok sírkövet vagy szarkofágot újra felhasználtak, sokszor építőkönek, sokszor sírkápolna oldalfalainak, néha vésővel leverték róluk a régi feliratot, néha nem. A budakalászi burgusba befalaztak egy oltárkövet, a középkorban aztán kiszedték, és máshová hurcolták, de feliratának negatív lenyomata ott maradt a vakolatrétegben. Az ilyesmi aztán kövér pecsenye a régészeknek. (És felér egy nyomozás izgalmával.) Ha viszont Székesfehérvárott római köveket talál, jól vigyázzon, mert ott sohasem volt római telep: a köveket máshonnan hurcolták oda; ezt a feliratok elárulják.

Azonban a kövek a régésznek nemcsak barátai, hanem ellenségei is: nagyon nehezen adják meg magukat. Szívós munkával le kell győzni, meg kell hódítani minden követ, minden feliratot, minden tárgyat. És mennyi csapda leselkedik a régészre! Milyen könnyű tévedni. Még a nagy Mommsen is tévedett, mikor mereven ragaszkodott ahhoz a tételéhez, hogy olyan vidéki fővárosban, mint Aquincum, nem lehetett két amphiteatrum. Pedig kettő volt! S akármilyen folyékonyan olvas a régész minden feliratot, s akármilyen szellemesen megfejt minden rövidítést, mégis vannak rejtelmes betűk, amelyek makacsul szembeszállnak vele, és keményen őrzik titkukat; ilyenek a keszthelyi múzeum tégláinak eddig megfejthetetlen C.R.N. betűi. S hányat tévútra vezettek a hamisított tárgyak!

De ezek már a régész legnagyobb ellenségeihez, a tudatlan vagy közömbös emberekhez vezet el bennünket. A *Séták* érdekében tett utazásom alatt a sok lelkesítő élmény mellett sok lehangoló jelenséggel is találkoztam: most azonban azt szeretném felidézni, hogyan találtam meg az első költő nyomát Aquincumban.

*

Régen feltűnt már, hogy íróról, költőről alig van tudomásunk a tartományok területéről, a császárság első századaiban. Igen, később, különösen Germaniában, egyre-másra jelentkeztek a barbárok mint latin költők. A Duna melléki tartományok hallgattak. Sem író, sem költőt nem ismertünk eddig, aki az itteni tájak szépségét, az északi emberek örömet és bánatát prózában vagy versben elmondta volna. Olvastak itt is, igen, de a római irodalom mellett nem hajtott virágot semmiféle tartományi irodalom. Ami legfeltűnőbb, a költészet is hallgatott, pedig lehetetlen, hogy ne lett volna versíró, hiszen helyesen mondják, hogy minden szerelmes: költő. Márpedig hogy szerelem volt, az nem kétséges: elárulják a sírok és a feliratok. Igaz, hogy sírvers nagyon sok került elő, Pannoniából talán sokkal több, mint más tartományokból, csak hogy ez a pannoni sírvers is többnyire visszhang, régi minták után készült, vagy régi szólamkincset használt fel ügyes változatokban. Már-már belenyugodtunk, hogy a pannoni költők örökre eltűntek a múltak éjszakájában, vagy talán nem is voltak. És most szétnyílt a századok függőnye, és kilépett mögüle a költő!

1700 évig lappangott az ismeretlenségben, most felragyogott az arca – éppen az egyik kőkoporsón.

Mintegy harminc évvel ezelőtt az óbudai Daru utcában szép szarkofág került elő; felirata verses, csak éppen a halott adatait írták fel a koporsóra prózában. Valamikor feltörték vagy felrobbantották a koporsó fedelét, s ekkor megsérült a felirat is: hiányzik a katona neve, aki a koporsóban nyugodott, és a sírvers hetedik sorának is megsemmisült az első szava. Mert a sírban katona nyugodott valamikor, mégpedig fiatal katona. Az ismeretlen nevű vitéz az ulcisiai szír íjászok ezres csapatában szolgált, mindössze négy esztendeig, s már húszéves korában meghalt; a síremléket anyja, Aeli Marcia állíttatta, és húga, Aelia Apollonia. Semmi egyéb személyes vonatkozás nincs a sírfeliraton. Közvetlenül a családi adatok után következik a verses felirat, amely egyáltalán nem beszél a halotról, sőt úgy tűnik fel, mintha a halott beszélne, és megszívlelendő intelmeket intézne az élőkhez. Hallgassuk meg a halott hangját:

Ingatag, omlatag és keserédes, röpke, törékeny,
Jaj, csalafinta az emberi élet, a vége homályos;
Hány-vet a sors, és hajszálon himbálnak a Párkák.
Élvezd, ember, az életedet, míg futja idődből,
Bármi a sorsod: a föld vagy a város, a tábor, a tenger!
Ám te szeresd Venus annyi virágát, szedd Ceres ízes
Kincsét és Nysius s a Minerva kövér adományát.
Tiszta legyen a lelked, szíveden jószág mosolyogjon,
Boldogan így nyugszol, s nem bánt már földi hiúság.

Első pillanatra meglep a vers epikureista hangulata és szólamkincse, mindkettő ismerős: léptenyomon előfordul ez a római síremlékeken. Ha már úgyis meghalsz – mondják a feliratok –, élvezd az életet, amíg lehet. A mi feliratunk hozzáteszi: élvezd okosan, ne csak az ételt, az italt és a szerelmet élvezd, ne csak Venus virágait tépjed, ne csak Liber (Nysus) adományát élvezd, hanem becsüld meg Minerva bőséges adományait is, tehát műveld a lelkedet is. Légy jó, szelíd és igazságos életed minden percében, mert akkor nyugodt lélekkel térsz meg sírodba, és nem sajnálsz itthagyni a föld gyönyörűségeit.

A kitűnő archeológus, Nagy Lajos, kétszer is kiadta ezt az érdekes és szép feliratot, amelynek verselése a jobbak közé tartozik, stílusa csak imitt-amott zökken, hiszen általában rég bevált versfordulatokat és kifejezéseket használt fel. Az elhasznált szólamokat a vers költője eléggé ügyesen rakta össze újra. A vers felfedezője és első kiadója, Nagy Lajos, éppen ezért azt hitte, hogy ezt a verset is, és az ilyen verseket is mind, afféle vállalkozók szerkesztették, holmi íródeákok, akik leveleket és okmányokat írtak, szóval ókori írástudók. Ilyen írástudókkal találkoztunk már az alburnusi szerződéseken – mondja –, ilyen írástudók szerkeszthették a verses sírfeliratokat is, és pedig rendelés szerint; nem lehetetlen, hogy testületbe is tömörültek, és ebben az esetben valóságos iroda működhetett itt Aquincumban. Aelia Marcia, az anya, például ilyen epikureista verset rendelt meg, s talán ezzel azt akarta hangsúlyozni, hogy íme, az élet mily bizonytalan, még a fiatal embert is elragadhatja, tehát amíg tartanak napjaink, élvezzük bölcsen és nemesen, igyuk ki minden borát, szakítsuk minden virágát. – Az elmélet tetszetős és elfogadható, ámde mi történt?

... Egy csöndes estén, könyvem írása közben, ezzel a verssel játszadoztam; gondoltam az ismeretlen halottra és az ismeretlen költőre, és mindenképpen szerettem volna megfejteni a hetedik sor elromlott latin szavának titkát, hogy jobban megértem, hogyan szerkesztette a költő az összefüggést Venus, Ceres és Minerva között. A letöredezett szónak csak egy-két betűje derengett fel már a kövön, hát megpróbáltam más szóval pótolni, megpróbáltam megváltoztatni a sorkezdő szót (ET), amely épségben megmaradt, s már-már arra gondoltam, hogy olyan szót teszek az eltűnt szó helyébe, amely más betűvel kezdődik. De ekkor fölébredt bennem a filológus, és a kötelező módszer szabályai szerint megnéztem előbb, nem akrosztichon-e a vers, vagyis nem adnak-e értelmes szót vagy mondatot a sorok kezdőbetűi, mert ha igen, akkor tilos megváltoztatni a sorkezdő betűket.

Ámulattal és izgatottan láttam, hogy a vers csakugyan akrosztichon, és mintha egyszerre kigyuladtak volna a kezdőbetűk, már olvastam is az akrosztichont: LUPUS FECIT (Lupus csinálta) – és egyszerre megjelent előttem a költő, Lupus, aki a verset írta. Olyasféle izgalmat éreztem, mintha halottat láttam volna feltámadni. Olyan izgalmat, amilyent Nagy Lajos érezhetett, mikor megpillantotta az aquincumi orgonát. Íme, találkoztam az aquincumi költővel, az első költővel, akit Pannonia földjéről ismerünk! Íme, a függöny szétvált, és megjelent mögötte – LUPUS a költő. Most már nem törődtem a rejtelmes szóval, most már mindent megértettem. Íme élt itt valamikor egy ember, aki ritmusokkal és metrumokkal játszadozott, aki versbe foglalt örömet és fájdalmat, aki élet és halál titkain elmélkedett zengő sorokban.

Most már szerettem volna, ha közelebből is megismerem a költőt. Hogyan induljak el, hol keressem? Hol kereshettem volna másutt, mint a feliratokon? Nagyon sok felirat került elő, amelyeken a Lupus név szerepelt; ismerünk ilyen feliratokat Italiából, ismerünk savariai Lupust, ismerünk aquincumit is: állítólag még Rómer Flóris látott egy falkarcot a hajógyárszigeti helytartói palota falán, és ezen a falkarcon elolvasta a Lupus nevet, sőt azt is, hogy ez a Lupus a II. Legio centuriója volt, tehát törzstiszt. Nem akartam erre a Lupusra gondolni, egyrészt azért, mert a felirat már nincs meg, s nem tudom, vajon nem legenda-e; másrészt pedig azért, mert nem tartottam valószínűnek, hogy a törzstiszt verset írt a közlegénynek.

Szívesebben úgy képzeltem el a dolgot, ahogy a felirat felfedezője gondolta: ez az ismeretlen katona az ulcisiai ezredben szolgált, fiatalon megbetegedett, bejött Aquincumba, talán a gyógyfürdőbe, és itt halt meg. Az is bizonyos, hogy anyja a leányával együtt itt lakott, hiszen a koporsó olyan sírkertből került elő, amely a lakóház mellett volt, és fallal volt körülvéve; két koporsót találtak a sírkertben, sajnos, az egyik nem adott feliratot. A család tehát a fővárosban lakott, a szírek telepén, a mai József-hegy lejtőjén, a fiú pedig Szentendrén (Ulcisia Castra) szolgált. Csak természetes, hogy mikor megbetegedett, hazajött. Sajnos, nem gyógyult meg, fiatalon meghalt, s itt temették el a családi sírkertben. Tehát Szentendrén szolgált a fiú, a szír íjászok újonnan felállított ezres csapatában, amelyben csak szírek szolgáltak. Nyilvánvaló, hogy a katona is szír eredetű; ezt a szír eredetet hangsúlyozza hűgának neve is: Apollonia. Csakhogy ez a család már egészen romanizálódott; az is bizonyos, hogy már római polgárjoguk volt, mégpedig régóta, mert az Aelia név arra mutat, hogy ősük, Aelius, Hadrianus császár korában kapott polgárjogot, s akkor vette fel a császár nevét. Mivel pedig a fiatalember Ulcisia Castrában szolgált, természetesnek tarthatjuk, hogy a családnak valamelyik ottani barátja vagy talán rokona készítette el a sírfeliratot.

Ezek után kedvem támadt megkeresni az ismeretlen katonát is. A sírfeliraton mindössze négy betű maradt meg a nevéből, elől egy Q, a végén pedig három betű: ONI. A Q betű csak ezt jelentheti QUINTIUS, eddig könnyen eljutottunk. Húgát Aeliának hívták, s ezért a második neve: Aelius volt, végül pedig harmadik nevének végződése elárulja, hogy mi lehetett ez a név: semmi más, mint húgának a neve, csak férfinév alakjában, tehát APOLLONIUS. Íme, nemcsak a költő, hanem a halott is kilépett a századok éjszakájából: QUINTIUS AELIUS APOLLONIUS.

Egyetlen sírfelirat az ókori élet színes jeleneteinek egész sorát varázsolhatja elénk. Látjuk az ifjú katonát az íjászezereid gyakorlatain, látjuk betegen a római fürdőben, látjuk sorvadni a szülői házban. Látjuk megszorodott édesanyját, aki a sírfeliraton legdrágább gyermekének nevezi őt, látjuk bánatos kis húgát, aki ugyancsak nagyon gyászolhatta, hogy az ő nevét is felvették a koporsóra. Látjuk az ulcisiai tanácsnok megdöbbenését, amikor a derék fiatal katona rokona meghalt, látjuk a zokogó anyát, amint megbeszéli vele a sírfeliratot, s látjuk a kőfaragókat, amint nagy igyekezettel vésik a vers szokatlanul hosszú sorait a koporsó feliratmezejére, s közben bizony egy-egy helyesírási hibát is elkövetnek... Látjuk a szomorú temetést és aztán a napok hosszú sorát, amikor az anya és a testvér ott üldögélnek a sírkertben, megöntözik a virágokat, s könnyes szemmel olvasgatják a megindító feliratot.

Így gondoltam akkoriban, így elevenedett meg könyvem lapjain Aquincum élete. S íme, néhány éve szarkofág került elő Ulcisia Castrában, azaz Szentendrén, s a szarkofág oldalán feliratos vers – Lupus verse! Kis eltérésekkel ugyanazt a verset vették fel Ulcisia Castrában is egy szarkofágra, mint amit Aquincumban. Lupus költő versét a szírek megkedvelték, talán szájról szájra járt, s felvették több síremlékre is. Íme, egy vidéki verselő sikere, akinek költeménye több „kiadást” is megért!

Quintius Aelius Apollonius, a fiatal katona, eltűnt örökre. Koporsója ott áll most a Nagyszombat utca forgatagában, a véres játékok egykori arénája mellett. Ebben az épületben valamikor bőven omlott a vér, és irgalmatlanul aratott a halál. Minduntalan felhangzott a kegyetlen Nemesis istennő zord és sötét kacagása. És íme, most a véres falak töszomszédságában az élet himnusza harsan: megszólal a költő, Lupus, aki az élet diadalát hirdette. A költő, aki 1700 évig szunnyadt – feltámadt, s most, mikor könyvem lapjain kilépett ismeretlen századok ködfüggőnye mögül, az élet örömét és szépségét hirdetve a késő utódoknak.

Ettől az egy felfedezéstől eltekintve, nem sorolhatom magamat a „főhivatású” régészek közé, akiknek értékes nyersanyagából újságciikk, népszerű előadás, vagy – az én SÉTÁ-imhoz hasonló könyv születik és születhet; de amíg munkájuk eredménye ekként megmutatkozik, addig az archeológus „multa tulit fecitque sudavit et alsit”: sokat túrt, tett, izzadt és didergett.

Mert az igazi régész egy személyben: turista, mérnök, vegyész, rajzoló, fényképész, történész, filológus, epigráfus, mitológus, nyelvész és minden egyéb.

Megérdemli tiszteletünket.

*

Elfárad a szó – elfáradt még a tekintetem is, végigpásztázva a velem szemben álló könyvespolcon sorakozó műveim hadrendjét. Békés hadsereg – hódításának célja minél több szépre szomjas emberi lélek; a tudásvágy kielégítése, felfrissítése az örök forrásokból. Ezt a célt azonban nemcsak műfordítóként tűztem magam elé, hanem eredeti műveim írásánál is.

Szépirodalmi – népszerűsítő – irodalommal 1938-ban jelentkeztem először. A Pantheon adta ki nagy kedvvel és nagy reményekkel írt regényes Horatius-életrajzomat, *A költő és a császár* címmel, alcíme: *regényes korrajz*. (Újabb kiadását is megérhettem; majdnem a költő kerek 1900 éves évfordulóján jelent meg, 1967-ben. Tekintettel arra, hogy ez alkalommal ifjúsági kiadványként látott napvilágot, bizonyos átdolgozást – ad usum Delphini – kívánt meg a mű; az első „felnőtt” kiadás silány minőségével ellentétben azonban most pazar kiállításban jelent meg, több mint 31 000 példányban.) Ebből a könyvem-ből például – ámbár sehol sem lóg ki a didaktikus lóláb – játszi könnyedséggel sajátítható el minden tudni-való, minden érdekesség a császárkori Rómáról; az előbb említett szelídítés sehol sem jelent hamisítást. Ezt még ellenséges hangú kritikusom sem állíthatta.

Ugyancsak 1938-ban jelentek meg, saját munkaadó vállalatomnál, a Franklinnál, novellisztikus formában feldolgozott ókori történeteim egy kötetben, *Raevius ezredes utazása* címmel. Ebben a könyvben a rádió útján oly népszerűvé vált ezredes ókori jelmezébe bújva vezetem végig az olvasót letűnt korok hétköznapijain és nevezetes eseményein át – időben is jókora távolságot megtéve: Eunus szicíliai rabszolgalázadásától (i. e. 132) Constantinus uralkodásáig (i. sz. 313) ível az elbeszélések időrendje.

(Feleségemnek ajánlottam e könyvet, negyvenedik házassági évfordulónkra, mármint a könyv II. kiadását. Ez is megjelent a Móránál felszabadulás után.) Ezeken a lapokon nagy élményem, Róma ókora elevenedik meg: tájai és emberei, örömei és gondjai, komoly alkotásai és könnyű szórakozásai; a római nép birodalma, nagyszerű államszervező, hadvezető és jogalkotó tudománya, vagyis helyesebben: művészete. De amennyire lenyűgözött engem mindez mint író, éppúgy igyekeztem megmutatni azt is, hogy e világhatalom, e káprázatos állami pompa és méltóság s a roppant katonai eredmények és erények mögött emberi életek lüktettek.

Így láttam, éreztem, éltem át és elevenítettem meg Róma halhatatlan történelmét, életét, értékét, örökségét. S mikor mai olvasómmal elindultam erre a félévezredes utazásra, a messzi múltba, reméltem, hogy az út végén kincsekkel megrakodva tér haza az olvasóm is, mint ahogy Raevius Joscus is megtért egyszer – a befejező novellával – Aquincumba hű feleségéhez, Memmiához...

De nem ez volt igazi felfedeztetésem ifjúsági íróként: ezek a tények már egyszer megjelent műveim utóéletét, illetve újjászületését elbeszélő krónikák; ezeknek az útja sima, zökkenőmentes volt. De új művel ez az ifjúsági írói indulás sem volt zökkenőmentes. Pedig olyan igazgatója volt az akkor még Ifjúsági Kiadónak nevezett Móra Ferenc Könyvkiadónak, aki szívesen vette kézirataimat, szíven viselte megjelentetésüket, s akinek máig is hálás vagyok. Volt kedves verespálnés tanítványunk, Fazekas Anna indított el a szépirodalmi berkek elismerést – erkölcsi és anyagi síkon egyaránt elismerést – nyújtó enyhelyei felé.

Elsőnek felszabadulás után *A párdúc* című regényemet fogadta el a kiadó. Első kiadása 1953-ban jelent meg. Elmondhatom erről az itthon három, Németországban két kiadást megért művemről, hogy félig-meddig mérgemben írtam. Ugyanis – ismét egy „titok” – készen voltam egy nagyarányú, összefoglaló igényű Spartacus-regény megírására; tervezetét be is nyújtottam a Szépirodalmi Kiadóhoz; az akkori igazgató őszinte sajnálkozással közölte, hogy nem tudja tervbe iktatni, ugyanis Howard Fast *Spartacus*-át adják ki (harmadrendű, amerikai rossz bestseller, pongyola fordításban), Ez teljesen lelőtte az én készülő könyvemet; ekkoriban az ötvenes évek küszöbén megint csak nehéz anyagi helyzetem késztetett az írásra, sajnos megint csak „... nem a hírért, nem a dicsőségért” csupán, hanem ilyen okokból is kényszerültem szépíróvá lenni. Ekkor bánatomban az Ifjúsági Könyvkiadónak is felajánlottam a – fejemben már úgyszólván kész – művet: legnagyobb sajnálatukra közölték, hogy a sors és a lektorátus kifürkészhetetlen akaratából egy XIX. századi olasz Spartacus-regény fordításáról és kiadásáról tárgyalnak, s ezt már nem lehet visszacsinálni. Ez a szóban forgó könyv jellegtelen történelemhamisító munka, vadromantikus és rossz (egyébként nem emlékszem, hogy valóban kiadták-e), végső akadályja lett az én Spartacusom megszületésének. De Fazekas Annától annyi biztatást, annyi jó szót kaptam, hogy végül is elhatároztam, hogy ismereteim tárházából előhúzzok egy másik rabszolgalázadást – és megírom.

Témát könnyűszerrel találtam: Felix Bulla lázadásának történetét választottam. E Septimius Severus császársága alatt lázadó rabszolga nem oly monumentális történelmi alak ugyan, mint Spartacus (szépirodalmi feldolgozásban mindössze egyszer találkoztam vele, Móra említi az *Aranykoporsóban* egy mellékmondat erejéig); egyéniségében van valami a betyárromantikából – de pályája nem nélkülözi az érdekességet és a történelmi tanulságot. Azonban túlságosan jól tudtam a leckét, mármint nemcsak az ókori részét, hanem a szemináriumon tanultakat is: kéziratom első megfogalmazása nem volt ment bizonyos hamis aktualizálástól, belemagyarázástól. Olyan nyilatkozatokat, melyek e kézirat első megfogalmazásában elhangzottak Telesilla, a kis görög rabszolgalány szájából, nem lehetett annak a kornak bármily öntudatos szülőtte sem; így csak az Írószövetség pártszervezetében beszéltünk akkoriban. Első lektorom, Elek István, szerencsésen feloldotta és megszüntette ezt a görcsöt az írásomon: együttműködésünk-ből épkezláb, életrevaló *Párdúc* született. Ma is szívesen nézegetem ezt a könyvet: egy elvetélt nagy téma után jött, vigasztalásnak. Ennek a könyvnek megjelenése után érezhettem végre némi anyagi biztonságot, a szellemi munka újfajta megbecsülését.

A könyv sikere és tömegkiadása után jelent meg ugyanennél a kiadónál *Tűzfolyam* című novelláskötetem, (1958), majd 1962-ben a *Százarcú ókor* című gyűjtemény. 1955-56-ban készült el mindmáig legsikeresebb, pályázatra írt leányregényem, az *Aranygyűrű*. Római emlékeimre visszatekintve már elmondtam történetemet az ihletet adó gyönyörű kis márvány-mellszoborról, a római Nemzeti Múzeum kincséről; most arról szeretnék néhány szót szólni, amit nekem személyesen, mint szerzőnek hozott és jelentett ez a könyv. Hála a sorsnak, és irodalmi működésemmek: ráértem már örülni egy-egy könyvem visszhangjának, olvasóim körében aratott sikereimnek: ezt maradéktalanul élvezhettem a kis Polla élettörténetének regényes feldolgozása után. Annyi olvasói levelet egy művem után sem kaptam: valósággal külön

titkárnőt igényelt megválaszolásuk. A személyesen hozzám eljutott reagálások is megindítóak voltak: kislány-olvasóim nemcsak minden lehető és lehetetlen helyre magukkal cipelték a könyvet, egészen addig, amíg betéve nem tudták; sőt a híradások szerint ez alatt az idő alatt más könyvbe bele sem néztek. Édesanyjuktól Polla-hajviseletet követeltek a fodrásznál; otthon a Polla és barátnői közt lezajló főzési verseny ételeit akarták elkészíteni (pl. rántott tyúkvelő, rózsamártással); ruházatban is ókori ideáljukat szerették volna követni. Ezt a hatást nemcsak a 100 ezres példányszám támasztja alá, hanem a számlálatlan és még egyre befutó olvasói levelek. Négy saját, hat unokalány és immár két kis dédunokalány nőtt fel és növekszik mellettem: azt hiszem, ez is egyik magyarázata annak, hogy jól ismerem a gyereklányokat. Első „lektora” is egyik kis unokalányom volt: neki olvastam fel a készülő művet. Vagy pedig az volt a nagy siker oka, hogy kellő pillanatban jelent meg a könyv, s mivel „nincs véletlen, csak fel nem ismert szükségszerűség” – éppen erre volt igény és olvasói szomjúság? Nem tudom. Pályám emlékei közt egyik legkedvesebb, legsimogatóbb mindig az Aranygyűrű születése, sikere és visszhangja marad.

S ha a kiadó és a nyomda jóvoltából még megérhetem: jövőre megjelenik a sorban immár utolsó ifjúsági regényem, a *Márványmenyasszony*, ez a savariai helyszínen kezdődő, Aquileiában, Rómában és Görögországban játszódó leányregényem. Ezt a regényt nem pályázatra, hanem – rendelésre írtam. Legkisebb unokám, Márta, évekig nálunk lakott: az ő legkedvesebb olvasmánya volt összes műveim közül A halhatatlan méhecske című elbeszélésem. Ez az elbeszélés egy savariai kis művészlányról, a borostyánkőfaragó Aelia Soranáról szól. Az ő kérésére és sürgetésére fogtam bele a történet regényben való kibontásába; tulajdonképpen egy nagyobb munka „mellékfutásának” szántam, a Diocletianus-regényt akartam megírni elsősorban, ez csak a pihenésre szolgált volna. Azonban a nagyobb munka már nem készült el. Márta adta a regény első címét is, A kis táncosnő-t, ezt azonban a kiadó nem találta szerencsésnek. Ezt a kis unokámat meg is írtam: nemcsak ő ösztönzött írásra, hanem egyben témagyerek is volt; olyannyira a mienk volt ez a kislány, annyi örömünk volt benne, hogy úgy éreztem, meg kell őt írnom, tündéri gyermekkorának egy pillanatában. És így ő a kis Marcia, későbbi „felnőtt” regényemben, az *Égi jel*-ben: az öreg nagyapjával együtt baktató, dúdolgató, aranylón szőkehajú, mézes mogyorót ropogtató lányka, a Mókuska.

Először az *Ókori író – mai olvasó* című könyvem 1942-es megjelenésénél, majd a *Megtanulok latinul* 1943-as sikerénél érezhettem az eleven, lüktető és termékenyítő áramot, ami írókat és közönséget át-meg-átjárja; összekapcsolja és erősíti mind a kettőt, az adakozót s a befogadót egyaránt. Abban az embertelen, egyre sötétebbé váló világban fényt és humanitást jelentett az ókor felé való fordulás, az örök emberi eszmények és értékek megragadása és megismerése. Ekkor kaptam először szépíróként olvasói leveleket, szép számmal. Élénk visszhangként szépirodalmi működésemmre. A „civil” olvasókon kívül abban az időben fogant meg a már említett terv fiatal író barátaimban, hogy megtanulnak – latinul, s hogy én tanítsam őket. Ez a tervünk, mondanom sem kell, nem valósult meg. Egyre inkább szétszórtak bennünket a zord idők. De valamennyien, akik tanítványomnak jelentkeztek akkoriban, bebizonyították jócskán, hogy erre talán nem is lett volna szükség: mindnyájan felsőbb osztályba léphettek a klasszikus tudományokból. Életművük a bizonyíték.

*

Bár az ifjúsági irodalmat semmilyen szempontból nem tartom alábbvalónak, színvonal vagy fontosság tekintetében, a felnőttek számára írt műveknél, mégis úgy éreztem: felsőbb osztályba lépek én is, mikor megírhattam Constantinus-regényemet. (*Égi jel*, két kötet.) A majd ötven éves mű 1959-ben jelent meg először. Keletkezésének is megvan a maga története: több évtizedes anyaggyűjtésemet nem szépirodalmi mű céljaira szántam feldolgozni. Egy később közlendő dokumentumból ez majd kiderül.

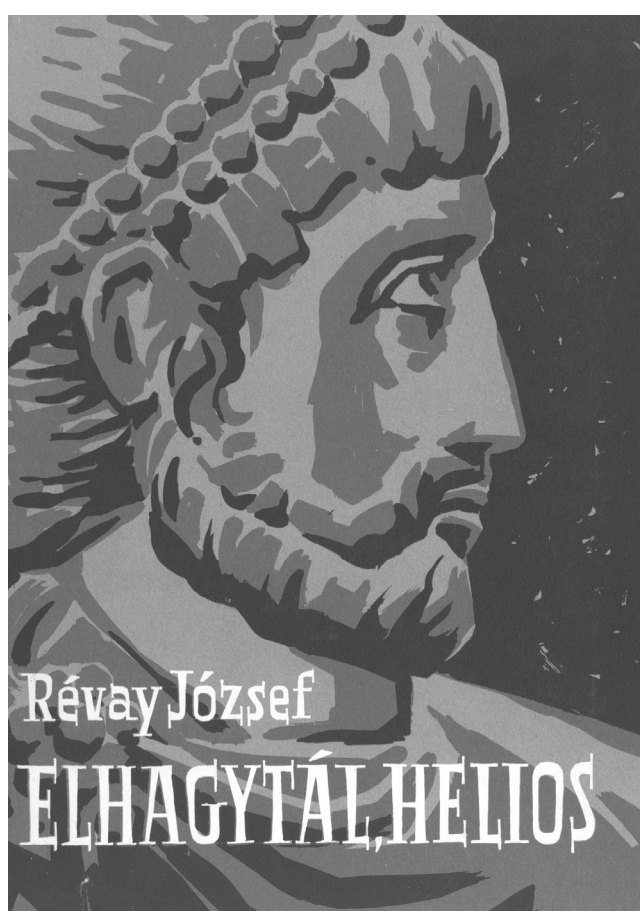
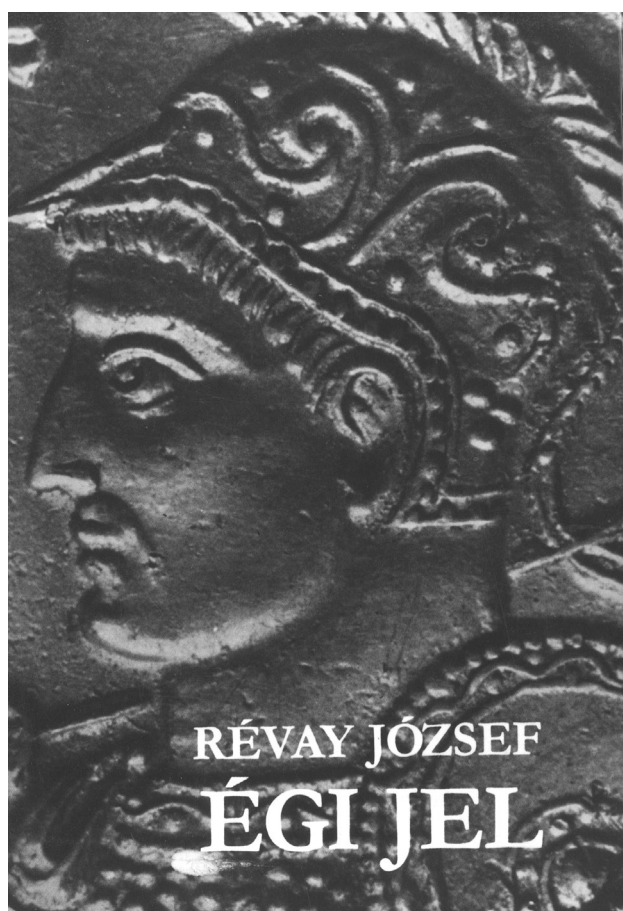
A könyvnek sikere volt; második kiadásban is megjelent, miután az első elfogyott. Ezt a művet követte az *Elhagyta, Helios* című, Julianus császárról szóló regényem, kb. harminc ívnyi terjedelemben. A trilógiának tervezett vállalkozás azonban ezzel le is zárult: a harmadik hős Diocletianus lett volna s a mű címe: Az isten. Ezzel a témával harminc évig foglalkoztam; itt van előttem a teljes anyag, megírásra készen. Életem 88. évében azonban nem fogok már bele: visszaretent a munka nagysága, hisz még élénken emlékszem az első kettővel való vívódásaimra.

A felszabadulást már nem fiatalon, hatvannégy évesen értem meg: mégis, 45 utáni szépirodalmi műveimmel „fiatal” szerzőként léptem a nagyközönség elé, hiszen a regényírás – nem volt a kenyerem. E műveimnek, e késői utódoknak köszönhetek mégis oly sok mindent: a nyugodt öregséget, a meg-

becsülést, a létbizonytalanság megszűntét, elismerést – mindazt, amivel a sors más téren örökre adósom maradt.

E kissé hosszúra nyúlt fejezet mindkét részében műhelytitkokat ígért a cím: ha türelmes olvasóm figyelemmel kísérte a művek születését, keletkezésük körülményeit, a hozzájuk tartozó tanulmányok feldolgozását – tulajdonképpen ellentmondást találhat cím és tartalom közt. Joggal kérdezheti: hol itt a titok, a pletyka, a kulisszák mögé vetett pillantás izgalma? Ezekkel bizony jobbára egyetlen írói alkotóműhely sem szolgálhat (kivéve egy-egy sajátos művészegyeniséget: a teátrális D’Anunziót vagy a mi trónteremben orgonáló Szomorynkat); a műhely titka a legtöbb esetben: szorgalom, tanulás, elmélyülés, szüntelen „ujjgyakorlatok” és nemegyszer a kényszerítő külső körülmények. Virrasztás a zöldposztós, egyszerű íróasztalnál (az ún. diplomata-íróasztalok reneszánsz pompája ritkán szolgál másra mint hogy hivalkodó lakberendezési tárgy legyen), egy üveg jó bor testet-lelket melegítő vigaszával, a nagyalakú, vonalas kéziratpapírra róva a sorokat késő éjszakáig – ebben áll a nagy titok. (Eredeti szépirodalmi műveimet mind kézzel írtam: gépbe csak előre kidolgozott, jegyzetelt fordítást tudok írni vagy diktálni. Illetve tudtam – ma már nem megy. Ez az emlékirat már diktálásra készül, gyorsírásba íródik; onnan áttéve hallgatom vissza és javítom.)

Ilyen volt, és ilyen most ez a sokat megért műhely; ilyen módon megy még az írás. Ez a fejezet maga is gazdag volt pihentető kitérőkben; a következőben elbúcsúzunk végleg Raeviustól, aki itt született, ennél a régi íróasztalnál – könnyedén ment még akkoriban az írás, alig ötven évesen!

Az Égi jel 1959-ben, az Elhagytál, Helios 1966-ban jelent meg

XXIII. HAZA PANNONIÁBA (Raevius ezredes búcsúja)

Hát gyönyörű volt a búcsúünnepség a testőrkaszárnnyában, Quintus Aradius Rufinus, a főpolgármester igazán derék ember és jó barát! Olyan elérzékenyült hangon mondta el búcsúbeszédét, hogy Polluxra! majdnem elpityeredtem. No de sikerült megemberelnem magamat, kemény léptekkel végigjártam a díszszázad arcvonalát, s aztán lóra! Az ezredparancsnok, a főpolgármester, a tábornoki kar, a császári főhadsegéd s a díszszázad kíséretében, csattogó zene ütemére átvágtunk a régi utcákon Augustus mauzóleumáig, s neki a Porta Flaminianának! Itt várt rám a nagy utazókocsi, rajta a poggyász és négy fegyveres tisztiszolgám, s itt állt feszes vigyázzban segédtszem, Oppius Bassus százados.

Mert bizony, sajnos, vége a szép római életnek: Constantinus császár parancsára sürgős és bizalmas rendeletekkel haza kell sietnem Pannoniába. Itt a közelben, a Pons Milvus mellett verte meg a császár tavaly, október utolsó előtti napján Maxentiust, a birodalom egyik részének urát, s beszélük, hogy a győzelmet a keresztények imádságának s valami furcsa álomlátásnak köszönhetette: látta az égen Krisztusnak, a keresztények istenének jelét, a keresztet, s fölötte ezeket a szavakat: E jelben győzni fogsz! Én persze tudom, s velem együtt minden értelmes és művelt ember tudja, hogy szó sincs látomásról és égi jelmondatról: az egész legendát Constantinus bizalmas barátja, Hosius találta ki; ez a ravasz és nagyhangú pap, a hispániai Corduba püspöke, valósággal ránehezedik a császárra, és elhiteti vele, hogy a keresztény babona azonos az ő Nap-vallásával, vagyis Helios napisten tiszteletével. Ettől az állítólagos égi jelentéstől aztán nemcsak a császár kótyagosodott meg, hanem vele együtt sok százezer jóhiszemű ember. A furfangos Hosius jól számított. De ne szólj szám, nem fáj fejem, s főleg addig ne fájjon, ameddig a nyakamon van. Mert Constantinus nem riad vissza egy kis vértől: ha rájön, vadállati módra kegyetlenkedik, megölette fiát, feleségét... de csitt, ő a győztes, és én nem bírálhatom, csak magasztalhatom őt!

(Így indul haza derék ezredesünk, az útikocsi és az útvonal érdekességeinek ismertetése után így folytatódik az utazás):

... Kocsink szinte repül az ötszázéves Via Flaminia sima kövezetén, mintha a nap tüzes lovai száguldanának vele; ijedten térnek ki előlünk az utasok, egymás után suhannak el mellettünk a mérföldkövek. Felcsapom az asztalt, felállítom rajta a mi kis mérföldkövünket, csakhogy ez nem igazi mérföldkő, hanem henger alakú ezüst ivópohár! Az ötvösmester rávéste és rádomborította az utakat és állomásokat, így aztán ez az ivópohár valóságos térkép, állomásról állomásra ellenőrizhetjük rajta utunkat.

– Bassus, kérlek – szólok oda a segédtsztnak –, vedd csak ki a bőrtáskából a Baedekkeremet – és mivel értelmetlenül bámul rám, azonnal észbe kapok, és kijavítom magamat: – Az itinerariumot gondolom, az Antonius-féle útikönyvet. – S még mentegőzészül hozzáteszem: – Herkulesre! Bosszantó, hogy nem tudok megszabadulni ezektől a barbár szavaktól!

(A kellően elhelyezett anakronizmusok után sok kalandon mentünk át; még rablókkl is találkoztunk, s természetesen legyőztük őket. Majd egy kis ókori pletyka következett):

...Közben a lovakat kifogták, szolgálaim is leszálltak a poggyászkocsiról, s kocsimat a színbe vontatták, s már üres is volt az országút. Haj, ha nem Raevius ezredes, hanem Nero császár utazott volna erre, akkor bizony órákig sem ember, sem kocsi nem moccanhatott volna a Via Flaminán: Ófelsége mindig ezer kocsival utazott, ezüstszerszámos öszvérek húzták a kocsikat, előttük vörös ruhás fullajtárok nyargaltak, s a kocsikon ott pompázott a császár egész bonyolult udvartartása. De felesége, Poppaea Sabina császárné sem hagyta magát: aranypatkós lovak húzták a kocsiját, és ötszáz kancaszamár ügetett nyomában. Hogy a császárné mindennap friss számártejben fürödhessen. No, elég ebből a sok furcsaságból: gyerünk ebédelni! Az altiszt elvezet a fogadóba: kapuja fölött kőbe faragott kakas. „Vendégfogadó a kakashoz.” Az ebéd, mégpedig ezredesi ebéd, már ott párolog az asztalon.

(Már elhagytuk Arimiumban a Via Flaminianát; már a Via Aemilianán robogunk.)

...Alig félóra múlva áthaladtunk a híres Rubicon folyón, illő tisztelettel és hibátlan történelmi érzéssel Caesarra gondoltunk, s mire feljöttek a csillagok, berobogtunk a ravennai váltóállomásra.

(De messze még utunk végcélja; megcsodáljuk a tündéri Baiaenél tündéribb Altinumot; Bassus megígéri, hogy ez lesz a világ leghíresebb fürdője.)

...Ma már, kétezeréves fejemmel, tudom, hogy Bassusnak igaza volt: Altinum helyén ragyog az új világ gyönyörű tengeri fürdője, a Lídó. S mögötte Aquileia utóda, a tenger csipkés menyasszonya, Venezia.

...Fent járunk az Alpes Julius tetején, 140 mérföldet hagytunk magunk mögött Altinum óta, s berobogtunk Emora állomásra. Ez már a provincia, a jó vidék, itt minden kicsinyesebb, kezdetlegesebb, lassanként hozzá kell szoknunk a kisebb méretekhez. Átvágunk Noricum tartomány csücskén, aztán Celeia után – Pannonia földjére lépünk, s ezt valóságosan is megtesszük: kiszállunk a kocsiból, nagyot nyújtózkodunk az éjszaka után, és fölségesen megreggelizünk. A csöndes kisváros megmozdul érkezésünk hírére, kíváncsian bámulják a taxaméteres azazhogy hodométeres hálókocsimat, s mi némi mélabúval beszélgetünk Rómáról, Altinumról, Ravennáról, Aquileia kavargó forgalmáról, aranybányáiról, zsúfolt kikötőjéről. De hát mindenféle majálisnak vége szokott lenni: gyerünk!

...Betűzgetjük az útikönyvet, és szinte fel sem nézünk belőle, olyan jól ismerjük már ezeket a helyeket. Postovio után merészen ívelő hídra kapaszkodunk, aztán hajrá, lefelé! Alicanum, Salla, s mikor a 92. számú mérföldkövet megpillantjuk: Savaria! A polgármester fogad, átveszi a császári rendeletet, izgatottan érdeklődik a császár tervei felől: észreveszem, hogy keresztény. Be is megyünk a városba, megnézzük a keresztény bazilikát, megebédelünk a polgármesternél, és este nekivágunk az új aquincumi útnak. Kora délelőtt érjük el a Peiso tavat, a szőlővel borított hegyeket, a várakozás izgalmában hagyjuk el Osones és Florianae váltóállomásokat, még 30 mérföld, és délután hat óra tájban berobogunk Aquincumba!

...A táborváros határában a vitéz és hűséges II. tartalék legio az Ulpia Pannoniorum zászlóalj és a szíriai íjász zászlóalj tiszti küldöttsége fogad. Díszszázad, tisztelgés, üdvözlő beszédek, zenekar, ruganyos léptek és amit akartok. Fő, hogy itthon vagyunk.

...Palotám előtt hű feleségem mint a sas csapott le a poggyászkocsira, és mintha az a magasságos Minerva ihlette volna meg: nyomban ráhibázott a selyemre, megtalálta a bőrláda fenekén az arabiai illatos vizet is. Gyönyörűségében fölsikoltott, mint a boldog madár:

– Aquincum gyöngye, isten hozott!

...Most már nem kell az útikönyv: tudom, hogy itthon vagyok!

(Kedves olvasóm – Raevius ezredes búcsúzik tőled – hosszú volt az út – de talán megérte a fáradságot? Búcsúzásul hallgasd meg a fiatalon elhunyt aquincumi orgonaművésznő, Aelia Sabina sírjára vésett sorokat: „Légy boldog, aki ezt olvasod, őrizzenek meg az istenek, és suttogd halkan itt a sír felett: Aelia Sabina, isten veled!”)

...Igen, isten veled, Aquincum csalogánya, akit ugyancsak ébresztettek kétezeréves álmodból; pihenj meg, Raevius ezredes több utazásra nem indul, de emléked most is itt szálldos körülöttem, a hegyek csöndjébe zárva és a Duna örök zúgásában, elmúlhatatlanul...

Néhány borító és címlap Révay József műveiből

XXIV. AZ IGÉRET FÖLDJE (Foglalkozása: nyugdíjas)

„Sajnálatra méltóak a letűnő és eljövendő kor közé ékelt nemzedékek; rendszerint elpusztulnak a félúton, lázas kimerültségben. Örökségüktől megfosztott nemzedékek, akik nem tartoznak sem ahhoz, sem ehhez a világhoz, akik a múlt bűneinek minden terhét viselik, és ki vannak rekesztve a jövőden javából. Az új világ elfelejti őket... Boldogok, akik úgy hunyták le szemüket, hogy legalább messziről láthatták az ígért földjének fáit: a legtöbbben őrjítő lázálomban halnak meg, szemükkel a rájuk nehezedő ég felé törnek, és csak a szúrós, égető homokban fekszenek...”

HERZEN

A negyvenes években – pontosan 1942-ben – megváltam a Franklin Társulattól, és mint a rólam szóló lexikoncikk is tanúsítja, ettől fogva egészen az irodalomnak éltem.

Egy ízben, 1932-ben még megkíséreltem állami állást kapni; a Mátyásföldön megalakult Corvin Mátyás gimnázium igazgatójának kívánt kineveztetni a község lakossága; régi helybeli lakos voltam, és természetesen, mint ifjúkoromban, most is közéleti férfiú. A gimnázium érdekében sokat dolgoztam; fáradozásaim elismeréséül sokszáz aláírással ellátott kérvény ment a minisztériumhoz, hogy engem nevezzenek (a kérvényben valóban minden társadalmi réteg képviselve van), természetesen eredménytelen próbálkozás volt. Egyébként elnöke voltam számos kulturális egyesületnek, ügyvezető elnöke a mátyásföldi vármegyei népművelési bizottságnak; iskolaszéki elnök, kaszinó elnök stb. Ez utóbbi minőségemben, nem okulva a kölcsönkönyvtár sikertelenségén, megint csak a kultúra fáklyavivője óhajtottam lenni. Először is véghezvittem, hogy a Kaszinó és a Nyaralótulajdonosok Egyesületének Teniszkлубja – fuzionáljon, lévén az Egyesület a nagypénzű; úgy véltem, felrázom és megváltoztatom a helybeli szórakozásokat. Magam sem vagyok semmiféle kellemes kártyázás, különösen pedig nem az izgalmas tarokk-partik esküdt ellensége, de úgy gondoltam, ezt a szórakozni vágyó és sok szabadidővel rendelkező közönységet én másféle élvezetben is részesíteni fogom, majd hozzászoktatom őket a nemesebb műfajokhoz is. Feleségem játékonysági egyesületet vezetett, annak műsoros estjére meghívtam Kosztolányit. Elbűvölően szavalta saját költeményeit, arra emlékszem, hogy szívének legkedvesebbjét, a virtuóz hangszerelésű Ilona versét mondta el legutolsónak – a majdnem üres teremnek. Ugyanilyen részvéttelenség kísérte az Arany János emlékére rendezett ünnepi díszvacsorát; a helybeli közönség megmaradt a bridzsnél és a tenisznél, tehát felfogása szerint a jobbik részt választotta. Ez az életmód természetesen csak a község módosabb rétegeire volt jellemző, az ómátyásföldi rész bérháztulajdonos, gazdag ügyvéd és gyáros lakóira; ezen a mi részünkön, Tusculanumban és környékén inkább kisemberek, munkások, HÉV-alkalmazottak, kistisztviselők telepedtek le. Ez volt a kevésbé előkelő rész, aminthogy még ma, fővárosi XVI. kerület korában is a legszebb fás-kertes része a kerületnek a másik oldal, Ómátyásföld.

Helybeli egyesületeken kívül tagja lettem a Lafontaine Társaságnak, valamint a Pen Clubnak és a Corvin Mátyás társaságnak is; előbbibe már ismert műfordítói nevem és működésem adta a belépőt, utóbbiba is ezen a réven, különösképpen mint a magyar-olasz kulturális kapcsolatok tevékeny részesének nyílt számomra hely. Tehát kapcsolatom az irodalommal – ha már meg is szüntem lektorként működni, a TÜKÖR megszűntetésével pedig folyóiratszerkesztő sem voltam – élő és eleven volt; ekkoriban jelent meg Séták című, már idézett könyvem, továbbá a már ugyancsak említett Ókori író – mai olvasó, a Parthenon Egyesület kiadásában (ez az alapja az emlékiratom fejezetei közé iktatott pihenőknek) és ugyancsak ezekben az években jelent meg a már többször említett Megtanulok latinul. (Ez egyébként egy nyelvkönyv-sorozat elsője kívánt lenni; ugyanilyen formában terveztünk Megtanulok franciául, angolul stb. nyelvkönyveket; az utolsó lett volna: Megtanulok magyarul.) A Séták egykorú értékelése kedvező volt; a kritika szerint ez a könyv „elsőnek foglalta szintézisbe a magyarországi ókori archeológiai kutatás eredményeit. Csak itt derült ki, hogy a provinciális archeológia terén mily nagyszabású és eredményes kutatás folyt Magyarországon. Ennek a több évtizedes hatalmas és értékes kutatómunkának eredményeit most első ízben ismerhette meg a magyar közönség... stb.” Ugyancsak korabeli méltatás az Ókori író-ról: „...című könyve elsőnek terelte rá a modern olvasó figyelmét az antik irodalomnak ma is élő értékeire. A könyvnek gyors egymásutánban megjelent két kiadása bizonyíték, hogy hivatást teljesített.”

A negyvenes évek derekáig mintegy háromszáz recenzióm jelent meg hazai és külföldi folyóiratokban, s ezek a recenziók, a napi érdekességen kívül, elvi jelentőségű eredményeket is hoztak: ráterelték filológusaink figyelmét a magyar kutatásban addig elhanyagolt kérdésekre: a késői latinságra, a keresztény latin irodalomra és a romanisztika szempontjából is oly fontos vulgáris latinságra.

Némi sikerek után, fennen lobogott bennem a remény, és égett bennem a vágy, hogy egy jobb kor eljövételét megérve, újra a tudománynak élhessek majd: hatvan évvel munkabírónak érezhettem és tudtam magamat; sokan és reménykedve vártuk a háborúból születő új világot, huszonöt év lidércnyomásának elmúlását. Nemcsak addigi munkásságomat fémjelezte, hanem a szellemi baloldallal való rokonságomat dokumentálta az 1943-as Baumgartner-díj. Velem együtt kapott, tudom, Bóka László, Jankovich Ferenc, Szemlér Ferenc. A Schöpflin Aladár és Basch Lóránt aláírásával ellátott okmány tudósít a „Baumgartner Ferencz Irodalmi Alapítvány kuratóriumának azon határozatáról”, amely „t. Cím részére az 1943. évre 3000.- pengő évdíj kiadását határozta el, mely f. é. február 1-től kezdődően minden hó elsején és december 31-én esedékessé váló, havi 250 pengőt tevő tizenkét részletben fog a Hermes Magyar Általános Váltóútlelet r.t.-nél t. Cím javára nyitandó folyószámlán megtéríttetni. A havi részleteket személyesen vagy meghatalmazott által vehetik fel.” – továbbá, befejezésül: „Alapítványunk tanácsadó testületének ügyrendje értelmében felkérjük, hogy f. é. november 15-ig ez évi irodalmi munkásságáról és készülő műveiről a kuratóriumot írásban tájékoztatni szíveskedjék.”

Ezt a – hosszú pályámon az egyetlen – kitüntetést irodalmi munkásságomért még ma is szívesen elnézegetem. Akkor, ismétlem én tervekkkel és bizakodással telve voltam; nem akartam elpusztulni a féluúton „lázás kimerültségben”. E történelmi időszakban sokan úgy éreztük: legfőbb feladatunk a túlélés, a megmaradás; fáklavivókként hordoztunk egy eszmét, óvtuk és tápláltuk a lángot, tőlünk telhetőleg, hogy átmenthessük az eljövendő új világba. Ma már, visszanézve, gyorsan pergő időnek tűnnek fel azok az évek, a háború évei. Minden rosszat, nélkülözést, kényelmetlenséget úgy fogadtunk, mint a változás szükséges velejáróját, nem panaszkodtunk. Segíteni, ahol lehet, és átélni e zord időket, ez volt a kor parancsa.

1939-ben még normális volt a levélváltás a késmárki családdal; a közeledő háború borzalmas méreteiről, a roppant német hadigépezet felvonulásáról hitelesen tudósítottak feleségem édesanyjának levelei. Azon a nyáron egész augusztusban éjjel-nappal harckocsik dübörögtek a sokszáz éves városka macskaköves főutcáján, a százados házak öles falai is megremegtek a szüntelen áradattól. Ekkor indultak a „bántalmazott német asszonyt” megvédeni a lengyel folyosóba; ugrásra készen állt már a fenevad, a hitleri rablóhadsereg. Iszonyú szerepet játszott a fasiszta hatalom Csehszlovákiában is; először is, túltéve a habsburgi divide et impera-elven, egymásnak uszította a különböző nemzetiségű, egymás mellett élő lakosságot; a németajkúakat kevés kivétellel erősen befolyásolta (különösen a fiatalságot); mindenkinek, aki nem volt Volksdeutsch, reszketnie kellett. Üldözés, kitelepítés, elhurcolások napirenden voltak, különösen ha valakiről köztudott volt antifasiszta mivolta. Ilyen eseményeknek lett áldozatává feleségem öccse, egyetlen életben maradt testvére; az első világháborút szinte gyerekfejjel megízlelte, de hazajött. Most, végig szembenállva a hitlerizmussal, elhurcolva, hazájától távol, idegenben halt meg. Tömegsírban van eltemetve; őt nem lehetett hazahozatni, szimbolikus sírjára (bátyja sírkövére) írtam ezt a sírverset:

Két testvér, s ennél több: két jóbarát
Emléke száll e sírhalom felett.
Az egyik ifjan halt vitéz halált,
A másik népe vértanúja lett.
Amazt a sír takarja, s jaj emezt
Bús messzi hant borítja jeltelen,
De onnan is honába visszaesd,
Testvér a testvér sírján megjelen.
Így élnek együtt szíveinkben sudár,
Két túlvilági hófehér alak
S a könnyeink e bús sírhantra már
Örökre némán, halkán hullanak...

Ez volt az utolsó, amit felejtethetlen sógorom emlékére tehettem, amivel teljesen lesújtott, immár nyolcvanadik éve felé járó édesanyját vigasztalni próbáltam; legkisebb fia halálát nem sokkal élte túl. Tőlünk távol, idegenek ápolására szorulva halt meg. Örökké fájó pont marad ez mind feleségemnek, mind nekem, de nem tudtunk odajutni. Akkoriban folytak a magyar kitelepítések Szlovákiából. Egyikünk sem beszél jól szlovákul.

Lányaink kisgyerekes asszonyok voltak, ők emiatt nem is gondolhattak arra, hogy elinduljanak...

*

De hát ki nem gyászolt? Kinek nem volt vesztesége, soha be nem gyógyuló sebe? Mindannyiunknak volt, ami fájjon. Nehéz időket éltünk át. 1945 január 1-jén, közvetlenül Mátyásföld felszabadulása után, Csillik Dániel elvtárral megalapítottam a kommunista párt mátyásföldi szervezetét, amelynek hónapokig vezetőségi tagja voltam. Ekkor nem lehetett tétlen kesergéssel tölteni az időt, pedig két asszonylányunkról, kisgyerekeikről – mind Budán laktak – semmiféle hírünk sem volt, s azt hallottuk: Buda nincs többé, a németek feláldozták önnön védelmükre...

Végre 1945 áprilisában, eljutottam hozzájuk Budára. Sok mindenben mentek keresztül, alig vártuk, hogy végre mind kijöhessenek Mátyásföldre, az akkor reménytelennek látszó Budáról. Végre újra együtt voltunk, valamennyien, s a készülődés az új életre segített feledtetni a gyászt és veszteséget: középső lányomé harmadik gyermeke, egy szép kisfiú, az ostrom alatt született és párhetes korában meghalt. Budán nyolcvanszázalékos csecsemőhalandóságról beszéltek akkoriban.

Mátyásföld – egy elcsúszott szőnyegbombázástól eltekintve, 1944-ben – teljesen ép település volt; felszabadítóink közül elsőnek román csapatok vonultak be hozzánk; szállóvendégeink sok kedves sorát őrizzük egy emlékkönyvben: miután a román tiszteknek második nyelvük a francia, jól megértettük egymást. Az utánuk következő szovjet tiszt lakóinkkal is kedves barátságban voltunk, különösen egy Péter nevű, fiatal szibériai katonával, akinek édesapja első világháborúban kint maradt magyar hadifogoly volt. Vele magyarul beszélhettünk.

Szóval, megindult az élet. Mint a kommunista párt mátyásföldi szervezetének vezetőségi tagjával, Weil Emil dr. és Tömpe Andrásné elvtársak velünk tárgyaltak, mikor szervező útjukon itt jártak. Utasításaik szerint megalakítottam a Nemzeti Függetlenségi Frontot, majd a Nemzeti Bizottságot, amelynek a pártszervezet megbízásából elnöke lettem. Minthogy a március 17-én tartott igazoláson, a Gömbös-könyv miatt, felfüggesztették igazolásomat, és ennek ügye hónapokig húzódott, levelet írtam Rákosi Mátyásnak, és ezt személyesen adtam át Non Györgynek a Köztársaság téri pártházban. Őszintén feltártam ebben a levélben a tényeket, súlyos önkritikát gyakoroltam, és kértem, döntsön: vajon ezek után lehetségesnek tartja-e felvételemet a pártba? Erre a július 17-i beadványra szeptemberben érkezett meg a válasz, olyan formában, hogy megjelent lakásomon Ács Lajos dr., akkori párttitkár, és átadta párttagsági könyvemmel ezzel a kijelentéssel: „Rákosi elvtárs intézkedésére.”

(Évek múlva még egyszer fordultam a Rákosi-titkársághoz; kénytelen voltam ezt tenni, olyannyira nála összpontosult minden hatalom, minden intézkedés itt dőlt el; most még, 1945-ben, az ígéret földjére érve – a múlt bűneinek minden terhét viselve és érezve –, úgy hittem, nem vagyok kirekesztve a jövődó javaiból: hiszen a most végre diadalmaskodó ügyért viseltem el 25 év minden megalázó, keserves méltatlanságát. És ekkor megkezdődött beadványaim sorozata, melyekkel egy láthatatlan ellenfelet ostromoltam, s ez az ellenfél nemcsak a bürokrácia volt. Ismétlem, nem sirámokba akarok kezdeni, nem sajnálatolni szeretném magam: csupán a kor dokumentumaként közlöm 1945. július hó 28-án kelt beadványomat az illetékes minisztériumhoz):

„Miniszter úr!

A volt Tanácsköztársaság alatti magatartás miatt elítéltek illetve hátránnyal sújtottak rehabilitálása tárgyában kiadott 285/1945 M. E. sz. rendelet alapján kérem annak megállapítását, hogy az állásvesztésem kimondó és másolatban idecsatolt 114733/1920. V. VKM. számú ítélet pusztán forradalmi, tehát politikai magatartásom miatt sújtott. A hét év múlva tartott újrafelvételi tárgyaláson meghozott 65746/1927. V. VKM. sz. ítélet, bár az előző hatályon kívül helyezi, ugyancsak kimondja, hogy a vádat nem tudtam megcáfolni, s ezért engem, mint a másolatban idecsatolt ítélet bizonyítja, II. fokú büntetéssel, pénzbírsággal sújt, egyúttal pedig az 1920. XI. Tc. 4. Paragrafusa alapján „végelbánás alá von”.

Minthogy mindkét ítélet pusztán politikai magatartásom miatt sújtott joghátránnyal, kérem mindkét ítélet megsemmisítését és annak megállapítását, hogy tanári szolgálatom 1902 óta tart. Mivel pedig mint igazgató 1918 óta a VI. fizetési osztály 2. fokozatában voltam, kétségtelen, hogy tényleges szolgálatom esetén régen elértem volna az V. fizetési osztály 1. fokozatát.

Mivel erőszakos nyugdíjazásom jogot sértett, egészen a 35 évi szolgálati idő leteltéig, 1957-ig, tényleges szolgálatban állónak vagyok tekintendő, tehát engem nem az annak idején jogtalanul megállá-

pított havi 153.-P törzsnyugdíj, hanem az V. fizetési osztály 1. fokozatának megfelelő, teljes szolgálati idő után járó nyugdíj illet meg.

Tanári szolgálataim kimutatását külön mellékletben csatolom.

Kérem tehát:

1/ a felfüggesztésem alatt 1919. IX. 1-től 1930. XII. 31-ig megcsonkított fizetésem elmaradt összegének utólagos kiutalását;

2/ az 1920. XII. 24-től 1937. IX. 1-ig járó teljes fizetés kiutalását, természetesen az 1927-1937-ig tényleg kifizetett nyugdíjak összegének levonásával.

3/ az 1938-tól a mai napig felvett és az újonnan megállapítandó nyugdíj közti különbség kifizetését.

Mátyásföld, 1945. június hó 2-án.

.....

egyetemi magántanár
ny. gimnáziumi igazgató

Két hónapig vártam a válaszra – hiába; ekkor megint csak levélben fordultam az illetékesekhez:

„Igen tisztelt osztályvezető úr!

Mivel ismételten hiába próbálkoztam, hogy bejussak önhöz, engedje meg, hogy írásban adjam elő mondanivalómat.

F. é. június 9-én beadtam rehabilitációs kérvényemet, amelyet 8387/1945 eln. sz. a. iktattak. Mellékeltem hozzá minden szükséges iratot, s ezek után nyugodtan vártam az elintézését. Mintegy öt hét múlva, július 12-én felmentem az ügyosztályra, hogy utánanézzek ügyemnek. Király igazgató úrnak bemutatkoztam, ő azonban nyilván nem is sejtí ki lehetek, mert ridegen átküldött egy másik szobába. Ott Windischné őnagysága fölényesen kijelentette, hogy 8387/1945 iktatószám náluk nincs is, kérvényemről nem tud. Kissé erélyesebben léptem fel, mire mégiscsak talált egy följegyzést, amelyen kérvényem szerepelt. Erre természetesen ő is átküldött egy másik szobába; én követeltem, hogy ő is jöjjön át velem; ezt meg is tette. Egy beosztott tanár úrhoz (talán Salamon?) mentünk, s ott őnagysága a tanár úrtól megtudhatta, hogy kérvényemet éppen ő, Windischné kapta kézhez július 6-án a tanár úrtól, azzal, hogy küldje vissza nekem, mert bizonyos okmányokat kell még hozzá csatolnom. A tanár úr kijelentése szerint az ügyosztály július 6-án feladta nekem ezt a kiegészítéseket kérő leiratát. Ma július 28-a van: máig semmiféle iratot a minisztériumtól nem kaptam, pedig három hét alatt talán Lisszabonba is eljut egy levél.

Mi történik itten, osztályvezető uram? Ezt az eljárást csak azért nem minősítem, mert nem akarom önt és az ön emberfeletti munkáját megsérteni. Bizonyosra veszem, hogy nincs tudomása erről a huzavonáról, mert, bocsánatot kérek, június 9-e óta Rómát is meg lehetett volna alapítani.

Huszonöt éve várok a jóvátételre. Huszonötévi keserves küszködés, nyomorgás, megaláztatás és mellőzés után legalább annyit megérdemlek, hogy az ügyemet pro vagy contra elintézzék. S talán megérdemlem, azt is, hogy – miután tudományos és irodalmi munkásságommal mégiscsak tettem valamit a magyar iskolákért és művelődésért, annyit legalábbis, mint azok az urak és hölgyek, akik most odabent aktáznak az ügyemmel –, mondom, talán megérdemlem azt is, hogy szívesen és kartársi együttérzéssel foglalkozzanak egy méltatlanul üldözött magyar pedagógussal, író és tudós ügyével. Azt is tudniok kellene, hogy nekem az anyagi kártérítés is lényeges, hiszen ma, 64 éves koromban, még mindig fillérekért kell dolgoznom, hogy családommal éhen ne haljak. (Ez szóról szóra így van; most pl. óraadó tanár voltam az itteni gimnáziumban!) 1919-ben én voltam a középiskolai ügyosztály vezetője; van gyakorlatom az ügyek intézésében; tudom, hogy június 9-e óta ez az ügy a minisztertanácsot is megjárhatta volna.

Kérem, tanácsos úr, szíves, gyors és hathatós közbelépését.

Őszinte tisztelettel...”

Ez az emberséges ember – Bassola Zoltán dr. miniszteri tanácsos – intézkedett és helyes vágányra terelte az ügyet; amint ebből a levélből nyilván meglátszik:

„Kedves barátom!

Gyors intézkedéseid sorozatát újból őszinte hálával köszönöm. Valóban, ottlétem után másnap felmentek az illetményhivatalba, mivel Menyhárt tanácsos úr szabadságon van, a középiskolai referens, Antal Sándor számtiszt úr vette pártfogásába ügyemet és egy volt tanítványom (min. osztályfőnök) manuálduktorsága mellett azonnal elintézte. Ennél gyorsabban talán még nem intéztek el ügyet a világ egyik minisztériumában sem. Még egyszer hálás szívvel köszönöm.

Most azonban kisujjad után szeretném bekapni az egész kezedet. Arról van szó (most folynak a prelimináris tárgyalások), hogy talán a tanév folyamán sikerül katedrát kapnom az egyetemen (éppen 45 éve tettem fel magamban, hogy egyetemi tanár leszek); ilyenkor nagy segítség, ha a pénzügyminiszter nem kontrázhatja meg a dolgot azzal, hogy nincs a tanszékre költségvetési fedezete, mert az ember, illetőleg a Kar egyszerűen azt mondja, hogy a jelölt úgyis az V. fiz. osztályban teljesít tényleges szolgálatot. Tehát nagyon fontos volna, ha hosszabb ideig lehetne várni a nyugdíjazással. Sejttem ugyan, hogy ennek többféle akadálya van, azonban talán nem tartozik a lehetetlenségek közé. Én arra gondoltam, hogy kérvényt adnék be, és egyéves fizetési szabadságot kérnék, és pedig kétféle címen:

1/ Befejeznék egy könyvet, amelynek anyaga részben már együtt van: egész közoktatásügyünk korszerű és átfogó reformjáról, az óvodától az egyetemig, illetőleg a népművelésig és a továbbképzésig. A könyv alapvető és főleg ésszerű reformjavaslatokkal jönne, amelyek meg is valósíthatók. S éppen most volna szükség rá, amikor nemsokára véglegesen meg kell oldani ezt a kérdést, mégpedig hosszabb időre. Azt hiszem, a köznevelési tanács és az illetékes minisztériumi ügyosztály is felfrissülne kissé és más szemmel nézné mindjárt az egész kérdést. Én ezt a könyvet nagyon fontosnak tartanám.

2/ Megszervezném egy nemzetközi jellegű folyóirat megindítását, hogy a magyar tudomány eredményeit a külföld felé közvetítse. E folyóiratban, amely csak szigorúan eredeti tudományos cikkeket közölne, csak idegen nyelvű munkák jelennének meg. Mondanom sem kell, milyen fontos volna az, hogy végre kiemeljen bennünket nyelvi elszigeteltségünkől; egyúttal sok tudományos eredményünk prioritását is megvédené.

Nagyon szeretném, ha megmondanád véleményedet erről a tervemről és hozzásegítenél megvalósításához. Ha a minisztérium engem erre a célra visszatartana a tényleges szolgálatban, és szabadságot ad, akkor egyúttal erkölcsi támogatásban is részesít, és így mindkét munkának nagyobb lesz a súlya. A 2/ alatt említett feladat ugyan a tudományos ügyosztály (vagy külföldi kapcsolatok) hatáskörébe tartozik, de ezt ti ott bent egymás közt el tudnátok intézni.

Nagyon örülnék kedvező válasznak, őszinte igaz híved... stb.

1945 október 26-án írtam ezt a tervekkel és reményekkel átszőtt levelet a megértő hivatalnokhoz; az ebben foglalt kéréseimet azonban úgy látszik, ő sem tudta elintézni, fogamatja levelemnek legalábbis nem lett. Ellenben újra meg újra kezdődött szélmalomharcom egy kevésbé emberséges ügyintézővel, Windischné őnagysága méltó párjával. Természetesen ő győzött; közlöm hozzá írt, ez ügyben már nem első leveletem; megint csak vesztés maradtam a jogaimért vívott harcban. Tehát:

„Tanácsos úr volt szíves 8171/1948 eln. sz. a. „elintézni” újabb rehabilitációért beadott kérvényemet. Bár szokatlan dolog minisztériumi döntéssel magánlevélben polemizálni, mégis meg kell tennem, mert tanácsos úr leiratának többrendbeli tévedése és főképpen hangja kényszerít rá.

Tanácsos úr apodiktikusan megállapítja, hogy nekem a IV. fiz. osztályba való előlépésre a múltban jogigényem nem volt, ma sincsen. Érvei: 1/ Ennek feltétele a személyi kiválasztás; 2/ hogy minden kétséget kizáró módon bebizonyítottassék, hogy központi státusban lévő alkalmazott voltam.

Ad 1: Tessék engem is személyi kiválasztás alapján kinevezni. Ad 2: tanácsos úr méltóztatik megfeledezni róla, hogy akkor forradalom volt, nem értek rá ilyen szent vaskalapos dolgokkal törődni; senki sem gondolhatta akkor, hogy egy majdan eljövendő népi demokráciában azzal ütök el a forradalom régi szolgáját jogos igényétől, hogy nem volt „státusbeli”. Státusbeliek akkor, felvilágosíthatom tanácsos urat, a reakciók voltak. Kunfi sem volt státusbeli, Lukács György sem, Kármán Tivadar sem, Fogarasi Béla sem: és lám, Fogarasi Béla a rehabilitáció során mégis miniszteri osztályfőnöki kinevezést kapott, természetesen igen helyesen és jogosan. Ugyancsak min. osztályfőnökké nevezték ki egykori kartársamat Kemény Gábort. Kérem szíveskedjék engem felvilágosítani: náluk miért sikerült az ilyen státus-sértés?

Továbbá: igenis a 9560/1945 s a többi idevágó rendelet módot ad arra, hogy a magamfajta mellőzött közalkalmazott mindazt elérje, amitől elűtötték. Márpedig kétségtelen, hogy ha 1919-től kezdve máig szolgálok, a népbiztonságon (vagy minisztériumban), máig régen elérhettem volna a min. osztályfőnöki rangot.

Ez vitathatatlan. Tanácsos úr méltóztatik megfeledezni róla, hogy mi néhányan 26 évi állástalansággal, kivetettséggel és nyomorgással fizettünk azért, hogy mertünk demokraták, sőt uram bocsá kommunisták lenni akkor, mikor a státusbeli urak nyakig úsztak a Horthy-rendszer kegyeiben. A rendeletekben nyilván az az intenciójuk, hogy jóvátegyék a sérelmeket, s nem az, hogy a kérvényezőket a mostani státusbeliek újra felfricskázzák. Végül: a miniszter úr júl. 1-én ezt írta nekem: „rehabilitációs ügyedet az V. ü. o. gondos figyelmébe ajánlottam”. Nem tudom, miért intézte el kérvényemet mégis az elnöki u.o.?” ... stb.

Post tot discriminarerum – semmi érdemleges javulás nem történt életemben. Eléggé alacsony összegű nyugdíjat „élveztem”, ennyi kérés, beadvány – magyarán mondva – megalázkodás után. A helyzet nem javult. Közeledtek az ötvenes évek. Megint csak kudarcot vallottam a hivatalos úton beadott, alaposan indokolt kérelmeimmel, megint csak odajutottam, hogy megpróbáljam: „Magyarországon minden a nexus”. Írtam Bóka Lászlónak.

„Kedves barátom!

Utolsó kísérletképpen, a régi barátság jogcímén, hozzád fordulok s kérlek: olvasd el az ide mellékelt iratokat, s ha lehet és ha akarsz, segíts rajtam. A „dura necessitas” kényszerít, hogy nyugdíjam emelését kérem. Öreg napjaimra szükségem szenvedek, ami 653.- Ft nyugdíj mellett nem csoda; az irodalomból úgy látszik, kikoptam, ami szintén nem csoda, mert elvégre a fiatalok is ott vannak, és a 68 évesekre már igazán érvényes a „veteres migrate coloni”.

Mikor az ide mellékelt 1. számú kérvényt beadtam, Ortutay megígérte hathatós támogatását levélben; erre Csipka úr 3 nap alatt elintézte kérvényemet: elutasította (2. számú melléklet), s méghozzá eléggé fölényes hangon. Hiába írtam a miniszternek, Csipka még egyszer kiakolbólintott. A 3. sz. kérvényt személyesen adtam át Tolnai Gabinak, 1948 nov. 9.-én. Lelkesen megígérte, hogy rövidesen elintézi, jogom van ahhoz, amit kérek stb. Telefonáltam neki, majd írtam neki ismételt: többé nem adott visszhangot, elment Rómába, s én itt állok árván és kérvényem ki tudja hol senyved?

Nem akarlak untatni meddő küzdelmeimmel, most csak ezt az egyetlen ügyemet ajánlom szíves barátságodba. Ha igazságosnak tartod, mozdítsd ki a kátyúból. (Még csak annyit, hogy sem tudós-fizetésem, sem tudományos pótlékom nincs: a 653.- Ft-ból élem gyöngyéletemet.)

Bóka László mellett Fazekas Erzsébethhez, a régi kedves tanítványhoz is fordultam; közbenjártak és szorgalmazták ügyem igazságos elintézését, de hát az ellenem fenekedő névtelen hatalmak hétfejtű sárkányát nem sikerült legyőzni. Egy pillanatra – 1947-ben – úgy látszott, hogy mégiscsak meglátom az ígéret földjének zöldellő fáit, közlőrl; az 1947. február 13-án elnyert, egyetemi címzetes nyilvános rk. tanári cím birtokában, egyhangúan meghívtak a szegedi egyetemre (mást neveztek ki), jelöltek az Akadémiába (mást választottak meg). Megélhetésünk egyre nehezebbé vált; ezt a tengődést is csak átmenetinek voltam hajlandó hinn, szerettem volna, hogy csak átmeneti, és nem lankadó lendülettel dolgoztam, terveztem és reménykedtem. Íme, tanúm, egy 1949-es felhívásra elkészített munkaterv:

*„A Magyar Tudományos Tanács
Titkárságának
Budapest
Miniszterelnökség.*

A Magyar Tudományos Tanács titkárságának f. hó 13-án vett megtisztelő felhívására a következőkben közlöm a görög-latin kutatás öt éves tervére vonatkozó válaszomat, illetőleg javaslataimat.

I.

Mellékelten megküldöm a tisztelt Titkárságnak a felejthetetlen emléktű Király György szerkesztésében 1920-ban megjelent „Tudományi feladataink az irodalomtörténeti kutatások terén” c. füzetet, amely egy kisebb munkaközösségnek a Tanácskormány idején összeállított munkatervét tartalmazza. Bár ez a tervet túlságosan ragaszkodik még az idealisztikus polgári tudományosság elveihez és módszereihez, mégis sok használható ötlet és gondolat csillan föl benne. Kétségtelen, hogy ebből a tervetből hiányzik a marxista elvi alapvetés, hasonlóképpen kiderül belőle, hogy ennek nyilvánvaló oka: egyáltalán nem voltunk átpolitizálva. Ezt a füzetet azzal adom át a Tudományos Tanács könyvtárának, hogy az öt éves terv szempontjából ma is időszerű egyes javaslatait figyelembe venni szíveskedjék.

II.

Ezek után vegyük sorra a Körlevél kérdéseit.

I/ Mit tart az említett tudományterület megoldandó feladatainak a következő öt évben?

Azt hiszem, hogy ezt a kérdést két irányban kell megvizsgálnunk: A/ az egyetemi oktatás, B/ a tudományos feladatok szempontjából. Ez a szétválasztás természetesen csak gyakorlati jelentőségű, mert magától értetődik, hogy az egyetemi oktatás szükségleteinek kielégítése is tudományos feladat, mindenestre pedagógiai célok szolgálatában.

A/. Az egyetemi oktatás szükségletei. Évtizedek óta elhanyagolt feladatok várnak itt munkás tudós tanárok vállalkozó kedvére, s bátran mondhatom: kötelességérzetére. Az egyetemi ifjúságnak ebben a szakcsoportban semmiféle segédkönyve vagy vezérkönyve sem volt; akik nem tudtak idegen nyelvet, csak magyar középiskolai tankönyvekből készülhettek; ez persze a képzettség színvonalát a nulla fokra süllyesztette. Szükség van tehát, mégpedig sürgősen, egyetemi kézikönyvekre. A legelső feladat 1-1 kötetben a görög és római történelem, társadalomtörténet megírása; ez elvi szempontból fontos. Ugyancsak elvi szempontok kívánják, hogy ezeket a köteteket 1-1 kötetben kövesse a görög és római irodalom története. Itt nagy óvatosságra van szükség, mert ami ezen a téren eddig magyarul megjelent, egyetemi célokra ma már nem használható. Ezek után következne 1-1 kötetben a görög és római anyagi kultúra ismertetése, majd 1-1 kötet: ókori földrajz (de nem a régi formalista módszerrel), ókori vallástörténet, művészettörténet, nyelvtudomány, metrika, filozófia. A görög-latin tudományok módszertanának, továbbá segédtudományainak (epigrafika, galeografika stb.) 1 kötetet lehetne szentelni.

Tudomásom szerint az elmúlt években megindult ilyen kézikönyvek összeállítása, sőt ezekből néhány már kéziratban is megvan. Amennyiben ezeket felhasználjuk, ezen a ponton a legnagyobb óvatosságot ajánlom. Tudományos célokra görög és latin szótárról feltétlenül gondoskodni kell.

B/ Tudományos feladatok. Ebben a tekintetben a Király-féle füzet 3-4 lapján közölt javaslatokat érdemes figyelembe venni. Az alább következő összeállításban magam is értékesítettem ezekből néhány életrevaló gondolatot. – Tudományos feladataink kitűzésénél kétségtelenül vezető szempont legyen az ókor történetének és életének a marxista-leninista szemlélete és átértékelése. Javaslataim java részét ez a szempont sugallta. Itt fontos a nép és az irodalom, a nép és a vallás, a nép és a filozófia stb. Eddig elhanyagolt viszonyának vizsgálata és felderítése; e szempontok érvényesítésére Szabó Árpád könyvei adnak kitűnő példát.

A/ Ezért javaslom a görög-római szatíra és komédia problematikájának vizsgálatát. Ez az a két antik műfaj, amelyben legőszintebben és legszabadabban érvényesül a társadalomkritika. Ide tartozik a mimus és általában a drámai műfajok vizsgálata is. Itt a mi elvi szempontunkból sok a tennivaló... stb.

Ez alatt a nagy B/ pont alatt a-tól m-ig foglalom pontokba az e téren elvégzendő hézagpótló munkákat, és teszem meg gyakorlati javaslataimat; ugyanilyen részletesen válaszolok a körlevél második és harmadik kérdésére is; a tervezet majdnem egy ív terjedelmű. Munkakedvem mindenek ellenére töretlen volt; íme a negyedik kérdés: Milyen munkán dolgozik jelenleg és mit szándékozik a jövőben elvégezni, akár a tervtől függetlenül is?

Válaszom:

„Jelenleg „A stoikus öngyilkosság” c. tudományos munkán dolgozom; ezt megfelelő körülmények közt egy év alatt be tudnám fejezni. A munka lényege, a Tacitusnál leírt stoikus öngyilkosságok kapcsán, a történelmi közhelyek és ezzel kapcsolatban Tacitus hitelességének kérdése, társadalomszemléletének és történetírói módszereinek kritikája.

Kéziratban vár megjelenésre két tanulmányom: „Szövegjavítások Flavius Josephus zsidó történelméhez (latinul) ; Fronto és Lukianos: ebben sikerült rekonstruálnom Fronto elveszett művének (De bello Parthico) lényegét, három Lukianos-mű alapján, s egyúttal helyes világításban megmutatni ennek az ellenszenves formalistának egyéniségét és képmutató ál-stoicizmusát.

„Symposion” (Adatok a római szatíra tárgytörténetéhez) c. munkám egész anyaga együtt van; a mű megírását a tervtől függetlenül el sem tudom képzelni; csak akkor írhatom meg, ha a Tudományos Tanács kiadhatónak minősíti. Sem a szerző, sem magánkiadó nem vállalkozhatik a kiadására.

Kéziratban készen vannak és megjelenésre várnak a következő műfordításaim: Sophoklész: Antigone; Dion Chrysostomos: A boldog vadászok (Euboikos). Görög novellák (kéziratban 290 oldal); Seneca három consolatiója, ez a fordítás az eredetinek metrikus clausuláit is érezteti; ugyanilyen Hiero-

nymus három barátlegendájának (vitae ratrum) fordítása: ezek folklorisztikus szempontból fontosak. Ezek a fordítások bármely pillanatban beleilleszthetők az antológiákba vagy a fordítás-sorozatba (ezekről az előbbieken írtam; a tervezet nem részletezett pontjaiban).

Az utolsó, ötödik kérdés: Hogyan állítaná össze intézetének vagy már meglévő munkaközösségének öt éves tervét?

„Erre a kérdésre, sajnos könnyű megfelelnem: sem intézetem, sem munkaközösségem nincs.

Megköszönöm a Tudományos Tanácsnak, hogy alkalmat adott elgondolásaim előterjesztésére és maradok kiváló tisztelettel

Mátyásföld, 1949. Június 14.

Én komolyan vettem a körkérdést, komolyan a rá adandó választ; de nem lett belőle semmi: maradt a szó, szó, szó...

1950-től 1953-ig megint csak kérvényeztem némi tudományos pótlékért, nyugdíjkiegészítésért, ezeknek a Don Quijote-i hadmozdulatoknak levél-dokumentációjával nem untatom olvasómat. Reménytelen helyzetemben végül is ismét Rákosihoz fordultam. Hosszú beadványomban számos olyan tény és adatot említek meg újra, amely már más helyütt olvasható és ismert; ezért most csak az eddig még nem említettekre térek rá. Tehát a megszólítás után (Szeretett Rákosi elvtárs!) ezt a mondatot voltam kénytelen leírni: „Egy 71 éves magyar tudós kéri nehéz helyzetében méltányos és igazságos intézkedését.” Továbbá:

„Alulírott R. J. dr. 1911 óta a Budapesti Tudományegyetemen a késői latin irodalom magántanára, majd c. ny. tanára voltam; címem és jogosítványom 1952. szeptember 30-án a TMB-gal kapcsolatos rendelkezések értelmében megszűnt. Azonban 1911-19-ig és 1945-52-ig állandóan előadtam tudomány-szakomat az egyetem bölcsészeti karán.”

„A felszabadulás óta mindössze egy tudományos tanulmányom jelent meg a MTA Acta Hungarica c. sorozatában, orosz nyelven (Po szledam iszcseznivsego truda Frontona – Fronto egy elveszett művének nyomában: Act. Hung. 1951. tom. fasc. 1-2. 161-190. lap). Az elmúlt két évben sikerült két nagyobb szabású tudományos munka anyagát összegyűjtenem; az egyik: „A stoikus öngyilkosság” (Tacitus hitelességének kérdése, az osztálytörténetírás módszereinek leleplezése), a másik: „Symmachus. Egyház és politika a IV. században” (Constantinus, Ambrosius és Sím-machus leleplezése; politikai szerepük az imperium, mint a keresztény egyház célja; a politikai egyház és az egyház világi uralmának kezdete). Ezt az utóbbit a MTA felvette kiadványtervezetébe, 1954-re. Sajnos, mostani helyzetemben nem is álmodhatom arról, hogy a munkának teljesen előkészített anyagát feldolgozhassam.

A Szépirodalmi Kiadó, éppen a most említett anyagom alapján, megbízott egy Constantinus-regény tervezetének elkészítésével. Nem lehetetlen, hogy kénytelen leszek nemzetközileg is értékes új eredményeket felderítő kutatásaim anyagát aprópénzre váltani s tudományos könyv helyett regényt írni!” (Ez az – „aprópénz” – lett nyugodt öregkorom forrása és záloga. Sic fata volunt.)

„Bár 1945 óta minden félévben előadtam az egyetemen, az illetékes tanszék sem 1952 szeptemberében, sem most, 1953 januárjában nem szólított fel előadás tartására (mert ez most a tanszékvezetőtől függ), holott a későlatin irodalom egyetlen kutatója vagyok hazánkban.

Végül 1952 végén, mikor a Tudományos Minősítő Bizottság a doktori és kandidátusi fokozatokat adományozta, egyik fokozatot sem kaptam meg. (Fellebbezésemre ez az ügy később rendeződött.) De én nem kívánok semmiféle állást, tisztséget, kitüntetést, én csak dolgozni szeretnék, abban a tudományágban, amelyet itthon és külföldön immár ötven éve művelek, azt hiszem eredményesen,

Sajnos, gimnáziumi igazgatói nyugdíjam (853.- Ft) csak éppen a pusztta megélhetésre elegendő. A város peremén lakom, heteken át be kellene járnom a könyvtárba dolgozni, egész napokat tölteni a város közép-pontjában s az utazás és a napi étkezés költségeit már nem tudom fedezni. Könyveket és folyóiratokat is kellene vásárolnom, s ehelyett kénytelen vagyok tudományos könyveimet eladogatni az egyetemi intézeteknek. Ilyen körülmények között a tudományos munka valóságos ábránd; oly költséges, hogy jelenlegi helyzetemben megvalósíthatatlan.

Helyzetem egyetlen megoldása az volna, ha a pénzügyminisztérium nekem úgynevezett nyugdíjkiegészítést engedélyezne. Ennek összege mintegy havi 800.- Ft és rendeltetése az idősebb érdemes tudósok támogatása. Tudtommal a MTA már felterjesztést tervezett a pénzügyminiszterhez ebben az ügyben, de kérdés, úgy látszik, még nem jutott dűlőre.

A Horthy-korszak aljas bér munkára kényszerített és kiközösített a tudományos életből: hadd érjem meg, hogy a szocializmus országa, a nép állama, a győzelmes kommunista párt, újra kebelére ölel, méltányolja tudományos munkámat és a Tanácsköztársaság alatti magatartásomat, és fényt derít életem utolsó éveire azzal, hogy mentesít az anyagi gondoktól, és lehetővé teszi tudományos munkásságom folytatását.”

Nos, erre a nagy körültekintéssel és összefoglaló igénnyel készült, bár némiképpen bőbeszédű, őszinte hangú kérvényre a Rákosi-titkárság ugyancsak őszinte hangú és dicséretes rövidségű levélben válaszolt. A levél egy mondatot tartalmazott, ezt: „Kérése nem teljesíthető.”

Ez számomra már igazán nem volt meglepő, azok után, amiket tapasztaltam. Ez volt a mélypont, feküdtem a „szűrős, égető homokban”; ez az állapot tartott a szépirodalmi sikerek bekövetkeztéig. Ugyanabban a beadványban még azt is részletezem, hogy „Szerencsére elmondhatom, hogy munkakedvem és munkaerőm töretlen: az elmúlt másfél év alatt lefordítottam franciából Paul Tillard: *A Paul titok*, André Stil: *Az első összecsapás* (Hubay Miklóssal) és Pierre Courtade: *Jimmy* című regényét s németből H. Marchwitza: *A csapda* című novelláskötetét. Megírtam eredeti regényben egy ókori parasztlázadás történetét, *A párdúc* címen, amely 1953 első felében jelenik meg (Ifjúsági Kiadó). És éppen az a szomorú, hogy megélhetésemet szépirodalmi munkával kell biztosítanom, s ezen a réven kell szereznem némi anyagi eszközöket, hogy közben néha tudományos kutatással is foglalkozhassam. Jelenleg azonban még szépirodalmi munkám sincs, úgyhogy tudományos munkám, mostani anyagi helyzetemben, teljesen megbénult.”

Így hát megint eljutottam a napi robotként végzett, csöppet sem értékes művek kényszerű lefordításához, s ennek még örülnöm is kellett. Nem állítom, hogy csak én voltam ilyen helyzetben: hiszen barátaim közül nem egy ugyancsak fillérekért, nem képességeihez és múltjához méltó munkakörben dolgozott. Emlékszem még egy „kereseti forrás”-ra: egyik napilapunk nyelvhelyességét ellenőriztem, csekély díjazásért. Egyelőre azonban nem került sor a „lázálomban való elpusztulásra” – többet bír meg az ember mint hinné!

Lassacskán felvirradt rám mint regényíróra egy jobb világ; a megbecsülést emberi, erkölcsi és anyagi szinten egyaránt érezhettem. Az ötvenes évek légkörében ezek mellett a súlyosan lehangoló körülmények mellett megint csak akadtak derűsebb mindennapi élmények is: újra divatba jöttek az össze-jövedelelek. Egy randevúnk – félreértés folytán – nem jött létre Laczkó Gézával, aki akkor már Soroksáron, juttatott házában lakott, Gellért Oszkárék közelében; ritkán járt be Pestre. Ezért volt bosszantó a fiaskó; ebben a játékos-szellemes levelében benne van egész lénye, azért másolom ide (pedig neki is súlyos anyagi gondjai voltak, amelyek erősen hátráltatták Rákóczi-regényének munkálatait.) De következzen a levél:

„Drága Józsim!

Soroksár, 1951. Júl. 18.

Nem emlékszem rá, hogy a Buksi-csontokért kitűzött napra Veled is találkozót beszéltem volna meg. Írni meg azért nem írtam, mert Margit (Laczkó Géza második felesége, akitől rövidesen elvált, és harmadszor....) értesített, hogy a Buksi-pótcson-akciót egyelőre a nyári hőség miatt felfüggeszti. Válaszomban találkozót kértem tőle, s sub titulo csont, igyekeztem a válásra rábeszélni. Kemény csontnak bizonyult, válaszában még csak mócsing sem fityegett: közölte azt a megcsontosodott véleményét, hogy nem válik. E csont nem volt valami velős, s amit mégis ki lehetett szöröcsölni belőle a Rabelais kutyájának szívósságával, azt majd szóban közlöm veled. Mondtam neki, válaszában nem tartom véglegesnek. Igérte, nyolc nap múlva értesít, mit beszélt meg ismerős ügyvéddel. Vártam értesítését. Már két hét is elmúlt s eddig nem írt. Ezért is nem mertem még találkozót kijelölni. Sok minden is jött össze, munkához is alig jutottam, s ha igen, igyekeztem ülő csontjaim képességeit az utolsó percig kihasználni. Most éppen ott tartok Rákócziiban, hogy orvosai segítségével sikerült elhaláloztatnom a vén csontot, Leopoldust, Sarenissimus Potentissimus atque Invictissimus Caesar Imperator semper Augustust, miként oly nemes egyszerűséggel szölongatták udvari népei. Ez alkalomból kissé kicsontoztam Leopoldot.

No már most! (Vagy tanárunk vagyunk vagy nem!)

Kedves vagy az ügyvédekkel, de az asszony egyelőre oly büszkén hallgat, mintha csont volna a házában, szóval: kemény csonton rágódunk. Az ügy azonban sürgős, tekintve, hogy nem akarom megvárni azt az időt, míg majd diót dobálnak a csontjaimmal.

Örülök, hogy levelet írtál s nem lapot, mert lakásügyet főképp Megvadult Lakó előtt tanácsos titokban tartani, a levelesládám pedig nyitott, s mindenki a másnak szóló lapokat olvassa szorgalmasan.

Kérlek Józsim, ha megfelel, jövő kedden, július 24-én d. u. 1/2 6-kor találkozzunk, mivel fő az, hogy mennél tovább együtt legyünk, legjobb hamar találkozni, én a 4-esen érkezem a Vágóhíd felől, ahol cson-

ton van a jó hús, Te a Keleti felől jössz, a két egyenes a Rákóczi út és a Lenin körút sarkán metszi egymást. Várlak tehát, „A Nemzetinél, ott, ahol a hatos megáll”, onnan aztán mehetünk, amerre akarunk, ezen pedig nem fogunk összekapni, mint két eb a csonton, útközben is folytathatjuk csontig ható bölcselkedésünket.

Kézcsókkal, üdvözléssel, ölel, Öreg Csont

Géza

Csontra tehát!”

Felszabadulás után 1945 júniusában váltottunk újra levelet; sajnálom, hogy néhány baráti levelének féktelenül jókedvű hangját mégsem bocsáthatom nyilvánosság elé; most még csak annyit e levelezés történetéhez; 45. júniusában, miután kölcsönös örömmel nyugtáztuk, hogy megvagyunk, ezt írta: „...Most a szükség hajt rá, hogy írjak neked. Az 1919-es rehabilitálási eljárás során szükségem van annak igazolására, hogy a proletárdiktatúra előbb a Veres Pálnéhoz, majd a Barcsayhoz kinevezett igazgatóvá (iskolavezető). Erre vonatkozó iratom nincs, ezért arra kérlek, igazold, népbiztossági hatásköröd nevében is, hogy a kinevezések megtörténtek, valamint azt is, hogy az egyetemen a francia irodalom előadásával voltam megbízva (Fogarasi Bélától), s tartottam is az egész féléven át egy kollégiumot (Baudelaire), amire Magad emlékezhetsz legjobban, hisz Te is ott adtál elő s a tanári szobában a Múzeum körúton egymást váltottuk. Aláírásoddal légy szíves (azt hiszem kell) két tanúval hitelesíttetni” ...stb. Szegény barátom, még akkor azt hitte, hogy mindez olyan egyszerű! Még nem szenvedte végig a közönynek és rosszindulatnak azt a hivatali labirintusát, amelyből később mindketőnknek bőven kijutott. Ő – már halálos betegen, a Haynal-klinikára való befekvés előtt – még mindig derűlátón, friss harci kedvvel ír a regénye körül bonyolódó ügyekről; mennyi mindenben ment pedig keresztül: „...A Dante új világképéből úgylátszik kimaradtam. Ez is egy regény. A Rádióban eleintén háromszor is szerepeltem, de egy idő óta nem hív... Író-, tanár-, hírlapíró-forgószerű tölcserében kerengtem. Kevés eredménnyel. Katedrát, szó- vagy író-széket sehol sem adtak aláam...stb.” Egy jó kimenetelű tárgyalás a Szépirodalminál: „Jelen voltak Illés Endre, Réz Pál, Köpeczi Béla...” – mindjárt újabb erővel tölti el, pedig erre is következett némi huzavona: „...Az ember, nem mondom, hogy hozzászólt, de valahogy tudomásul vette, hogy vagy hűvös szak-udvariassággal kezelik vagy szóban lelkesen, de tétben nulla eredménnyel „felkarolják”, vagy alattomosan, ritkábban nyíltan rágják, fűrjék, fűrészelik, ezer-fordulatú, gyorsvágóesztergalyalus késekkel; az azonban, hogy valaki valakinek igaz barátja legyen, ingyen, bagó nélkül, csupán szerető szívből, az oly ritka, mint a fehér szőr- és bőr festékekkel mázolt holló, s ezért nem minden megrendülés nélkül olvastam, hogy már ágyam is van okt. 28-ra a rózsaujjú Haynalnál...”

„Kezd már a gyomromra menni (pedig Haynal előtt kitárandó pacalomban ez az egy nem beteg) a huzakodás Rákóczi körül. (Ja igen, eddig annyi hasznom volt az egészségből, hogy másutt szerzett pénzből és nyugdíjamból 2000.- Ft-ot belefektettem, s az Irodalmi Alapnál kb. 5000 Ft előlegként kezelt adósságot csináltam, Mi vagyok én? Rákóczi-amatőr Dárius? Szépirodalmitól se szerződés, se fitying. (Itt vázolandó a szóban bővebben kifejtendő véleményemet Neked sem kell véka alá rejteni:)

Tizennyolc éve készülök rá. Az első részt 1948-tól tán három-négy esztendő alatt írtam meg szigorúan elgondolt és el nem ejtett Ariadne-fonalon. Most meg azt kérik (eddig még nem mondtam se igent, se nemet nekik), hogy a bécsi részből húzzak. Újabb elhatározásom: nem húzok.

Thököly meg- és elítélését részemről mitizáljam. Nem tehetem, Ariadne miatt. S nem is teszem. Ilona szerelmi magasfeszültségét mérsékeljem. Nem!...stb.”

A hosszú mellőzéshez, anyagi gondokhoz, regénye megjelenése körüli huzavonákhoz magánéleti válság és végezetül súlyos betegség is járult; örökké villódzó szelleme mégis még olykor-olykor fölébe kerekedett a bajoknak. Íme, még egy elmaradt randevút expialó levél, ugyancsak teljes terjedelmében közölhető:

„Nem tudom, oh Raevius, mi nagyobb, vajon haragod-e, amely mehercule, méltatlanul ér gregari-usodként, avagy csodálkozásod, amelyre minden jogod megvolt, hogy a convivii deliciae-n nem jelentem meg, és még e mulasztást elkövetve utóbb sem igyekeztem mentséggel magyarázni, ami nem menthető. Tudnod kell azonban, kegyes tribunusom, ah, dehogy tribunus, hanem praefestus, (mert nem lovas-e az a filosz, aki szavakon lovagol?), hogy ugyanarra a napra, sőt majdnem ugyanarra az órára kaptam idézést, hogy a szomszédos veterán-telep, Lizvetadunus lakáshivatalában mulhatatlanul jelenjek meg azon üggyben, amellyel már másfél hónapja barbarus erkölcsű contuberalisok gyötörnek. Vita brevis, ars loquendi

longa. Alkonyodott, amikor fáradtan végeztem. Az ügynek azonban most sincs még vége. Csak ennek a levélnek, amely, kívánom, érjen jó egészségben, oh, Raevius, Matthiapolis fénylő napja, amely sugarát ne rühellje rávetni

*hű barátaira
Victorius Sorocsariensis-re
Kinek neve
A barbarusok nyelvén
Gyeucs Laczkó
Die 19. 7-bris 1951”*

Ővele mindvégig a Veres Pálné utcai telephelyünkön találkoztunk. Volt egy másik állandó, szívemhez nőtt borozó társaság is, ők a Niszel-féle kóser étteremben tartották rendes üléseiket.

Itt Berda Jóska elnökölt; rengeteg levelezőlapját őrzöm, sohasem mulasztotta el az írásbeli meghívást:

„Áldott jó Józsi bátyám, februárium 1-én szerdán este „gyászolom meg” világrajöve telem 54. évfordulóját. Színhely: Niszel. Boldog lennék, ha eljönnél és megcsókolhatnám remek római homlokodat, amen! Ölel... stb.”

Erre természetesen el kellett mennem; szívesen is mentem, 1956. február 1-jén, drága Jóskám születésnapját ezzel a verssel köszöntöttem:

SZÜLETÉSNAPI KÖSZÖNTŐ

Berda / Borok, torok, égi dalok költője, köszöntlek
Ötvennégy éved hajnali fordulátán.
Pesti Anakreonom / te az életöröm faunos víg
Lantosa / homlokodat hadd koszorúzza borág!
Míg az aranyfürtök nektárt termelnek e földön,
Lesz tüzes és zamatos versed is és borod is.
Ím, fejedelmi falernusi borral a serlegem esdi
Még száz év sokszor szép örömét terád,
És velem ünnepel ős Badacsony, Somló, Tokaj és Ruszt,
S dús aranyágával megkoszorúzza fejed!

Utóirat ennyi: És ha nem vers akkor is igaz!

Persze, előfordult, hogy ezer és egy okból – nem mehettem. Akkor jött a sajátos címzésű levél:
„R. J. dr.-nak, Baumgarten-díjas író, egyetemi tanár barátomnak” és folytatódott eképpen:

„Kedves, drága Józsi bátyám, nyilván neheztelsz reám (vagy reánk) s ezért nem jöttél társaságunkba. Pedig minden kedden este vártunk – és várni fogunk – Niszelnél. Új borszállítmány érkezett. Remekebb mint valaha vala! Nem hinném, hogy társaságunk bármelyik tagja (Tamási Áron, Jankovich Feri, Csorba Géza, Fodor József, Kozocsa Sándor, Kovács Endre, Endre Béla, Szántó György) is antipatikus lenne néked.

Boldog volnék, ha a most következő kedden este végre megjelenél körünkben!

Várunk!

Ölel ragaszkodó híved és barátod... stb.”

Bizonyára elmentem, még sokszor; amíg erőm engedte, rendszeresen jártam be Pestre, nemcsak könyvtárba, kiadókhoz, hanem ilyen hangulatú baráti társaságokba is. Az egyéni élet sok csalódásáért, a füstbe oszlott reményekért vigaszt adott az a sokfelől áradó, baráti és pályatársi szeretet. Mert legnagyobb csalódásom itt ért, az ígért földjén, midőn már-már úgy látszott, elérem, amiért egész életemben dolgoztam.

1947. november hó 6-i kelettel kaptam a következő levelet a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti-, Nyelv-, és Történelemtudományi Karától:

„Igen tisztelt professzor úr!

A bölcsészettudományi kar folyó évi október hó 29-én tárgyalta Professzor Úrnak a II. klasszika-filológiai tanszékre való meghívását és egyhangúan e meghívás mellett döntött. A Kar határozatának a VKM-be való felterjesztéséhez csatolandó az igazolási okmány is, ezért tisztelettel kérem Professzor Urat, szíveskedjék az igazolásáról kiállított végzést vagy annak hitelesített másolatát a dékáni hivatalhoz – lehetőleg postafordultával – megküldeni

Kiváló tisztelettel... stb.

*

És itt szeretnék utalni arra, hogy emlékiratom nem hivatkozásból viseli a *Pályám emlékezete* címet; nem vindikálom magamnak azt a „vezető” irodalmi szerepet – hogyan is tehetném! –, amit Kazinczy vitt a maga kora irodalmában. Kazinczy egyénisége és vezetőszerepe Halász Gábor szép esszéje szerint – Wahlversandtschaftot sejtet Babitscsal –, én őt, az ízlés mesterét, az idealista diktátort semmiképpen sem kívánom fellengzősen előképemnek nevezni – talán csak sorsunk egyezéseiben van rokonság. Kétségtelen, hogy fordítói hitvallása ma is helytálló, s szívesen aláírjuk: „...a fordítás úgy jó, ha az író a maga eredeti színében tehetjük által a mi földünkre” – Kölcsey fogalmazza meg így a Mester elveit; de nem minden elve, elgondolása, terve valósult meg; sőt éppen nagyon is sok kudarc, vereség, fájdalmas megaláztatás jutott ki neki. Nemcsak magánéletében, hisz ott megismerte a családi boldogságot is; de szüntelen filléres gondokkal, nehéz helyzetben, pereskedő rokonság rosszindulatával küzdve nevelte gyermekeit; ezeknél az otthoni állandó bajoknál talán nagyobb számú és lesújtóbb volt számára a pályáján sorrajövő balsikerek sorozata. Nemcsak az *Erdélyi levelek*-re gondolok, a nagy lelkesedésre, amellyel ennek írásába fog, s a hetedszeri-nyolcadszori átdolgozás utáni, még mindig sikerületlen alkotásra; nemcsak arra. Hogy tulajdonképpen túlélte önmagát, s túlhaladtak rajta: még életében eltemették... Hanem gondolok rögzös életútjának sok-sok személyes csalódására és megcsalattatására; reményeinek elfagyására, Döbrentei jellemtelen, nem tanítványhoz, de ellenfélhez is méltatlan eszközeire.

Döbrentei is van minden kornak.

Megejtett a címadásnál Kazinczy szép megemlékezése Késmárkról, mely az én esetemben sokkal fontosabb szerepet töltött be, mint az ő kisdíák-emlékeiben; de hadd álljon itt saját szavaival az emlék (amely nekünk a rokonság miatt kétszeresen is értékes):

„Atyám 1767-ben visszakívánt Regmecre, hogy esztendőit töltvén egy Kézmárkról lehozott deák gondjai alatt, s a német nyelv tanulásába bele kapván, a szepesi németek közé vitethessen...”

„Nagyanyám testvére, Szirmay Sándor, a pazicsi, látván, mely gonddal neveltetünk, András nevű fiát mellénk adá, s ez együtt vala velünk Regmecen, Kézmárkon, Patakon, négy esztendeig.”

„A kézmárki tót deák bennünket a német nyelv tanulásába egy képekkel gazdag biblia olvastatása által vezete...stb.”

„Felvittek Kézmárkra, s a préceptor meghagyatott mellettünk. S ez itt ronta el osztán bennünket, nem lévén szem alatt. Nem tanított, nem tanult.

A konföderáció bajai elől elillantott lengyel uraságoknak egy része Kézmárkra, Eperjesre s Regmec tájékra voná félre magát. A vad herceg, Radziwill, Eperjesen nyeldesé a tokaji bort; Kézmárk a nem gazdagokkal tele meg; férfiak, asszonyok számos és cifra cselédjeikkel, sok és szép lovaikkal, sokan nemzeti talárisokban, némelyek már párizsi szabású öltözetekben. A császár nevét viselő huszárezred itt tartó gyakorlását Kézmárk alatt, egy felől Nyéréig, más felől Leibitzig, gyönyörű rétek; a városhoz közelre emelkedő óriás Tátra csúcsai, nyárban is ellepve bércein hóval, s új meg új színben mindég új meg új világításban – mennyi alkalom időnket elvesztegetni! Anélkül, hogy tudtam volna, hogy az olyan poéta és festő csudálgatni szeretik, egész órákig andalogtam a varázs látványon, s igen nagy templomjáró valék, mert ott képeket leltem, és muzsikát.

Házigazdám, Cornides úr, azon házban, melynek keleti fala mellett egy keskeny sikátor vezet a kat. Templomhoz (Kirchengasschen, Szt. Kereszt-templom) a nagyutcáról, látá, hogy szeretnék szeretni valamit, s egy ízetlen románnal ajándékoza meg, melyet az atyák örömmel adának gyermekeik kezeikbe, hihetőleg a szenteskedő cím miatt. Soha nekem kedvesb ajándék nem adathatott, s ezentúl minden örömem a Rényiskola (Tugendschule) volt. – Ha elveszett idő-e ez is? Sőt inkább! Ebből tanulék meg németül, ebből kapék még több kedvet az olvasásra, s aki ezt kapott, mindent kapott. Sokhelyt nem értém, de szüntelen olvasván, annyira juték, hogy mindent értettem, s nem vala szükségem magyarázóra. Ha az atyám, más

helyre küldött volna, mint Kézsmárk, s ha nevelésünket nem egy nyomorúlt emberre bízta volna, mivé nem lehetett volna emelkednünk! Így minden nyereségünk az vala, legalább nekem az, hogy Lesch Dániel gyönyörű írású iskolai tanítónktól megtanulék szépen, csinosan, gondosan írni. Ujjaink rövidebbek valának, mint a violin nyele, s féltettük mellünket a hárántsíp fúvásában, s így a muzsikában elő nem haladhatánk.”

„Most (1769. szeptember 11-én.) Dienessel és Szirmay Andrással együtt Patakra vitetém. A kézsmárki deák velünk jön, hogy amit németül tudunk, el ne felejtük.”

1787-ben még egyszer felmagasodik Kazinczy önéletírásában a város sziluettja:

„Kézsmárkon, hol tizedik esztendőmet éltem, megint meglátni s annyi esztendő után meglátni; a Tatra lábainál, melyen az éjjel esett eső reggelig kemény jéggé vála, hogy ezt most üveghegynek nézhetém, és amely a fel- és leszálló nap tüztől rózsaszínbe öltözve nyúla magasan ki az éjlepte hegyecskék és dombok sorából; ott hol nyelv, öltözet, lakás, élelem s maga a természet is előttem újak valának; hol a szép, de vad természetet a maga téli vad szépségében láthatám, egy egész holnapot tölteni útban...”

*

Hálásan hajtom meg az emlékezés zászlóját nemcsak feleségem derék őse, a *Rényiskolát* ajándékozó Cornides előtt, hanem ama régi kézsmárki tanító, Lesch Dániel előtt is, aki „gyönyörű írásúra” oktatta a kis Kazinczyt. Az én Pályám emlékezeté-nek fontosabb állomása Kézsmárk; szerzője iránti tiszteletem és küzdelmes életútjának csodálata egyaránt ösztönzött arra, hogy címül ezt válasszam.

Oly vigasztaló sugár volt életemben családom, mint neki is, a melegszívű, gyöngéd apának. Ez a gyermekeit szüntelenül figyelő gondosság nyilvánul meg egy Emil fiáról megírt történetben, egy Helmechzyhez írt 1816-os dátumú levél utóirataként, íme: „...De halld az Emil meséjét tulajdon szavával. Az én ágyam mellé széket raknak éjszakára s úrfi uram az én köpenyemen hál, hogy szokjon a keményhez. Paplanja azonban selymes és pamuttal van tömve. Mintegy tíz napja igen vígan fekvék le. Papa, mesét, kérem! – „Mit?” – Góliátot, a kis Mózeszt. Eluntam, mert ezerszer is mondtam. – Zseni tehát Gessnernek két idilljét mondá el neki. Egy kisfiú egy aranyos pálcán elcserélte a másikkal azt a két madarat, amit ez elhoza a fészekből. Emil felkiálta: Aranyos? Az annyi, mint arany kés – mert, úgymond a nozs szó tótul kés. Nézd, mondám, az etimológiai embriót. – ...stb.”

Magam is küldtem be a Nyelvőrbe két és fél éves leánygyermekem etimologizálását, nyelvalkotásait – száz év különbséggel, s nem hallgathatom el azt a tényt sem, hogy a családi boldogságot megénekelő szonettben, Az én boldogítóm-ban is van egy sor, amelynek visszhangja támad bennem: „S bérül ölembe tette le Sophiet.” Ugyanis legkisebb leányomat Zsófiának hívják, de mi Sophie-nak nevezzük.

*

Egy napom Kecskeméten – ez is említésre méltó, e késői találkozás szülővárosommal. Ez a kecskeméti zárandoklatom egészen más, mint a régi hazatéréseim szülővárosomba. Józan és tárgyilagos; mondjuk; előre megfontolt szándékkal elkövetett találkozásra Kecskeméttel, az édesanyával, a gyermekkori hazaruccanások szentimentalizmusa nélkül. Nem látogatóba megyek Kecskemétre, hanem író-olvasó találkozóra, s ennek a várva várt élménye fűt most, amint a Katona József megyei könyvtár autója egyetlen iramban végigsuhan velem „az Alföld tengersík vidékén”.

De nem volnék igazi kecskeméti, ha túl a józanságon és tárgyilagosságon hideg és közömbös tudnék maradni, s amint közeledünk a mindig sóvárgott városhoz – már Örkény és Lajosmizse táján –, meg nem bizseregne bennem valami kis maradéka a régi romantikának, s az egyre közeledő Kecskemétre gondolván, föl nem édesednék szívemben az olthatatlan hűség és ragaszkodás szorongó kérdése: „Ismersz-e még, óh ismerd meg fiad!”

De most nem szépirodalmi szándékokkal jöttem; ez a néhány sor sem nem útleírás, nem városismertetés, nem lelkenedező riport, hanem lelkes és tárgyilagos – bár kissé mindig meghatott – beszámolója egy „városunk szülöttének” a városról, amelyről a történelmi szállóige módosításával elmondhatom: „Kecskemét nem volt, hanem lett.”

*

A város valóban más ma, mint amilyen volt a régi, messze terjeszkedő mamuttelepülés, amely akkor 163 000 katasztrális holdon „uralkodott”, s közömbösen, tehetetlenül, lomhán pangott a céltalan-nak és reménytelennek érzett, sőt fásult évtizedeken és századokon át. Kecskemét valóban lett: birodal-ma most mindössze 45 860 katasztrális hold és itt, a város küszöbén az az ötlet villant fel bennem, hogy a „szőlő szőlő, mosolygó alma, csengő barack” városa, mint a népmesékben, fele királyságát odaajándé-kozta a mesebeli hercegnek, a szebb és emberhez méltó jövődőnek.

Odaajándékozta, és semmivel sem lett szegényebb.

Ez pedig úgy történt, hogy a régi tanyaközpontból kilenc új község alakult, csupa új központja a művelődésnek és a gazdasági önállósulásnak. Ezzel az eredeti város lakosságának száma csökkent ugyan (ma 70 000 körül jár), egyúttal azonban maga Kecskemét igazi várossá vált.

Ezért mondtam, hogy Kecskemét lett.

*

A Budai Nagy utcán hatolunk be a városba, elhagyjuk Katona József szülőházát, s a megújult Kecskemét legszebb utcáján, a Rákóczi úton át pillanatok alatt a város szívében vagyunk. Negyedóra alatt kiderül, hogy az új Kecskemét nem azonos gyermekkorom és ifjúságom regényes ködökben és déli-bábokban lebegő városával.

Éppen piac-nap van. Valamikor az Öregtemplom előtt s a város közepén nyüzsgött és zajlott a piac, ma a régi piarista-kert területén tömörül, mint valami egységes vásárcsarnok. De azért ma is a Kossuth tér a város központja, ha a régi piac helyét ma már szökőkutas pazar park foglalja is el.

Innen figyeli a jövevény, aki tulajdonképpen régi bennszülött, a város életét: a patika zsúfolt, a kereskedések s főleg az áruházak zsúfoltak, a fényes könyvkereskedés is igen népes, az SZTK-ban nagy a forgalom. A tanácsház mögött tizennégy városi autóbuszvonal fut össze, a MÁVAUT állomásán 144 távolsági járat kocsijai jönnek-mennek, mintha egész Bács-Kiskun megye 580 000 lakosa itt adott volna egymásnak találkozót! Ezért rengeteg az utas: az önállósult kisközségek és a megyei városok lakosai ezek, s nemcsak a boltokat járják, hanem a megyei tanácsot is, ügyes-bajos dolgaikban. A MÁVAUT állomás-épülete mögött büszkén magasodik az új nagyszálloda, az „Aranyhomok” hatalmas épülete. Az új szálloda látogatásom évében, az év utolsó napján nyílt meg; az író-olvasó találkozó februárban volt – talán a legközelebbin az Alföldi Szálloda fogad vendégeket.

A szálló étterme csak délután háromig áll a közönség rendelkezésére, mert ettől kezdve klubbá vál-tozik... Hagyján! Most már csak kívádjuk, az „Aranyhomok” kapuinak kitárulását!

Egyetlen tekintet átfogja a Katona József Színházat, amelyben éppúgy árad és rajzik a város és a megye népe, akár csak az SZTK-ban vagy az áruházakban. Mert nemcsak Kecskemét lett, hanem Bács-Kiskun megye is. Kecskemét ma már nemcsak az egykori tanyavilág s az egykori „birodalom” gócpont-ja, hanem az óriási kiterjedésű megyéé is. Kivételesen nagy forgalma éppen ebből a helyzetéből adódik.

...A város régi fia úgy nézelődik és jár-kel ebben az „új” városban, mintha filmet nézne, s mintha az „áttűnés” nevű filmtrükknek volna szemtanúja: bár halványan, ám szüntelenül látja a város régi, sta-tikus és álmos életét a mai élő, áramló, lüktető, dinamikus élet fölött...

*

És vajon csak időnként lüktet az élet? Nézzünk be csak a falak mögé, s mivel író-olvasó találkozóra jöttem; éppenséggel a tanácsház falai mögé, a Katona József megyei könyvtárba. Ennek szobáiban, olvasótermében és előcsarnokában talán még több az ember, mint a patikában, a piacon és az áruházak-ban. A polcokon izgatottan kereső és válogató gazdákat, munkásokat, értelmiségieket – fiúkat, lányokat, asszonyokat sőt gyermekeket – fürge és udvarias könyvtárosok segítik, látják el tanácsokkal, s örömmel bocsátják útjára azt, akinek sikerült egy-két könyvet kedvére „kifognia”.

Az olvasóterem is zsúfolt: olvasnak, tanulnak, kutatnak, jegyzetelnek, s még senki sem tudhatja, nem lesz-e valami értékes alkotás az eredménye ennek a termékeny munkaláznak. Hiszen Kecskemétnek – Katona Józsefen kívül – már régóta voltak és vannak tudósai, írói, művészei, alkotói: Hornyák János, a város történetírója; Mátyás József költő; Kada Elek jőnévű író; a tudós professzor, Buday Dezső, a

Tanácsköztársaság vértanúja; aztán Kodály Zoltán és Vásárhelyi Zoltán és még sokan. Itt mindig gerjedez és érik valami az áldott televényben...

S ha már a könyvtár olthatatlan betűszomjúságáról tett bizonyosságot, még jobban hangsúlyozta az új városnak ezt a jellegét maga a „találkozó”, a TIT helyiségeiben. Zsúfolva van a három szoba, figyelik az előadást, utána pedig csak úgy záporzik a sok kérdés, ellenvetés, érdeklődés; itt nyoma sincs szellemi tespedésnek, érdektelenségnek, közömbösségnek, unalomnak. Ha százan, vagy akár csak ötvenen vannak jelen az ilyen bensőséges találkozón, máris villanyos feszültséggel telítődik a légkör, úgyhogy mindenki egy forró vagy legalábbis érdekes élmény emlékét viszi haza otthonába. És az előadás végén egymás után helyezik az asztalra a hallgatók az író könyveit, dedikálásra (nemcsak a legtöbb kérdést kiváltó, legújabbban megjelent Égi jel-t), és talán ez a találkozó legnagyobb (és örömteli) meglepetése számomra: a könyvtárban egyetlen könyvemet sem láttam, holott némelyikből harminc példány is van. Ennek egyszerű a magyarázata – szólta a könyvtáros kislány –, mind „kézben volt”. És tucatnyi olvasó várja, hogy rákerüljön a sor, és végre ő is kézbe vehesse... És ez az igazi találkozás az olvasóval.

Ez a nagy forgalom különben nem is csoda: a könyvtárnak 12 000 olvasója van, és gyakran kell hosszú hetekig várni, amíg egy-egy érdeklődő a kívánt könyvhöz juthat.

Íme, ez az a Kecskemét, amely „lett”.

A könyvtár vezérkara pompás munkát végez, mert ez a tízezres olvasógárda nem magától termett: rengeteg felvilágosító és szervező munka volt ennek az előzménye; állandó kijárás a községekbe, tanyákra, vetített képes előadások stb. Az előadások mellett erős ütőkártyái voltak a könyvtár munkaközösségének ilyen kiadványai, a helyi történelem érdekes feldolgozása és összeállítása: *„Kecskemét és a Kiskunság 1919.”*

Ugyanilyen, a helyi érdeklődést erősen megmozgató, de azon messze túlmutató kiadvánnyal növelte a könyvtár népszerűségét és tekintélyét Joós Ferenc rendkívül értékes forrásmunkája: *Az első kecskeméti könyvnyomda története*. Szilády Zoltán „nyomtatómesterről” szól a mű, a magyar nyomdászat, s ezzel a magyar művelődés nagynevű kecskeméti úttörőjéről. A hozzácsatolt bibliográfia a Szilády-nyomda kiadványairól szintén nem érdektelen, ez is Fenyvessiné Góhér Anna munkája.

És nem lankad a könyvtárnak az a legfontosabb tevékenysége sem, amelyet bízvást „mélyszántásnak” nevezhetnénk; ez nem egyéb, mint az Alföld szűz televényének felforgatása, felfrissítése és átítatása a kultúra aranyesőjével. A könyvtárnak ugyanis három személyautója van; ezeknek csak másodsorban feladatuk a magamfajta öreg író házhoz szállítása a találkozó céljaira – igazi rendeltetésük, feladatuk, sőt hivatásuk az, hogy szüntelenül járják a megye tanyavilágát... A könyvtár dolgozói az ilyen apostoli útra visznek magukkal könyvet bőven, de amellet gramofont, filmet, bábszínházat, diavetítőt: előzetes hírveréssel összegyűjtik a tanyák népét, és helyükbe viszik a kultúra áldásait. Hangsúlyoznom kell, hogy falvakba nem járnak, csak a tanyavilágba, hiszen ennek a világnak a népe szorul rá leginkább a szellemi táplálékra, és épp ez a népréteg a legszomjasabb a művelődésre, örökös magányában és elhagyatottságában.

*

...És amikor a pompás esti motorvonat visszaröpített Budapestre, boldogan éreztem, hogy az „aranykalással ékes rónaság” hírös városa nemcsak megismerte fiát, hanem dúsan meg is ajándékozta, új arcával, friss lendületével és izzó alkotókedvével. És miközben száguld velem a vonat, Petőfi szavai zsonganak fel bennem, és érzem, hogy közeleg az az idő, amikor „majd a szellem napvilága ragyog minden ház ablakán”.

*

És mi volt még „emlékezetes”? 1958-ban utolsó előtti római utazásom; a Via Giulia 1. szám, az Accademia Ungherese a szállásom, régi ismerős épület; mégis, az utcai zaj és forgatag elkábított, megremítet, legszívesebben azonnal hazautaztam volna. De nem tettem, szerencsére, hiszen nagy Constantin-könyvem (a szépirodalmi) kívánt meg még bizonyos tanulmányokat, tehát maradtam. Már az indulásom se volt akármilyen, azon a napon, március 21-én, annak ellenére, hogy a tavasz első napja – szokatlanul erős hóvihar dühöngött. Méteres hó borította a várost, mindehhez orkánszerű szél: úgy látszott, nemhogy a római gép, de még egy vicinális vonat se indul semerre... Aztán némi késéssel, mégis felrepültünk. Az Alpok fölött végre a vihar fölé kerekedtünk: az Air India hatalmas gépe alatt forrt, kavargott, csattogott a

nem mindennapi erejű vihar. S én ebben a rendkívüli időjárásban oly édesdeden el tudtam aludni a repülőgépen, mintha csak itthoni, immár hat évtizede megszokott délutáni sziesztámat töltöttem volna.

Itthon az aggódó család annál kevésbé volt nyugodt: megkérdezték a meteorológiai tudakozótól, milyen az idő Ausztria és Olaszország fölött. Az ügyeletes lelkes szavakkal ecsetelte, hogy az évtized legnagyobb vihara dül arrafelé... Kilencedszer – és utoljára – 1961-ben voltam Rómában, ugyancsak tanulmányok céljából. Ekkor két hónapra terveztem az ott-tartózkodást, de ebből csak egy hónap lett: mondhatatlanul fárasztott a már teljesen amerikánus ízű forgalom és zakatolás. Ottani barátaim (Mario és Lelle Brelich) jóvoltából sokfelé mentünk kocsival (ami csak a várostól jó messzire élvezet); városon belül legkedvesebb helyem és időtöltésem volt felhajtani a Pincióra és onnan nézni Róma örök fényeit. Innen néztem fiatalon, reményekkel teljes indulásom idején az Örök Város örök fényeit, s bennem szikráznak a fények, most, mikor már testi szemeimmel nem láthatom őket, elmúlhatatlanul.

Tizedik útra nem került sor: egészségi állapotom miatt nem vállalkozhattam rá, egyre nehezebben tudtam járni. Ezúttal nem születő könyvhöz szükséges tanulmányok céljából mentem volna, hanem pihenni. Pihenés és búcsú lett volna ez az egy hónap a Nápolyi-öbölben, utolsó szépirodalmi művem, a *Márványmenyasszony* egyik színhelyén, úgy érzem, ez a látogatás méltóképpen tette volna föl a koronát addigi itáliai útjaimra, de hát nem valósult meg... Honvágyam, szomjúságom Itália iránt örökös és oltathatlan. 1961-ben, hazaérkezésem után, Szigligeten töltöttem néhány hetet. Az ottani táj szelíd hajlatai, kékeszöld párája, tiszta kék egének kupolája mind-mind Umbriát idézte föl bennem, és fokozta a boldog időkre való visszagondolás rezignált fájdalmát.

*

Ugyanebben az évben az Ókortudományi Társaság az Akadémián ünnepi ülésen és egy hangulatos banketten emlékezett meg 80. születésnapomról. Nem hiányzott akkor még senki abból a tisztes körből, akik szerettük és becsültük egymást; felejtethetlen barátom és pályatársam Marót Kálmán volt az ünnepség rendezője; sem ő, sem társaságunk lelke, felvillanyozója, Bóka László, nincsenek már köztünk.

Ez év novemberében töltöttem be 88. évemet. Emlékszem a nyolc év előtti nyilvános és családi ünnepségekre, a magas kormánykitüntetésre, melyet Dobi István nyújtott át nekem. Legközelebbi kerek évfordulómat – a 90. évet – megérnem a sors vajon engedi-e, – nem tudhatom. Hogy hosszú életem emlékezései elég érdekesek és tanulságosak-e azt sem sejthetem. Kívánnám, hogy olyanformán gondoljon vissza rám, ahogyan Arany János emlékezik meg a „jó öreg úrról”: „Azt mondhatom: nagyobb volt benne az ember a hazafinál”.

TARTALOM

I.
AHOL GYERMEK VOLTAM
(Kecskeméti emlékeim)

5

II.
MINT A VERSENYFUTÓK
(A halhatatlan ókor)

10

III.
SZÁLLJ, GONDOLAT...
(„Szorgalma: ernyedetlen”)

16

IV.
AZ ÉLET MESTERE
(Ókori történetírók)

21

V.
QUEM DI ODERE?
(Tanári pályám emlékei)

26

VI.
ISTENEK AJÁNDÉKA
(Ókori filozófia)

32

VII.
FENYVESEKKEL VADREGÉNYES TÁJ
(Késmárki emlékeim)

36

VIII.
EMBER ÉS ÉLET
(Ókori hétköznapiak)

47

IX.
SORS-SZIMFÓNIA
(Külföldi tanulmányutaim)

51

X.
A SZÓ MŰVÉSZETE
(Ókori retorika)

63

XI.
SZÖRNYŰ SEBET KÍVÁNSZ ISMÉT FELTÉPNI...
(1919 és a bukás)

66

XII.
FÖLD ÉS NÉP
(A szociális kérdés az ókorban)

74

XIII.
HIC MANEBIMUS OPTIME...
(A világon kívül)

78

XIV.
KESERŰ GYÖKÉR, ÉDES GYÜMÖLCS
(Ókori költők)

95

XV.
ÚJFAJTA BÖRTÖN
(Tizennégy év a Franklinnál)

99

XVI.
HALHATATLAN ÁRNYAK
(Politikai irodalom az ókorban)

110

XVII.
MOST CSENDET KÉREK!
(Emlékek a TÜKÖR szerkesztőjeként)

114

XVIII.
NE ZAVARD KÖREIMET!
(Ókori tudósok)

126

XIX.
JAJ, DE FURCSA SZERELEM...
(Színházzal kapcsolatos emlékeim)

130

XX.
KÉT INTERJÚ AZ ÓKORRAL
(Raevius ezredes emlékezései)

147

**XXI.
MŰHELYTITKOK I.
(Műfordítói működésem)**

151

**XXII.
MŰHELYTITKOK II
(Emlékezés saját művek születéséről)**

161

**XXIII.
HAZA PANNONIÁBA
(Raevius ezredes búcsúja)**

170

**XXIV.
AZ IGÉRET FÖLDJE
(Foglalkozása: nyugdíjas)**

172

Révay Sophie részére
85. születésnapja alkalmából

